

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.ҲАСАНБОВ, Х.ТЎРАҚУЛОВ, М. ҲАЙДАРОВ,
О. ҲАСАНБОВА**

ПЕДАГОГИКА ФАНИДАН ИЗОҲЛИЛУФАТ

Тошкент–2008

**Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, М.Ҳайдаров, О.Ҳасан-
боева. Педагогика фанидан изоҳли луғат. Т., «Fan va tex-
nologiya», 2008, 480 бет.**

Ушбу изоҳли луғат Педагогика фанига оид атамалар ва сўз - бирикмаларининг маъноси, мазмун-моҳияти ҳамда улардан истеъмолда фойдаланишга тегишли маълумотларни ёритган.

Изоҳли луғат Ўзбекистон Республикасидаги ўқув муассасаларининг талабалари ва педагогика ўқитувчилари учун мўлжалланилган.

**Педагогика фанлари доктори, профессор
М.Х.Тохтаходжаевнинг умумий таҳрири остида.**

**Тақризчилар: С.Н.Нисонова — педагогика фанлари
доктори, профессор;
У.И.Маҳкамов — педагогика фанлари
доктори, профессор**

ISBN 978-9943-10-108-1

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2008 йил.

СЎЗ БОШИ

Истиқлол шарофати билан ҳаётимизга кўплаб янгиликлар кириб келмоқда. Миллат орзуси, аждодлар орзуси — Мустақиллик қатор имкониятлар ва манфаатларни рўёбга чиқармоқда. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологиялар ютуқларига таянган ҳолда кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизими шаклланмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» азалий орзуимизга эришишнинг қонун билан ҳимояланган ҳужжати сифатида тасдиқланди.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқарди. У ҳар томонлама камол топган, ижодий ва ижтимоий фаол, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил, фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.

Дастурдаги узлуксиз таълим кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси, миллий моделнинг таркибий қисми бўлиб, унинг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари (ДТС)да таъминлаган.

Юқоридаги ўзгаришлар Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Халқ таълими вазирлиги давлат таълим стандартларидаги кўпгина атамалар, тушунчалар ва ибораларга таъсир қилмоқда.

Бугунги кунда амалда қўлланаётган тушунчалар,

атамалар ва ибораларнинг аксарияти янгича маъно касб этмоқда. Шу сабабли ҳозирги замон илғор ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётда мавжул тушунча, атамаларнинг салмоқли ёки уларнинг мазмуни ва моҳияти бугунги кунда бизга нотанишдир.

Бу ҳол ДТС асосида тузилган педагогика назарияси ўқув дастурларидаги кўпгина ибора ва атамаларга янгича таъриф ва изоҳлар беришни тақозо этмоқда.

Шунинг учун биз Педагогика фани бўйича ишлатилаётган тушунчаларни бир жойга йиғишни ва уларнинг изоҳини беришни асосий вазифа қилиб белгиладик. Атама ва иборалар алифбо тартибида жойлаштирилди.

Изоҳли луғатда «Педагогика назарияси» ва педагогиканинг янги соҳалари: «Янги педагогик технология», «Таълимни технологиялаштириш муаммолари», «Тарбияланганликни ташхислаш ва корреляциялаш» каби фанлардаги қўлланилаётган тушунчалар ва атамалар ёритилди.

Изоҳли луғатни тузишда илмийлик, изчиллик, лойиқлик, назарияни амалиёт билан боғлиқлилик, кўргазмалилик, мослик каби тамойилларига асосланилди.

Изоҳли луғатдаги материални ўрганиш ва қўллашда педагогикадаги билимларни оғзаки баён этиш, техника ва технологиялар, хорижий таълим технологиялари, китоб ва дарслик устида ишлаш, илғор тажрибаларни ўрганиш каби метод ва усуллардан фойдаланилди.

Изоҳли луғатни тайёрлашда педагогика фанлари докторлари, профессорлар Ш.Абдуллаева, Т.Тойлақов, доцент Т.Камолиддинов, Х.Т.Сарибоев, ўқитувчи Ш.Ниёзова ва бошқалар ўз мақолалари билан фаол иштирок этдилар. Бундан ташқари, «Иқтидор» мавзусига

доир атаманинг изоҳи ўқитувчи Р.Мунарова ҳамда педагогика тарихи фанига доир атаманинг изоҳида ўқитувчи Д.Р.Фарсахонова материалларидан фойдаланилди.

«Изоҳли луғат» илк маротаба тайёрланилмоқда. Табиийки, унда камчиликлар ҳам мавжуд. Шунинг учун ишдаги хато-камчиликларни аниқлаб, уни бартараф этишга ёрдам берган барча ҳамкасбларимизга миннатдорчилик билдирамиз.

Муаллифлар.

А

Абдураззоқ Самарқандий (1413–1482). *Тулиқ исми* — Жалолиддин Исҳоқ ўғли Камолиддин Абдураззоқ Самарқандий. У Ҳирот шаҳрида туғилган, бошланғич таълимни ҳам шу ерда олади. Отаси Самарқанд шаҳридан бўлган. У Самарқанд шаҳрида ўқиб, анча вақт шу ерда фаолият кўрсатади. Шохрух саройида тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих, тил ва адабиёт фанларидан етарли маълумот олган.

Устозлари: акалари — Абдулғаффор, Абдулқаҳҳор, Абдулваҳоблар.

Асарлари: «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» асари бизгача етиб келган. У ахлоқий тарбия тўғрисида тўхталиб, инсонпарварлик, дўстлик, меҳр-мурувват, инсоф-диёнат каби хислатларни улуғлайди ва ёшларни тўғрисиўз, ўзаро дўст-иноқ, ҳурмат-иззатда кўришликка, доимо яхшилик қилишга ундайди. Ёшлар тарбиясига алоҳида эътибор беришликни таъкидлайди. Олимнинг тарбия, мактаб хусусидаги фикрларидан таълим жараёнида фойдаланиш ижобий самара беради.

Абдурахмон Жомий (1414–1492). *Тулиқ исми* — Нуриддин Абдурахмон ибн Аҳмад.

У Жом шаҳрида туғилади, аммо оиласи Ҳиротга кўчиб боргач, бошланғич маълумотни у ерда олади. Ота-си Жомийнинг болаликдан билим олишига катта эътибор беради. Мактабни тугатгач, «Низомия» мадрасасида ўқийди. У ерда араб тили, аруз, қофия, бадиийётдан таҳсил олгач, Самарқандга бориб математика, физика, астрономияни ўрганади.

Устозлари: Саъиддин Кошғарий, Шайх Баховуддин Умар, Мавлоно Муҳаммад Асал, Қозизода Румий, Абулайс Самарқандий, Саид Шариф Журжоний, Шаҳобиддин Муҳаммад.

Шогирдлари: Алишер Навоий.

Асарлари: Жомий бир қанча асарлар яратиб, шулардан таълимий-ахлоқий йўналишда ёзилганлари: «Баҳористон», «Ҳафт авранг» («Етти тахт»), «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин тизмалар»), «Тухфат ул-аброр» («Эркинлар тухфаси»), «Сабҳат ул-аброр» («Яхшилар тасбиҳи»), «Хирадномаи Искандарий», «Саламон ва Абсол» кабилар. Жомий асарларида ҳақиқий инсонга хос бўлган ахлоқий хислатларни тарбиялашга катта эътибор беради. Талабалар ахлоқий тарбиясини такомиллаштиришда Жомийнинг ижодий меросидан кенг фойдаланилса, талабаларда юксак инсоний фазилатлар таркиб топтирилади.

Абстракт тушунча — нарса ва ҳодисаларнинг мавҳум белги, хусусият, сифат ва ўзаро муносабатларини акс эттирадиган тушунчадир.

Авесто — «Авесто» (асли «Овасто») сўзи «Огоҳнома», «Донишнома» деган маъноларни ифодалайди. «Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби ҳисобланиб, ўз даврида ўша пайтларда бу динга эътиқод қилувчилар учун муқаддас китоб саналган ва унга бир неча минг

йиллар давомида ихлос билан амал қилиб келганлар (А.Абдураҳмонов Саодатга элтувчи билим. —Т.: «Мовароуннаҳр», 2002, 720 бет).

Ҳозир эса бу китоб аждодларимиз маданияти, маънавий қадриятларидан дарак берувчи, жаҳон тамаддунига (цивилизациясига) муҳим ҳисса қўшган, оламшумул аҳамиятга эга бўлган она юртимизнинг энг қадимги, муътабар ва нодир, маданий тарихий, маърифий ёдгорлиги сифатида ўрганилади.

«Авесто» узоқ даврлар мобайнида — милоддан олдинги 3 минг йилликнинг охириларидан бошлаб оғзаки тарзда шаклланиб авлоддан-авлодга ўтиб келган. Муқаддас «Авесто» нинг ёзувлари турли даврларда ёзилган ва бу ёзувлар ҳар хил ижтимоий муҳитнинг маҳсули бўлган. Уларни милоддан аввалги XII—VIII асрлар орасида Хоразмда туғилиб ўсган Зардуштра (Зардушт) бир тизимга солиб, ўзи ҳам «Авесто»нинг «Гоҳлар» («Готлар») қисмини ёзиб китобат қилган ва «Зардуштийя» динига асос солган. Яъни Зардушт ўша даврдаги кўпхудолик ғоялари ва у ғоя билан боғлиқ бўлган урф-одат ва диний маросимларга қарши чиқиб, яккахудолик ғояларини тарғиб этади.

Абу Райҳон Беруний ҳам Зардуштрани инсониятни кўпхудолик (полетеизм)дан якка худолик (монотеизм)га тарғиб этган илк пайғамбарлардан бири бўлган, деб таърифлаган.

Кўпхудолик билан боғлиқ бўлган даҳшатли одатлардан бири инсонларни қурбонликка сўйиш бўлган. Тарихнинг ана шундай чиркин, даҳшатли даврларида инсоният халоскори сифатида ватанимиз ва миллатимиз ифтихори бўлмиш Зардушт мардларча майдонга чиқди. Зардушт инсоният ҳаёти учун ғоят зарарли бўлган

кўпхудолик эътиқодларининг ғайриинсоний моҳиятини чуқур англаб етди ва ўз билимларини яккаю ягона Олий Тангри — Ахура Мазда (Хурмузд) ваҳийлари билан бо-йитиб, инсоният онги ва мафкурасида инқилоб ясаб, ўтмишнинг бундай даҳшатли чиркин сарқитларига болта уруб чил-парчин қилиб ташлади ва кишилиқ жамияти-нинг маънавий тараққиётини янги йўналишга солди.

Унинг таълимоти, сиймоси ва номи билан аталади-ган «Зардуштийлик» дини инсонларга асрлар бўйи маънавий мадад, руҳий озик бўлиб хизмат қилди. «Авесто» даги алқов қўшиқлари, санолар башарият томонидан узоқ-узоқ йиллар мобайнида қироат билан куйлаб ке-линди ва инсонларда келажакка умид, яхшилиқ, эзгу-лик, мардлик, қаҳрамонлик, покизалиқ, ростгўйлик туйғуларини тарбиялайди, ёвузликка нисбатан эса наф-рат ҳиссини уйғотишга хизмат қилди ва мамлакатлар бўлиб кенг тарқалди. Жумладан, қадимги Парфия, Бақтрия, Сўғдиёна, Паркана, Озарбайжон, Эрон, Хуро-сон, Ироқ, Муғулистондан тортиб то Сурия, Хитой, Шимолий Ҳиндистон, Рум, Ҳабашистон ва бошқа мам-лакатларга тарқалган.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авес-то»нинг «Гоҳлар» («Готлар») қисмини ўзи ёзади, китоб-нинг қолган қисмини эса халқ оғзаки ижодини бир ти-зимга солади.

Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича, Искандар Зулқарнайн мил. авв. 330-йилда аҳамонийлар империя-сини мағлуб этгач, инсонларни ханисликка, яккахудо-ликка тарғиб қилиб, оташхоналарни вайрон этган. «Аве-сто»даги тиббиёт, фалсафа ва илми нужумга доир ўринларини таржима қилиб қолдирган, қолган кўпхудоликка оид қисмини ёқиб юборишни буюрган.

Ўтмишда «Авесто» ва Зардуштнинг ватани қаерда бўлганлиги тўғрисида олимлар ўртасида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтган. Пировардида ўттиздан ортиқ чет эллик машҳур авестошунос олимлар ва ўзимизнинг қадимшунос, тарихчи, авестошунос тадқиқотчи олимларимиз «Авесто» ва Зардуштийлик динининг асосчиси Зардуштнинг ватани **Ўзбекистон, Хоразм** деб қатъий бир тўхтамга келганлар. Олимларнинг бундай яқдиллик билан чиқарган хулосаларини БМТнинг маориф ва маданият бўлими — ЮНЕСКО ҳам тасдиқлаган (А.Абдурахмонов Саодатга элтувчи билим. —Т.: «Мовароуннахр», 2002, 219-бет).

Ушбу фикрни ўз ўрнида юртбошимиз ҳам таъкидлаб ўтганлар: «Авесто энг мўътабар, қадимий қўлёзмамиз... Бу нодир китоб бундан 30 аср муқаддам икки дарё оралигида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждолларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир» (И.А.Каримов Адолатли жамият сари. — Т.: 1998, 39–40-бет).

Авлоний (1878–1934). Тўлиқ исми: Абдулла Авлоний. У 1878 йил 12 июлда Тошкентнинг Мерганча маҳалласида, майда ҳунарманд-ўқитувчи оиласида дунёга келди. Дастлаб эски усул мактабида савод чиқарди ва 12 ёшидан мадрасага ўқишга бёрди. 15 ёшидан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. 1907 йил «Шуҳрат» ва «Осиё» номли янги газеталар чиқара бошлайди, «Садои Туркис-тон», «Турон», «Иштирокиюн», «Қасабачилик ҳаракати» каби газета ва журналларга муҳаррирлик қилади. 1913 йил «Турон» номли театр труппасини ташкил этади. Тошкентда янги усул мактабларини очди ва унда машғулотлар синф-дарс тизимида ўз она тилида олиб борилди.

Асарлари: «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Икки

муҳаббат», «Португалия инқилоби» каби драмалар ёзди ва бир қатор татар ва озарбайжон тилларида ёзилган сахна асарларини ўзбек тилига таржима қилди. «Усули жаид» мактаблари учун «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар», «Биринчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Иккинчи муаллим», «Мактаб гулистони» каби дарсликлар яратди. Авлоний ижодида, айниқса, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида таълимий-ахлоқий фикрлар баён этилиб, ахлоқ илмини — инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликлардан қайтарувчи бир илм эканлигини таъкидлаб ўтади.

Автоматлаштирилган ахборот технологиялар — барча ахборот операцияларини автоматлаштириш даражасида амалга оширади ва бу орқали жамиятнинг илмий-техник тараққиётини жадаллаштиришга ҳам хизмат қилади.

Автоматлаштирилган ахборот технологиялари (ААТех) — бу инсоният турмуш тарзидаги ўз иш фаолиятини кескин тезлаштиришга қаратилган фаолият. Улар асосида автоматлаштирилган техника ва технологиялардан фойдаланган ҳолда бошқариш ҳам автоматлашади. Бунда одам ақлий фаолият функцияларини ЭҲМ лар зиммасига юкланади.

Автоматлаштирилган ахборот технология таълим жараёнида ўргатиш ва ўрганилганликни текшириш ва назорат қилиш имкониятини берувчи дастурий ҳисоблаш воситалари тизимидан амалиётда кенг фойдаланишга эришилади.

Магнитли ва оптик дисклар ёрдамида катта ҳажмдаги ахборотларни жамлаш; ер шарининг исталган жойидан ахборотни қабул қила олиш ва тайёрланган алгоритмлар ҳамда дастурий таъминотга асосланган ах-

боротларни ишлаб чиқариш, яъни билимларни жамлашга махсус компьютерлар яратиш; анъанавий усулларни доимо эътиборга олиш; замонавий ахборот технологиялари эътиборга олинади.

Автоматлаштирилган ахборот технологиянинг ривожланиш йўналишлари: магн бўйича муҳаррир билан ишлаш; жадвалли процессор билан ишлаш; маълумотлар базасини бошқариш тизими билан ишлаш; графикли объектлар билан ишлаш; мультимедияли тизимлар билан ишлаш, гипер матнли тизимлар билан ишлаш ва шу кабиларда.

Автоматлаштириш ахборот технологиянинг вазифалари: Маълумотларни электрон усулда қайта ишлайди; бошқарув функциясини автоматлаштиради; қарор қабул қилишнинг оптимал вариантини танлашни кафолатлайди; электрон офисни ташкил этиш имкониятини яратади ва шу кабилар. Шунингдек, у яна бошқарув вазифаларини ҳал этиш учун тизимли ташкил этилган ахборот жараёнларини амалга ошириш усул ва воситалари мажмуидан иборатдир. Кейинги пайтларда замонавий ахборот технологияларни компьютер ахборот технологияси деб юритилмоқда.

ААТех нинг мақсади барча ахборот операцияларини автоматлаштириш доирасида амалга ошириш ва бу орқали жамиятнинг илмий-техник тарққиётини жадаллаштиришга хизмат қилишдир. Бунда маълумотларни электрон усулда қайта ишлайди; бошқарув функциясини автоматлаштиради, қарор қабул қилишнинг оптимал вариантини танлашни кафолатлайди; электрон офисни ташкил этиш имконини яратади ва шу кабилар. Таълим-тарбияга тегишли катга ҳажмдаги ахборотларни магнитли ва оптик дисклар ёрдамида жамлайди. Ер ц а-

рининг исталган жойидан ахборотни қабул қила олиш ва кузатишда асосий восита бўла олади; тайёрланган маълумотлар ва дастурий таъминотга асосан ахборотни ишлаб чиқариш, яъни билимларни жамлашга махсус компьютерлар яратиш ва шу кабилардан иборат.

ААТех нинг самарали усуллари қуйидагилар: анъанавий усулларни ҳам доимо эътиборга олинади; замонавий (компьютерли) ахборот технологиялари жорий этилади. Бунда дастурлаш бўйича махсус бўлмаган фойдаланувчининг ҳам ахборот жараёнида фаол иштироки таъминланади.

ААТех қуйидагиларни амалга оширади: матн бўйича муҳаррир билан ишлаш; жадвалин процессор билан ишлаш; маълумотлар вазифасини бошқариши тизими билан ишлаш; графикали объектлар билан ишлаш; мультимедия тизимлар билан ишлаш; гиперматнли тизимлар билан ишлаш ва шу кабилар.

Умуман олганда, амалга ошириладиган технологиялар, операциялар синфлари бўйича моҳиятан ва дастурий таъминот жиҳатидан кўриб чиқилади. Улар қуйидагиларни қамраб олади: матнни қайта ишлаш, электрон жадваллар, автоматлаштирилган маълумотлар банки, графикли ва овозли ахборотни қайта ишлаш, мультимедия ва шу кабилар.

Автоматлаштирилган ахборот тизимлари — ахборотлар, ахборотларни ишлаб чиқишда қўлланиладиган иқтисодий-математик усуллар ва моделлар ҳамда бошқарув қарорларини қабул қилишга мўлжалланган техник, дастурий, технологик воситалар ва мутахассислар мажмуидир.

Автоматлаштирилган ахборот тизимларининг функционал қисми автоматлаштирилган тизимнинг вазифа,

топшириқ ва режалаштирилган мақсадга эришиш жараёнини амалга оширишга қаратилган бўлади. Бунда дастурий ва техник воситалар, шунингдек, бутун лойиҳани тўлиқ ишга тушириш аниқланади ва баҳоланади.

Автоматлаштирилган ахборот тизимларини яратиш ва қўллашда қуйидаги омиллар муҳим аҳамият касб этади: мутахассисларни ахборотни қайта ишлашни автоматлаштириш тизимида фаол иштироки зарурлиги; таълим объектини ўрганишда автоматлаштирилган ахборот тизимларининг таъминловчи ва функционал қисмлари зарурлиги; автоматлаштирилган ахборот тизимлари учун математик модел, алгоритм, тизим ва техник, дастурий таъминот зарурлиги; қўлга киритилган самарадорлик мезонлари ёрдамида бошқарув соҳасида оптимал вариантларни кафолатлаш ва шу кабилар.

Автоматлаштирилган ахборот тизимларини ҳаётга жорий этиш босқичлари: лойиҳани асослаш босқичи; техник лойиҳалаштириш-манتيкий лойиҳалаштириш; қўлланмани лойиҳалаштириш; жорий этиш; эксплуатация (амалда фойдаланиш).

Автоматлаштирилган ахборот тизимларининг самарадорлиги: объект ва унда кечаётган жараён ҳақидаги маълумотларни ахборотлар кўринишида ифодалаш имконини беради; объект ҳақидаги барча омиллар ва ресурсларни ягона автоматлаштириш тизим шаклида ифодалай олади; жараёнларни бошқаришда ахборотли технология сифатида фаолият кўрсата олади ва ҳаттоки, у бутун муассаса ёки жамоа фаолиятининг муайян мақсадга йўналтирилган ахборотли муҳити ҳам бўлиши мумкин; жараённи бошқаришдаги энг қулай вариантни танлаш имкониятини беради; ахборот оқими тузилма-

сини такомиллаштиради; ахборот маҳсулотига тўғридан-тўғри кириб борилади; истеъмолчиларга намунали хизмат кўрсатилади; лойиҳалаштириш вақти қисқаради ва шу кабилар.

Автомониторинг — бу ўқитувчининг ўз касбий фаолиятига қай даражада тайёргарлигини аниқлаб бориш. Ўзларини-ўзлари баҳолаш ва шу асосда ўзларининг интеллектуал салоҳиятини мунтазам ривожлантиришини назорат қилиш жараёни.

Автореферат — илмий асар ёки тадқиқотнинг муаллиф томонидан тайёрланган қисқача мазмуни, ифодаси.

Авторитар педагогика — Авторитар педагогика технология деб ҳам юритилади. Бу таълим-тарбия жараёнига раҳбарликда ўқитувчининг обрўсига асосланиш, унга ўқувчиларнинг кўр-кўрона, сўзсиз итоат этишлари. Бунда ўқувчиларнинг эркин ва мустақил фикрлашлари, шундай ҳаракатлар қилишлари чекланган бўлади.

Авторитет — шахснинг бошқалар томонидан эътироф қилинган обрўси, фазилати, бошқаларга нисбатан таъсири ва улар томонидан қадрланиши. Авторитет чин ёки сохта бўлади.

Адаптация — латинча сўз бўлиб, **adaptation** — мослашув маъносини англатади. Бу ерда адаптация илмий изланиш олиб боришда қўлга киритилган натижани (методологик, усул, модель, алгоритм ва ҳоказоларнинг) тадқиқ этилаётган объект ёки предметни ифодалай олишлиги назарда тутилади.

Адаптивлик. Бунда қўлга киритилган натижа илмий тадқиқот иши йўналишига қараб турлича бўлиши мумкин. Улар қурилма, механизм, машина ва бошқа техникалар; буюм, метод, методология, макет, модел, технология ва ҳ.к. Тадқиқот олиб бориш жараёнида

қўлга киритилган натижанинг тадқиқот объекти ва предметларининг хосса-хусусиятлари ҳамда улар орасидаги турли хил алоқадорликни тўлиқ акс эттира олиш-лиги текширилади.

Адаптив машғулот — ўқувчининг ташқи муҳитга, жамоага, меҳнат вазифаларини бажара олишга мослашувини таъминлашга қаратилган машғулот.

Адекват (лотинча *adequatus* — тенглашган, мос, айнан бир, ўхшаш) — билиш назариясида нарса ҳодисаларнинг хоссалари ва алоқаларини уларнинг объектив мазмунига тўғри келадиган аниқ ва мос қилиб олиш. Инсон онги объектив борлиқни ижтимоий амалиёт асосида адекват акс эттира боради.

(ЎзМЭ. — 1ж. Т.: ҲМЭ Давлат илмий нашриёти, 2000. — 73-б.).

Адекватлик — илмий тадқиқот иши натижасининг тадқиқот объекти (наrsa ва ҳодисалар) кечиши, яъни объектнинг функционал вазифаларини (ўзгариш, ишлаш қонуниятларини ва ҳ.к.) айнан акс эттирилиши (**адекватлиги**) текширилади. Бунда объект модели билан тадқиқот натижаси модели ўртасидаги ўхшашлик, мослик ва улардаги қонуниятларнинг нечоғлик тенг акс эттирилиши муҳим аҳамият касб этади.

Адолат — ижтимоий-фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий тушунча. Кишилар ижтимоий-сиёсий онгида катта аҳамиятга эга муайян ижтимоий гуруҳлар ва айрим шахсларнинг тушунчаларини ўзида акс эттиради. Сиёсий хатти-ҳаракатлар, ҳуқуқ ва бурч меъёрлари, ахлоқий муносабатлар, меҳнат ва тақдирланиш, жиноят ва жазо, хизмат ва уни тан олиш, қадр-қимматни эътироф қилиш ва ҳ.к.га адолат тушунчаси орқали баҳо берилади. Адолат тушунчаси муайян тарихий шарт-шароит ва ижти-

мой-иқтисодий муносабатлар билан белгиланади. Адолатнинг ахлоқий жиҳати инсонлараро муомалада бир хил муносабатда бўлишни, бир-бирининг иззат-нафсига тегмасликни, ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилишликни билдиради. (*ЎзМЭ. Т.: 2000, 1-том, 134-бет*).

Адолат — (арабча «адолат» одиллик, тўғрилик) ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияларидан бири бўлиб, мавжуд ижтимоий воқелик инсон моҳиятига ва ҳуқуқларига мос ёки мос эмаслигини ажратишда мезон бўлиб хизмат қилади.

Жамиятнинг шахсга, шахснинг жамиятга ва бир шахснинг иккинчи шахсга муносабатида намоён бўлган адолат ана шу муносабатларнинг баҳолаш мезонидир. Адолат инсоннинг маънавий қадриятларини олий кўриниши бўлиб, бахт, озодлик, тенглик, тинчлик тушунчалари каби, инсон эрки ва иродасини ўзида ифода этади.

Адъюнкт — олий таълим ёки ИТМ нинг адъюнктура-сига белгиланган тартибда қабул қилинган ва ҳарбий йўналишдаги алоҳида дастур асосида маълум мутахассислик бўйича номзодлик диссертацияси устида илмий иш олиб бораётган мутахассислик ёки магистрлик дипломига эга бўлган олий маълумотли изланувчи.

Аз-Замахшарий (1075–1144). *Тўлиқ исми* — Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий. У дастлабки таълимни болалигида ўз оиласида ота-онасидан олади. Ёшлигидан илмга жуда қизиққан. Гурганждаги мадрасада таҳсил олади. Сўнгра Бухоро, Марв, Нишопур, Исфаҳон, Шом, Бағдод, Ҳижоз, Макка шаҳарларида бўлиб, машҳур олиму фозиллардан араб тили ва адабиётини, лугат, ҳадис, наҳв, фикҳ илмларини ўрганади.

Асарлари: «Асос ал-балоға» («Сўзга усталик асосла-

ри»), «Самин ал-арабия» («Араб тили мағзи»), «Фих ал-луғат» («Энг яхши луғат»), «Муқаддатан ул-адаб» («Нафис адабиётга муқаддима»), «Муҳожату ан-наҳвия» («Грамматика ҳожатлари»), «Атвоқ уз-заҳаб» («Олтин шодалар»), «Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиъз вал-хутаб» («Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари») каби 56 та асар яратган. У «Устоз ул-дунё», «Устоз ал-араб ва-л-ажам», «Фахру Хваразм», «Жорултоҳ» каби шарафли унвонларга эга бўлган. Олимнинг асарларида инсон камолотига оид пурмаъно фикрларни кўплаб учратишимиз мумкин. Уларда асосан инсонларни тўғри йўлга, покликка, ҳалолликка чорлайди. Олимнинг ижодий меросидан таълим жараёнида унумли фойдаланилса, ахлоқий тарбия борасида ижобий натижаларга эришиш имкони яратилади.

Академик — юксак илмий унвон. ЎзР да ЎзР ФАда академиклар сайланади. Академиклик унвони ЎзР ФА ва бошқа илмий ҳамда ўқув муассасаларининг олим ва ижодкорларига, шунингдек, айрим шахсларга берилади.

Академик даража — икки босқичли олий таълимда бериладиган (бакалавр ёки магистр) даражадир.

Академик лицей (АЛ) — ўрта махсус ўқув юрти. Академик лицейлар ўқувчиларнинг қизиқишларини ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши, чуқурлаштирилган ихтисослаштирилган ҳолда ўқитишни таъминлайди. Академик лицейлар, асосан олий ўқув юртлари қошида ташкил этилади ва уларнинг битирувчилари ўзларининг олий ўқув юртларига ёки танлаган бошқа йўналишдаги олий ўқув юртига кириш ҳуқуқига эгадир. Унга ЎзР да 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дас-

тури»га мувофиқ умумий ўрта таълим мактаблари (9-синф)ни тугатган ўқувчилар қабул қилинади. Таълим муддати 3 йил бўлиб, унда ўрта махсус маълумот беради. Ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайди. Академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши (гуманитар, техника, аграр ва бошқалар) бўйича билим савияларини ошириш ҳамда фанларни чуқур ўрганишга қаратилган махсус билим олиш имкониятига эга бўладилар. Академик лицейни битирувчиларга давлат томонидан тасдиқланган диплом берилади ва у таълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгаллаган ихтисослик бўйича ишлаш имконини беради.

Академия — илмий кадрлар тайёрлашнинг аниқ соҳалари бўйича олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим дастурини амалга оширади.

Академия — юнонча сўз бўлиб, у Akademos — афсонавий қаҳрамон Академ номидан олинган. Академия кўпинча илмий муассаса, жамоат ташкилотлари ва ўқув юртларининг номи. Жумладан, милоддан аввалги IV асрларда Платон (Афлотун) асос солган юнон фалсафий мактаби; Шарқ мамлакатларидаги академия тарзидаги муассаса ва жамиятлар VIII — IX асрларда ташкил топа бошлаган. Араб халифалигида Хорун ар-Рашид ҳукмронлиги даври (786—809)да «Байт ул-ҳикмат» («Байт ул-ҳикма»)га асос солиниб, халифа Маъмун ҳукмронлиги даври (813—833)да «Байт ул-ҳикма»нинг фаолияти янада ривож топган, унинг расадхонаси ва катта бой кутубхонаси бўлган.

Алгоритм — педагогик технология таркибий бўлак-

лари (модуллари) ўзаро кетма-кет жойлашувининг ҳамда педагогик технология жараёнларини амалга оширишнинг қатъий кетма-кетлигининг белгиланган қоидаси.

Белгиланган қонун-қоидаларни бажариш (алгоритмни амалга ошириш) да ҳеч қандай ихтиёрийликка йўл қўймаслик керак ва ундан мазкур йўналишдагилар фойдалана олиши керак.

Алгоритмларнинг бажарилиш жараёнини маълум бир босқичидан (узлуксиз таълим тизимида) кейин бошқа босқичига айрим кўрсатмалар (мақсад ва вазифалар) бериш йўли билан ўтиш мумкин.

Алгоритмни қўлланиш соҳаси деб, алгоритм натижавий бўлган бошланғич маълумотларнинг энг катта соҳасига айтилади. Бошқача айтганда, агар масала шартлари қўлланилиш соҳасидан олинган бўлса, у ҳолда алгоритм бу шартларни қайта ишлайди ва тўхташ рўй беради, агарда шартлар бу соҳадан олинмаган бўлса, унда ё ҳеч қачон тўхташ рўй бермайди, ёки тўхташ рўй берса ҳам биз натижасини ҳисобга олмаймиз.

Алгоритм — маълум бир турга оид масалаларни (муаммоларни ечишда ишлатиладиган амал операция) ларнинг — ҳаракатларнинг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ қоида (қонун, дастур).

Бунда асосий мақсад воқеа ва ҳодиса (манба)ларда бўлаётган жараёнлар кечишининг қатъий кетма-кетлигини ўрнатишдан иборат бўлиб, унинг ёрдамида маълум бир турга оид ҳамма масалаларни ечишда ишлатиладиган амаллар тизимининг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ қоида яратилади. Таълим-тарбия жараёнидаги қатъий тартибни ўрнатишга имкон беради. Бир хил русумдаги (типтаги) масалаларни (муаммоларни) оммавий ҳал қилишга ундайди. Оммавий ҳал

қилинадиган муаммоларни ва улар тўғрисидаги билимларни мустақкамлайди.

Алгоритм термини кишилик жамияти турли жабҳаларида қўлланилади ва улар, асосан мантиқий ҳамда сонли алгоритм кўринишда ишлатилади. Алгоритмлардан турли фан йўналишларида фойдаланилади ва ҳаттоки, уларнинг баёни ҳам алгоритмик тарзда бўлади.

Алгоритм термини IX асрларда яшаган ватандошимиз Ал-Хоразмий номи билан боғлиқ ҳолда истеъмолга кирди ва бугунги кунда «Алгоритмлаш назарияси» номидаги аниқ йўналиш пайдо бўлди. Алгоритмлаш номли табиий-математик фанларда алоҳида йўналиш бўлиб, мунтазам равишда ривожланади.

Алгоритмлаш — педагогик технология таркибий бўлаклари модулларининг ўзаро жойлашувини ҳамда педагогик технология жараёнларини амалга ошириш кетма-кетлиги тартиби (қоидаси) ни белгилаш жараёни.

Алишер Навоий (1441-1501). Тўлиқ исми — Низомиддин Алишер Навоий.

У Ҳиротда туғилиб, шу ерда яшаб улғаяди. Болалигиданоқ адабиёт ва бадий ижодга муҳаббати билан эди, шеър тинглашни ва ўқишни жуда севган.

Алишер Ҳиротда ва Машҳадда ўқиган, мантиқ, фалсафа, мусиқа, ҳуснихат ва бошқа фанларни, араб, форс тилларини ўрганган. 15 ёшданоқ халқ орасида истеъдодли шоир сифатида танилган.

Устозлари: Мир Саййид Қобулий (тоғаси), Лутфий, Абдурахмон Жомий, Муҳаммад Али Ғарибий, Абуллайсий Самарқандий.

Шогирдлари: Камолиддин Беҳзод, Мирак Наққош, Султонали Машҳадий, Устод Ноий, Абдуллоҳ Ҳусайний

ва ҳ.г..

Асарлари: «Ҳамса»: «Ҳайрат ул-аброр» (1483), «Фарҳод ва Ширин» (1484), «Лайли ва Мажнун» (1484), «Сабъаи сайёр» (1484), «Садди Искандарий» (1485); «Хазо'ин ул-маоний» (1491-1498), «Муҳокамат ул-луғатайн» (1499), «Бадойи ул-бидое» (1500), «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбӯб ул-қулуб», «Лисон ут-тайр», «Насойим ул-муҳаббат», «Назм ул жавоҳир». Навоий асарларида комил инсон образини талқин этади. Унинг асар қаҳрамонлари жисмонан кўркем, гўзал бўлиш билан биргаликда маънан етук, ахлоқан баркамол шахс сифатида намоён бўлади. Таълим жараёнида Навоий асарларидан фойдаланиш натижасида талабаларда барча ижобий ахлоқий фазилатлар юксалтирилади.

Ал-Ахсикатий (1073–1134). *Тўлиқ исми* – Абу Рашод Аҳмад ал-Ахсикатий. Фаргона водийсининг Ахсикат шаҳрида туғилган. У ёшлигидан илм-фанга қизиққан, араб, форс, юнон тилларини кунт билан ўрганган. Бошланғич таълимни Ахсикатда олади, сўнг Марвга бориб ўқийди. Ал-Ахсикатий «Фазллар эгаси» унвони билан эл ўртасида машҳур бўлади. У Марвда адиб, шоир, котиб, ёзувчи ва султонлар девонида мунший бўлиб ишлаган.

Устозлари: Абу Қосим Маҳмуд ас-Суфий, Абу Музаффар ас-Саъноний.

Шогирдлари: У мадрасаларда мударрислик қилиб кўплаб шогирдлар етиштирган.

Асарлари: «Тарих китоби», «Уларнинг сўзлари ҳақ ҳақида китоб», «Қўшимчалар китоби» кабилар. Абу Аъло ал-Маарийнинг «Чақмоқ тошдан чиққан учкун» асарига шарҳ ёзиб, тилшуносликка оид фикрларини баён этади.

Амалга ошириш – фикр (ғоя, назария, модел, ал-

гортм, мезон, тамойил ва ҳ.к.) дан амалиётда фойдаланиш. Масалан, дарсда таълимнинг инновацион усулидан фойдаланиш ва шу кабилар.

Амалиёт — назарий билимларни амалиётда қўлаш — бу амалиёт деб аталади.

Амал қилиш муддати — жавобгар идоранинг қарорига мувофиқ меъёрий ҳужжатларни муомалага киритиш вақтидан бошлаб, уни бекор қилиш ёки алмаштиришгача бўлган даври.

Амир Темур (1336—1405) *Тўлиқ исми* — Амир Темур Кўрагон ибн амир Тарағай. Амир Темур ёшлигида хатсавод чиқариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзиёт, фалаккиёт, меъморчилик ва тарих илмларини ўрганган. У дастлабки саводини оилада чиқаради ва 7 ёшидан мадрасада ўқий бошлаган ҳамда ёшликдан мадрасадаги тенгқурларидан ўзиб кетган.

Устоз-пирлари: Шайх Шамсиддин Кулол, Саййид Амир Кулол, Шайх Зайниддин Тойбодий (Саййид Барака), Шайх Бобу Сунгу.

Асарлари: «Темур тузуклари», «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари»), «Воқиоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари»). Булардан ташқари, Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тарихчи ва ёзувчилар яратган машҳур асарлари ҳам мавжуд («Зафарнома», «Темурнома» кабилар). Амир Темур фарзандлари ва набираларига айтган панд-насиҳатларида адолатлилик, ўзаро ҳурмат, инсонпарварлик, саховатлилик каби ахлоқий фазилатларни устун қўяди. Бугунги кунда талабаларда ахлоқий фазилатларни ривожлантиришда «Темур тузуклари»даги ахлоқий тарбияга оид қарашларидан унумли фойдаланиш лозим.

Анализ — дарс ўтиш жараёнини таҳлил қилиш.

Анъанавий дарслар — дарсни бир хил ўтиш жараёни. Ҳар доимги бир хил ҳолат.

Андиша — бу оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб, юритилган мулоҳаза эҳтиёткорлик ҳиссидир.

Андишали одам деганда, оқибатини ўйлаб иш қиладиган юз-хотирни биладиган, ор-номусли, шарм-ҳаёли, ибодат инсонни тушунамиз. Одатда андишали одам бетгачопарлик қилмайди, фаросат билан иш тутати.

Андоза — бу 3 босқичда олиб борилади:

1. Қизиқишни уйғотиш.
2. Саволларга жавоб излаш мақсадида тадқиқ қилиш.
3. Хулосаларни тузиш натижалар усулида фикрлаш.

Андозалаштириш — намоёиш қилиш; кимнингдир фикрлари (ғоялари, қарашлари, таълимотлари) ёки етук мутахассисларнинг фаолиятини уюштириш мумкин бўлган мисолни (намунани) тақдим этиш. Шунингдек, моделлаштириш масалалари ҳам ушбу йўналишга деярли мос келади.

Андоза қуйидаги 3 та босқичда бўлади:

1. Қизиқишни уйғотиш.
2. Саволга жавоблар излаш мақсадида тадқиқ қилиш.
3. Хулосаларни тузиш ва натижалар устида фикрлаш.

Андозалаштириш — намоёиш қилиш; кимнингдир фикрлари ёки фаолиятини уюштириш мумкин бўлган мисолни тақдим этиш.

Аниқлаштириш методи — бу умумий назариядан айрим қўллашларга ўтиш ёки абстрактдан аниқ кўп хилликка ўтиш; аниқлаштириш натижаларини белгили расмийлаштириш (мисол, масала, чизма, модель,

алгоритм, ҳисобот, иншо ва ҳ.к.) ларнинг мажмуасидан иборат.

Аниқлаштириш методи компонентлари:

Умумий назариядан айрим қўллашларга ўтиш ёки абстрактдан аниқ қўн хилликка ўтиш; аниқлаштириш натижаларини белгили расмийлаштириш (мисол, масала, схема, модель, ҳисобот, иншо ва ҳоказолар тарзида) ва шу кабилар.

– **Исбот методи компонентлари:** Тезисни аниқлаш; исбот усулини танлаш; зарур ва етарли далилларни саралаш; хулосаларни таърифлаш (қарши усул, классификация); сабаб-оқибат алоқаларини аниқлаш; исбот, фикр, алгоритм, схема, модель ва шу кабилар.

– **Тушунчаларни аниқлаш ва тушунтириш методи компонентлари:** Хил ва тур белгиларини топиш; кўрсатиш, тушунтириш, тасвирлаш, таъриф бериш, натижаларни (мантиқий таърифлаш, тушунча диктанти, ўйинлар ва ҳоказо) белгили расмийлаштиришлар кирази.

(Алимов Н Н)

Анъанавий ўқув адабиётлар — билим олувчиларнинг ёши, психологик ва физиологик хусусиятлари, маълумотлар ҳажми, матн ўлчовлари-ширифтлари, қоғоз сифати, муқова тури каби кўрсаткичларни инобатга олган ҳолда қоғозда чоп этиладиган манбалар (*Тўйлоқов Н., Маллаев З. Касбий таълим учун ахборот технологияларига асосланган ўқув адабиётларини яратиш «Касбий таълим муаммолари» Рес.илмий-амалий конференция матери-аллари. Самарқанд 2003й. 49-бет*).

Анкета — Сўров шакли. Савол ва тестлар ёрдамида амалга оширилади.

Аннотация — (лотинча annotatio — қайд) - қисқача

таъриф бўлиб, у китоб, қўлёзма мундарижасини ва бошқа жиҳатларини очиб беради.

Архив методи (АМ) — бу кундалик қайдномаларни ва ёзувларни, архив маълумотларини меҳнат, ўқув ёки ижодий фаолиятни таҳлил қилувчи тадқиқот тури.

«АМ хилма-хиллигига контент — анализ техникаси ҳам тааллуқлидир. Контент — анализ ўзидан янада такомиллаштирилган ҳужжатлар анализининг қатъий методларини намоён қилади. Тадқиқотчи мазмун бирлигини ажратиб олинган маълумотларни умумлаштиради».

Бу метод нафақат психологияда, балки бошқа илмий адабиётларда ҳам кенг тарқалгандир. Бу методдан кўп ҳолларда, асосан сиёсий психология, реклама психологияси, алоқаларда кенг фойдаланилади.

Контент — анализни ишлаб чиқиш Г.Лассуэла, Ч.Осгуд, Б. Берельсонлар номи билан боғлиқ бўлиб, улар «контент —анализ; коммуникатив тадқиқотлар» фундаментал монографиянинг муаллифларидир.

Контент —анализдаги матн таҳлилининг стандарт бирлиги бўлиб: 1) сўзлар; 2)туғалланган фикр; 3)мавзу; 4)персонаж; 5)муаллиф ва 6)яхлит ҳолдаги йўлланма ҳисобланади. Улар бир мазмунда янада умумий тузилиш сифатида кўриб чиқилади. Контент — таҳлил маълумотларни қайта ишлашнинг бир қанча усуллари мавжуд». (Нишонова З.Т. Қаршиева Д.С. *Экспериментал психология*. Т.: 2006й. 25-бет.)

Асимметрия тамойили — бунда объектнинг симметрик шаклидан симметрик бўлмаган ҳолатга ўтиши таъминланади.

Асириддин ал-Ахсикатий (1108–1198). *Тўлиқ исми* — Абулфазл Муҳаммад Тоҳир Асириддин ал-Ахсикатий. У болалик ва ўқиш йилларини Ахсикатда, сўнгра

Фарғонада ўтказган. Ўқишни давом эттириш учун дастлаб Балхга, сўнгра Ҳирот ва Марвга боради, бир қатор мадрасаларда таҳсил олади. У ўз даврининг тиб, риёзиёт, кимё, нужум, ҳикмат, фалсафа, мантиқ илмларини пухта ўрганади. Унга Қизил Арслон ҳукмронлиги даврида «Малик уш-шуаро» ва «Амири шуаро» унвонлари берилган.

Асарлари: шоир жами 13300 мисра шеър ёзган бўлиб, шундан 8678 мисраси қасида, 2882 мисраси эса ғазал бўлиб қолганлари қитъа, рубоий, фард, таржеъбанд каби шеърӣ асарлар бўлган. Бугунги кунда шоирнинг қўлёмалари дунёнинг машҳур шаҳарларида (Лондон, Берлин, Техрон, Душанбе) кутубхоналарда сақланмоқда. Шоирнинг ғазалларида ахлоқ, одоб, инсоний фазилат, Ватан туйғуси, ишқ-муҳаббат, илм-маърифат, ор-номус масалалари кенг ўрин тутади. Ёшларни шоир ижоди билан таништириш ахлоқий тарбия борасида яхши самара беради.

Асос — ўзаро боғланган баъзан эса бир-бирининг ўрнини босадиган фикрлар (ғоялар, моделлар, алгоритмлар, мезонлар, тамойиллар ва шу қабилар) қатори, масалан, давлат фикрлаш асосларида, агар янги стратегиялар худди шу мақсадларга хизмат қилса, ҳар бир босқич ичида стратегияларни алмаштириш мумкин.

Аспирант — лотинча *aspirans* — бирор нарсага интилувчи илмӣ тадқиқот ишига лаёқати бўлган ҳамда илмӣ тадқиқот институти ёки ОЎЖУ аспирантурасида номзодлик диссертацияси устида илмӣ тадқиқот ишлари олиб бораётган олий маълумотли ёки магистр академик даражасига эга бўлган мутахассис.

Аспирантура — олий ўқув юртидан кейинги таълим босқичи бўлиб, магистрлик негизида уч йил (тўрт йил

сиртқи) давом этади. Аспирантура УТТнинг таркибий қисми, олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар (фан номзодлари) тайёрлаш шакли. Бу даражанинг мақсади муайян мутахассисликлар бўйича олий тоифали илмий ва илмий педагогик кадрларни шакллантиришдан иборат. Диссертацияни муваффақиятли ҳимоя қилганларга «Фан номзоди» илмий даражаси берилади.

Атама — табиий тилдаги сўз ёки сўз брикмалари (нол ёки абстракт нарсаларни ифодаловчи). Атаманинг у ёки бу контекстдаги маъноси тўғрисидаги масала доим муҳокама қилинади, чунки одатдаги тил кўп маъноли. Одатдаги тил маъноли бўлганлиги сабабли, атаманинг ҳар бир ҳолатидаги қўлланилиши маъноли муҳокама қилиб борилади. Бир фан ёки илмий назарий атамалар битта маънода ишлатилади. Атамалар назарий ва эмперик турларга ажратилади. Назарий атамаларга тажриба билан асосланган, эмперик атамага эса тажриба орқали тасдиқланган хулосалар тегишли бўлади.

Аттестат — латинча «attestoe» сўзидан олинган бўлиб, «гувоҳлик бераман», деган маънони билдиради ва ходимнинг малакасини, ўқитувчиларнинг билим даражасини белгиловчи ҳужжат.

Аттестат — ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тайёрлов йўналишлари бўйича бошланғич малакасини олганлигини тасдиқловчи ҳужжат.

Ат-Термизий (824—892). Тўлиқ исми: Абу Исо Муҳаммад ибн Мусо ибн ад-Даҳҳок ас-Суллабий ат-Термизий. У 824 йили Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида дунёга келади ва болалигидан илмга қизиққан бўлиб, айниқса, ҳадис илмини чуқур эгаллаган. У ёшлигидан ҳадисларни тўплай бошлаган ва бу йўлда кўплаб ҳадис илми олимлари билан мулоқотда бўлиб, уларнинг

суҳбатини олган. Ҳижоз, Макка, Малина, Ироқ, Хуросонда бўлиб ҳадис илми, фикр, илми ал-қироат, баён тарих ва бошқа илмларни ўрганади.

Устозлари: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Давуд, Қутайба, ибн Саййид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Файлон, Саййид ибн Абдурахмон, Муҳаммад ибн Башшорс, Али ибн Хужр, Аҳсад ибн Муниъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вақиъ.

Асарлари: «Суннан», «Аш шамоил ан-Набавий» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»), «Ал-илал фил-ҳадийс» («ҳадислардаги иллат ва оғишлар ҳақида»), «Китоб ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд» («Зоҳидлик ҳақида китоб»), «Китоб ул-асмо вал-куна» («Ровийларнинг исм ва лақаблари ҳақида китоб») ва бошқалар. Ат-Термизий ўз асарларида доимо инсонни ҳалоллик, адолат, эътиқод, диёнат, меҳнатсеварлик, мурувватлилик, меҳр-шафқат, катталарга, ота-она ва қариндошларга ҳурмат руҳида тарбиялашга катта эътибор берган. Ушбу асарлардан бугунги кунда ҳам таълим жараёнида фойдаланиш ижобий самаралар беради.

Афина мактаб тизими — уч турдаги мактаблардан, яъни мусиқа, гимнастика ва гимназия мактабларидан иборат эди.

Мусиқа мактаби — хусусий мактаб бўлиб, унда пул тўлаб ўқитилар эди. Мусиқа мактабларида фақат 7 ёшдан 16 ёшгача бўлган бой қулдорларнинг ўғил болалари ўқирдилар. Бу турдаги мактабда мусиқий тарбия ҳам бериларди («muza» сўзидан олинган, Қадимги Юнонистонда «Muzi» — санъат, адабиёт ва фан худоси ва ҳомийси). Мусиқий таълимотнинг мазмуни хат-савод, адабиёт, ҳисоб, ваъзхонлик, ашула ва мусиқа дарсларини ўқитишдан иборат эди.

Гимнастика мактаби — палестра (кураш мактаби) дейиларди. Бу ҳам маълум бир тоифадаги кишиларга қарашли мактаб бўлиб, унда 12 ёшга кирган ва айна вақтда мусиқа мактабида ўқиётган ўғил болалар пул тўлаб ўқир эдилар. Бу турдаги мактабда ўсмирлар югуриш, сакраш, диск иргитиш, найза санчиш ва кураш машқини бажарардилар, шу билан бирга сузиш машқларини ҳам ўтказар эдилар.

Гимназия — давлатга қарашли мактаб бўлиб, унда асосан Афинадаги қатта ер эгалари — киборларга маъсуб номдор оилалардан чиққан, мусиқа ва гимнастика мактабларини тамомлаган аслзода ёшлар ўқирдилар. Бунда улар 16 ёшдан 18 ёшгача жисмоний, ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбия олишларини давом эттирар эдилар. Бундан ташқари, аслзодаларни давлатни идора қилишга лаёқатли қилиб тайёрлаш мақсадида уларга фалсафий ва сиёсий тарбия берилар ҳамда нотиклик санъати ўргатилад эди. 18 ёшга тўлган аслзодалар эфеблар гуруҳига маъсуб бўлиб, улар 20 ёшгача махсус ҳарбий тайёргарлик кўрар, айна вақтда ижтимоий-сиёсий тарбия ҳам олар эдилар. Қизлар эса ёшлигиданоқ уй-рўзғор ишлари билан шуғулланар эди. Ҳасанбоева О., Ҳасанбоев Ж., Ҳамидов Ҳ. Педагогика тарихи. —Т.: 2004, 11–12-бетлар.

Афина тарбияси — милoddan аввалги VII–V асрларда қадимги Афинада болалар ва ўсмирлар (қуллардан ташқари) тарбияси тизими. 7 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар граматика мактаби, кифарачилар ва палестра мактабида ўқитилган. Ўзига тўқ оилаларнинг фарзандлари машғулотларни 18 ёшгача гимназияда давом эттирганлар. 18020 ёшдаги ўсмирлар тарбияси Эфебияда шуғулланиш билан якунланган. Маънавий тарбия гим-

насаб тарбия билан қўшиб олиб борилган. Жисмоний меҳнат билан шуғулланишга йўл қўйилмаган.

(ЎЗМЭ. 1-том, 511-бет).

Афсона — халқ оғзаки ижоди жанри. У хаёлот, уйдирма ва тўқимадан иборат бўлса-да, сўзловчи ва тингловчи томонидан ҳақиқатдек тасаввур этилади, ҳатто бўлиб ўтган даври, макон ҳам кўрсатилади. Афсоналар оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келган.

Афсона оғзаки ҳикоят бўлиб, у хаёлий образ ёки тасаввур асосига қурилади, ҳикоя қилувчилар ва тингловчилар томонидан қачонлардир шундай бўлгандек қабул қилинади. Ривоятдан фарқли ўлароқ афсона заминидан, албатта, мўъжиза, сеҳр-жоду бўлади. Афсоналар олам ҳақида, топонимик, элатларнинг келиб чиқиши, ҳайвонот дунёсига оид, табиат воқеа-ҳодисалари хусусида, тарихий шахслар тўғрисида, диний ва бошқа турли-туман мавзуларда бўлади.

(ЎЗМЭ. 1-том, 521-бет).

Ахборот — агарда тайёрланган маълумотлардан бирор нарса (жараён, ҳодиса) тўғрисида аниқликни ошириш мақсадида фойдаланилса, у ҳолда фойдаланган маълумотларга ахборот деб аталади.

Ахборотлаштириш ахборот жараёнларини ривожлантириш восита ва шароитларининг бутун мажмуи бўлиб, тегишли техник, баъзани яратиш, ташкилий-иқтисодий, маданий маърифий, ислохотлар қилишни ўз ичига олувчи жараён бўлиб, у таълимни технологиялаштиришга кенг имкониятлар яратади.

Ахборотлар таълим-тарбия жараёнларини бошқаришда асосий манба бўлиб ҳисобланади, чунки улар объектдан олинган ахборотларни тизимларга (қисм тизимларга) ажратиш ва қайта ишлаш ҳамда керакли

мақсадлар бўйича узатиш алгоритмларини амалда жорий этишга кенг имкониятлар яратади.

Инсониятнинг ахборот ишлаб чиқариш бўйича имкониятларини кучайтирувчи замонавий технологиялар, ахборотлашган жамиятнинг интеллектуал салоҳияти сифатини ҳам белгилайди ва бундай жараёнлар ахборотлаштириш саноатини мунтазам ривожланишини таъминлайди.

Ахборотлардан самарали фойдаланиш асосида фаолият кўрсатиш қуйидаги вазифаларни ҳал этишнинг оптимал йўллари таъминлаб беради: манба ва унда кечадиган жараён тўғрисидаги маълумотларни қайта ишлаш; жараёнлар кечиши ҳақидаги даврий маълумотларни мунтазам олиб туриш ва улар асосида оралиқ назоратлар олиб бориш; ихтиёрий жорий сўровларга ўша пайтнинг ўзида жавоб олиш, расмийлаштириш ва бошқаришига керакли тузатишлар кирита олиш ва шу кабилар.

Ахборотлаштириш соҳасидаги туб бурилишларнинг ниҳоятда аҳамиятлиси, яъни ҳақиқий инқилобий тусдаги ахборотлаштириш, бу ЭҲМ лар базасидаги фан ва техника инқилобини ўз ичига олади.

Ахборот — истеъмол учун тайёрланган теваарак-атроф (манбалар) дан олинган маълумотлар ахборот деб аталади.

Ахборот воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни беради. Ҳодиса ва воқеалар мазмун-моҳиятини очиб беради.

Педагогика фани талқинидаги маълумотлар бериш номидаги бўлимда ва таълим-тарбия жараёнидаги барча маълумотларни тўплаб, уларни ўрганилаётган манбага мос тизимларга ажратиб, истеъмолга тайёрлаб беради ва

тайёрланган ахборот орқали педагогик фаолият олиб борилади. Ахборот термини кишилик жамиятининг барча жабҳаларида қўлланилади ва улар асосида таълим-тарбия жараёни олиб борилади ҳамда педагогик фаолият бошқарилади.

XXI аср — ахборотлаштирилган жамият сари асрида ахборотнинг роли ва ўрни кундан-кунга ўсиб бораверади ҳамда ахборот саноати вужудга келади.

Ахборот излаш — ахборот массивида олдиндан белгиланган излаш шарти (сўрови) талабини қондирувчи ёзувлар борлиги аниқлаш жараёни ва агар улар мавжуд бўлса, бундай ёзувлар жойлашишини аниқлаш жараёни.

Ахборотлар банки (АБ) — кишилик фаолияти соҳасининг ёки илмий билишнинг маълум йўналиши бўйича ахборотларни аниқ мақсад йўлида йиғиш, сақлаш, тизимларга ажратиш ва оммавий фойдаланишга мўлжалланган техник, дастурий, алгоритмик тиллар ва уларни ташкилий воситалари мажмуаси.

Ахборотлар банкининг мақсади маълумотларни қайта ишлаб, ундан фойдаланишга ўргатишдан иборат бўлиб, унинг вазифаси эса таълим-тарбия жараёнини олиб боришда, таълимни бошқаришда ахборот таъминотини амалга ошириш ва уларни бошқаришдаги самарадорликни назорат қилишдан иборатдир.

АБ таълимни бошқаришда ва таълим-тарбия жараёнини маълумотлар билан таъминлашда ҳамда жараёнларни кечишини назорат қилишга бошқарув алгоритминини тузиш имкониятини беради.

АБ таълим-тарбия жараёнини бошқаришнинг ахборотли таъминотини ва шулар асосидаги касбий компютерли тизимлар яратишда фойдаланилади.

Ахборотлаштирилган жамиятнинг ҳар бир бўғинида АБ га мурожаат қилинади ва шу асосда замонавий таълим технологиялари яратилади ва таълим-тарбия жараёнларини оптимал бошқаришга имконият яратилади.

Ахборотли модуль — бу таълим мақсадини белигалаш ва режалаштирилган натижалар билан чегараланган, фанлараро ва фан ичидаги боғлиқликни ҳисобга олиб гузилган ҳамда якуний назоратларнинг даражали тизимини қамраб олувчи, ўқув фани мазмунини мунтазам ва тугалланган қисми.

Ахборот ресурслари — бу маълумотлар базалари ва банклари, турли хил архивлар, кутубхоналар, музейлар фонди ва бошқаларни ўз ичига олади. Ресурс — бирор нарса ёки ҳодисанинг захирасини белгилайди. Ахборот тизимидаги алоҳида ҳужжатлар ва уларнинг буғун бир мажмуидир.

Фаолият ахборот ресурслари алгоритм, модел, лойиҳа, дастур, билимлар банки ва шу кабилар асосида фаолият юритади. Ахборот ресурсларини бошқариш деганда: Ҳар бир даражада ва бошқариш функцияси даражасида ахборотга бўлган эҳтиёжни баҳолаш; ҳужжатлар тури ва шакллариини стандартлаш ахборот ва маълумотларни тўтлаш, маълумотларни бошқариш тизимини яратиш англанилади. Таълим-тарбия тизимини бошқаришга маълумотлар базасини яратишга кенг имкониятлар яратади ва ўрганилаётган жараёни бошқаришнинг оптимал вариантларини танлашда ахборотли таъминот яратилади.

Ахборот ресурсларини қуйидаги қўринишларда учратиш мумкин: моддий, табиий, меҳнат, молиявий, энергетик ва шу каби ресурслар. ўрганилаётган объекти учун ана шу кабилар аниқ ва пухта тайёрланса, муаммо

ечимини топиш масаласи анча енгиллашади ва ҳаттоки, ўрганилаётган объект бўйича ахборот ресурслари мукаммал тайёрланган бўлса ва улардан фойдаланишнинг оптимал варианты яратилган бўлса, у ҳолда тайёрланган ахборот ресурсларидан бошқа ахборот ресурслардан эквивалент сифатида ҳам фойдаланиш мумкин.

Ахборот ресурслари кишилар томонидан бошқариладиган ва улар манфаатлари йўлида ҳаракат қилувчи, объектни бошқаришда мустаҳкам илмий - техник асос бўлади. Бу тизимларни ва уларни ахборотли жиҳатларини талқик қилишда муҳим аҳамият касб этади ҳамда қўйилган муаммонинг изланаётган оптимал ечимини кафолатлаш имкониятини яратади.

Ахборот ресурс маркази (АРМ) — бу таълим муассасасида марказлаштирилган ҳам тўланган босма ва аудиовизуал материаллар мажмуасидир.

АРМ компьютер ва алоқа воситалари ёрдамида қўшимча алоқа манбалари ва материалларига кириш имконини беради.

АРМ нинг асосий дастури таълим берувчи ва олувчилар томонидан ўқув дастурига мувофиқ тўпланган аудиовизуал материалларни ўз ичига олади.

АРМ дастуридаги индивидуал ва технологик манбалар таълим берувчилар, медиатека мутахассислари ҳамда таълим олувчилар ўртасидаги ўзаро мунтазам алоқани таъминлайди.

АРМ таълим муассасасидаги янгиликларни ёйишда ўқув муассасаси билан жамият ўртасидаги асосий алоқа канали бўлиб ҳисобланади ва шў орқали у таълим олувчиларни зарур ахборотлар билан таъминлайди.

АРМ таълим муассасасининг ахборотли таъминот

маркази бўлиб ҳособланади ва ундан таълим олувчилар индивидаул иш кўникмаларини ўстиришда фойдаланишга доимо кафолат бор бўлади.

Шунингдек, **АРМ** орқали таълим олувчилар ахборотларни тўплаш, ахборотларга хоҳлаган пайтда мурожаат қилиш ва ахборот манбалари билан ишлаш кўникмасини шакллантиришга эришилади.

АРМ асосий вазифаси ҳар бир таълим олувчининг билимини кенгайтириш ҳамда таълим жараёнида ахборотларни излаш ва улардан самарли фойдаланиш мақсадида ахборотларнинг келиб тушишини таъминлаш.

Таълим муассасасининг **АРМ** учун уларга тегишли адабиётлар (китоблар, даврий нашрлар, журналлар ва ҳ.к.) микрофильмлар, слайдлар, грампластинкалар, компьютерли тизимлар, аудио ва видео ёзувлар асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Ахборот тармоғи (АТ) — алоқа тизимларида компьютерлар ёрдамида ахборотлашишга хизмат қилувчи қурilmаларнинг бир-бири билан боғланган ҳолати.

Ахборот-таълим муҳити (АТМ) — бу ўрганувчи, ўргатувчи (ўқитувчи) ва янги ахборот технологиялари воситалари (**ЯАТВ**) ўртасидаги ўқув ахборотли хатти-ҳаракатлар жараёни пайдо бўлиши ва ривожланишига имкон берувчи шарт-шароитлар мажмуаси ҳамда муайян ўқув курси бўйича предметли мазмуни муҳити компонентлари (компьютерга улашувчи турли хил ўқув, намойиш қилувчи жиҳозлар, дастурий воситалар ва тизимлар, ўқув кўргазмали ва бошқалар) жамланган шароитда ўрганувчининг (ўргатувчининг ҳам) фаол билиш фаолиятини шакллантириш жараёнидир.

АТМ нинг мақсади: шахснинг ижодий ташаббускорлик қобилияти ва потенциалини ривожлантириш асоси-

да таълим олувчиларга билимларни мустақил эгаллаш ва уларни сифатли ўзлаштириш учун шарт-шароит яратиш ҳамда ўқитиш натижаларини таҳлил қилишни автоматлаштиришни таъминлаш.

Ахборот технологиялари (АТ) — бу тизим масалаларни ечимини топиш мақсадида ахборотларни йиғиш, қайта тиклаш, сақлаш, ифодалаш, тизимлаш, узатиш ва уни истеъмолчига фойдаланишга қулай ҳолга келтириш жараёнини компьютер ва телекоммуникация воситалари ёрдамида амалга ошириладиган, тартибга солинган ва ташкиллаштирилган тизим ва амалий дастурлар мажмуасидир.

Ахборот технологиялари — жараёнларни бошқаришдаги асосий манба бўлиб ҳисобланади. Улар илмий ходим томонидан тайёрланган маълумотларни тизимларга ажратиш ва қайта ишлаш ҳамда керакли мақсадлар бўйича қайта ишланган маълумотларни узатиш алгоритмларини ўз ичига олади. Шунинг учун ахборот технологияларидан рационал фойдаланиш илмий ходимлар меҳнати самарадорлигини оширади.

У қуйидаги вазифаларни ҳал этишнинг оптимал йўлини таъминлаб беради: манба ва унда кечадиган жараён тўғрисидаги маълумотларни қайта ишлаш; жараёнлар кечиши ҳақидаги даврий маълумотларни мунтазам олиб туриш ва улар асосида оралиқ назоратлар олиб бориш; ихтиёрий жорий сўровларга ўша пайтнинг ўзида жавоб олиш, расмийлаштириш ва бошқаришга керакли тузатишлар кирита олиш.

Ахборотлаштириш фақатгина фан ва техника ютуғи бўлмасдан, балки улар таълим, тарбия, санъат, тиббиёт, иқтисодиёт, қишлоқ хўжалиги, саноат ва шу каби соҳаларнинг ривожланишида ҳам доимо муҳим омил

бўла олади.

Ахборот технологиялари ва улардан рационал фойдаланиш туфайли инсонни ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш фаолияти, унинг кундалик мулоқот соҳаси дунё цивилизацияси ишлаб чиққан тажриба, билимлар ва маънавий қадриятларни жалб этиш ҳисобига кенгайиб бораверади.

Замонавий ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситалари асосида ахборотларни тўплаш, сақлаш ва керакли манбаларга узатишнинг замонавий усуллари, яъни компьютерлаштирилган усулларигача ривожланиб бораверади.

Бешинчи авлод ЭҲМ ларининг пайдо бўлиши, бу соҳадаги ишларни жонлантириб юборди, яъни эндиги ҳаёт нафақат ахборотлар, ахборот технологиялари, балки ахборот тизимларини яратишни тақозо этиб қолди ва улардан билим базалари, вазифалар, мантиқий хулосаларни ечувчи машина каби хизмат тизимларини ҳам ўз ичига олишини талаб қилмоқда. Бу талабларни ҳал қилиш эса ижтимоий ислохотларга боғлиқдир.

Ахборот технологияси фани (АТФ) -- ахборотларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва режалаштирилган мақсадни амалга оширишга ахборотларни узатишни ҳамда қайд этилган жараёнларни амалга оширишда техник воситалардан фойдаланишни ўргатадиган фан.

АТФ таълим ва кадрлар тайёрлаш жараёнини ахборотлаштиришнинг оптимал вариантларини топишда асосий интеллектуал манба бўлиб ҳисобланади, шунингдек, илмий тадқиқот ва лойиҳалаш ишлари ҳамда таълимни бошқаришда ҳам тўғри истиқболли қарорлар қабул қилишда ишончли маълумотларга таяниш имкониятларини кафолатлайди.

АТФ кишининг замонавий интеллектуал

салоҳиятини юксалтиришда кенг қамровли муҳим асос ҳисобланади ва дунёда муайян соҳа бўйича ютуқлардан тезкор хабардор бўлишликни кафолатлайди.

Ахборот тизими — ўз таркибида компьютерлар, компьютер тармоқлари, ахборот ва дастурий таъминот ҳамда одамларнинг биргаликдаги фаолият юритиш жараёнини акс эттириб, у истеъмолчи учун ахборот ишлаб чиқаришни ўз зиммасига олади.

Ахборот тизимларининг асосий вазифаси ҳодиса ва жараёнлар кечишини бошқариш имкониятларини яратишдан иборат. Шунингдек, ахборотларга асосланган, мақсади олдиндан белгиланган ва шу мақсадга эришиш дастури ишлаб чиқилган бошқарилувчи жараёнга мақсадли таъсир кўрсатади.

Таълим-тарбияда ахборот тизимларининг асосий вазифалари — бу ўрганилаётган объектга тегишли барча ахборот ресурсларини оптимал бошқариш ёрдамида истеъмолчига керакли бўлган ахборотларни ишлаб чиқиш ва улардан таълим объектини бошқаришда фойдаланиш учун ахборотли ва техникавий таъминот муҳитини яратишдир.

Компьютер тармоқлари, ахборот ҳамда дастурий таъминот ва шу кабиларни яратишда фойдаланилади. Ахборот тизими - бошқарув хизмати ходимларининг ишини енгиллаштиришга самарали таъсир кўрсатади, яъни улар ёрдамида объект тадқиқот методологияси бўйича ахборотларни жамлаш, сақлаш, тадқиқот мақсадига мос синфларга ажратиш ва узатиш жараёнини самарали амалга оширади.

Ҳозирда қуйидаги ахборот тизими фаолият кўрсатмоқда: ижро этувчи ахборотлар, қарорлар қабул қилишни қўллаб-қувватлаш тизимлари, эксперт тизим-

лари. Ахборот тизимларининг барча ташкил этувчилари, яъни техник воситалар, математик дастурий лингвистик таъминланиши, одамлар билан ўзаро ҳамкорликда уйғун ҳолда фаолият юритишни тақозо этади.

Ҳозирги кунда муаммонинг қўйилишига қараб ахборот тизимидаги ахборотлар ҳажми кескин ошиб бормоқда. Бу эса ахборотлар устида бажариладиган амалларни бажаришни тезлаштиришни талаб этмоқда, яъни ахборот тизимининг ишини (вазифаларини амалга оширишни) автоматлаштириш зарур эканлигини талаб қилади.

АТ нинг мақсади: тадқиқот манбаини «Маълумотлар→ ахборотлар→ ахборот тизимлари» нуқтаи назаридан ўрганиш; объектни ифодалаш ва ундаги жараёнлар кечиши қонуниятларини тадқиқ этишга бўлган ахборотлар эҳтиёжини аниқлаш; ахборотлар тўплаш, синфларга ажратиш ва улардан кўрсаткичлар орасидаги алоқадорликни ўрганиш мақсадида ахборотларни қайта ишлаш методологиясини яратиш. АТ нинг вазифаси деб, ахборотларга асосланган мақсади олдиндан белгиланган ва шу мақсадга эришиш дастури ишлаб чиқилган бошқарувчи жараёнига мақсадли таъсир кўрсатиш - қарор қабул қилиш деб аталади.

АТ амалда ҳар қандай тадқиқот объектини ўз фаолиятини юритишда режалаштирилган мақсадга эришишга ҳаракат қилувчи ахборот тизими сифатида қараш мумкин. Бундай тизимлар таълим-тарбиявий жараёнларнинг ахборот эҳтиёжларини қондиради ва уларни оптимал бошқаришга имконият яратади.

АТ таълимини бошқарув хизмати ходимларининг ишларини енгиллаштиришга самарали таъсир кўрсатади, яъни улар ёрдамида объект ва тадқиқот мето-

дологияси бўйича ахборотларни жамлаш, сақлаш, тадқиқот мақсадига, мос синфларга ажратиш ва узатиш жараёнида фойдаланилади.

АТ қайта ишланган ахборотлардан фойдаланишда тадқиқот мақсад — вазифаларни амалга оширишда уларнинг сифати, қулайлиги, тўлиқлиги ва аҳамиятини баҳолаш ҳамда баҳоланган ахборот омилини тадқиқ этишга тавсиялар ишлаб чиқариш ва шу кабилар.

Замонавий педагогик тадқиқотларда қуйидаги терминлар ҳам кенг қўлланилмоқда: ижро этувчи ахборотлар тизими; қарорлар қабул қилиш тизими; эксперт тизимлар; автоматлаштирилган ахборот тизимлари.

Ахборот тизимлари (АТ) — белгиланган мақсадга эришиш учун ахборотларни шакл ва мазмунига кўра турларга ажратиш, уларни сақлаш, излаш ва қайта излаш тамойиллари, қайта ишлашда қўлланиладиган усуллар, шахслар ҳамда воситаларнинг ўзаро боғланган мажмуи (*Абдуқодиров А.А ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 133-бет*).

Ахборотни факсимил узатиш (АФУ) — одамлар ўртасидаги ахборот алашинуви АФУ ёрдамида матн, газета қўлёзма, графика, фотграфия ва бошқа шу каби ҳар қандай ҳужжатни бир объектдан иккинчи объектга етказиб берилди ва у энг афзал ҳамда қулай, шунингдек, узатилаётган ахборот (ҳужжат) асл нусхасидек қилиб аниқ етказилади.

Ахборот цивилизацияси — ахборотни тўплаш, таҳлил қилиш ва ундан фойдаланиш ҳамда атроф-муҳит ўзи ҳақида ахборот яратиш учун энг кўп маълумот олишга қодир бўлган жараён.

Инсоният ҳаёти ва унинг тараққиёти жамиятни ахборотлаштириш билан боғлиқ ҳолда ўрганилади, яъни

инсоннинг ҳар бир ҳаракати ахборот олиш ва узатиш ёки ундан фойдаланиш, уни ўрганиш, ўзлаштириш, сақлаш ва бойитишдан иборат. Уни ҳозирги замонда ахборот тамаддуни, деб аташга олиб келади.

Ахборотларни авлоддан-авлодга узатишнинг аҳамияти таълим-тарбия ишининг аҳамияти билан ҳамоҳангдир. Яъни ушбу жараён таълим-тарбия цивилизациясининг мавжудлик шартини ҳисобланади.

Цивилизациянинг бош белгиси — ахборотни тўплаш, мавҳум (абстракт) таҳлил қилиш ва ундан ўз интеллектуал салоҳиятини бойитишда фойдаланишдан иборат.

Ахборот цивилизацияси ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва ундан фойдаланишнинг шакл, усул ва воситаларини такомиллаштириб боришга имконият яратади ва унинг заминиди янги ахборот технологиялари ётади.

Ахлоқ — жамиятда қабул қилинган жамоатчилик фикри билан маъқулланган жараёндир.

Ахлоқ — кишиларнинг бир-бирларига, оилага, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари, одоблари мажмуи. ҳуқуқдан фарқли равишда ахлоқ талабларини бажариш-бажармаслик маънавий таъсир кўрсатиш шакллари (жамоатчилик томонидан баҳо бериш, қилинган ишни маъқуллаш ёки қоралаш) билан белгиланади. Ахлоқни этика фани ўрганади.

Инсоният тараққиётида ахлоқ муҳим ўрин тутати. Шарқнинг буюк мутафаккирлари инсонни ахлоқий камол топтириш, уни ҳар томонлама ривожлантириш, маънавий қиёфасини шакллантириш жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири, деб

қарашган.

Ахлоқнинг шаклланишида ва унинг ижтимоий ўрнида диннинг аҳамияти катта. Диннинг асосий мақсадларидан бири, инсондаги ёмонликнинг зарарларини баён қилиш ҳамда ёмон йўлга кириб кетганларни тўғри йўлга даъват этишдир. Зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода яхшилик ва эзгулик худоси Ахурамазда билан ёмонлик ва ёвузлик худоси Ахрима-н ўртасидаги кураш абадий давом этади. Ахлоқ бу курашнинг ифодасидир, деган ғоя илгари сурилади.

Исломда, унинг муқаддас китоби Қуръони Каримда ахлоқ масаласига алоҳида эътибор берилган. Исломда олижаноб ахлоқнинг энг муҳим тушунчалари таърифланиб, инсониятни уларга амал қилиш сари ундалади. Булар — эҳсон, кечиримли бўлиш, сабр-тоқат, ростгўйлик, ширинсўзлик, ота-онани, ўзидан катта ёшлагиларни ҳурмат қилиш, ор-номус, садоқат ва бешқалардир. Шу тарзда инсониятнинг бутун амалий фаолияти яхшилик ва ёмонликка ажралади. Мусулмонлар бир-бирларини яхшилик ва олижаноб ахлоққа чақиришлари, ноҳўя ишлардан қайтаришлари Аллоҳ тарафидан фарз қилинган. Ислом ахлоқининг асосида ҳалоллик ва тақво ётади. Кимки, жисмоний ва маънавий пок бўлса, ундай кимса ахлоқсизлик йўлига кирмайди. (*Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2000, I, 530-бет*).

Ахлоқ (араб. хулқнинг кўплиги) — ижтимоий онг шаклларида бири. Кишиларнинг тарихан таркиб топган хулқ-атвори, юриш-туриши, ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги ўзаро, шунингдек, жамиятда бўлган муносабатларни тартибга солиб турувчи барқарор, муайян норма ва қоидалар йиғиндиси. Ахлоқ нормалари кишиларнинг хатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади. Ахлоқнинг бурч,

виждон, ор-номус каби бир қатор категориялари мавжуд.

Ахлоқ жамиятда турли функцияларни бажаради. Улар орасида қуйидагилар энг муҳими ҳисобланади:

1) кишилар орасида турли муносабатларни мувофиқлаштириш;

2) кишилар фаолиятининг инсонпарвар қадриятлари ва мулжалларини белгилаб бериш;

3) шахсни ижтимоийлаштириш.

Кишилар фаолиятини мувофиқлаштирар экан, ахлоқ уларни инсонпарвар, эзгу, ҳалол, адолатли муносабатларга ундайди. Умуман олганда, ахлоқ жамият ва шахс тараққиётининг умумиҷтимоий қадриятлари асосида амалга оширади. (*«Фалсафа» қомусий лугат. Т., 2004, 40–41-бетлар*).

Ахлоқ — кишиларнинг бир-бирига, Ватанга, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган хатти-ҳаракатлари, хулқининг норма ва қоидалари йиғиндиси. Ахлоқ ахлоқий онгни ва ахлоқий муносабатларни ўз ичига олади. Ахлоқнинг яхшилик, ёмонлик, адолат, бурч, бахт, виждон, шон-шараф, коллективизм каби умумий категориялари мавжуд. (*Ўзбек совет энциклопедияси*).

Ахлоқ — ижтимоий онг шакли бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида инсоннинг хулқ-атворини йўлга солиб турадиган тамойиллар талаблар, меъёрлар ва қоидалар йиғиндисидан иборат. Ахлоқий тушунчалар: яхшилик, шараф, виждон, эътиқод, садоқат ва бошқалар баҳоланувчи характерга эга. Ахлоқ мазмуни муайян қадрият йўл-йўриқларини, хулқ-атвор меъёрлари мотивларини, инсонлараро муомала шакллариини ўз ичига олади ва айни вақтда уларни асослайди. (Пўлатова М.П.

Махсус педагогика. Т., 2005, 139–142-бетлар).

«Ахлоқи Жалолий» — Жалолиддин Давонийнинг ахлоққа оид асари. Тўлиқ номи «Лавоми ул ашроқ фи макорим ил-ахлоқ» («Яхши хулқларда нурлар зиёси»). Асар Оқ қўюнли сулоласининг асосчиси Ҳасанбекнинг илтимосига кўра, унинг ўғли Халил Султонга атаб ёзилган. Унда ахлоқий муаммолар ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Асарни ёзишда муаллиф Арасту, Афлотун, Ибн Мискавейх, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва Насриддин Тусийларнинг ахлоқий таълимотларидан фойдаланган. Рисола уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида хулқий тарбия ва ахлоқий хислатларни эгаллаш ҳақида сўз юритиб, ахлоқнинг асосий тушунчалари: донолик, адолат, шижоат ва иффатга муфассал тўхталган, ахлоқ илмининг мақсад ва вазифалари белгилаб берилган. Иккинчи қисм оила ва оилавий ҳаёт масалаларига бағишланган. Унда болаларни тарбиялаш ва камолга етказиш, касб-ҳунарни эгаллаш, хулқ-одоб қоидалари, нутқ маданияти ва бошқалар ёритилган. Учинчи қисм ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Бунда шаҳар, яъни давлатда яшовчи халқлар, давлат бошлиғи ва фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳақида фикр-мулоҳазалар ўрин эгаллаган. Рисола кейинги даврларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқатди. У Эрон, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Мовароуннаҳр ва Хуросонда мактаб ва мадрасаларда асосий қўланма вазифасини ўтади. (ЎзМЭ. Т.: 2000, 1-том, 531-бет).

«Ахлоқи Муҳсиний» — Ҳусайн Кошифийнинг ахлоққа оид асари. Султон Ҳусайннинг ўғли, темурийлар шаҳзодаси, Марв Ҳукмрони Муҳсинга бағишланган. Бу асар шахсий, оилавий ва фуқаролик ахлоқ асослари-

ни ўз ичига олган 40 бобдан иборат. Асарда муаллиф адолат, сабр, ёқимлилиқ, ҳаё, одоб, ишонч, ваъдага вафо қилиш, шижоат ва сиёсат каби масалалар ҳақида сўз юритади. «Ахлоқи Муҳсиний»ни 1858 йил Огаҳий форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Асар Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Унинг кўпгина нодир қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланади. (ЎЗМЭ. Т.: 2000, 1-том, 531-бет).

Ахлоқий маданият — шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Ахлоқий маданият шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланиб, шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади. Шахснинг ахлоқий маданияти унинг муомала одоби, этикет қоидаларига риоя этиши, касбий одоби ҳамда ўзгаларга нисбатан муносабатнинг барча турларида кўриниш мумкин.

Ахлоқий муносабатлар — кишилар фаолиятини мувофиқлаштириб, уларни инсонпарвар, эзгу, ҳалол, адолатли муносабатлари ҳисобланади. Жамиятда турли муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилишидир. Ахлоқий муносабатлар ўз навбатида қуйидаги кўринишларида бўлади:

— *кишиларнинг бир-бирига бўлган муносабати*, бунда, авваламбор, талабанинг ўз гуруҳдошларига бўлган тўғри муносабатини шакллантириш (бирор масалани сўраганда тўғри маслаҳат бериш, бир-бирига ёрдам бериш ва шу қабилар);

— *кишиларнинг ўз Ватанига бўлган муносабати*, бунда талабаларни ватанпарварлик, Ватан туйғуси, Ватан

соғинчи, Ватан қайғуси руҳида тарбиялаш;

— *кишиларнинг ўз оиласига бўлган муносабати*, бунда талабаларни, авваламбор, ота-онасини ҳурмат қилишга, оила аъзоларига нисбатан доимо ҳурмат кўрсатишга ўргатиш, ота-онасининг берган тарбияси, унинг ўқиши, таълим олишига бўлган эътибори туфайлигина талабанинг шу даражага етганлиги, талабалик бахтига муяссар бўлганлигини, бунинг учун ота-онасидан бир умр миннатдор бўлиб, унинг хизматида бўлишликни уқтириш;

— *кишиларнинг жамиятга бўлган муносабати*, бунда талабанинг атрофдаги ижтимоий муҳитга бўлган муносабатини тўғри йўлга қўйиш лозим (жамоат жойларида ўзини тутатилиши, доимо атрофдагиларга ҳурмат билан қараши, ўз ватандошларига доимо яхшиликни соғиниб яшаши кабилар);

— *кишиларнинг ўз давлатига бўлган муносабати*, бунда талаба давлатнинг олиб бораётган сиёсатини тўғри англаб етиши, давлат сиёсатининг бўлажак тарғиботчиси эканлигини тушуниб етиши, сиёсатга ўзининг тўғри муносабатини билдира олиши, давлатнинг иқтисодий, маънавий, маданий соҳасига ўз ҳиссасини қўша олишга қодир бўлиши ва ўзини шунга бурчли деб билиши лозим.

Ахлоқий онг — инсон онгида ахлоқий тамойилларнинг акс этиши бўлиб, ахлоқий қарашлар, тушунчалар, ахлоқий эътиқод, ахлоқий хулқ-атвор меъёрлари ва қоидалари, ахлоқий тасаввур кабилардан ташкил топади. Ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатлар ахлоқий онг асосида юзага келади. [Ҳошимова М.К. Талабаларнинг ахлоқий тарбиясини ривожлантиришда руҳиятга оид биоэнергетик билимлардан фойдаланишнинг назарий-амалий асослари.

П.ф.док.дисс.авт. Т. 2006, 17-б].

Ахлоқ нормаси — кишиларнинг хулқ, феъл-атворларини тартибга солувчи ахлоқий талаблар мезони.

Ахлоқий тарбия қандай хатти-ҳаракат қилиш кераклигини айтибгина қолмай, балки нима учун бошқача эмас, бевосита шундай ҳаракат қилиш кераклигини тушунтиришга интилади.

Ахлоқий тарбия деганда шаклланаётган, ривожланаётган, ўсиб келаётган авлодда хулқ-одоб меъёрларига мос келувчи сифатларнинг шаклланиши тушунилади. Ахлоқий тарбияланган шахсларсиз етук кишилик жамияти қуриш мумкин эмас. Ахлоқий тарбия шахснинг баркамол шаклланишида асосий ўринни эгаллайди.

Ахлоқий тарбия — инсонни ўзгаларга зарари тегмайдиган жамиятда ўз ўрни бўлибгина қолмай, балки ўзгаларга нафи тегадиган қилиб тарбиялаш.

Ахлоқ тузилмаси — уч омил — асосидан иборат: ахлоқий англаш (ахлоқий онг), ахлоқий ҳис этиш (ахлоқий ҳиссиёт) ва ахлоқий муносабатлар (ахлоқий хатти-ҳаракатлар). Ахлоқий тарбия жараёнида ахлоқ тузилмасининг ушбу уч омили бирдек иштирок этади. Ахлоқ тузилмасидаги ушбу уч омил бир-бирисиз камдан-кам учрайди, улар доимо бир-бирини тақозо этиб келади.

Ахлоқий тушунчалар — ахлоқий муносабатларда акс этиб, ахлоқий категориялар сифатида қабул қилинади. Ахлоқий тушунчаларга эзгулик, бурч, виждон, сахийлик, ҳурмат, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик кабилар киради. Ахлоқий тушунчаларни шунчаки ёд олиш эмас, балки англаб ўзлаштириш, ўз хатти-ҳаракатларига дастурил-амал сифатида қабул қилиш ва ахлоқий эътиқодни шакллантиришимиз лозим. [Ҳошимова М.К. Талабалар-

нинг ахлоқий тарбиясини ривожлантиришда руҳиятга оид биоэнергетик билимлардан фойдаланишнинг назарий-амалий асослари. П.ф.док.дисс.авт. Т. 2006, 18-б].

Ахлоқий ҳиссиётлар — ахлоқий тушунча ва меъёрларга асосланган ҳолда инсонда маълум хатти-ҳаракат ёки ҳолатга нисбатан вужудга келувчи ички кечинма сифатидаги муносабатни ўзида акс эттиради. Ахлоқий ҳиссиётлар мазмунан бой ва мураккаб тузилишга эга бўлиб, ижтимоий маҳсул сифатидаги инсон ривожининг юқори босқичида вужудга келган. Инсон ўз хатти-ҳаракатларини ахлоқий жиҳатдан англаб етган ҳолда фаолият кўрсатади, лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида ахлоқий ҳиссиёт ётади. [Ҳошимова М.К. Талабаларнинг ахлоқий тарбиясини ривожлантиришда руҳиятга оид биоэнергетик билимлардан фойдаланишнинг назарий-амалий асослари. П.ф.док. дисс.авт. Т. 2006, 18-б].

Ақл — кишининг ўз идроки, қалби ва фикри асосида дунёвий, ҳаётий ҳақиқатларни англаш ва уларга ўз фаолиятида маънавий-инсоний нуқтаи назардан амал қилишдир.

Ақл — инсон миясининг дунёни акс эттириш ва шахснинг воқеийликка бўлган муносабатини бошқариб турадиган фаолияти. Ақл объектив дунё нарса-ҳодисаларининг муҳим қонуний алоқа-муносабатларини акс эттириш ва шу тариқа воқеийликни ижодий ўзгартириш имконини беради. Фикрнинг теранлиги, танқидийлиги, уйғунлиги, тезлиги ва кенглиги ақлнинг энг муҳим сифатлари ҳисобланади. Ақл яшаш шароити таъсирида, фаолият ва айниқса, таълим-тарбия жараёнида ривожланади. Бир неча фалсафий оқимларда ақл олий ибтидо ва моҳият (панлогизм), инсонларнинг би-

лиши ва ҳуққи асоси (рационализм) деб тушунилади. (ЎзМЭ. Т.: 2000, 1-том, 552-бет).

Ақл:

1. Одамнинг билиш, фикр юритиш қобилияти.

2. Заковат даражаси: фаҳм-идрок зеҳн, дониш-мандлик, етуқлик.

3. Эс, ҳуш, мия.

Ақллилик — киши ўз тафаккурини мустақил ишлата олиши ва ундан фақат эзгу мақсадларида фойдаланиши. Агар ақлини етарли ишлата олмаса ёки уни ёвуз ниятларда ишлатса, ундай одам ақлсиз ҳисобланади. Чунки киши қилган гуноҳ ишлари тез кунда ўзига қайтади. Бунин билмаган одам ақлсиздир. Яна бошқа адабиётларда «ақлли» тушунчаси — ақли расо, мияли, ақл билан вужудга келган билимдонлик, деб эътироф этилган. (Зиёмуҳаммедов Б. Комилликка элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 116-б). •

Аҳмад Югнакий (XII—XIII асрлар). Адиб онадан кўзи ожиз ҳолда дунёга келган.

Асарлари: «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («ҳақиқатлар совғаси») асари таълимий-ахлоқий йўналишда ёзилган бўлиб, билимлилик, адолат, саховат, мурувват каби хислатлар улуғланади, етук инсонни тарбиялаш ғояси илгари сурилади. Асар ёшларни маънавий камолотга, ахлоқий баркамолликка йўллайди, ижтимоий ҳаётдаги кишилар ўртасидаги зиддиятларни аҳиллик, саховат, яхшилик билан ҳал этишга даъват этади.

Б

Байналмилаллик — бу барча халқлар билан дўст бўлиб, тинчлик ва тараққиёт учун курашга чорловчи

фаолият. Бу ахлоқий қоида сифатида ватанпарварликни бойитади ва айниқса, ўз миллий қобилига ўралиб қолишга йўл бермайди.

Байналмилаллик фазилати — юқори ижтимоий сифатлардан бири бўлган, умуминсоний маънавий қадриятдир. Бунда киши бошқа халқ ва миллатнинг ўзига хос маънавиятига, урф-одат ва маданиятига қўнғил қўйиб, уни ҳурматлаши тушунилади. Бошқа миллатнинг маънавияти ва маданиятига бефарқ бўлган кишида, эҳтимол ўз миллатини жуда кучли севганлиги туфайлидир, лекин унда байналмилаллик туйғуси бўлмайди. Бу фазилат жаҳонда тинчлик ва тотувлик ўрнатилишига, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга ҳамда сиёсий барқарорликка ижобий таъсир этади. Пировардида Ер юзида тинчлик ва фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови ҳисобланади. (Б.Зиёмуҳаммедов Комилликка элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 116-б).

Бакалавр — (лотинча — *baccalaria* вассалнинг ер мулки кўп мамлакатларда дастлабки илмий даража) олий таълимнинг тегишли босқичига мувофиқ дастурларни муваффақиятли ўзлаштирган шахсларга бериладиган даражадир.

Бакалавриат — мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим олиш муддати камида 4 йил давом этадиган таянч олий таълимдир.

Бакалавриат — кўп мамлакатларда олий таълимнинг дастлабки босқичи. ЎзР да бакалавриат мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган таянч олий таълимдир. Ундаги ўқиниш муддати камида 4 йил бўлиши керак. Бакалавриат таълим дасту-

ри тугаллангандан кейин битирувчига бакалавр даражаси берилиб, давлат аттестацияси якунларига кўра, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги диплом топширилади.

Бахт — маънавий- ахлоқий тушунча. Киши ўз фаолияти натижаларидан, ҳаётда қўлга киритган ютуқларидан тўла қониқиш, яшаш тарзидан мамнунлик, муайян мақсадга етганлик, орзу-умиднинг ушалиши, бе-армонлик ҳолати сифатида намоён бўлади. Бахт нисбий тушунча. Бахтни қандай маънода тушуниш шахснинг ижтимоий ўрнига, билими, ёши, дунёқарашига боғлиқ. Чинакам бахтли бўлиш учун ҳар бир шахс эркин, тенг, ўз истейод ва қатъиятини ҳар томонлама намоён қилиши, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмоғи зарур. Шунингдек, бахтга эришиш учун ҳар бир шахс жамиятда, оилада ўз ўрнини топган, бурч ва масъулиятни англаган бўлиши лозим. Одам ўз онги, тафаккури, дунёқараши, хатти-ҳаракати, хулқи, ақл-заковати билан бахтли бўлиш учун интилиши, курашиши керак. Инсон ўз тақдирини халқ, Ватан тақдири билан уйғунлаштиргандагина тўла бахтли бўлиши мумкин. (ЎЗМЭ. Т.: 2000, 1-том, 552-бет).

Башоратлар — бу аниқлаб бўлинган манбалар (асос сифатида шаклланган маълумот, ахборот ёки нарса) асосида истиқболда аниқлаш лозим бўлган натижа (нарса ёки маълумот) хусусида олдиндан фикр билдириш.

Башоратлар — маълум маълумот (ахборот нарса) асосида аниқланиши зарур бўлган маълумот хусусида олдиндан тахмин қилиш. Башорат аниқ режа эмас.

Бағрикенглик — бу қадимий қадрият бўлиб, ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр мулоҳазалари, ғоялари ва

зътиқодларига нисбатан тоқатли бўлишдир.

Ўзбекистонда 7 тилда мактаб ишлаб турибди. Яъни 8671 та ўзбек мактаблари; 762 та рус мактаблари; 581 та қозоқ мактаблари; 318 та тожик мактаблари; 64 та туркман мактаблари ва 56 та қирғиз мактабларида фарзандларимиз таълим-тарбия олмоқдалар. (Ўз.М.Э)

Белгили маълумот — алифбо — рақамли белгилар мажмуи, яъни сонли ва сифатий белгиларни ўзида муҷассамлаштирган маълумот.

Беруний (973—1048). *Тўлиқ исми* — Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний. Амударё қирғоғидаги Кот шаҳар яқинида туғилиб ўсди. Шу ерда бошланғич мактабда ўқиди. У ота-онасидан эрта жудо бўлган. Ёшлигиданоқ табиий ва ижтимоий фанларни ўрганишга киришди. Тил ўрганишга катта аҳамият берди. Юнон кўшнисидан турли нарсаларнинг номланишини сўраб юнон тилини ўрганган.

Устозлари: Абу Наср Мансур ибн Ироқ, Али Саҳл ал-Масиҳий.

Асарлари: «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Минералогия», «Тиббиётда доришунослик», «Юлдузшуносликда бошланғич маълумотларни англаш», «Қонуни Масъудий». Олим 152 та китоб ёзган, шундан бизгача 31таси етиб келган.

Беруний инсон ахлоқини шакллантирувчи восита меҳнат деб билади. Унинг фикрича, ақл-идрок ва меҳнатнинг жамланишигина кишиларнинг тўғри ҳаёти ва пок ахлоқини белгилаб беради. Тарбия жараёнида олим кўрсатиб ўтган ўрناк олиш ва панд-насиҳат усулидан фойдаланиш талабаларда ахлоқий фазилатларни юксалтиришга ёрдам беради.

Бехбудий (1874—1919). *Тўлиқ исми:* Маҳмудхўжа

Бехбудий. 1874 йил Самарқанднинг Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида туғилган. 6–7 ёшида ўқиб савод чиқаргач, отаси уни қори қилиш мақсадида Қуръонни ёдлата бошлади. Қуръонни ёд олгач, 15 ёшларидан «Қофия», «Шаҳри мулло», «Шамсия», «Мухтасар ал-вақоя», «Ҳошия» ва ҳисоб илмини ҳам ўргана бошладди.

Устози: тоғаси Мулла Одил.

Асарлари: «Усули жаҳид» мактаблари учун «Мунтахаб-и жўғрофия умумий» («Қисқача умумий жўғрофия»), «Китоб ул-атфол» («Болалар мактуби»), «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Мадҳади жўғрофи умроний» («Аҳоли жўғрофиясига кириш»), «Мухтасари жўғрофи русий» («Россиянинг қисқача жўғрофияси»), «Амалиёти ислом» каби бир қатор дарсликлар яратди. Бехбудий ўша давр матбуотида юзлаб мақолалар билан чиқиш қилди, уларда янги усул мактабларининг аҳамияти, ўқитиш тизими, маърифатга рағбат, комил инсон тарбияси ҳақидаги фикрларини илгари сурди. Бехбудий таълим-тарбияда мактабнинг ўрнини муҳим тутди. Ахлоқ ва тарбиянинг асоси — мактаб, барча илмларнинг боши ва ибтидоси — мактаб, саодатнинг, фозил инсоннинг маънавий чашмаси — мактаб, деб уқтиради.

Билвосита ҳавола қилиш — бу ўқувчи-талабаларга эски ва янги маълумотларни солиштириш ва қарама-қарши қўйишда ёрдам беради. Қўшимча ҳаволалар учун матн эслаб қолиш ва маълумотни такрорлашга қодир, лекин амалда уни қандай қўллашни билмайдиган ўқувчи-талабаларга ёрдам беради.

Билим — борлиқни билиш жараёнининг амалиётда тасдиқланган натижаси. Объектив реалликнинг

инсон онгида адекват акс эттирилиши (тасаввур, тушунча, мулоҳаза, назариялар). У кундалик, илмий, эмперик, назарий билимларга ажралади.

Кундалик билим соғлом фикрга ва кундалик амалий фаолият шаклларига асосланади. Инсоннинг атроф-муҳитга мослашуви, унинг хатти-ҳаракатлари ва олдиндан кўра билиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Унинг вазифаси таълим-тарбия жараёнини назорат қилишга кўмаклашиш.

Таълим-тарбияни уюштиришда назарий, эмперик ва илмий билимлар роли ва ўрни беқийс. Илмий билим таълим-тарбияни такомиллаштириш муаммолари ечимларини топишда қўл келиб тизимли, асосли ва нарсасодисалар моҳиятига чуқур кириб берадиган бўлади. У эмперик ва назарий даражада бўлади.

Билим — эмперик ва назарий билимларни шакллантиришда фойдаланилади. Назарий билим — эмперик ҳолатларни тушунтириш, яъни нарсасодисалар моҳиятини билиш имконини берадиган қонунларни очишни назарда тутди.

Билим билишни амалга оширувчи асосий омил бўлиб, дунёни билишининг негизини ташкил этади ва у туфайли илм, фан, техника-технологиялар ривожланиши таъминланади.

Билим — объектив мажудот ҳақидаги ёки муайян соҳага оид маълумот мажмуи.

Билимга қўйилган талаблар — булар қуйидагилардан иборат:

- **Билимнинг тушунарлиги** — бу сифат, таълим олувчилар томонидан билимлар ўртасидаги алоқасини тушунишларида, муҳим ва асосий бўлмаган алоқаларни ажрата билишда, билим олиш усуллари ва

тамойилларини билишда акс этади.

- **Билимни тушунишлик** — бу ўзлаштириш ва бошқа кўрсаткичларни синтез қилувчи якуний натижаларни ифодаловчи бирмунча умумлашган сифатдир. У билимнинг чуқурлиги, мукамаллиги ва тизимлилигига қараб бир билимнинг ўзи турлича тушунилиши, ифодаланиши ва ундан фойдаланилиши мумкин.

- **Билимнинг мукамаллиги** — буни аниқлаш учун тушунчанинг барча белгилари ва уларнинг бир-бири билан алоқасини ажратиш билан белгиланади.

- **Билимнинг чуқурлиги** — бунинг учун у ёки бу тушунчалар ва улар орасидаги ўзаро алоқаларни ҳамда улардаги муҳим белгилар сонини аниқлаш билан белгиланади.

- **Билимнинг оперативлиги (тезкорлиги)** — ўрганилган билимлар ўзгариши мумкин бўлган кўп вариантли вазиятларни тақдим этиш билан ва улардаги қарорлар қабул қилишни ўз вақтида бажаришлиги билан аниқланади.

- **Билимнинг ихчамлиги** — буни текшириш теш-шириқни ҳал қилишда бир неча усулларни уюштириш ёки ўхшаш масалаларни ҳал қилишда бир шаклда бўлмаган ёндашувлар ичида масалани қулай ва мосини танлаш орқали амалга оширилади.

- **Билимнинг аниқлиги ва умумийлиги** — бу умумлаштирилган билимнинг аниқ намоён бўлишини очиб бериш маҳорати, аниқ билимларни умумлаштириш асосида якунлаш, хусусийликдан умумийликка (индукция) ўтказиш қобилиятини аниқлаш билан текширилади.

- **Билимнинг тизимийлиги** — буни тушунчанинг иерархиясини аниқлашдаги уларнинг изчиллиги, ўзаро

боғлиқлиги тизими билан текширилади.

Билимлар — бу одамларнинг ижтимоий-сиёсий амалиёт жараёнида тўпланган умумлашган тажрибасидир.

Илмий билимлар, объектив оламни анча тўғри (ба-тафсил) ифодалайди. Илмий билимлар доимий эмас, улар ўзгариб, ривожланиб, такомиллашиб туради ва натижада доимий истеъмолдаги билимга айланади, яъни улар тадрижий (эволюцион) тарзда ривожланиб туради. Билимлар асосида талабаларнинг қўзатувчанлик, синчи-ковлик, тафаккур, хотира сингари билиш қобилиятлари ривожланади, уларда эътиқод ҳосил бўлади, **илмий дунёқарашни** шакллантирувчи ғоялар тизими таркиб топади.

Билимлар омбори (БО) — муайян бир соҳа (йўналиш, фан, боб, бўлим, мавзу, тушунча ва кабилар) бўйича тўпланган билимлар ва уларнинг компьютер хотирасида мужассамлаштирилиши ва қайта ишланган ахборотларни сақлашга мўлжалланган билимлар мажмуаси.

Билимлар омборини бошқариш тизими — маълумотлар омборини яратиш ва унинг функционал вазифасини аниқлаш ҳамда улар асосида бошқариш фаолиятини амалга оширувчи амалий дастур ва алгоритмик тил воситалари мажмуи.

Билиш — объектив борлиқни инсон онгида акс этишининг олий шакли, ҳақиқий билимлар ҳосил қилиш жараёни. Билиш қуйидагича даражаланади: ҳиссий билиш-сезгилар, идрок, тасаввур орқали ҳосил қилишади: рационал билиш-тушунчалар, мулоҳазалар, ақлий хулосалардан ўтиб назарияларда ўрин олади.

Шу билан билишнинг кундалик, бадиий, илмий даражалари ҳам мавжуд. Илмий билиш, ўз навбатида ик-

кига, яъни табиат ва жамиятни билишга ажралади ва уларнинг ўзига хос йўналишлари ҳамда мақсад-вазифалари ҳам бор.

Билиш — инсон томонидан воқеликни акс эттириш процесси. Агар билиш шахснинг ўзига қаратилган бўлса, у ўз-ўзини белгилаш деб аталади. Билиш процесси сезги, идрок, тасаввур, тафаккур каби психик процессларда ифодаланади.

Билиш усуллари: билиш жараёнининг қонун-қондаси, мезони, тамойили, шакл ва усуллари ҳамда воситалари, шунингдек, билиш жараёнига қўйилган талаблар тизимларининг мажмуасига билиш усуллари дейилади.

Қадимда Аристотель (Арасту), Форобий, Беруний, Абу Али ибн Синолар билиш методларига катта эътибор беришган. XVII—XVIII асрларда Ф.Бекон, Р.Декарт ва бошқалар ҳам билиш усулларининг яратувчанлик аҳамиятини алоҳида таъкидлашган.

Билишнинг Декарт усули қуйидагича:

Фан тараққиётида билиш усулларини асосан икки йўналишда ўрганилган:

- эмпирик билиш усуллари—кузатиш, тажриба, таъсирлаш, ўлчаш;

- назарий билиш усуллари — мавҳумийлик, расмийлаштириш, компьютерда моделлаштириш ва шу каби-лар.

Билишнинг Декарт усули — бу асосан 4 босқичдан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Аниқ ва равшан тасаввур этилмагунча ҳеч нарса ҳақиқат тарзида қабул қилинмаслиги керак.

2. Қийин саволларни ечиш учун қанча зарур бўлса, шунча қисм (бўлак)ларга ажратиш керак.

3. Тадқиқотни энг содда нарсадан бошлаб, аста-секин қийин ва мураккабларини билишга ўтиш.

4. Бирор нарса қолиб кетмаганлигига ишонч ҳосил қилиш учун барча тафсилотларга тўхтаб ўтиш ва барча нарсаларга диққат-эътиборни жалб қилиш лозим.

Билишнинг мазкур усулидан «комплекс ёндашув» ёки «тизимий ёндашув» тадқиқот усулларини жорий этишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Биология — тирик организмларнинг келиб чиқиши, турли-туманлиги, тузилиши, ривожланиши, уларда содир бўладиган ҳаётий жараёнлар, ташқи муҳит билан алоқаси, мослашиши ҳақидаги фан.

Биологик модель — объектлар ва уларнинг қисм-ларига хос биологик тузилиши, уларнинг ташкилий гузилмавий кўриниши ва функционал вазифалари мажмуаси.

Бирламчи модул — педагогика технологияни унинг бирор даражасидан бошлаб тасвирлашда дастлабки модул сифатида танланган ва ўз таркибига битта ёки бир нечта кичик модулар педагогик технология таркибидаги энг кичик бирликни ифодалайди. Амалда бундай кичик модулни ташкил қилувчи бошқа кичик модуллارга ажратиш мумкин эмас, деб ҳисобланади.

Бобур (1483–1530). Тўлиқ исми: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. У 1483 йил Андижонда тугилган, ўша даврда унинг отаси Умар Шайх Мирзо Андижон ҳокими эди. Отасидан 11 ёшида етим қолади ва 12 ёшида тахтга ўтиради. У сарой муҳотида тарбияланди, ўқиди, ёшлигидан илмга, шеъриятга берилди. Довюраклиги, жасурлиги, эпчиллиги туфайли уни «Бобур», яъни «Йўлбарс» деб атадилар.

Устози ва пири: Хожа Мавлоноий Қози Абдуллоҳ.

Асарлари: Бобурнинг энг йирик асари «Бобурнома»дир, у қомусий асар бўлиб, унда тарих, география, ботаника ва бошқа фан соҳаларига оид маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, Бобур ўғли Ҳумоюн Мирзога атаб мусулмончилик қоидалари ва қонуншуносликка бағишланган, давлатни бошқариш ва закот қонун-қоидалари тўғрисида «Мубаййин», араб алифбосининг ислоҳига оид «Хатти Бобурий», аруз вазни ва қофияга оид «Муфассал», «Рисолаи волидия», «Эътиқодия» каби асарларни яратган.

Шоҳ ва шоир ўз юртидан йироқда ҳаёт кечирганлиги боис унинг ҳаётида Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, Ватан қайғуси устунлик қилди, у умр бўйи ўз ватанига талпиниб яшади. Бобур ижодида ҳақиқий баркамол инсон тимсоли мадҳ этилади, улуғланади. У доимо инсон қадр-қимматини юқори тугади, инсонларни камтарликка, ҳалолликка, покликка ундайди. Бобур ижодий меросидан таълим жараёнида фойдаланиш орқали, аввало талабаларни ватапарварлик руҳида тарбиялаш мумкин ҳамда уларда инсонпарварлик, камтарлик, имон-эътиқод каби ахлоқий фазилатлар юксалтирилади.

Бозор иқтисодиёти — жамият тараққиётини тезлаштирувчи иқтисодий алоқалар мажмуи. Бозор иқтисодиётининг моҳияти шундан иборатки, у барча жамият аъзоларини ишлаб чиқариш ва истеъмол орқали доимий ҳамда тўхтовсиз мусобақанинг иштирокчиларига айлантиради, шу боисдан бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришнинг кун сайин такомиллашувига, маҳсулёт сифати яхшиланиб боришига, миқдорнинг кўпайишига сабабчи бўлади.

Босма табоқ (БТ) — нашрнинг ҳақиқий (амалдаги) ҳажми, ўлчов бирлиги. Бичими (формати) 60х90 см

бўлган қоғоз варагининг бир томонидаги нусха. Стандарт ўлчамли ва бошқа ўлчамларга эга бўлган қоғоздаги нусха шу ўлчамлар учун физик БТ деб аталади. Нашр маҳсулотларини ҳисобга олишда ҳар қандай ўлчамдаги қоғоз учун ҳисобланган БТ 60х90 см бичимдаги қоғоз бирлиги сифатида олиниб, шартли табоқларга қайта ҳисобланади.

Ботаника — ўсимликларнинг ҳаёти, ташқи ва ички тузилиши, тараққий этиши, тарқалиши, муҳит билан боғлиқлиги, халқ хўжалигидаги аҳамияти, ўсимликлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш усуллари ҳамда инсонлар ҳаётидаги ва табиатдаги ролини ўрганувчи фан.

Бош компьютер — 1. Кўп машинали ҳисоблаш мажмуаларида, бошқа компьютерларни бошқарадиган, тизимда (ҳисоблаш тармоғида) ишларни ташкиллаштирадиган ва асосий ахборот ишловини амалга оширадиган компьютер.

2. Телекоммуникация ҳисоблаш тармоқларида, тармоққа хизмат кўрсатишни, хабарларни узатишни ва дастурларни бажариш билан боғлиқ қўшимча функциялар ёки вазифаларни таъминлайдиган компьютер.

Бошланғич мактаб (БМ) — таълим олувчиларга бошланғич умумий маълумот берадиган умумтаълим таълим-тарбия муассасаси. Унинг вазифаси таълим олувчиларда ёзиш, ўқиш, ҳисоблаш малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш, табиат ва жамият ҳақида илк билимлар бериш, хулқ-одобга ўргатишдир.

Бошланғич таълим (БТ) — умумий ўрта таълимнинг дастлабки босқичи. ЎзР да бошланғич таълим 1—4 синфларда болаларга илк таълим бериш, уларни

маънавий камол топтиришнинг бошланғич даври ҳисобланади. У 1–4 синфларни ўз ичига олади ва бунда ўқиш 6–7 ёшдан бошланади. БТ умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик билим ва қўникма асосларини шакллантиришга қаратилган БТ синфлари учун ўқув режаси ва дастурлари мавжуд.

Бош масалани ажратиш методига қуйидаги аниқ компонентлар киради: фикр предметини ажратиш; ахборотни мантиқий қисмларга ажратиш ва уларни қиёслаш; материални саралаш ва тизимларга ажратиш (бош масалани иккинчи даражали масалалардан ажратиб олиш); таянч сўз ва тушунчаларни топиш; маъно англатувчи таянч пунктларни аниқлаш; асосий фикр ҳамда хулоса; белгили расмийлаштириш (сарлавҳа, режа, чизма, асосий матн, модель, алгоритмни тузиш ва ҳ.к.).

[Алимов Н.Н.]

Бошқариш функцияси — бошқаришнинг ихтиёрий фаолиятида бошқариш мазмун-моҳиятини ифодаловчи, асосланган математик ифода.

БФ ҳодиса ва жараёнларни бошқариш алгоритмини амал қилиш қонуниятини ифодалайди. Бошқариш алгоритмининг асосини ташкил этади. Таълим-тарбия жараёнидаги бошқарув фаолиятининг алгоритмик тизим бошқарув функцияси орқали бошқарув алгоритмини ишга туширади.

БФ таълим-тарбия жараёнидаги фаолиятни оптимал бошқаришга имконият яратади ва бошқаришда тескари алоқани ҳам йўлга қўйиш мумкин. Бу эса таълим-тарбия жараёнини ростилаш ишларида жуда катта имкониятдир.

БФ таълим-тарбия жараёнини оптимал бошқариш ишларни амалга оширишнинг барча босқичларида фой-

даланилади.

БФ кишилиқ жамияти фаолиятида ҳар доим фойдаланилади ва бошқариш натижаларини доимо назорат қилиб бориш имкониятини беради ҳамда режалаштирилган натижага етиб боришни кафолатлайди.

«Бумеранг» технологияси — дарс жараёнида янги мавзунини ўрганишда, дарсдан ташқарида қўшимча манбалар, матнлар ва адабиётлар билан ишлаганда қўлланиладиган технологиялардан бири бўлиб, бу технология ўқувчининг мустақил билим эгаллаши ва шу эгалланган билимни бошқа ўқувчиларга ўргатишга асосланади. Бунда ўқувчида ўз билимини бошқаларга ўргатиш орқали эслаб қолиш қобилияти ва нутқ маданияти ривожланади.

Бунёдкор киши — «Эзгу ўй — эзгу фикр — эзгу амал» тамойилига амал қилувчи ва шу йўлда самарали фаолият кўрсатувчи инсон («Авесто» китоби асосидаги таъриф).

Бунёдкор киши — ўзида халқпарварлик, тинчлик-озодлик учун курашувчи, ҳурфикрли ва бағрикенг, дўстлик ва биродарликни улуғловчи ҳамда тараққиётни севувчи киши.

Бунёдкорлик — кишида барпо этувчилик ҳислатларининг мажмуи бўлиб, тараққиёт йўлидаги ғайратшижоат намунасини кўрсата оладиган халқ бахт-саодати йўлидаги ҳаракатлар жараёни.

Бунёдкорлик — кишиларнинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги фаолияти.

Бунёдкорлик — илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниққан меҳнатсевар, камтарин, мазлумларга ғамхўр, софдил, мард ва жасур, олийжаноб инсон фаолияти жараёни.

(Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони

асосида ифодаланган таъриф).

Бурч — кишининг бирор шахс, оила, жамоа, эл-юрт, Ватан олдидаги мажбуриятини англатувчи ахлоқий тушунча. Бурчда объектив муносабатлар ифодаланади, яъни у жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва ахлоқий негизлари билан белгиланади. Бурчнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, у инсоннинг ички кечинмалари, ташқаридан туриб назорат қилинмайдиган мураккаб руҳий ҳолатини ифодалайди. Бурч имон-эътиқод, онглилик, ҳалоллик, виждон каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ. Бурч қандай вазифа ва кимнинг олдидаги мажбурият эканлигига қараб турлича бўлади. Ижтимоий ва шахсий бурч, оилада ота-оналик бурчи ва фарзандлик бурчи ва бошқалар. Бурч нисбий тушунча. У ижтимоий тараққиёт жараёнида мазмунан бойиб, шаклан ўзгариб боради. Ҳозирги шароитда инсоннинг табиат ва авлодлар олдидаги бурчи янгича мазмун кас этмоқда. Оилавий бурч эса жамият олдида турган мақсадлар билан янада уйғунлашмоқда. Она Ватан халққа хизмат қилиш энг улуғ ва шарафли ҳисобланади. (ЎзМЭ. Т.: 2001, 2-том, 261-бет).

В

Вазирлик — Ўзбекистон халқ хўжалигининг ижтимоий, сиёсий ва маданий қурилишининг йирик тармоғига раҳбарликни амалга оширадиган ҳамда шу тармоқнинг бугунги аҳволи ва келгуси ривожланиши учун жавоб берадиган марказий давлат бошқарув органидир.

Ҳар бир вазирлик махсус ваколат ва компетенциялар мажмуига эга. Вазирликни Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади, вазият талаб қилганда тугатади ва

шу масалага доир фармонларни олий мажлис тасдиғига киритади.

Ҳозир Ўзбекистон Республикасида 17 та вазирлик фаолият кўрсатаётган бўлиб, Халқ таълими вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, шулар жумласидандир.

Валелогия — саломатлик ҳақидаги таълимот.

Валелогия — лотинча Vallo — «Саломатлик» ва logos — «таълимот» сўзларининг бирикмаси.

Валелогия атамасини И.И.Брехман 1980 йилларда илмий муомалага киритган.

Валелогия таълимотининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: аҳолининг тиббий маданиятини шакллантириш; аҳолининг соғлом турмуш тарзини ташкил этиш; миллатнинг соғлом генефондини асраш ва уни кейинги аёлларга етказиш.

Ватан (арабча «ватан» — она юрт) деганда — кишининг яшаб турган, уларнинг авлод ва аجدодлари қилиб ўсган жойи, ҳудуди, ижтимоий муҳити, мамлакати тушунилади. Ватан, энг аввало, объектив муҳит, борлиқ, замин билан боғлиқ бўлгани учун киши онгида аниқ тасвир, қиёфа, сиймолар тарзида шаклланади.

Ватанпарварлик аниқ муҳитда, заминда ва мавжуд маънавий-ахлоқий қадриятлар асосида шаклланади. Ватанга муҳаббат туйғуси болага она сўти билан, алласи билан киради. Бу азиз туйғу бир умр унутилмайди. Шунинг учун ҳам ватанпарварлик тарбияси ҳамма замонларда улуғланган.

(Абдуллаева Ш.А. ва бошқ. Педагогика. Т.: 2004. — 52-бет).

Ватанпарварлик — кишининг ўзи туғилиб ўсган, камол топган жой, замин, ўлкага бўлган меҳр-

муҳаббатини, муносабатларини ифода этадиган ижтимоий ва маънавий-ахлоқий ҳислатлари, фазилатларидир.

Ватанпарварлик — кишиларнинг она юртига, ўз Ватанига муҳаббати ва садоқатини ифодаладиган тушунча. Ватанпарварлик барча кишилар, халқ, миллатлар учун умумий бўлган, асрлар давомида сайқалланиб келган умуминсоний гуйғу маънавий қадриятлардан бири. Тарихий жиҳатдан ватанпарварлик кишиларнинг ўз ватанлари тақдири билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш, халқларнинг ўзлари яшаган ҳудуднинг дахлсизлиги ва мустақиллиги йўлидаги кураши жараёнида такомиллашиб келган ҳис-туйғулар жамланмаси ҳамдир. Бу ватаннинг ўтмиши ва ҳозир билан фахрланишда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда намоён бўлади. (ЎзМЭ. Т.: 2001, 2-том, 395-бет).

Верификация қилиш — бу муайян фан соҳаларида матн материални қўлашнинг усуллари билан бири бўлиб, унинг ёрдамида назарий қоидаларнинг ҳақиқийлигини текшириш ва тасдиқлаш амалга оширилади. Бундан ўқувчи-талабалар илгари қўлаб келган қарашларни тасдиқлаш ёки инкор этиш учун фойдаланилади.

Верификация қилиш учун фойдаланиладиган матн ўқувчи-талабаларга тўғридан-тўғри ёки билвосита тарзда тасдиқланувчи маълумотлар ўртасидаги фарқни аниқлашга ёрдам бериши мумкин.

Вертикал педагогика — юқори синф ўқувчиларининг қуйи синф ўқувчиларига ёрдам кўрсатишини ташкил этиш шакли. Бунда ҳар бир ўқувчининг айрим фан бўйича ўзидан бир синф юқорида ўқийдиган ўқувчилардан илмий раҳбари ва бир синф қуйида ўқийдиган ўқувчиларда сталиқдаги ўқувчиси бўлади.

Ўқувчиларга ўзларидан қуйи синф мавзусини так-

рорлаш, кейин қуйи синф ўқувчисидан синов олиш варақасини (саволлар, мисоллар, топшириқлар ва шу кабилар) тайёрлаш топширилади. Синов ҳафтада бир марта ўтказилади. Синов жараёнида қуйи синф ўқувчиси мавзунини тўлиқ ўзлаштирмагунча ўзаро мулоқот давом этади. Натижада ўзлаштирмовчи ўқувчиларнинг билмаслигига эришилади.

Таълим-тарбия жараёнининг оптимал бошқариш имконияти яратилади ва айниқса, ўқувчилар ўртасидаги топшириққа нисбатан жавобгарлик ҳисси шаклланади ҳамда улар ўртасида ўзаро ҳамкорлик мустаҳкамланади.

Терминни нафақат мактабда, балки олий ўқув юрларида ва ўрта махсус таълим муассасаларида ҳам қўллаш мумкин. Айниқса, бу интегратив илмий педагогик тадқиқотларни олиб боришда жуда ҳам аҳамиятли бўлади.

Терминдан таълим жараёнида ўзаро ҳамкорликдаги ҳолатларда фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Тарбияда, айниқса, оммавий-тарбиявий тадбирларни уюштиришда фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Виждон -- ахлоқий тушунча, яхшилик нима-ю, ёмонлик нималигига жавоб берадиган ички ишонч, ўз хатти-ҳаракатлари учун ахлоқий масъулиятни англаш. Виждон шахснинг ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини назорат қила олиш, ўзида ахлоқий бурчни мустақил шакллантириш ҳамда ўзидан уни адо этишни талаб қилиш ва ўз хатти-ҳаракатларига баҳо бериш қобилиятини ифода-лайди. Виждон дастлабки ахлоқий майл бўлиб, ташқи таъсир туфайли ривожланиши ёки сўниши мумкин. У эҳтирос, ҳиссиёт шаклида шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари учун уялиш, пушаймон бўлиш ёки ахлоқий қониқиш сифатида намоён бўлади. Виждон яхшилик,

бурч, бахт, ҳалоллик каби бошқа ахлоқий тушунчалар билан боғлиқ. Жамиятнинг ривожланиши, маънавий, ахлоқий юксалиши билан виждон тушунчасининг мазмуни ва моҳияти бойиб боради. Унинг моҳияти ижтимоий муҳит билан белгиланади. (ЎзМЭ. Т.: 2001, 2-том, 448-бет).

Виждон — бу кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атвори учун оила, жамоат, жамият ва ватан, миллат олдида маънавий масъулликни ҳис этишдир.

Виждонни туғма хислат дегувчилар ҳам бор. Виждонли кишиларнинг яшаб турган шароитига, олган таълим тарбиясига боғлиқ деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд.

Виждон кўп ёки оз билишликка, бой ёки камбағал бўлишликка, оддийлик ёки машҳурлик билангина боғлиқ эмас.

Визуал маъруза (ВМ) — бу кўргазмали маърузадир.

Бунда асосий ўқитиш методи кўргазмали намойиш кино, теле ва видео кадрлар, слайдлар, дискдаги ахборотлар ўқитувчи томонидан шарҳланади.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда» FF «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) 17-бет.

Г

Гелвеший (1715—1771). Тулиқ исми — Клод Андриан Гельвеший.

Асарлари: «Ақл тўғрисида» (1758), «Одам, унинг қалий қобилиятлари ва уни тарбиялаш тўғрисида» (1773 йил нашр этилди). Гелвешийнинг фикрича, тарбиянинг бирдан-бир мақсади — бутун жамиянинг бахт-саодатли

бўлишига интилиш. Ҳамма одамлар илм олишга баб-баробар лаёқатлидирлар, чунки улар бир хилдаги маънавий қобилиятларга эга бўлиб туғиладилар. У доимо одамларнинг табиий тенглигини даъво қилган.

Гениал:

1. Мислсиз истёъдодли, заковатли.

2. Доҳиёна, баркамол. Доно, ақлли, заковатли, донишманд, оқил.

Гений — ҳар томонлама тараққий этган, авлодлар тажрибасини ижодий ўзлаштирадиган, уни ўз даврига татбиқ этиб, янги билим ва тажриба билан бойитадиган, мустақил фикрлар асосида яратувчилик, ижодкорлик хусусиятига эга бўлган, илғор ғоя билан суғорилган, ватан ва жамият нуқтаи назаридан иш тутадиган, илғор дунёқараш эгаси бўлган, ўзининг ижтимоий бурчига ҳамма вақт содиқ бўлган шахслардир. Гений шахслар гармоник ривожланган шахслар бўлиб, ижтимоий ҳаёт воқеаларини, илм-фанни ҳар томонлама ва чуқур ўзлаштирган бўладилар. Улар фан соҳаларига, ҳаётдаги воқеалар ривожига, келажакни олдиндан кўра билладилар. Гений шахслар ўта меҳнатсевар ва кучли ирода эгасидирлар. Улар учун халқ манфаати, ватан келажак учун кураш ҳар нарсадан устун туради. Генийлик даражасига кўтарилган шахс ўз фаолиятида жамият учун катта ютуқларнинг қўлга киритилишига сабаб бўлади ва бу ҳол ўша шахснинг шахсиятини янада улуғлаб, номини абадийлаштиради.

Имом Бухорий, Алишер Навоий, Махдуми Аъзам ёки А.Пушкин, И.П.Павловнинг генийлиги табиатни ўзгаришида С.Э.Цилковскийнинг генийлиги планеталараро космик учиб масалаларида намоён бўлади.

Ўрта Осиёнинг машҳур мутафаккирлари Абу Али

ибн Сино, Форобий, Беруний, ал-Хоразмий каби машхур олимлари фан оламида генийликнинг юксак чўққисига кўтарилидилар.

Машхур рус ёзувчиси М.Горький ҳақли равишда таъкидлаганларидек, шахснинг индивидуал сифатлари меҳнат жараёнида юзага келади.

Гербарт (1776–1841). *Тўлиқ исми* — Иоганн Фридрих Гербарт. Германияда туғилган. Гербарт дастлаб латин классик мактабда, сўнгра Йен университетида ўқиди. У немис идеалистик фалсафаси таълимоти билан яқиндан танишади.

Асарлари: «Тарбия мақсадларидан келиб чиққан умумий педагогика» (1806), «Психология дарслиги» (1816), «Психологияни педагогикада татбиқ этиш тўғрисидаги хатлар» (1831), «Педагогикага оид лекциялар очерки» (1835). Ахлоқий тарбия боланинг руҳига бевосита таъсир қилиб, унинг ҳисларини, истакларини, хатти-ҳаракатларини йўлга солиб туради, деб таъкидлайди олим.

Гимназия — Ўзбекистон ва айрим хорижий мамлакатларда умумий ўрта таълим ўқув юрти. Гимназиялар муайян фан бўйича ихтисослаштирилган бўлиб, шу фандан чуқурлаштирилган таълим беради.

Гипнопедия — уйда ўқитиш. Дарс жадвалида ҳамда уйда дарс тайёрлашда бир-биридан кўпроқ фарқли фанлар ўзаро кетма-кет бўлиши яхши натижа беради.

Билимларни ўзлаштириш, идрок қилиш ва қайта ишлашдаги шахсий фарқлар ўзлаштириш тезлиги ва мустаҳкамлигининг асосий омиллари ҳисобланади.

Ақли заифлар жуда кам ҳажмдаги билимларни ўзлаштирадilar. Бошқаларда турлича бўлиб, айримлар материални осон ўзлаштиради, лекин унутиши қийин

бўлади. Булар ўзлаштириш тезлиги ва мустаҳкамлиги омиллари ҳисобланади.

Гипермедия китоблар — мультимедия китобларнинг такомиллашган шакли бўлиб, бунда фойдаланувчи асосий матндан ташқари турли қўшимча манбаларга ҳам (шарҳларга, атамаларнинг изоҳларига, тузатишларига) мурожаат қилиш мумкин бўлган китоблардир.

Гистограмма — бу текширилувчи белгиларини частотали тақсимланиши «устунли» диаграммасидир. Гистограммаларни қуришда абсциссалар ўқида ўрганиладиган катталиқ кўрсаткичи жойлаштирилади. Ординаталар ўқида эса частоталар ёки текшириладиган таъловда ушбу диапазон катталикларида учрайдиган нисбий частоталар жойлаштирилади. Агарда гистограммада нисбий частоталар акс эттирилса, унда ҳамма устунлар майдони бирга тенг бўлади.

(Нишонов З.Т. Қаршиева Д.С. Экспериментал психология. Т.: 2006 й. 86-бет).

Глобал тармоқ — дунёнинг ихтиёрий давлатидаги компьютерлар ва локал компьютер тармоқларини ўзида бирлаштирувчи бош тармоқ.

Бу асосан INTERNET тармоқлари орқали фойдаланилади.

Глобал таълим — бу бир вақтнинг ўзида ўқувчиларнинг интеллектуал, ҳиссий, жисмоний, ахлоқий ва руҳий хусусиятларини ривожлантириш ёрдамида уларни тез ўзгарувчан, жуда мураккаб, кўп миллатли ва ўзаро алоқадор ҳаётга бирмунча сифатлироқ тайёрлашга йўналтирилган мажмуавий ёндашувдир.

(Шарипов Ш.С. — Глобал таълим ғояларининг тарихий ривожланиш хусусиятлари. Халқ таълими 2006 №2 21–25-бетлар (21 бет).

Гуруҳли таълим — бир ўқитувчи бир неча ўқитувчини ўқитадиган таълим шакли. Гуруҳлар ўқувчилар сонига қараб: кичик (3-6 ўқувчи), ўрта (7-15 ўқувчи), катта (15 дан ортиқ ўқувчи, гуруҳлар) га ажратилади. Шунингдек, ҳар бир гуруҳдаги таълим олувчиларнинг ёшига, таълим йўналишига ва шу қабиларга қараб ҳам гуруҳларга ажратилади. Бу шаклни қўллаш жараёнида яқка таълим шакллари ҳам амалга оширилади.

Д

Давлат байроғи — давлатнинг рамзий белгиларидан бири. Давлат байроғи махсус қонун билан ёки Конституция асосида расмийлаштирилади. Давлат байроғи мустақил давлат ва унда яшовчи фуқаролар дахлсизлигининг шартли ифодасидир. Давлат байроғи айна шу давлатдаги синфий, миллий, ҳарбий ва партиявий бирлик ҳамда уюшмаларнинг ҳам рамзий белгисидир.

Давлат ва жамият — таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари.

Давлат герби — давлат рамзи: давлатнинг миллий, сиёсий, иқтисодий хусусиятлари ҳамда ижтимоий ва давлат тузуми, географик ва бошқа белгиларини шартли равишда ифодалайдиган тамға-белги. Герб давлат муҳрида расмий бланкаларда, муҳим ҳужжат, пул ва давлат заёмларида акс эттирилади. Гербнинг барча хусусиятлари махсус қонун ёки Конституция билан расмийлаштирилган бўлади.

Давлат гимни — (юнонча сўз бўлиб, мадҳия, мақтов ашуласи маъносини англатади) тантанали куй ва ашула,

мамлакат яқдиллигининг тимсолларидан бири, дастурий ҳаракатдаги тантанали қўшиқ давлатнинг расмий атрибутлари силсиласида муҳим жиҳат. Ўз мазмунида ва шаклида ушбу давлатдаги барча миллатлар ва миллий гуруҳлар, ижтимоий табақалар мақсадлари ва қарашларини акс эттиради. Ўзбекистон Давлат Гимни муסיқасини Мутал (Мугаваккил) Бурхонов, сўзини Абдулла Орипов ёзган.

Давлат грантлари — талабаларнинг ўқиши учун зарур бўлган ҳужжатларни давлат ўз зиммасига олиш имконияти. Грантлар ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида олий малакали кадрларга бўлган эҳтиёжидан келиб чиқиб белгиланади.

Давлат рамзлари — ҳар бир давлат мустақилликка эришгандан сўнг ўз рамзларига эга бўлади. Давлат рамзларига байроқ, герб, мадҳия киради.

Давлат стандартлари — таълимнинг зарур, етарли даражаси ва ўқув юқламалар ҳажмига қўйиладиган асосий давлат талабларини белгилаб берувчи мезон.

Давоний (1427—1502). Тўлиқ исми — Жалолиддин Муҳаммад Ибн Асад ас-Сиддиқий ал-Давоний. Эроннинг Давон қишлоғида туғилган ва дастлабки маълумотни шу ерда олган. Сўнг Шерозда Дор ул-айтом мадрасасида таҳсил олди, фикҳ ва илм-фан сирларини ўрганди, отаси Давонийнинг илм-фанни чуқур эгаллашига катта ёрдам беради. Мадрасани тамомлагач, мадрасада мударрислик ва Шероз шаҳрида қозилик вазифасини бажаради. Сўнгра Дор ул-айтом мадрасасида дарс берган.

Асарлари: «Рисолаи исботи вожиб» («Заруриятнинг исботи ҳақида рисола»), «Рисолат ул-муфрадот» («Моддалар ҳақида рисола»), «Рисолат ул-хуруф» («ҳарфлар

ҳақида рисола»), «Рисолати фи тавжих ул-ташбиҳ» («Мижоз талқини ҳақида рисола»), «Рисола дар элм ун-нафс» («Рухшунослик тўғрисида рисола»), «Тариқати тарбит ул-авлод» («Болаларни тарбиялаш усули»), «Арз-нома» («Армияни бошқариш санъати») ҳамда энг машҳур асари «Ахлоқи Жалолий». Олим болаларнинг яхши хислатларни эгаллашида муҳит ва тарбияни муҳим деб таъкидлайди ҳамда болаларнинг хулқ-одобини шакллантиришда оила ва мактабнинг ўрнига катта эътибор беради. Олимнинг педагогик қарашлари диққатга сазовордир.

Дайжест — илмий, илмий-услубий, ўқув даврий адабиётлар, ҳукумат ва турли ташкилотлар (муассасалар) фаолиятига тегишли қонунлар, қарорлар, низомлар мазмунининг қисқача баёни ва шарҳи келтирилган, соҳаларга оид маълумотлар тўплами сифатида фойдаланиладиган доимий нашр.

Далил — билим олишда исботлаш мантиқи ва қоидаларидан фойдаланиш маҳоратлари.

Дарс — ўз олдига қўйган аниқ мақсади ва тугал мазмундан иборат жараён.

Дарслик — ҳар бир ўқув предметининг мазмунини дарсликда кўрсатилган ҳажмда дидактик талаблар асосида китоб ёзилади.

Дарслик — бу педагогик тизимнинг ахборотли моделидир. Чунки ҳар бир ўқув дарслигида ўқувчи (талаба)лар бажариши керак бўлган ўқув жараёнининг маълум босқичлари кўрсатилган бўлиб, ўқувчилар ундан мавзуларни ўқиб, топшириқларни маълум ҳаракатлар кўринишида бажаришади, текширади, ечади, жавоб беради ва ҳоказо. Бу ҳаракатлар дарслик матнларида очиқ ёки яширин шаклда берилиши мумкин.

Дарслик — ДТС, ўқув дастури, услубияти ва дидактик талаблари асосида белгиланган миллий истиқлол ғояси сингдирилган, муайян ўқув фанининг мавзулари тўлиқ ёритилган, тегишли фан асосларини мукамал ўзлаштирилишига қаратилган ҳамда турдош таълим йўналишларида фойдаланиш имкониятлари ҳисобга олинган нашр.

Дастур — олдиндан тайёрланган алгоритм ва ҳисоблаш техникаси воситаларига асосланган ҳолда бажариладиган ишнинг шарт-шароити, мақсади ва вазифасини эътиборга олиб, унинг бирор бир формал (шартли) алгоритмик тилдаги аниқ ва тўлиқ ифодаланиши.

Дастурнинг мақсади: муайян алгоритм ёрдамида амалларни, ҳаракат фаолиятини компьютер воситасида амалга ошириш бўлса, вазифаси эса алгоритмни шу ҳилдаги тил воситаси ЭХМга кўчиришдан иборат.

Талабаларга таълим-тарбия беришда ўқув режаси ва дастурларини оғишмай амалга оширишда замонавий таълим технологияларидан фойдаланишга кенг имкониятлар яратди.

Дастур алгоритмлаш ва дастурлаш асосида жараёнлар кечишини тавсифлашини кўргазмалилигини таъминлаш соҳаларида фойдаланилади.

Дастур, дастурлаш алгоритмларини ҳаётга кенг жорий этишнинг асосини ташкил этади. Дастур — ишни самарали режалаштиришни ҳам ўргатади.

Дастур — бажариладиган иш ёки бирор фаолият режаси. Дастур — бирор масалани ечишда компьютер бажариши лозим бўлган амалларнинг изчил тартиби.

Дастурлаштирилган таълим (ДТ) — Ўқув жараёнини муайян тартиб (дастур) асосида ташкил этиш. ДТ ки-

бернетика, информатика, математик логика ва ҳисоблаш техникасининг самарали тамойиллари ва мураккаб тизимларидаги бошқариш воситаларининг педагогикада жорий этилиши натижаси бўлиб, у XX асрнинг 50-йилларида пайдо бўлди. ДТ ўқув материални кичик-кичик қисмларга бўлиш, уни муайян тартибда баён этиш, ушбу қисмларнинг биридан иккинчисига ўтиш тартибни (қоидалари)ни белгилаш, хусусан, ҳар бир қисмни ўзлаштириш юзасидан аниқ кўрсатмалар, топшириқлар бериш, ўз-ўзини назорат қилишни таъминлаш каби йўллар билан амалга оширилади.

ДТ нинг дастури, яъни ўргатувчи дастур (ўргатувчи алгоритм) махсус ўргатувчи қурилмалар (машинали ДТ) ёки дастурлаштирилган дарсликларга (электрон дарслик, ўқув қўлланма ва ҳ.к.) киритилади. Бугунги кунда баъзи ҳолатларда ДТ ни гоҳ ўргатувчи ва ўрганувчи меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тизими сифатида қаралса, гоҳида анъанавий таълимнинг ўрнини эгаллайдиган педагогик тизим, баъзан қандайдир кибернетик дидактика, таълимнинг янги методи ёки мустақил ишлашнинг алоҳида тури, деб қаралмоқда. Лекин бундан қатъи назар, ДТ нинг мақсади таълим олувчининг билимларини ўзлаштириш жараёнини бошқаришни оптималлаштиришдан иборатдир.

Дастурлаш тили компьютерлар учун дастурлар (кўрсатмалар йиғмаси) ёзиладиган, уни у ёки бу ҳаракатларни бажаришига мажбур қиладиган расмий тил. Дастурлаш тилида ёзиладиган кўрсатмалар дастлабки код деб аталади. Дастлабки код компьютерда амалда бажарилишидан аввал, уни машина кодига бўлак-лаб талқин қилиш ёки батамом талқин қилиш зарур. Дастурлаш тилининг таърифи қуйидагиларни ўз

ичига олади:

1. Мумкин бўлган белгилар рўйхатини.
2. Захираланган сўзлар рўйхатини.
3. Синтаксисни (белгиларни ва захираланган сўзларни бирикмалаш усулларини).
4. Семантикани (дастурлаш тилининг бирикмалар маъноси).

Дастурлаш тиллари қуйи поғона тилларига (ассемблер тили ва машина тили) ва юқори поғонадаги тилларига (BASIC, C, COBOL, FORTRAN, Ada, Pascal ва б.) бўлинади. Яна тўртинчи авлод тиллари (4GL) ҳам ажратилади.

Дастурлаштириш тизими жами дастурлаштириш тили ва дастурларни яратиш тизими. У берилган тилда дастурларни автоматлаштирилган тарзда яратиш ва бажариш ҳамда тегишли ҳужжатлар тайёрлашни таъминлайди. Одатда, дастурлаштириш тизими тилнинг эталон хилини эмас, балки унинг диалектик — маълум осонлаштириш ёки кенгайтиришларга эга русумини ўз ичига олади. Баъзи дастурлаштириш тизимлари дастурларни бир неча тилда яратишни қўллаб-қувватлаши мумкин. Шахсий компьютерлар учун энг машхур дастурлаштириш тизимлари: Microsoft компаниясининг Basic, Java, CҚҚ тилларини қўллаб-қувватловчи Visual Studiosi; Inprise (Borland International) компаниясининг Delphi тили ва бошқалар.

Дастурли маъруза-маслаҳат (ДММ) — бу талабаларни муаммо муҳокамасига фаол иштирок этишга мажбурлайдиган маъруза тури бўлиб, унда жамият жамоавий маслаҳатдан ўқитувчининг ўзи талабаларга саволлар тузишни таклиф этади.

ДММ бир муаммога бағишланган циклли

маърузалардан кейин ташкил этиш ҳам мумкин.

ДММ нинг афзаллиги шундаки, у дарс мазмунини талабаларнинг амалий қизиқишларига яқинлаштиради, ҳар бир талабанинг ўқув материални ўзлаштиришини ҳисобга олиб ўқитиш жараёнини индивидуаллаштиради.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда» FF «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) 17-бет.

Даҳо (гений) — бу арабча сўз бўлиб, у фавқуллодда кучли ақл, хотирага эга бўлган истеъдод соҳиби бўлиб, унинг билим савияси, дунёқарашига кўра ўз даври даражасидан анча илгарилаб кетган шахс.

Ижодкор даҳоларни инсоният шартли равишда икки кутбга ажратади. Улар: «Худо ёрлақан» ва «Ўзи туфайли» даҳолардир. «Худо ёрлақан» даҳоларга Моцарт, Рафаэл, Пушкин, Алишер Навоий кабилар киради. «Ўзи туфайли» даҳоларга зўр ирода, ҳаётда мустақил ўрин олишга чанқоқ интилиш бошқа жамики ҳислатлардан устун туради.

Даҳо — бу инсон миясида мавжуд табиий имкониятларнинг юксак даражасида тўлиқ юзага чиқиши, жамол кўрсатиши, очилишидир. Бундай шахс бутун бир ижтимоий синф ёки халқлар учун аҳамиятли бўлган, мисли кўрилмаган қимматга эга бўлган нарса, ҳодиса, жараённинг яратувчиси. Унинг натижасида тарихда бурилиш ясалади.

Даҳолар фан-техникага, маданият, хусусан бадиий ижодиёт соҳасида муайян миллат, давлат миқёсида эмас, балки умумбашар, жаҳон миқёсидаги муҳим кашфиётлар қилишга, илмий, бадиий асарлар яратишга қодир бўлади.

Масалан: Абу Али ибн Сино — табобат, Феробий —

фалсафа, ал-Хоразмий —математика, Беруний — минерология, Улуғбек—фалаккиёт, Имом ал-Бухорий ва Аҳмад Яссавий —тасаввуф каби йўналишларда беназр алломалар, илм фанда эътиқотда буюк кашфиётлар яратганлар. Даҳолик буюк иқтидор юксак ижтимоий онг маҳсулидир. [Ўз МЭ]

Даҳо — фавқулодда зеҳн ва заковат энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдоддир. Унинг соҳибига доҳий дейилади.

Даҳолик истеъдоднинг шундай олий чўққисики, у туфайли инсон ҳар қандай шароитда ўзининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг керакли фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни шошилмасдан, босиқлик, илҳом билан, ички қувонч ва завқ-шавқ билан бажаради.

Инсондаги кучли истеъдод даврнинг талабига мос равишда фаолият кўрсатганда даҳолик вужудга келади. Шу сабабли улуғ даврлар, айниқса, ўтиш замонлари даҳоларни етиштиради.

Алишер Навоийнинг ижоди туркий тил ва адабиётда даҳолик деб эътироф этилган.

Даҳоларнинг бутун фаолиятлари ва яратган асарларидан дунёдаги барча халқлар манфаат кўрсатадилар. Даҳоларнинг номлари боқийдир, то инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади.

Де брефинг — бу таълим-тарбия жараёнидаги фаолиятдан кейин келади ва олдинги кўриб чиқилган фаолиятни таҳлил қилиш ҳамда улар асосидаги фикрни шакллантиришга тегишли давр.

Де брифинг — бу фаолиятдан кейин келади, амалга

оширилган фаолиятни кўриб чиқиш ва фикрлаш учун давр (хулосалаш).

Дедукция. Умумий тасдиқлардан хусусий тасдиқларга ўтиш – дедукция деб аталади.

У таълим ва тарбиядаги умумий қонуниятларнинг амалиётда хусусий ҳолларини ҳам татбиқ қилиш табиийлигини кўрсатишга ёрдам беради.

Таълим ва тарбияга тегишли умумий қонуниятларнинг таълимда ҳам, тарбияда ҳам ўринли эканлигини асослайди. Умумий педагогика қонунларини хусусий методикада ҳам ўз ўрнини топишга ёрдам беради.

Дедукция педагогик тадқиқотларда тараққиётларда, хусусан шакллантирилган ғоя, қонун, қоида, мезон ва шу кабиларни амалий фаолиятда ўз ўрнини топтиришда ва хусусий педагогикадаги маълум қонуниятлар тасдиғини топтиришда фойдаланилади.

Дедукция тажриба-синов ишларини ва ишчи фаразларни амалиётда тасдиғини топишда самарали фойдаланилади. Педагогик илмий тадқиқот ишларини олиб боришда дедукция ва индукция тадқиқот методларининг амалий аҳамияти доимо сақланиб қолади.

Дени Дидро (1713–1784).

Асарлари: «Кўрлар тўғрисида кўзи очиқларга ибрат бўладиган хатлар» деган асари уни қамоққа олинишига сабаб бўлган. «Гельвецийнинг «Одам» деган асарини систематик рад қилиш» номли китобида Гельвецийнинг тарбия хусусидаги фикрларига қарши чиқади. Тарбия табиатнинг болага берган қобилятинигина ўстиради, деб ҳисоблайди.

Дефектология – бу жисмоний ёки руҳий ривожланишда нуқсони бўлган болалар ривожланишнинг руҳий-

жисмоний хусусиятларини, уларни тарбиялаш, ўқитиш ва шакллантиришдаги ўзига хосликларни ҳисобга олиб иш кўрадиган педагогик фани тармоғи. Дефектология ҳам боланинг қандай жисмоний нуқсонга эгаллигига қараб ва уларга бериладиган таълим-тарбия мазмунига қараб қуйидаги йўналишларга бўлинади: тифлопедагогика, сурдопедагогика, олигофрено педагогика.

Диагностика (ташхислаш) — педагогиканинг бўлими, таълим-тарбия жараёнларининг мақсади, мазмуни, усуллари, воситалари, натижаларининг сифати ва самарадорлигини, педагогик ходимларнинг касбий тайёргарликлари, билим, қўникма, малака ва маҳоратларини, ўқувчиларнинг билимларини ўзлаштиришлари ва тарбияланганлик даражаларини ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил қилиш асосида хулосалар чиқариш, баҳолаш ва янада такомиллаштириш юзасидан тавсиялар бериш билан шуғулланади.

Дидактика — педагогиканинг таълим ва ўқитиш назариясини ишлаб чиқадиган тармоғидир.

Дидактика — педагогиканинг мустақил тармоғи. Таълим-тарбия назарияси, яъни мақсадлари, мазмуни, қонуниятлари, тамойилларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

Дидактика таълим жараёнининг умумий қонуниятларини ўрганувчи қисмдир. Дидактика юнонча сўз бўлиб, «didasko» -ўқитиш, «didaskol» - ўргатувчи деган сўзлардан келиб чиққан. «Дидактика»нинг сўзма-сўз таржимаси таълим назариясини англатади.

Дидактика педагогиканинг «нимага ўқитиш», «нимани ўқитиш» ва «қандай ўқитиш» каби саволларига жавоб излайди. Умумий дидактика эса, ўз навбатида, айрим фанларга оид усуллар билан жуда мустаҳкам

боғланади. Шу усуллар маълумотига таяниб ўқитишнинг умумий қонуниятларини очиб беради ва айти вақтда ҳар бир ўқув фанини ўқитиш усуллари учун умумий асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика ўз олдига ўқитишнинг ўқувчиларни ҳар томонлама тарбиялаш мақсадларига жавоб берувчи умумий қонуниятларни билиб олиш вазифасини қўяди. Дидактиканинг асосий вазифаси ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантиришдан иборат.

Диний бағрикенглик ғояси (ДБҒ) — хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаш ҳамда ҳаракат қилишни тараннум этувчи ғоядан иборатдир.

Дунёда жуда содда, қадимий динлар билан бир қаторда, умумжаҳон аҳамиятига молик, мураккаб жаҳон динлари ҳам мавжуд. Улар тарихий заруратга қараб, турли даврларда вужудга келган.

Чунки дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади ва яхшилик, тинчлик, дўстлик каби хусусиятларга таянади. Одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади.

Ватанимиз ҳудудида ислом дини қарор топганига қадар зардуштийлик, буддавийлик, монийлик, христианлик, маздакийлик, шомонийлик каби динлар ҳам мавжуд бўлган. Улар негизида ўша даврда барчасининг синтези натижасида бетакрор маданият вужудга келган.

Зардуштийлик таълимоти бўйича эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги доимий курашда оралик йўл йўқ, шунинг учун ҳар бир одам бу курашнинг у ёки бу томонидан

иштирок этишга мажбур. Бу диннинг уч таянчи бўлиб, улар фикрлар софлиги. Сўз собитлиги. Амалларнинг инсонийлигидан иборат. Бу жиҳатлар зардуштийликда «эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу иш» тарзида ифодаланган.

Конфуцийлик таълимотига кўра, одамлар ижтимоий келиб чиқиши ёки жамиятдаги мавқеи орқали эмас, балки одамийлик, адолатпарварлик, ҳақиқатпарварлик, самимият каби юксак фазилатлар воситасида юксак камолотга эришиш мумкин.

Ҳиндуйлик фалсафасига кўра, инсон ўз ҳаётида нимаики ёмонлик қилса, оқибатсиз қолмайди, бунинг учун, албатта, жазо олади. «Беш қўл баробар эмас» мақолида ифодаланган ҳақиқат ҳам бу динда ўз ифодасини топган.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ўндан зиёд конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ўз фаолиятини амалга ошириш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиши учун ҳамма шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Конституциясида «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган. Ана шу асослар мамлакатимиздаги барча дин вакиллариининг ҳамкор, ҳамжиҳат бўлиб, миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси — халқимизнинг озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш орзусини амалга ошириш учун мустаҳкам таянч бўлиб хизмат қилади. (*Бунёдкор ғоялар: тузувчилар З.Исломов, Б.Исоқов, О.Юсупов, Д.Муҳаммадиев, С.М.Инавваров. Т.: Ижод дунёси 2002й. 27–28-бетлар*).

Диний дунёқараш (ДД) — бу мифология (афсона) негизида шаклланган ва ривожланган дунёқарашдир.

ДДнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у табиий ва

ижтимоий ҳодисалар моҳиятини уларнинг ўзидан эмас, балки табиатдан ташқарида **Аллоҳнинг** қудратига боғлаб ҳамма нарсада ва ҳар ерда илоҳий кучларнинг таъсири, мўъжизавий кучи бор деб тушунтиради. (Ж.Туленов, З.Ғофуров. Фалсафа. Т., «Ўқитувчи». 1997, 22–25-б.).

Ислом таълимотидаги ҳар бир афсона ва ривоятларда катта ҳикмат, мазмун-моҳият мавжуддир. Шунинг учун ҳам улар абадий барҳаёт бўлиб, авлоддан-авлодга ҳозиргача етиб келмоқда.

Диний экстремизм — бу сиёсий ҳокимиятни керак бўлса, қурол кучи, террор йўли билан эгаллашни ва бу машъум ниятларини оқлашга динни байроқ қилиб олишни тарғиб этувчи оқимдир.

Диплом — (юнонча *diplō* — икки буклайман) шахснинг олий, ЎМҚХТ ўқув муассасаларини тугатганлиги ёхуд илмий даражага эгаллигини тасдиқловчи ҳужжат; турли танлов, мусобақа, кўргазма ва бошқаларда юқори кўрсаткичларга эришганлик учун мукофотланганлигини тасдиқловчи ҳужжат; аккредитациядан ўтган олий ўқув юртини битирувчиларга бериладиган ва улар олий таълимнинг таълим дастурларини бажарганликларини аниқловчи давлат намунасидаги ҳужжат.

Диплом: а) ўрта махсус касб-ҳунар таълими тайёрлов йўналишлари бўйича кичик мутахассис малакасини олганлигини тасдиқловчи ҳужжат; б) таянч олий таълимни тугатиб, касб йўналиши бўйича «бакалавр» даражасини олганлигини тасдиқловчи ҳужжат; в) аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган олий таълимни тугатиб, касб-ҳунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат.

Диссертация — (юнонча *dissertatio* — тадқиқот, мулоҳаза) бу илмий даража олиш учун тақдим этилади-

ган ва илмий жамоатчилик олдида якка тартибда ҳимоя қилинадиган илмий асар. Диссертация фан ва амалиётга муҳим ҳисса бўлиб қўшилувчи, илмий масалаларни назарий умумлаштирувчи ва ҳал қилувчи мустақил илмий тадқиқот иши.

Дистервег (1790—1866). Тулиқ исми — Фридрих Вильгельм Адольф Дистервег. У юрист оиласида туғилган, ўрта мактабни тугатиб Герборн университетига ўқишга киради (1808). Герборн университетида математика, фалсафа ва тарихни ўрганди ва Тюбинген университетига ўтди, 1811 йилда тамомлади. Кейинроқ фалсафа фанлари доктори унвонини олди.

Асарлари: «Немис ўқитувчиларини ўқитиш учун қўлланма» (1835), «Элементар геометрия». У «Немис муаллимларининг муаллими» унвонига сазовор бўлган.

Диққатни қайта жамлаш — бу матнни ишлатишнинг кўпроқ тарқалган усули бўлиб, уни муҳокама қилиш учун асосий йўналиш нуқтаси сифатида матндан фойдаланиб, диққатни ўқитишнинг аниқ вазифаларига жамлайди. Лекин бу усулни суиистеъмол қилиш мунозарани зерикарли қилиши ва ўқувчи-талабаларнинг ўз билимларидан фаол фойдаланиш истакларини пасайтириши мумкин.

Доктор — латинча doctor — устоз.

Докторант — фан номзоди илмий даражасига эга бўлган ва олий таълим ёки ИТМ нинг докторантурасида маълум мутахассислик бўйича докторлик диссертацияси устида илмий иш олиб бораётган изланувчи.

Докторантура — ягона УТТ нинг олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрлар тайёрлашга йўналтирилган аспирантурадан кейинги таркибий қисмидир.

Докторантура — фан номзоди илмий даражаси

негизда 3 йил давом этадиган, диссертация ҳимоя қилиш билан якунланадиган узлуксиз таълим тизимининг босқичларидан бири. У олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрлар (фан докторлари) тайёрлаш шакли. Якунига кўра танланган мутахассислик бўйича «Фан доктори» илмий даражаси берилади. ЎЗР да УТТнинг таркибий қисми ва олий босқичи.

Донишманд — кўп нарса биладиган, билимдон, олим, доно.

Достон, поэма -- леро-эпик жанр; шу жанрдаги бадиий асар. Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз адабиётида кенг тарқалган. Достонда муайян воқеа леро-эпик тасвир воситалари ёрдамида ҳикоя қилинади. Унда ҳаёт, воқелик кенг кўламда қамраб олинади, бир ёки иккита бош қаҳрамон иштирок этади, персонажлар кўп бўлади. Достонлар марказида жамият ва халқ тақдири туради, жамият, халқ ва қаҳрамон яхлит бир бутунликда тасвирланади, улар ўртасида зиддият бўлмайди, балки шу халқ, шу қаҳрамон билан ташқи душманлар ўртасидаги кураш, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият тасвирланади. Уларда ватанпарварлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, меҳр-мурувват, муҳаббат, дўстлик ва садоқат, меҳнатсеварлик ғоялари илгари сурилади.

(ЎЗМЭ. 3-том, 2002, 363-бет).

Допент — лотинча dosene — таълим берувчи. Бир қанча мамлакатларда ОУЮлари ўқитувчиларининг илмий унвони ва лавозими.

Дунёқараш — бу кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва ҳоказо қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидир.

Дунёқараш — бу олам ҳақидаги яхлит умумлаштирилган билимлар тўпламидир.

Дунёқараш тушунчаси «дунёни ҳис қилиш», «дунёни тушуниш» иборалари билан узвий боғлиқдир.

Дунёқараш фақат инсонгагина хос хусусият бўлиб, ҳайвонот дунёси, бошқа нарсa, буюмлар ва мавжудотлар учун бу ҳол ётдир.

(Ш.А.Абдуллаева ва бошқ. Педагогика. Т.: 2004. — 45-бет).

Ё

Ёзув — муайян бир тилда қабул этилган ва кишилар ўртасидаги мулоқотга хизмат қиладиган ёзма белгилар ёки тасвирлар тизими.

«**Ёпиқ китоб**» **усули** — бу муайян фан бўйича матн материалини қўллаш усулларида бири бўлиб, ўқувчи-талабалардан матнда бор маълумотни эслаб қолишни, лекин мунозара пайтида матнни қайтадан баён этмасликни талаб қилади. Бу усул ҳам бошқа усуллар билан биргаликда бўлишни ва ўқувчи-талабалар ўқишда фақат «қайта баён этиш» билан чегараланмасликларини талаб қилади.

Ж

Жадидчилик (араб. жадид - янги) — XIX аср охири XX аср бошида Туркистон, Кавказ, Қрим, Татаристон ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ижтимоий-сиёсий, маърифий ҳаракат. Жадидчилик дастлаб XIX асрнинг 80-йилларида Қримда Исмоилбек Гаспринский раҳбарлигида қрим татарлари ўртасида вужудга келди.

Жадидчилик ҳаракати намояндалари кўпинча ўзларини тараққийпарварлар, кейинчалик жадидлар деб аташган.

(ЎЗМЭ. 3-том, 2002, 519–522-бет).

Туркистонлик жадидлар она ватанларини мустақил, озод ҳолда кўришни ўзларининг бош **мақсадлари** деб билдилар. Миллий-озодлик курашида қурол кучи билангина муваффақият қозониб бўлмасди. Туркистон жадидлари бундай шароитда озодликни қўлга кирита олмасликларини, ибтидоий қуроллар билан Чор Россиядек зўравон ва маккор салтанат чангалидан қутилишлари мумкин эмаслигини яхши тушунганлар. Шу боис, улар миллий истибдодга тушиб қолишларининг сабабларини таҳлил этиб, буларнинг туб илдизларини йўқ қилиб ташлаш лозимлигини англаб етдилар. Натижада, жадидларнинг халққа ҳамма нарсадан бурун **маърифат бериш** лозим, деган ғояси юзага келди. Шундагина халқ ўз аҳволига разм солиши, қуллигини англаши, миллий онги уйғониши мумкин эди. Ана шундан кейингина изчиллик билан миллий-озодлик сари кураш олиб борса бўларди.

Жадидларнинг тарбия, одоб-ахлоқ ҳақидаги фикрлари, асосан қадимдан ислом оламида қарор топган қарашлар негизида шаклланган. Жадидлар аجدодлардан болалар, умуман инсон тарбиясида мусулмонларга хос диёнатли, саховатли, хушахлоқ, хушмуомала бўлиш сингари муҳим хислатларни қабул қилдилар. Айни замонда уларнинг педагогик қарашларида янги бир тушунча пайдо бўлди. Бу тарбияда муҳит, замон, шароитнинг ўрни тўғрисидаги қарашдир. Жадидлар педагогикаси ижтимоий ҳаёт, унинг талаблари, эҳтиёжларини ҳисобга олиш билан ўзларигача бўлган Шарқ педагогикасидан бир қадам олға силжиш бўлганди. Жадидлар **комил ин-**

сон — бу, энг аввало, замонавий инсондир. Замонавий инсон эса миллат ва Ватан манфаатини барча нарсадан устун қўювчи, маърифатли, диний ва замонавий илм-фанларни эгаллаган, хушахлоқ, тарбияли кишидир дейишди.

Жадидларнинг таълим ва тарбия тўғрисидаги, умуман педагогик қарашлари шу билан характерлики, улар аجدодларимизнинг бу борадаги қимматли фикрларини илғор, замонавий қарашлар билан уйғунлаштирдилар. Шу боис, уларнинг педагогик қарашлари ижтимоий заминга асослангани билан ҳанузгача аҳамиятини сақлаб келмоқда.

(Ўзбек педагогикаси анталогияси. Тузувчилар. С.Очил, К.Ҳошимов. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 3–27-бетлар).

Жамиятни ахборотлаштириш (ЖА) — инсон ҳаётининг барча жабҳаларида интеллектуал салоҳиятни ривожлантириш турлари ва воситалар билан боғлиқ бўлган динамик жараён. Бу ўз навбатида «фан→таълим→амалиёт» тизимини ахборотлаштириш ҳам демакдир. Бундан мақсад жамиятнинг турли жабҳалари фаолиятини юритишининг интеллектуаллик даражасини ошириш ва «фан→таълим→амалиёт» тизимини тўлиқ ахборотлаштириш ҳамда юқоридаги тизимда фаолият кўрсатувчи кишиларнинг ахборот маданиятини юксалтириш.

ЖА бевосита таълим-тарбия билан узвий боғлиқ. Унинг ёрдамида таълимда оптимал вариантлар танлаш имконияти кенгаяди, тарбияда эса унинг таъсирчанлигини ошириш имкониятлари кенгаяди (кўргазмалилик).

ЖА янги ахборот технологиялари кўринишида ва айниқса, қўмакчи компьютерли тизимлар, универсал компьютерли тизимлар ҳамда касбий комьютерли

уйинларни амалиётда жорий қилиш йўналишидаги соҳаларда фойдаланилади.

ЖА учинчи минг йилликнинг дастлабки асриданоқ долзарб муаммо бўлиб ҳисобланади ва у жараён кишилик жамиятининг барча бўғинларини тўлиқ қамраб олади.

ЖАдан шундай натижалар кутилмоқдаки, вақти келиб одамлар ягона тилда гаплашиш имкониятига ҳам эга бўладилар ва албатта, у «Машина» тили бўлади.

ЖАнинг асосларидан бири таълим тизимида замонавий ахборот технологиялари (ЗАТ) дан кенг фойдаланишга эришишдир. Бу жараён таълимни такомиллаштириш ва ривожлантиришни амалга ошириш мақсадида ЗАТни қўллашни, унинг метод ва воситаларидан фойдаланишни, таълим-тарбия жараёнининг барча бўғинларини жадаллаштиришни, мутахассисларни илмий ходимларни ахборотлашган жамият шароитида фаолият кўрсатишга тайёрлашни тақозо этади.

Жараёни мўлжаллаб йўналганлик — бу таълимда янгича йўналганлик бўлиб, у шахснинг шаклланишида ўрганилаётган нарсанинг мазмунига эмас, балки таълим берувчилар билан таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолияти ва ўзаро таъсирига аҳамият бериш жараёни.

Жасурлик — ҳар қандай фаолият жараёнида, майли, у меҳнат жараёни, жангу жадал ёки бошқа эзгу ниятларни амалга ошириши жараёнида бўлсин, киши бир қатор қийинчиликлар, тўсиқлар, гоҳо хавф-хатарларга учрайди. Шунда уларнинг қўрқмай ўз йўлида мақсади томон мардонавор ҳаракат қилувчи одам жасур ҳисобланади. Бу фазилат бошқаларда завқ уйғотиши билан биргаликда, ҳар қандай фаолиятни якунига етказишнинг асосий омили ҳамдир ва энг асосийси, кишида жасурлик

бўлмаса бошқа барча фазилатлар деярли иш бермайди ва ижтимоий муҳит ҳолатига ижобий таъсир кўрсатмайди. (Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элгувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 119-6).

Жисмоний маданият — бу инсоннинг барча табиий ва ижтимоий қобилиятларини рўёбга чиқарувчи, уни тобора инсонийлаштириб, ҳам жисмоний, ҳам маънавий чиниқтириб, юксалтириб боровчи жараёндир.

(Тилаб Маҳмуд. Комиллик асрорлари. Т.: 2006. — 81-бет).

Жон Локк (1632–1704) — адвокат оиласида туғилган, у қадимий Вестминистрлик мактабида схоластик ўрта маълумот олади, сўнг Оксфорд университетига кириб ўқийди. Декарт, Бекон, Ньютон сингари йирик олимларнинг асарларини жуда қизиқиб ўқиди, тиббиёт фанларига ҳавас қўйди, медицина билан шуғулланди.

Асарлари: «Инсон ақл-идроки тўғрисида тажриба» (1690), «Тарбия тўғрисида фикрлар» (1693). Локк инсоннинг камолотга етишишида тарбиянинг ролига юксак баҳо берди.

Жорий назорат (ЖН) — бу аудитория машғулоти давомида мустақил бажарилган топшириқларни текшириш, тестлаш, коллоквиумлар, семинарлар, сўров ва бошқалар орқали амалга оширилади. Назоратнинг даврийлигини ўқитувчи белгилайди. Жорий назоратга қўйилган бу вазифа, уни билимни назорат қилиш босқичлари ичида шакллантирувчи эканлигини кўрсатади. У ўқитишнинг асосланишини, фаол ўқитишга рағбатлантиришни таъминлайди, шу билан бир пайтда якуний назорат асосини қайд этиб, баҳолаш характериға эга бўлади.

Замонавий ўқув адабиётлари — (ЗЎА) асосида маълумотларни жамлаш, тасвирлаш, янгилаш, сақлаш, билимларни интерактив усулда тақдим этиш ва назорат қилиш имкониятига эга бўлган манба.

Замонавий педагогик технологиялар (ЗПТ)ни қўллаш.

ЗПТни қўллашдаги воситалар:

- компьютер технологиялари;
- видеонигоҳлар;
- мультимедиа воситалари;
- методик ва тарқатув кўргазмали қуроллар;
- тезис материаллари;
- назарий билимларни бевосита амалиёт билан боғлаш;

- видеокамералар;
- Интернет тармоғи;
- «Электрон кутубхона» ва шу кабилар.

ЗПТни қўллашдаги омиллар:

- ўқув жараёнини ДТС доирасида ташкил этиш;
- ўқув режаларининг бажарилишини таъминлаш;
- фан дастурлари асосида ўқитишни ташкил этиш;
- ўқитишда фанларнинг кетма-кетлиги ва узвий боғланишини таъминлаш;
- таълим натижалари мониторингини ташкил этиш;
- профессор -ўқитувчилар илмий салоҳияти.

Зако — ақли зако ўтқир ақл-идрок, зеҳн, запо; донишмандлик.

Зеҳн — муайян бир фаолиятга ёки кўпгина нарсаларга нисбатан ортиқча қизиқувчанликда, мойилликда, интилишда намоён бўлади. Зеҳн натижалари деганда, қобилиятнинг ички имкониятларини табиий

асосини тушуниш мақсадга мувофиқ.

Зеҳни ўткирлик, фаросатлилиқ, янги ёки мураккаб назарий ҳамда амалий масалаларни ҳал қилишнинг туғри йўлларини тез топа олишдан иборат ақл сифати.

И

Ибн Сино (980–1037). *Тулиқ исми* – Абу Али ибн Сино. Шарқда «Шайх ур-Раис» номи билан машҳур. Афшона қишлоғида кичик амалдор оиласида туғилган. Оиласи Бухорога кўчиб ўтгач, у бошланғич мактабда ўқий бошлайди. У меҳнатсевар, қобилиятли, зеҳнли, ўткир хотирали, мутолааси зўр эди. У устозларидан ҳинд ҳисоби, фикҳ, фалсафа, мантиқ, ҳандаса, тиб илмидан таълим олган. Бутун жаҳон олимларининг илмий мунозараларида қатнашиб билимини чуқурлаштирган.

Устозлари: Абу Абдуллоҳ Нотилий, Абу Мансур Қамарий, Исмоил Зоҳид, Исо ал-Масиҳий, Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрий.

Шогирдлари: Абу Убайд Журжоний, Умар Исфаҳоний, Муҳаммад Шерозий, Аҳмад Маъсурий, Бахманёр ибн Марзбон, Юсуф Ийлоқий, Умар Ҳайём.

Асарлари: «Тиб қонунлари», «Аш шифо», «Ал-Қонун», «Ҳайй ибн Яқзон», «Рисолат ат-тайр», «Рисолат фил-ишқ», «Номознинг моҳияти ҳақида рисола», «Зиёрат қилишнинг маъноси ҳақида», «Ан-Нажот», «Донишнома», «Китоб аш-ишорат», «Рисолат ал-қадр». Олим ёш ахлоқидаги ўзгаришларни уларнинг организмдаги ўзгаришлар билан боғлаб тушунтиради. Масалан, агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мижоз бузилишини келтириб чиқаради, ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли оздиради, хулқнинг мўътадиллиги натижасида ҳам нафс,

ҳам бадан соғлом бўлади, деб уқтиради.

Ибтидоий даврда тарбия асосан оилада, жамоа ва меҳнат масканларида кишилар орттирган тажрибаларни болаларга ўргатишдан иборат бўлган. Болаларга ўргатилган меҳнат малакалари уларни яшаш учун курашишга тайёрлар, ақл-идрокли, одобли бўлиб ўсишларига хизмат қиларди. Минг йиллар мобайнида ҳамкорликда қилинган меҳнат кишилар ўртасидаги одоб-ахлоқ муносабатларининг меъёрини келтириб чиқарган.

[О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳамидов. Педагогика тарихи. Т.: 2004, 10- бет].

Идеал (юнон. тимсол, ғоя, тушунча) -- бирор нарса, воқеа ва ҳодисанинг олий намунаси, камолоти; айрим шахс, шахслар гуруҳи, табақа ва жамият интилувчи олий мақсад. Ижтимоий-сиёсий идеал — мукаммал ижтимоий тузум; ахлоқий идеал — баркамол инсон сифатлари, ижтимоий муносабатлар; эстетик идеал — ҳар тарафлама камолга етган гўзал кўриниш, хислат, тавсиф. Идеал муайян тарихий шароитда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Кишилар тарихда ахлоқий, ижтимоий-сиёсий, эстетик идеални орзу қилиб, бу орзуларини эртақлар, дostonлар ва бир қатор асарларда ифодалаганлар. Масалан, Рустам ва Фарход, Лайли ва Ширин фақат жисмоний жиҳатдан бақувват ҳамда гўзал бўлиб қолмай, улар одамийлик фазилатларига ҳам эга. Бундан ташқари, мутафаккирларнинг фозил жамоа, одил раҳбар ҳақидаги фикрлари ҳам бунга мисолдир. (ЎЗМЭ. Т.: 2002, 4-том, 76-бет).

Идеал — инсон ёки жамият, синфнинг хулқ-атвори, характери ва йўналишини белгилайди. У инсоннинг мақсадга қаратилган ҳаёти, фаолиятининг ҳамма

соҳаларида ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик тасав-
вурлар тарзида намоён бўлади. Шу асосда идеал ижти-
моий онгни ўзгартиришнинг кучли воситаси бўлиб, ки-
шиларни умумий тарихий вазифасини ечишга
йўналтирилади. Бунда инсоният идеали якка шахс иде-
лига айланиб, ижтимоий, ҳуқуқий, мафкуравий,
ахлоқий-эстетик мазмун касб этади. Ҳозирги кунда
миллий истиқлол мафкураси ўтмишдаги илғор ғоялар
ҳам миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўзаро
уйғунлашувида шаклланаётган мустақиллик идеали жа-
миятимиз кишисининг, айниқса, ёшларнинг шахсий
идеалига айланмоқда.

Ахлоқий идеал юксак ҳулқ-атвор нормаларига инти-
лишдир. У кишилардаги ижобий хислатларни мужас-
самлашуви асосида уларни ахлоқий жиҳатдан янада та-
комиллашувига ўзига хос замин ҳозирлайди. Бу эса ин-
соннинг бахт ҳақидаги тасаввурлари, ҳаёт маъносини
англаш асосида идеалга интилиш ва шу асосда ўз
ҳаётига баҳо бериш демакдир. Бахтга эришиш келажак-
ка интилган орзу умидларни ҳар бир шахснинг ҳаётдаги
идеалига айланиши ахлоқий баркамолликни кўрсатади.
Ахлоқий идеалнинг инсон учун энг муҳим томони ҳам
шундаки, унинг мақсади, эътиқоди асосида танлаган
ҳаёт йўлининг тўғрилигини белгилаб беришдир. Бахтга
эришиш эса идеалнинг туғилишини, ҳаёт мақсади, маз-
мунининг амалга ошишидир.

Эстетик идеал ҳам эстетик туйғу ва қарашлар асоси-
да таркиб топиб, воқеликни инъикос этиш шаклидир.
Бунда эстетик идеал фақат мавжуд нарсаларни инъикос
этиш билан чегараланмай, келажакда у қандай бўлиши
керак ёки бўлиши мумкинлигини ҳам ифодалайди. Ҳар
қандай идеал каби эстетик идеал ҳам кишиларнинг

хоҳиши, истак, интилишларини акс эттиради. Эстетик идеал белгилари исталган ёки амалга ошган нарсалар шаклида моддий ва маънавий тарзда намоён бўлиши мумкин. Эстетик идеалда инсон хулқ-атвори унинг эстетик ҳис-туйғуларини ривожланганлик даражаси, дид, фикр-мулоҳазаси ўз таъсирини ўтказди. Бунда ёшлар идеалининг йўналиши, мазмунини белгилашда шахсий интилишлар билан ижтимоий манфаатларнинг ўзаро бир-бирига таъсири кучли намоён бўлади.

(Ш.Ш.Олимов Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларида ахлоқий-эстетик идеални шакллантиришнинг педагогик асослари. П.ф.н.дисс.авт. Т.: 2002, 11–12-бетлар).

Идрок — тирик организмнинг маълумотлар қабул қилиб, қайта ишлаш жараёни; организмга объектив реалликнинг акс эттириш ва ташқи оламдаги янгидан-янги вазиятларни баҳолаб, шунга яраша ҳаракат қилиш имконини беради. Идрок онгнинг, миyaning ижодий жараёнидир. Инсон миясининг умумлаштирувчи фаолиятига асосланган идрок жараёнига кишининг тажрибаси, билим, абстракт тафаккурнинг фаолияти ва бошқалар ҳам иштирок этади. (ЎзМЭ. Т.: 2002, 4-том, 79-бет).

Идрок этиш тушунчаси: номаълум бўлган нарсани маълум бўлган нарса билан боғлаш, шу тариқа кишига маълум бўлган нарсани кенгайтириш.

Идрок этиш — бу тушунчанинг шаклланиш жараёни. Яъни номаълум бўлган нарсани маълум бўлган нарса билан боғлаш ва шу асосда таълим олувчиларда маълум бўлган маълумотларни кенгайтириш.

Турли фаолият турларида мос равишда қуйидагича маълумотлар ўқувчилар хотирасида сақланиб қолади, агарда улар қуйидаги ҳолатларда фаолият юритсалар:

- ўқиса, маълумотларнинг 10 фоизи;
- эшитса, маълумотларнинг 26 фоизини;
- кўрса, маълумотларнинг 30 фоизини;
- кўрса ва эшитса, маълумотларнинг 50 фоизи;
- бошқалар билан муҳокама қилса, маълумотларнинг 70 фоизи;
- шахсий тажрибага асосланса, маълумотларнинг 80 фоизи;
- бажарилаётганда гапирса, маълумотларнинг 90 фоизи;
- бошқаларга ўргатса, маълумотларнинг 95 фоизи.

Иерархик тизим (ИТ): Ихтиёрий табиатли (техник, иқтисодий, биологик, ижтимоий ва ҳ.к.) тизим бўлиб, унинг амал қилиш жараёни (функцияси) кўп босқичли (функционал, ташкилий ва шунга ўхшаш) тизимга эга бўлса, бундай тизимларни иерархик тизим деб аталади.

У мантиқий кетма-кетлик асосида иш олиб боришга ўргатади ва кўп босқичли боғланишга эга бўлган элементлар, тизимлар орасидаги қонуний муносабатни белгилаш ва билимларни эгаллаш узвийлигини, узлуксизлигини таъминлашни амалга оширади.

ИТ таълим ва тарбияда билимларни, оддийдан мураккабга, оsonдан қийинга томон эгаллашидаги асосий қонуниятни ифодалайди ва ўз навбатида, юқори билимларни эгаллашга пропедевтик материал бўлишини ҳам таъминлайди.

Билимлар, тушунчалар, қўникма ва малакаларни шакллантириш ва уларни умумлаштиришда қўлланилади. Шунингдек, «Тизимий ёндашув» тадқиқот усулининг амалиётга татбиқ этишда фойдаланилади.

Замонавий тадқиқотларнинг деярли барча турларида, яъни «Тизимий таҳлил», «Тизимий ёндашув» ва шу ка-

биларда ИТдан фойдаланилади ва у режалаштирилган ечимга етиб боришни кафолатлайди.

Иерархия — юнсонча, *hierarchy*, *hieros* — авлиё ва *aghe* — ҳукмронлик, ҳокимият — бир бутун нарса ва ҳодисалар айрим қисмлари ёки элементларининг юқоридан қуйига қараб бир тартибда жой олиши. Унинг мақсади ҳодиса ва жараёнлардаги ишларни мантиқий кетма-кетлик асосида олиб бориш вазифаси билим, тушунча, кўникма ва малакаларни шакллантиришда узвийлик ҳамда узлуксизликни сақлаш; ҳодиса ва жараёнларнинг фаолият кўрсатиш қонуниятини яратишга асосларни пайдо қилишга қўмаклашишдан иборат.

Иерархия таълим ва тарбияда индукция ва дидукция ҳамда тизимий ёнлашув тадқиқот услубларини жорий этишда мустаҳкам методологик асос бўлади. Унинг ёрдамида кўрсаткичлар орасидаги алоқадорлик қонуниятлари очилади.

Иерархия термини манбалар бўйича тадқиқот ишларини олиб боришда кўрсаткичлар (омиллар) орасидаги боғланишларни аниқлашда, талабалар билимини назорат қилишдаги тизимийликни аниқлашларда қўлланилади.

Иерархия терминидан хулосалар, таҳлил қилиш ва улар асосида умумлаштириш ишларини ташкил қилишда мунтазам фойдаланиб борилади ҳамда илмий тадқиқот ишларида методологик восита бўлиб қолаверади.

Ижод — инсоннинг янги моддий ва маънавий неъматлар яратиш фаолияти. Унда инсон тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати, иродаси фаол иштирок этади, бутун билими, тажрибаси, истеъдоди намоён бўлади.

Ижод дастлаб инсон тасаввурида туғилади, кейин ижодга тааллуқли масалалар юзасидан изланишлар олиб борилади.

Ижод — фан ва техникани, маданиятни бойитади, ривожлантиради.

Ижодкор — ижод этувчи яратувчи, бунёдга, вужудга келтирувчи.

Ижодиёт:

1. Ижодий иш билан боғлиқ бўлган фаолият;

2. Бирор жанр ёки шахсга мансуб асарлар мажмуи.

Ижодиёт — инсон ақл заковатининг барча ижобий сифатларини ўзида мужассамлаштирган, янгилик яратиш билан боғлиқ бўлган алоҳида фаоллик ва мустақил фаолият тури. Ижодиёт фан, техника, маданият, санъат ва ишлаб чиқариш сафарида намоён бўлади.

Ижодий ёндашув (ИЁ) — бу педагогикада замонавий йўналиш бўлиб, у таълим олувчиларнинг муаммоларини ҳал қилиш қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган фаолият бўлиб, мустақил равишда қаралаётган фаолиятнинг янги йўналишларини топишга ундаш жараёнидир.

Бунда ўқувчи-талабаларнинг фаолиятига демократик асосда раҳбарлик қилади ва уларнинг шахсий ташаббускорлигини қўллаб-қувватлайди, улар билан ҳамкорликда ишлайди.

ИЁ компонентлари: муаммоларни ҳал қилиш; ўқув ишларига оид изланишлар олиб бориш; фанлараро боғланиш; илмий тахминни олға суриш ва уни текшириш; маълумотлар йиғиш; моделлаш-тажриба ўтказиш; ижодий ва танқидий фикр юргизиш; тўғри қарорлар қабул қилиш; шахсий фикр маъносини излаш.

Ижодий фаолият — бу барча руҳий ва ақлий кучларни ишга солиб инсоннинг аниқ бир мақсадга интилувчанлиги, махсус ҳиссий ҳолати — илҳомланиши, шунингдек, руҳий кечинмаси, муаммони жон-жаҳти билан ҳал этиш истаклари мажмуаси.

Ижодий қобилиятлар — бу янгилик яратиш зарурлиги ва мумкинлигини тушуниш, муаммони ифодалай олиш, ғояни илгари суриш учун керак бўладиган билимларни ишга сола билиш қобилиятлари, фаразни назарий ва амалий тасдиқлаш, муаммони ҳал қилишни излаш ҳамда топиш, натижада янги асл маҳсулотлар яратиш (илмий кашфиёт, ихтиро, санъат асари, тавсифнома ва ҳ.к.) қобилиятларидир.

Ижодкорлик — бу кўпчиликка номаълум ва мураккаб хусусиятларни ўрганишга имкон берувчи инсон тафаккури ва руҳиятининг ҳар хил шароитларда жамол кўрсатиши билан боғлиқ ўзига хос фикрлаш модели.

Ижодкорлик — бу ақл гимнастикаси, у нафақат донишмандларгагина керак ва ҳатто оддий ижодкор одамга ҳам зарур.

Ижодкорлик — бу аввало меҳнатга ижодий муносабатда бўлишни тарбиялаш, янги билимларни ўзлаштиришни удалай олиш мақсад сари интилувчанлик, ғалаба учун кураш, ўз-ўзини такомиллаштириш ва ўзликни англашдир.

Ижодкорлик — бу инсониятни бир неча минг йиллик тарихий ривожланиши даврида алоҳида кишиларнинг илм-фанда эришган олий неъматини бўлиб, бугунги кунда инсоният яратаётган барча моддий ҳамда маънавий бойликлар эса ана шу олий неъматнинг у ёки бу кўринишидир. яъни маҳсулидир. Фанлар кўп асрлар мобайнида тўпланган билимларнинг ёзма намунаси

бўлиб, у башариятнинг табиатини ўз эҳтиёжлари йўлида фаол суратда ўзлаштириши ва ўзгартириши натижасида вужудга келган.

Ижодкорлик фаолияти — инсониятнинг неча минг йиллик тарихий ривожланиши даврида алоҳида кишиларнинг илм-фанда эришган олий неъматини бўлиб, бугунги кунда инсоният яратаётган барча моддий ҳамда маънавий бойликлар эса ана шу олий неъматнинг у ёки бу кўринишидир.

Ижодкор шахс — ўзлигини англаган инсон.

Алимов Н.Н. Диссертация.

Ижоднинг ривожлантирувчи функцияси — бу таълим-тарбия жараёнини ўзаро узвий боғлаб олиб бориш учун хизмат қилади ва шахснинг интеллектуал (техник-технологик фикрлаши ва тасаввури, хотираси), сезгирлик ва ўз хоҳиши билан интилиш каби жиҳатларига эришганлик даражаларини ўз ичига олади. Шу маънода фандаги ҳозирги замон ишлаб чиқаришнинг умумий илмий-техник томонларини очиб берувчи қонун ва тушунчалар орасидаги боғланишни ўргатиши ижодкорлик фаолияти моҳиятини ташкил қилади. Шу сабабли, бу фаолиятни талабаларни ўз касбий амалиёти барча соҳаларида самарали меҳнат қилишга тайёрлашнинг муҳим воситасидир. Айнан шу ижодкорлик фаолиятининг ривожлантирувчи функцияси моҳиятини ифодалайди.

[Алимов Н.Н.]

Ижоднинг тарбиявий функцияси — бу шахс сифатларини мақсадли шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилган бўлиб, у ижодкорлик фаолиятининг ижтимоий аҳамиятини, яратувчанликни чуқур англаш, амалий муаммоларни ҳал қилишга ижодий ёндашиш,

маънавий ва моддий ишлаб чиқаришнинг умумий илмий асосларини ўзлаштириш, табиатнинг яширин қонуниятларини ва унинг сирларини очиб беришдаги ҳақиқий ижодкор шахсларнинг куч-қудрати ва тасаввур қилишларига хизмат қилади. Буларнинг ҳаммаси табиатга, илм-фанга, ижодкор шахсларга ва уларнинг меҳнатига талабаларда ҳуқуқий муҳаббат уйғотади, ўз касбий фаолияти умумий илмий асосларини чинакам тушунишга ёрдам беради. Бу ўз навбатида бўлажак мутахассисларнинг техника ва технология соҳасидаги фаолиятларига онгли, ижодий ёндашишни ривожлантиради, уларнинг ижтимоий муносабатлари доирасини ва фаолият воситаларини кенгайтиради, онгли хулқ-атвор меъёрларини ва касбий билимларининг чуқур бўлишини таъминлайди. Буларнинг ҳаммаси талабаларга ўз қобилиятига яраша ўз ўрнини белгилашда ёрдам беради. Булар эса ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантиришнинг асосий шартларидан биридир.

Ижтимоий йўналганлик — таълимда янгича йўналганлик бўлиб, у инсонга фуқаро сифатида, ижтимоий ва касбий уюшмалар аъзоси сифатида ижтимоий меҳнатга бўлган қобилиятига, фидойилигига, масъулияти ва маълумотли бўлиш сифатига қўйилган талаблар.

Ижтимоий ҳимоялаш — аҳолининг кам таъминланган (кам даромадли) ногирон ва қариялар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари ёки ишсиз қолган қисмини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб туриш. Ижтимоий ҳимоялаш нафақалар тўлаш, айрим товар турларини арзон сотишни йўлга қўйиш, айрим хизмат турларини текин ёки арзон баҳоларда кўрсатиш орқали амалга оширилади.

Ижтимоийлаштириш — икки томон жараёнини бел-

гилаш учун қўлланилади. Бир томондан шахсни атроф-муҳит, давлат, ижтимоий жамият, табиат ва ижтимоий муҳит институционал тузилмалари билан ўзаро муносабатдаги шаклланиши, бунинг натижасида ўқитиш, ўргатиш ва тарбиялаш воситасида шахс ҳосил бўлган ва ушбу вақтга нисбатан ҳосил бўладиган билимлар тизimini, жамоат ва гуруҳларга оид қадриятлар, меъёрлар, қўрсатмалар ва ваз-сабабларини (тўлиқ ёки қисман) ўзлаштиради. Бир томондан, муайян ижтимоий муҳитга, ижтимоий алоқалар тизимига кириб бориш воситаси билан ижтимоий маданиятини ўзлаштириш жараёни. Иккинчи томондан, инсоннинг ҳаётий ҳолатларга, атрофдаги одамларга таъсир этиш воситаси билан ўзини шахс сифатида танитиш жараёни.

Ижтимоий функция — бу бўлажак касб таълими ўқитувчиларига тегишли бўлиб, бунда улар олдида жамиятдаги (ҳаётдаги) зарур вазифаларни бажариш, уларни бажаришнинг сифат даражасини таъминлай олиш, ижтимоий меъёрларга амал қилиш, ижтимоий фойдали меҳнатни ташкил эта олиш, жамиятдаги муайян мақсадларни касбий таълим мақсадлари билан мотивация қила олиш ва ўз фаолиятини мақсадли фаолиятга йўналтира олиш, жамиятнинг фаол аъзоси сифатида фикр — мулоҳаза қила олиш қобилиятини ўзида мужассам қилмоғи лозим.

Ижтимоий ҳамкорлик ғояси (ИХҒ).

ИХҒ — бу муроса фалсафасига тааллуқли бўлиб, у турли фикрлар ва қарашларга эга бўлган, турли миллат, ирқ ва динга мансуб шахс ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлигига хизмат қилувчи ғоядир.

ИХҒнинг асосий мақсади жамиятда тинчлик ва

тотувликнинг, барқарор тарққиётнинг кафолатига хизмат қилиш. (*Бунёдкор ғоялар: тузувчилар З.Исломов, Б.Исоқов, О.Юсупов, Д.Муҳаммадиев, С.Минаваров. Т.: Ижод дунёси 2002й. 19-бет*).

Изоҳли луғат — тартибга келтирилган сўзларнинг мазмунини изоҳлайдиган, ҳар бир сўзнинг грамматик, этимологик ва стилистик тавсифи берилган, улардан амалиётда фойдаланишга оид мисоллар ва бошқа маълумотлар киритилган, қўшимча адабиёт сифатида фойдаланиладиган нашр.

Изоҳли-тасвири ёндашув (ИТЕ) — бу педагогикада замонавий йўналиш бўлиб, у ўқитувчининг маълум ахборотни талабага етказиш ва уни қобилиятига яраша талабанинг эслаб қолиш жараёнидир.

Бу ёндашувга талаба билими бериладиган ахборотни эслаб қолиш натижасидан иборат бўлади. Бунда ўқитувчининг вазифаси керакли ахборотни талабага етказиш ва уни мустаҳкамлашга ёрдам беришдан иборат бўлади, холос.

Албатта, бу ёндашувнинг имконияти чекланган.

ИТЕ нинг компонентлари: ахборотни ўқитувчининг талабага ўтказиши; ахборотни ўз хоҳишига қараб ёдлаш; доимо эслаб қолишга ундаш, хотирада ахборотларни йиғилиши; машғулотлар юқори илмий савияда ва талабанинг эгалламоқчи бўлган мутахассислиги билан ҳам белгиланади.

Илк Уйғониш даври — IX–XII асрларда Марказий Осиёдаги маданий юксалиш даври. Бу даврда Мовароуннаҳр бутун мусулмон оламида илмий-маданий жиҳатдан энг ривож топган ўлка сифатида машҳур бўлиб, бу ерда қадимий анъаналар билан араб, форс, қисман ҳинд ҳамда қадимги юнон илмий-маданий анъ-

аналари қоришуви асосида исломий фалсафий ва табиий илмлар — астрономия, математика, тиббиёт, кимё, доришунослик, жўғрофия кабилар ривож топди. Бу ерда махсус ҳадисшунослик ва ислом фикршунослик мактаблари шаклланиб, тарихшуносликда ҳам муҳим асарлар вужудга келди.

Бу давр маънавиятининг муҳим гомонларидан бири шундаки, олим, донишманд, шоирларнинг кўпчилиги қомусий билимларга эга бўлиб, илмлар бир-биридан ажралмас, узвий боғлиқ ҳолда эди. Шунинг учун ҳам Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, аз-Замахшарий, Исмоил Журжонийлар жуда кўп соҳаларда ижод қилиб, ўчмас из қолдирдилар. Шу билан бирга математика, астрономия, тиббиёт, мантиқ, тилшунослик, тарих каби илмлар, маданият, маънавиятнинг ривожига ниҳоятда муҳим аҳамият касб этганики, ислом динининг назарий масалалари билан бирга ахлоқий томонлари ҳам кенг ривож топганини кўрамиз.

IX—XII асрларда Марказий Осиёда тарқалган ва ривожланган тасаввуф таълимотлари, оқимлари ҳам жамият маънавий ҳаётининг ривожига учун хизмат этиб, унинг ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамият касб этди.

Марказий Осиёда илк Уйғониш даври ҳақида сўз борганда, қуйидаги омилларни алоҳида кўрсатмоқ зарур:

а) IX—XII асрларда араб халифалигидан қутилиб, ерли мустақил давлатларнинг вужудга келганлиги.

б) ягона Ислом дини туфайли катта ҳудуд — Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли халқлар, мамлакатлар ўртасидаги алоқаларнинг ривож топиши, маданият, маънавиятда маълум умумийлик вужудга кела борганлиги;

в) олдинги «Ипак йўли» аҳамиятининг ошуви, мамлакатлараро савдо-сотиқнинг, ҳунармандчиликнинг

кўпайгани, шаҳарларнинг ривож;

г) жаҳон маданияти аввал эришган ютуқлар, хусусан, қадимги юнон, ҳинд, эрон маданияти, илм-фан ютуқлари инкор этилмай, аксинча, ворислик давом қилгани, ундан кенг фойдалангани.

(Маънавият юлдузлари. 10–11-бет).

Илмий даража — муайян фан соҳасидаги мутахассиснинг илмий малакаси даражаси.

Илмий изланишлар (ИИ) — илмий тадқиқот иши жараёнини қамраб олувчи ақлий фаолият тури бўлиб, у янгилик яратишга қаратилган фаолиятдир. Унинг ёрдамида янги натижалар олинади ва янги билимлар ҳосил қилинади. ИИ орқали кашфиётлар қилинади ва одатда улар ёрдамида истиқболли натижалари қўлга киритилди, шунингдек, улар асосида илм-фан тарақиётида янги «уфқ» лар (йўналишлар, соҳалар) вужудга келади. Масалан, Мусо-Хоразмийнинг рақамларга 0(ноль-йўқ) сонини қўшиш билан сонлар назариясида буюк инқилоб» ясади ва позицион саноқ тизимига асос солди.

ИИ нинг яна бир истиқболли хусусияти шунда ибортки, у фан олдида илмни ижтимоий мақсадлар сари ризоҳлангиришга доир мақсад ва вазифаларни қўяди.

Ҳозирги замон фанида ИИнинг мазмун-моҳияти қуйдагиларда яққол кўринади:

— замонавий фанлар (глоболистика, сунъий тафаккур ва ҳ.к.) нинг тадқиқот объектларида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Масалан, олдин соф лаборатория ёки муайян жойларда бўлса, ҳозир компьютерли моделлар, тренажерларда ҳам ИИ бўйича самарали натижалар қўлга киритилмоқда ва булар асосида имитацион моделлар яратилмоқда. Демак, фанда мураккаб тизимлар, чизиқли бўлмаган ёки динамик ва статик тизимлар

ўрганилмоқда, тизимларнинг мураккабликлари таҳлил қилинмоқда;

– илмий фикр, илмий тушунча ва конституцияларнинг билиш жараёнидаги ўрни янгиланмоқда, бунинг натижасида билишнинг эмпирик ва назарий босқичлари, унинг янги хусусиятлари намоён бўлмоқда, тузилиши тўғрисида маълумотлар олиш имконияти туғилмоқда;

– тадқиқот объектлари мазмун-моҳиятини ифодаловчи янги тушунчалар, билимлар, тенгсизликлар, беқарорлик, кўп босқичлилиқ, тузилмалардаги мураккаблиқ ва ҳоказоларни тадқиқ қилишни ўрганиш оламнинг илмий манзараси тўғрисида янги маълумотлар олиш имконини беради. Булар глобалистика, синергетика, сунъий тафаккур, ижтимоий психология, валиология, инновацион технологиялар ва ҳ. к.;

– ИИнинг илмий услуб ва воситалари, шакллари бойиб бормоқда. Янги услублар, тамойиллар, мезонлар яратилмоқда;

– замонавий компьютерлардан кенг фойдаланиш ҳисобига ИИ лар мунтазам равишда такомиллашиб бормоқда.

Эксперимент ва бошқа тадқиқотлар ўтказишда моделлаштириш тадқиқот методи янги – янги самараларни бермоқда. Илмий тадқиқотлар олиб боришнинг автоматлаштирилган тизимлари яратилмоқда;

– тадқиқотни самрали олиб боришда математик моделлар роли ошиб бормоқда. Айниқса, ҳозирги замон фанида улар тадқиқотнинг асосини ташкил этмоқда;

– ИИ кўп ҳолларда ўзини фан қадриятини белгилловчи, асосий омил тарзида намоён бўлмоқда.

Илмийлик – бунда таълимнинг дидактик масалала-

рини белгилашда фаннинг обстракция поғоналаридан тўғри фойдаланиш ҳисобига эришилади.

Ўқитиш технологияси — бу таълимни илмий асосда такомиллаштириш синоними ёхуд илмийлик биринчи галда у ёки бу ечимнинг қиммати тўғрисидаги хусусий фикрга эмас, балки қабул қилинаётган ечимларнинг илмий далилларга асосланишини белгилайди.

Илмий муаммо (ИМ) — бу илм-фан, техника ва технология, ғоя ва таълимотларни яратиш ёки шакллантириш, метод ва методологияларни яратишдаги амалга оширилиши лозим бўлган масала (баъзи ҳолларда мақсад).

ИМ ҳал қилишда тадқиқотчининг илмий салоҳияти, тажрибаси, қолаверса, илмий муҳитнинг салоҳияти ва иқтидори муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳам илмий муаммо муайян соҳанинг йирик мутахассислари, бой илмий тажрибага ва чуқур билимга эга бўлган салоҳиятли олимлари томонидан илгари сурилса, тадқиқот олиб бориш самарали кечади, чунки илмий муаммо ҳаётий эҳтиёт асосида пайдо бўлади.

ИМ одатда, маълум бир назария доирасида вужудга келади. Назария кейинчалик илгари сурилиши мумкин, бўлган муаммони умумий ҳолда белгилаш ва уни тўғри танлашга ёрдам беради. Шунингдек, ҳар бир муаммо маълум бир назария ёрдамида ҳал қилинади. Баъзи ҳолларда эса муаммо мавжуд назарияни модификация қилишни, муаммони ечишга мослаштиришни талаб қилади (математикада баъзи ўта чуқур назарий муаммолар санаш методларини қўллаш ёрдамида унга яқин бўлган масалалар билан алмаштириб, тақрибий ечимлар билан кифояланади-Т.Х.А).

Муаммони ечиш учун дастлабки тайёргарлик ишла-

ри қилинади. Улар қуйдагилардан иборат:

а) мавжуд назариялар доирасида тушунтириб бўлмайдиган факт ва ҳодисаларни аниқлаш;

б) муаммони ҳал қилиш ғоясини ва методологияларини таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш;

в) муаммони ҳал қилиш мақсадини, олинган натижани текшириш йўлларини белгилаш;

г) муаммонинг негизи билан уни ечиш учун илгари сурилган ғоялар ўртасидаги алоқанинг хусусиятини кўрсатиши.

(Фалсафа.Қомусий луғат284-бет).

Бу қайд этилган ишлар амалга оширилгандан кейин, муаммо ечимини излашга киришилади, яъни илмий изланиш давом этади. Баъзан муаммолар йиллар давомида ўз ечимларини кутади. Масалан, «Уچار гилам», муаммоси «Ойнаи жаҳон», «Симсиз алоқа», «Ньютоннинг бутун олам тортиш қонуни», «Эйнштейннинг нисбийлик назарияси», «Рак (саратон касали)давоси», «Буқоқ касали давоси», «Ферма муаммоси» ва шу каби инсоният олдидаги қўйилган муаммоларидан баъзилари ҳал бўлиб, тақомиллашиб бормоқда, баъзилари эса ҳали ҳам ўз ечимини кутмоқда.

ИМ — бу илмий билишнинг ҳали билиб олинмаган, ҳал қилинмаган ва ҳал қилиниши лозим бўлган билим шаклидир. ИМ одатда, тадқиқотчининг бирор тадқиқот соҳасига оид янги фактларни тўплаган, лекин бу фактларни ўзидаги эски билимлари билан изоҳлаши мумкин бўлмаганда, бу фактлар эски билимлар тизимига сиғмай, ўзларининг янгича баёнини талаб қила бошлаганда туғилади. ИМнинг туғилиши ва қўйилиши илмий билиш жараёнининг энг муҳим моментларидан биридир.

Илмий билиш жараёнида бир муаммо бир қанча муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Илмий билиш жараёни муаммоларни ҳал қилишда кўплаб фаразлар пайдо бўлиши мумкин.

Илмий муносабатнинг антитизалари — булар қуйидагилар:

— **пассивлик** — бу билиш ва тадқиқ қилишни хоҳдамаслик;

— **нохотислик** — бу нарсаларни исботлар асосида эмас, балки фикрлаш асосида биламиз деган фараз;

— **нотўғри хабардорлик** — бу табиий олам ҳақида нотўғри фикрларнинг мавжудлиги натижада бизни нотўғри саволлар беришга мажбур этиб, идрок этишимизни бузилиши;

— **эйтиборсизлик** — бу мунгазам, пухта кузатиш ва далиллаш одатининг зарурлигидир;

— **ажратиш** — бу олинган натижалар — билимлар мазкур киши ҳақиқий ҳаёт жараёнида ўраб турган нарсаларда кўраётганларидан алоҳида бўлиши.

Илмий маъруза — бу муайян мақсадни кўзлаб тайёрланган фан ва техника масалаларини ёритишга бағишланган нашр. Бу нашрлар илмий масаланинг моҳиятини тўла сақлаган ҳолда уни кенг омма учун тушунарли услубда баён этади. У таълим олувчининг гоявий-илмий савиясини ўстиришга, дунёқарашини кенгайтиришга ёрдам беради.

Илмий-техникавий ижодкорлик — ҳозирги замон ишлаб чиқариш ва ундаги ақлий, жисмоний меҳнатнинг илмий асосларини олийдинлаштириш мақсадида барча ўқув предметларининг, фан ва техника бўйича дарсда ҳамда дарсдан ташқари ишларнинг, шунингдек, хўжалик шартномаларига асосланган унумли, фойдали

меҳнат имкониятларини ўзида мужассамлаштирган тизимдир.

Алимов Н.Н.

Илмий-техник ижодкорлик — бу талабаларни меҳнат, ўқиш, янги билимларни мустақил ўрганиш, ўзини-ўзи такомиллаштириш ва шахсий мойиллиги (лаёқатини) рўёбга чиқаришга тайёрлаш, танланган касби ва мутахассислигига оид қобилият ва олға интилишлари бўйича ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга мақсадли йўналтирилган фаолиятдир.

Дубл

Илмий унвон — ОХЮлари ўқитувчилари ва илмий тадқиқот институтлари илмий ходимларига бериладиган унвон.

Илмий ғоя — илмий тадқиқот ишининг ва умуман илмий билиш жараёнининг дастлабки ҳаракатлантирувчи омили бўлиб, у тадқиқот мақсадини, унинг йўналишини ва моҳиятини ифодалайдиган илмий билиш шаклидир.

Шу сабабли ҳам бирор ғоя туғилмагунча, бирор соҳада илмий тадқиқот иши олиб бориб бўлмайди. Тарихда бунга кўплаб мисоллар топилади. Жумладан, «Учар гилам» ғояси орқали авиация, «Ойнаи жаҳон» ғояси орқали телевидение, «Ўзи юрар арава» ғояси орқали автомобилсозлик пайдо бўлди ҳоказо.

Ҳар қандай ғоя дастлаб маълум бир муаммо қўйилиши ёки инсоният орзу-истаги сифатида маълум бир соҳада ижодий фикр юритиш асосида юзага келади ва унда тадқиқотчининг амалий ҳамда назарий тажрибалари умумлашган бўлади.

Илмий ғоя (ИҒ) — бу тадқиқот мақсадини ва шу асосда шаклланган вазифаларни, тадқиқот йўналиши ва мазмун-моҳиятини ифодалайдиган илмий билиш шак-

лидир. Ҳар қандай ИҒ маълум бир тайёргарлик бўйича жараён ёки ҳодисалар устида мушоҳада қилиш орқали ва ушбу йўналишда ижодий фикрлаш ёрдамида пайдо бўлиб, унда тадқиқотчининг назарий ва амалий тажрибалари натижалари умумлашган бўлади.

Имконият — малака, кўникма ва билимларга нисбатан одамнинг қобилиятлари қандайдир имконият тарзида намоён бўлади. Ерга ташланган уруғ ана шу уруғдан ўсиб чиқиши мумкин бўлган бошоққа нисбатан фақат имконият бўлгани каби (лекин уруғ фақат тупроқнинг структураси, унинг таркиби, намлиги ва об-ҳаво кабилар қулай шароит яратсагина униб чиқади) одамнинг қобилиятлари билим ва кўникмаларни эгаллаш учун фақат имконият ҳисобланади. Бу билим ва кўникмалар эгалланадими ёки эгалланмайдими, имконият ҳақиқатга айланадими ёки йўқми — буларнинг ҳаммаси жуда кўп шароитларга боғлиқдир. Масалан, атрофдаги одамлар (оила, мактаб ва меҳнат жамоасидаги одамлар) унинг ана шу билим ва кўникмаларни эгаллашидан манфаатдор бўладиларми, унга қандай таълим берадилар, ана шу кўникма ва малакалар керак бўладиган ҳамда мустаҳкамланадиган меҳнат фаолияти қандай ташкил қилинган — имкониятнинг ҳақиқатга айланиши ана шуларга боғлиқ бўлади.

Имом Бухорий (810–870). *Тўлиқ исми* — Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Бухорода таваллуд топган. 10 ёшга тўлмасдан ҳадис илмини ўрганишга киришган. 16 ёшида оналари ва акалари билан бирга ҳажга бориб 4 йил Маккада яшаганлар. Пайғамбаримиз (сав) ҳадисларини тўплаб, тартибга солиш ниятида кўплаб ислом мамлакатларини кезиб, шайху уламолардан кўплаб ҳадислар ёзиб олганлар.

Устозлари: (манбаларда 90 га яқин деб кўрсатилган) Абдуллоҳ ибн Муборак, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ал-Марвазий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Фарйобий, Убайдулла ибн Муса ал-Абасий, Абу Бакр Абдулла ибн аз-Зубайр ал-Ҳамийдий, Исҳоқ ибн Иброҳим, Али ибн ал-Маданий.

Шогирдлари: Муслим ибн Ҳажжож, Исо ат-Термизий, ан-Насоий, Абу Зуръа, Юсуф ал-Форобий, Абу Бакр ибн Ҳузайма, Амир ибн Фаллос каби минглаб шогирдлар етиштирганлар.

Асарлари: 600 минг ҳадис тўплаганлар. «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» (4 жилд), «Ал-адаб ал-муфрад», «Китоб асмонъ ис-саҳоба», «Китоб афъол ил-ибод», «Китоб бадъ ил-махлуқот», «Китоб бирр ил-волидайн», «Таърих ус-сиқот ваз-зуъафо мин рувот ил-ҳадис», «Таърих Бухоро», «Китоб ус-сулосиййот», «Ал-Жомиъ ас-сағийр», «Ал-Жомеъ ал-кабийр», «Китоб ул-фавоид», «Китоб ул-қироа халфа-л-имом», «Китоб ил-ҳиба», «Хулқ афъол ил-ибод», «Китоб ул-муснад ал-кабийр» ва бошқалар. Буюк муҳаддиснинг асарларида ахлоқий тарбияга алоҳида ўрин берилган. Унда асосан оилада фарзанд тарбияси ота-онани ҳурмат қилиш, онани эъзозлаш, меҳр-оқибатли бўлиш, пок ва иймонли бўлиш яхшилик қилиш каби юксак тарбиявий аҳамиятга эга бўлган фикрлар баён этилган. Улардан дарс жараёнида унумли фойдаланиш катта самара беради.

Имон (араб. ишонч, эътиқод) — исломнинг беш рукни (асос)дан бири. Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, қиёмат кунига, тақдирга ва ўлгандан кейин тирилишига ишониш. Ҳозирги кунда имон сўзи виждонлилик, ҳалоллик, софлик, Ватанни севиш маъноларида ҳам ишлатилади. (ЎЗМЭ. Т.: 2002, 2-

том, 137-бет).

Импровизация -- тайёргарликсиз баён этиш (ўқитувчи томонидан берилган савол ва топшириқларга талабаларнинг тайёргарликсиз жавоб бериши). Бунга «Ақлий ҳужум» - ўқитувчи томонидан берилган саволларга талабаларнинг бирин-кетин жавоб беришлари, мультимедиа-видеотасвирлар билан дарс ўтиш (дастурли, овозли, кўргазмали, телевизор, видеоқурилмалар ёрдамида дарс ўтиш) кабиларни мисол келтириш мумкин.

Демак, инновацион таълим мазмунига технологик ёндашиш зарур бўлади. Бу жараёнларнинг ижобий ва самарали бўлиши учун **биринчидан**, ўқитувчи таълимнинг инновацион ва ноанъанавий усуллари ҳақида таълим тамойилларини тўлиқ, мазмунан чуқур ва мукамал билиши, **иккинчидан**, бу усул ва тамойилларни ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб узвий ҳолда ташкиллаштириш ва **учинчидан** эса инновацион таълим мазмунини тўғри тушуниб, англаган ҳолда технологик жиҳатдан ижобий ёндашиш, педагогик жараёнларнинг самарали ташкил этилишига олиб келади.

Инверсион таълим -- ағдариш, жойини алмаштириш, тафаккур тизимини шакллантириш йўналишидаги таълим.

Индуктив хулосалаш -- бу яқка ёки айрим хулосалар асосида умумий хулосани шакллантириш жараёни.

Индукция -- латинча *inductio* -- тўғрилаш, тартибга келтириш, хусусий фикрлардан (тасдиқлардан) умумий хулосалар (тасдиқлар) чиқаришнинг тадқиқот усули. Хусусий хулосалар орқали умумий хулоса чиқаришга индукция дейилади.

Хусусий тасдиқлар орқали умумий тасдиққа ўтиш ва улар асосида ҳодиса ва жараёнларни ўрганишнинг уму-

мий қонуниятларини яратиш ва ҳаттоки, мустақил ғоя ёки таълимотни шакллантириш.

Индукция таълимда умумлаштириш, хулосалаш ва тадқиқ қилишда асосий тадқиқот усули ҳисобланади ва тарбияда эса кўпроқ умумлаштиришлар ҳамда улар асосида хулосалар чиқаришда катта аҳамият касб этади.

Индукция, асосан бирор билим, тушунча, кўникма ва малакаларни эгаллаш жараёнида умумий хулосаларни ҳосил қилиш ёки хусусий тасдиқлар асосида умумий алоқадорлик, қонуният, қоида, алгоритмлар ва ҳаттоки, ғоя ёки таълимотни шакллантиришда қўлланилади.

Индукция терминидан жамият ва табиат қонуниятларини ҳосил қилишда доимо фойдаланиб борилади, чунки шу асосда қонун-қоида, алгоритм, ғоя, таълимот ва шу кабилар шакллантирилиши асосида илм-фан тараққий топади.

Инклюзив йўналиш — ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро муносабатларида тенглик асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш.

Бу интерфаол таълим технологияларига тегишли бўлиб, унда асосан табақалаштирилган, индивидуаллаштирилган, дастурлаштирилган таълим технологияларидан фойдаланилади. Шунингдек, бунга таълимнинг жамoa усули, груҳли, компьютерли таълим технологиялари ҳам киради.

Бундай технология ўқув жараёнини тўлиқ назорат қилиш имконини беради. Бунда мантиқий боғланган вазифалар кетма-кетлиги таълим-тарбия жараёнининг алгоритминини ҳосил қилади. Ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятининг шундай алгоритм асосида ташкил қилиши кўзда тутилган мақсадга эришишни кафолатлайди. Таълим-тарбия жараёнининг шундай тартибда ташкил

қилишини ҳозирда тўлиқ маънода педагогик технология деб аташ мумкин.

Ушбу таълим технологияси бўйича ҳар бир шахс, жамият ва давлатнинг таълим-тарбия соҳасидаги эҳтиёжларидан келиб чиқади ва шу эҳтиёжлар қондиришнинг мақсад ва талабларини, ташкилий шакллари ва усулларини белгилайди. У шахс, жамият ва давлат ривожланишида асосий омил бўлиб ҳисобланади.

Унинг педагогик асоси замонавий педагогика фанининг илмий хулосаларидан келиб чиқади. Бунда педагогик технологиянинг умумий таркибий тузилиши, мазмуни, шакли, усуллари, воситалари, педагогик жараённинг ташкил қилиниши, олиб борилиши, унинг диагностикаси, мониторинги, ўқув мавзуи режалари ва шу кабиларнинг илмий жиҳатдан тўғри бўлиши таъминланади. Педагогик технологиялар ҳозирги педагогика фанининг ривожланишида асосий ўринни эгаллайди.

Инноватика — педагогик инноватика: педагогик янгиликлар, уларни баҳолаш ва педагогик жамоа томонидан ўзлаштиришнинг, пировардида уни амалиётда қўллаш ҳақидаги таълимот.

Инновацион дастурий дидактик мажмуа (ИДДМ) — бу муайян ўқув предмети сарамали ўқитиш мақсадида ишлаб чиқилган мажмуа бўлиб, унинг ёрдамида қаралаётган предметни ўзлаштириш жараёнида ўқувчи — талабаларнинг фаоллигини оширишга қаратилган энг янги услубиятга асосланган, ўқув материални махсус дастурий таъминог ва мультимедиа ин-формацион технологиялар ёрдамида дидактик ишлаб чиқариш натижасида ёратилган ўқув жараёнини ташкил этувчи кўп функцияли дастурий восита.

Бунда анъанавий ўқитиш жараёни билан инноваци-

он ўқитиш жараёнини солиштириб олинган натижалар баҳоланиш имконияти кенг бўлади ва улар асосида ҳулоса ясаиб, таълим жараёни технологияси ҳамда умумлаштирилган тавсия ҳосил бўлади. ИДДМ ўқувчиларнинг фаолиятида ўқув материалидан вариант фойдаланишга имкон яратади ва унинг компонентларидан бири — ўқув материалининг электрон шакллари яратишда анъанавий дидактик ишланмаларни яратишга нисбаган махсус дидактик ёндашувларнинг қўлланилишини талаб этади.

ИДДМ барча турдаги ўқув машғулотларида компьютер дастурларини қўлланилишини таъминлайди. Кенг маънода муҳокама этилаётган мажмуа талабаларни инновацион технологиялардан фойдаланишга ўргатади, касбий фаолиятида мустақил ҳолда янги билимлар эгалашларида кучли восита бўлиб, инновацион технологиялардан фойдаланишга эҳтиёж ва мойилликни шакллантиради. [Д.Ашурова, З.Юлдошев Таълим тизимида инновацион ва ахборот технологияларини қўллаш - замон талаби FF «Халқ таълими». — 2006. 1-сон. 16—17-бетлар].

Инновацион компонент — бу ИДДМ да талабалар фаолиятига қаратилган ва амалиётда ўзининг самардорлигини тасдиқлаган услубий таъминотлар, уларга мос дидактик материаллар, кўргазмали воситалар ва дастурий таъминот, мустақил машғулотлар бўйича дидактик вазифалар, предмет бўйича компьютер амалиёти, фан бўйича ўзлаштирилган сифатини аниқловчи тест вазифалари тўплами, ўқув жараёнининг сифатини кўрсатувчи мониторинг.

Инновацион ривожланиш модели — илмий техникавий салоҳиятидан кенг ва самарали фойдаланиб, фунда-

ментал ва амалий фанларнинг ютуқларини чуқур ва илм талаб қиладиган технологияларни амалиётда кенг жорий этиш, юқори малакали, иқтидорли илмий кадрлар соҳинини қўпайтириш модели.

Инновацион таълим — бўлажак мутахассисларни янгича жойларда ишлашга тайёрловчи жараён бўлиб, у аввал олган билимлар асосида таълимни такомиллаштириш ва самарали янгича ёндашув қилишдан иборат.

Унда таълим-тарбияда янгича сифат кўрсаткичига эришиб, юқори самарадорликни қўлга киритиш амалга оширилади ва ижодкорликка йўналтирилади ҳамда таълим технологияларини янгича сифат босқичига кўтариш, шунингдек, таълим-тарбияда замонавий ёндашувларни ташкил қилиб боришни таъминлайди.

ИТ таълимда замон билан ҳамнафас таълим технологияларини яратиш билан шугулланишга доимо имконият яратиб боради.

ИТ лар кишилик жамияти тараққиёти билан мос равишдаги янгича ёндашувларни ижод қилишда мунтазам равишда фаолият кўрсатиб бораверади.

Инновацион таълим истиқболлари — бунда кадрлар тайёрлаш тизимига илм-фаннинг узвий равишда кириб бориши учун қўйидагилар зарур бўлади:

1. ИПТ ларни яратиш ва ўзлаштириш юзасидан мақсадли инновацион лойиҳаларни шакллантириш ва амалга ошириш йўли билан илм-фаннинг таълим амалиёти билан интеграцияни таъминлаш чоратадбирларини ишлаб чиқиш. Бунда таълим вазирликлари (ХТВ ва ҲМТВ) қошида таълимда инновацион лойиҳалар марказини тузиш ва уларнинг вилоятлардаги ПХҚТМОИ да филиалларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

2. ИПТ ва ЯАТ ни жорий этиш учун ўрта умум-таълим, ХМКХТ ва ОХЮ ларида экспериментал майдон-чалар ташкил этиш орқали илмий тадқиқот натижаларини ўқув - тарбия жараёнига ўз вақтида жорий этиш механизмини рўёбга чиқариш.

3. КТМД ни самарали тарзда бажарилишини таъминлаш юзасидан илмий тадқиқот ишларини олиб бориш. Бунда КТМД нинг мақсад ва вазифаларини доимо эътиборда тутиш лозим.

4. Юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш ёшларнинг илмий ижодиётини ҳар томонлама қўллаб - қувватлаш. Бунда илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлашнинг узлуксизлигига эътиборни кучайтириш (бакалавриат — магистратура — аспирантура — докторантура) ва ушбу соҳадаги алоҳида қўлга киритган ютуқларни тақдирлаш механизмини ишлаб чиқиш лозим.

5. Таълим муассасаларидаги илмий тадқиқот ва илмий - услубий ишлар даражасини баҳолашга замонавий ёндашувни рўёбга чиқариш, илмий тадқиқотлар ва технологиялар, ишланмалар натижалари тижоратлашуви асосида олимларнинг обрў-эътибори ва ижтимоий мақомини ошириш.

Бунда илмий ва илмий-педагогик соҳадаги ютуқларни уларга мос нуфузли журналларда эълон қилиб бориш ва шулар асосида мос ишланмалар қилиб, бевосита ўқув жараёнига жорий этишга тавсиялар тизimini яратиш лозим бўлади ва тегишли бошқарув органлари томонидан янгиликларни жорий этиш бўйича мониторинг ташкил этилиши лозим бўлади.

6. Мамлакат илм-фанининг халқаро илмий ҳамжамиятида интеграцияни фаоллаштириш (кучайти-

риш, мазмунан янада бойитиш), таълим соҳаси ва кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш мақсадида илмий ютуқлар ва олимлар билан ўзаро алмашинув жараёнини кучайтириш.

Фан ва технологиялар соҳасидаги фаолиятни маънавий (мақтов ёрлиғи, кўкрак нишони, унвон ва ҳ.к.) ва моддий (мукофотлар, муаллиф китобларини чиқариш харажатлари ва ҳ.к.) рағбатлантириш тизимини ишлаб чиқиш ва талабалар ҳамда ёш олимларнинг илмий ютуқлари учун махсус мукофотлар («Комолот» ИЁҲ бўйича, фан арбоби ёки хизмат кўрсатган ёки таълим фидойиси ва ҳ.к.) ва совринлар таъсис этиш. Махсус стипендиялар сонини кўпайтириш. Ёшлар илмий-техник ижодиётининг доимий ишлайдиган кўргазма ва экспозицияларни ташкил этиш.

Инновация — янгиланишни, ўзгаришни амалга жорий этиш жараёни ва фаолияти (инглизча инновация — киритилган янгилик, ихтиро).

Илмий техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқарув ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалари ва доираларда қўлланишини акс эттиради.

Инсон камолоти — бу инсоннинг кенг маънода ички ва ташқи омиллар таъсирида шаклланиш жараёнидир. Бу жараёнда тарбиянинг муҳим аҳамият касб этиши таъкидланади.

Инсонпарварлик — одамзотнинг қадри, унинг эркинлиги, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиши, инсоннинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқлиги, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилиш, инсонийликнинг барча тамойиллари юзага чиқишига шарт-

шароитлар яратиш маъносини англатади. Инсонпарварлик ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатларидир. (М.Зокиров Маърифий сабоқлар. Ж. 2001. 67-бет).

Инсонпарварлик — кишига ғамхўрлик, одамзоднинг қадри, унинг эркинлиги, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиш, инсоннинг бахт-саодати, тенгхуққулиги, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилиш, инсонийликнинг барча томонлари юзага чиқишга шарт-шароитлар яратиш.

Инсоф — бу адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси ва қобилияти, ишда кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғрилик, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгўйликдир. Ўзгани ўз ўрнига ва шунингдек, ўз ўрнига ўзгани ҳаёлан қўйиб кўра билиш инсофга киради. Тўқ очни, бой камбағални, бахтли бахтсизни, толеи баланд толеи забунни, омадли омадсизни, соғлом беморни ўз ўрнига қўйиб кўра олса ва аксинча, худди шундай бўлса, инсофлилар сафи кентайиб боради.

Инсоф тушунчаси Шарқ фалсафасида шундай талқин этилади. Инсоф — бу кишининг ижтимоий ахлоқ меъёри нуқтаи назарида ўз хулқ одобини тартибга солиши ва ахлоқий баҳолашидир. Инсоф виждонли одамнинг ёки маълум жамоатнинг жамиятда ёки бошқа кишиларга нисбатан ўз хулқ атвори учун маънавий жавобгарлик ҳиссидир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, унда ички қониқиш пайдо бўлади, атайин нотўғри бажарса, инсофдан чиққан бўлади. Инсоф кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса, бунда у қалб амри тарзида бўлади.

Институт -- билимларнинг битта соҳасида аниқ йўналишлар бўйича олий ва қоидага кўра, олий ўқув

юртидан кейинги таълим дастурини амалга оширади. Олий таълим муассасаларида факультетлар, бўлимлар, кафедралар ва талабаларнинг академик гуруҳлари шаклланади.

Интеграл — чамбарчас боғлиқ, бутун, ягона; ўз чексиз кичик қисмлари йиғиндиси.

Интеграллашган дастурлар — бу бир неча соҳага тегишли муаммолар ечимини ҳал қилишда фойдаланиладиган ва уни компьютерда жорий қилишга мўлжалланган дастурлардир.

Интегратив йўналиш — ахборотларни ташкил қилувчи чексиз қўп кичик қисмларнинг ўзаро ажралмас боғлиқлиги, уларнинг яхлитлиги, бир бутунлиги асосида ягона тўғри хулосани аниқлаш жараёни.

Бу технологиялар ўрганилаётган билимларнинг дидактик тизими чуқур мазмунга эга бўлиши, билимларга тизимли нуқтаи назардан ёндашиш, ўқувчилар билимларини эгаллашнинг энг мақсадга мувофиқ йўлларини ўргатишдан иборат.

Интегратив йўналиш таълим-тарбия жараёнларига комплекс ёндашув, тизимий ёндашув, тизимий таҳлил тадқиқот усуллари жорий этишда ва билишнинг индукция ҳамда дедукция усулларидан фойдаланишда қўл келади.

Интегратив йўналиш таълим ва тарбияни иерархик тизим сифатида қараб, улар устида тадқиқотлар олиб боришда ижобий педагогик самараларни кафолатлайди.

Ўқув жараёнини тизим сифатида қараб, уни ташкил этувчилар, яъни ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида таълим олувчиларга маълум бир шароитда муайян кетма-кетликда кўрсатган, таъсирини ва таълим натижасини назорат жараёнида баҳолаб берувчи, технология-

лашган таълимий тадбирлар олиб боришда ривожланиб боради.

Педагогик технология ҳам билимларни ўзлаштиришнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олувчи муаммони таҳлил қилиш ва режалаштириш, муаммонинг ечимини баҳолаш фаолиятни ташкил қилиш усуллари ўз таркибига оладиган комплекс интегратив жараёндан иборат.

Интеграция — ўқитишнинг мақсад ва омилларини бир бутун қилиб бирлаштириш.

Интеграциф функция — бу функция умумтаълим ва касбий таълимни боғловчи звенодир. Бунда таълим мазмунидаги барча ташкил этувчи элементлар мажмуасини — билим, кўникма, малака, меъёр, педагогик тизимларни ўзида мужассамлаб: билимларни тизимлаштиришни ташкил этиш, талабаларда ҳар хил предметларда ўтиладиган ва техник, технологик жараёнларда содир бўладиган ҳодисалар, тушунчалар, ғоялар, назариялар орасидаги ўзаро интеграция ва ҳар томонлама боғланиш бөрлигини ўрната олиш кўникмаларини шакллантириш; бу боғланишлар касбий билимларни чуқурлаштиришга ёрдам берувчи эканини тушунтиришни таъминлаш; талабаларда ижодкорлик масалаларини назарий тўғри техник ва амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ечишда, турли ўқув предметларини ўрганишда олган билим ва маҳоратлари асосида техникавий - иқтисодий, ижтимоий - экологик, ташкилий - педагогик тизимлар мақсади, мезони ва вазифасини тўғри шакллантириш кўникмаларини ҳосил қилишларини назарда тутати.

Интеграциялаш — латинча «integer» — умумийлик, «integere» — умумийликни тўлдириш, яратиш, тиклаш демакдир. Таълим мазмунидаги уйғунликларни таъмин-

лаш муаммолари ҳам интеграциялашнинг шуғул-
ланадиган соҳаси ҳисобланади.

У тушунчаларни умумлаштиришни ўргатиш. Таълим
ва тарбияда эса билимлар, тушунчалар, кўникмалар ва
малакаларни шакллантиришларни умумлаштириб,
қонун ёки ҳолида кўринишига келтиришни амалга оши-
ради.

Интеграциялаш тушунчаси муҳим илмий термин
бўлиб, у умумлаштириш, хулосалашларда методологик
восита бўлиб ҳисобланади, чунки унинг ёрдамида жара-
ён ва ҳодисалар мазмунлари орасидаги умумий уйғунлик
алгоритмлари яратилади.

Педагогик тадқиқотларда тадқиқот объекти ва мето-
дологиясига тегишли маълумотлар ўртасидаги
алоқадорликларни ўрнатиш (функционал боғла-
нишларни) масалаларини ҳал этишда интеграциялашдан
фойдаланилади.

Тадқиқот ишларни бажаришда ва турли фанлардаги
таълим мазмунларини умумлаштириш ва тўлдиришда
интеграциялаш жараёни доимо қўл келади ва кўзланган
мақсадга эришишни кафолатлашга ёрдам беради.

Интеллект — инсоннинг умуман билиш фаолияти,
фикрлаш қобилияти, тушуниш, мулоҳаза, тафаккур, ақл.

Интеллект — латинча сўз бўлиб, у одатда ақл-идрок,
англаш, тушуниш, фаҳмлаш маъносини англатади.
АҚШ психологи Ф.Фримин интеллектни қуйидаги 6 та
қисмда беради:

- сонли операцияларга нисбатан қобилиятлилиқ;
- луғат бойлиги кўлами;
- геометрик шакллар ўртасидаги ўхшашлик ва
фарқли томонларини ажратишга нисбатан ўқувлилиқ;
- шахс нутқининг тезлиги ёки суръати;

— шахснинг фикрлашга, мулоҳаза юритишга нисбатан қобилияти;

— хотиранинг мустаҳкамлилиги ёки ноёб хислатлилиги.

Интеллект инсоннинг ақлий қобилияти; ҳаётни атроф-муҳитни онгда айнан акс эттириш ва ўзгартириш; фикрлаш; ўқиш-ўрганиш, дунёни билиш ва ижтимоий тажрибаси, қабул қилиш қобилияти; турли масалаларни ҳал қилиш, бир қарорга келиш, оқилона иш тутиш, воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўра билиш лаёқати.

Интеллект — инсоннинг дунёқараши кенгайишидаги тафаккур қила олиш қобилияти натижаси. Бунда интеллектни шакллантирувчи омилларга онг, ақл, фикр, ғоя, таълимот ва шу кабилар киради.

Интеллект — (лот *intellectus* — ақл идрок, зеҳн) — кенг маънода: кишининг воқеа-ҳодиса моҳиятини тўлалигича бўлишига асосланган ва у орқали намоён бўладиган фаолияти; тор маънода: инсоннинг тафаккур, фикр юритиш салоҳиятини назарда тутди. Интеллектуал кишилардаги ақл идрок, заковат, маънавий жиҳатдан етуқлик даражасини ҳам изоҳлайди; тасаввур, идрок синчковлик орқали жамланган материални билиш усуллари (таққослаш, абстракция, тушунча, ҳукм орқали асосли билимга эга бўлиши ёки мавжуд билимни танқидий таҳлил этиб чиқиш қобилияти деб ҳам қаралади. Ҳозирги замон фалсафасида интеллект ҳам, ирода ҳам мавжуд ҳолатга асосланган ҳолда намоён бўлди ёки интеллект маънавиятга тааллуқли бўлганлиги учун руҳий ҳолат маҳсули бўлиб, иродадан устун туради, деган тасаввурлар мавжуд.

Интеллектуал ахборотни излаш тизимлари — илмий

тадқиқотчининг ёки мутахассиснинг ўз иш жойида туриб тегишли билимлар омборидаги керакли ахборотни топишга имконият берувчи тизим.

Бунда илмий тадқиқотчи ўзининг шуғулланаётган соҳаси бўйича дунёнинг турли бурчагидаги янгиликлардан ўз вақтида хабардор бўлиш имконияти туғилади. Мутахассис учун эса ўзининг юқори ташкилотларидаги буйруқ, фармон, фармойиш, концепция каби касбий фаолиятини юксалтириш борасидаги ахборотларни ўз вақтида олиш имкониятининг мақбул вариантини таъминлайди.

Интеллектуал китоблар — имтиҳон олувчи китобларга ўхшаш бўлиб, бунда талабаларнинг қобилиятлари, билим даражалари махсус тестлар ёрдамида уларнинг компьютер билан мулоқоти жараёнида аниқланади ва баҳоланади.

Интеллектуал тизимлар — инсоннинг, инсониятнинг интеллектуал мулки асосида шаклланган билимлар омбори ёрдамида муаммоларни ҳал қилишнинг ақлий - мантиқий фаолияти тизимидир.

Интеллектуал мулк — ижодий ақлий фаолият маҳсули. Ихтирочилик ва муаллифлик манбаи ҳуқуқи мажмуига кирувчи, фан, адабиёт, санъат ва ишлаб чиқариш соҳасида ижодий фаолиятнинг бошқа турлари, адабий, бадий, илмий асарлар, ижрочи актёрлик санъати, жумладан, овоз ёзиш, радио ва телевидение асарлари кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик тақлифлари, саноат намуналари, компьютер учун дастурлар, маълумотлар омбори, товар белгилари, фирма атамалари ва бошқа ақлий мулк манбалари кирази.

Интервью методи — бу сўроқ жавоб методи воситасида ўзаро мулоқотга асосланган фаолиятини амалга

оширишга асосланган йўл.

«Интервью методида кўпинча интервью учун саволларни социологик анкеталарга ўхшатиб, яъни кўп масалалар юзасидан кўплаб жавоблар олишни кўзлаб тузилади. Интервью методига бундай тарзда ёндашиш тадқиқотнинг фақат биринчи босқичига, муаммо билан дастлабки танишиш босқичига тўғри келади. Бироқ билимларни ҳисобга олиб тузилган саволлар ўрганилаётган ҳолатлар тузилиши ҳамда даражаларини бундан кейин аниқлаш учун жуда қимматли натижалар бериш мумкин» (Нишонова З.Т. Қаршиева Д.С. *Экспериментал психология*. Т.: 2006 й. 23–24-бетлар).

Интернет — кўплаб (минглаб) локал ва минтақавий компьютерлар тармоқларини бир бутун қилиб бирлаштирувчи бутун дунё компьютер тармоғи (А.А Абдуқодиров ва бошқалар *«Ахборот технологиялари»* Т.: Ўқитувчи 2002 й. 134-бет).

Интернет — (лот. inter — аро ва net (vork)-тармоқ) — катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини ўзаро боғловчи бутун жаҳон компьютер тизими. Демак, ИНТЕРНЕТ — бутун дунё бўйлаб фаолият кўрсатадиган халқаро ахборот алмашишнинг глобал компьютерли тармоғидир.

Унда географик ўрин, замон ва макондан қатъи назар, айрим компьютер ва майда тармоқлар ўзаро ҳамкорлик глобал информация инфратузилмасини ташкил этади. Турли йўналишларда кенг қўламдаги янгиликларни тарқатиш ва телеконференцияларни ташкил этиш каби муаммолар ечимига амалий ёрдам кўрсатади.

Қайдномалар тизими билан бошқариладиган барча ҳосила тармоқлари ҳамкорликда истеъмолчиларга информацияни сақлаш, эълон қилиш, жўнатиш, қабул

қилиш, излаш ва маълум бўлган барча вариантлар (матн, товуш, видеотасвир, фотосурат, графика, мусиқа тарзида ва бошқа кўринишлар) да информация алмашиш-нувиға имкон яратеди.

Ўзбекистонда глобал интернет тармоғига уланиш масалалари 1997 йилдан бошланган эди. Ушбу тармоққа уланган истеъмолчи ишхонадаги (уйидаги) компьютер орқали хоҳлаган давлатдаги интернет тармоғига уланиши мумкин ва улардан ахборотларни матн, сурат, графика, жадвал ёки видеотасвир кўринишда олиш мумкин.

Ахборот ресурсларига оид кўп масалаларни мамлакатимиздаги йирик кутубхоналар шу соҳадаги интернет тармоғи кўламига суянган ҳолда ҳал қилади.

Интернет — 1. Бутун жаҳон глобал тармоғи. У давлат, таълим, тижорат, ҳарбий ва корпоратив тармоқларни бирлаштириб, IP (Inter-network Protokcl) маълумотларни узатиш баённомасига асосланган.

2. Оммавий ёки хусусий равишда юқори даражали коммуникация хизматларини таъминловчи глобал ахборот тизими. Унинг тизимлари IP баённомасига асосланган ноёб манзил макони орқали ўзаро боғлиқдир.

3. Ер шарини қамраб олган ўзаро боғлиқ компьютер тармоқлари тўплами. Интернет барча IP баённомасидан фойдаланувчи компьютерлар, электрон почтаси, эълонлар доскалари, маълумотлар базалари ва мулоҳаза гуруҳларидан эркин фойдаланишни таъминлайди.

Интернетнинг ахборотли қисми — интернет тармоғида мавжуд бўлган турли электрон ҳужжат, график расм, аудиоёзув, видеотасвир ва ҳоказо кўринишидаги ахборотлар мажмуи. (А.А Абдуқодиров ва бошқалар «Ахбо-

роғ технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 134-бет).

Интернетнинг дастурий таъминоти — тармоққа уланган компьютерлар ва тармоқ воситаларини ягона стандарт асосида мулоқот қилиш, маълумотларни ихтиёрий алоқа канали ёрдамида узатиш даражасида қайта ишлаш, ахборотларни қидириб топиш ва сақлаш ҳамда тармоқда ахборот хавфсизлигини таъминлаш каби муҳим вазифаларни амалга оширувчи дастурлар мажмуаси (*А.А Абдуқодиров ва бошқалар.*)

Интерфаол машғулот — ўқитувчи ва ўқувчилар ўзаро фаол иштирок этадиган машғулот. Бунда жараён ўзаро ҳамкорликда кечади.

Интерфаол усул — бу таълим берувчи ва таълим олувчи ўртасидаги фаол ҳамкорликдаги таълим усули бўлиб, унда таълим олувчи ва таълим берувчи бири-бирини тўлиқ тушунишга эришилади.

«Интер» сўзи лотинча бўлиб, ўзбек тилидаги «оғзалиқ», «ўртаси», «ўзаро» каби маъноларни билдиради. Шу сабабли ҳам, интерфаол усуллар таълим берувчи ва таълим олувчилар ўртасидаги фаолликка асосланган таълим услубияти деб ҳам аташ мумкин.

Мазкур усулда таълим олувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятлари ривожлантирилади ва бу орқали улардаги эркин фикрлашга кенг йўл очилади. Бу талаба-ёшларнинг мустақил равишда мақбул қарорлар қабул қила олишга, ижодий фикр юритишга имконият яратади.

Интерфаол усулнинг **мақсад-вазифаларини** қуйидагича ифодалаш мумкин:

- таълим олувчиларни эркин, мустақил, танқидий, таҳлилий, мантиқий, ижодий фикрлашга ва улар асосида тўғри қарорлар қабул қилишга ўргатиш;

- таълим олувчиларнинг муаммоли вазиятлардан қийналмай чиқа олишга, назарий ва амалий ҳамда касбий (ҳаётий) топшириқларни бажаришни уддалашга ўргатиш;

- таълим олувчиларни фикрлашга ундаш орқали, уларни изланишга ва ижодкорликка йўналтириш;

- таълим олувчидаги ҳамкорликнинг самарали йўлларини ва касбий билим, кўникма ҳамда малакаларини эгаллашга бўлган хатти-ҳараатларини фаоллаштириш;

- таълим олувчиларни ташкилотчилик, бош-қарувчанлик (раҳбарлик) ва йўналтирувчанликка ундаш.

Интерфаол усуллардан фойдаланиш **шакллари**:

- машғулот топшириқларини индивидуаллаштириш;
- ўзаро фаол ва ижодий ҳамкорлик қила оладиган майда гуруҳларга ажратиш;

- гуруҳдаги талабаларни интеллектуал салоҳиятларига қараб табақаларга ажратиш ва улар орасидаги тафовутга эътибор бериш;

- таълим бериш ва ўрганиш жараёнидаги эркин мулоқот қила олиш муҳитини яратиш;

- таълим олувчи ва таълим берувчи ўртасида ҳамда кичик (ажратилган) гуруҳлар ўртасидаги эркин мулоқот, ижодий ҳамкорлик, фойдали «баҳс-мунозаралар»ни ташкил этишга эришиш ва ҳоказо.

Интерфаол усуллардан фойдаланиш **воситалари**:

- касбий дидактик ўйинлар;
- ролли ўйинлар;
- касбий компьютерли ўйинлар;
- интерфаол ўқув адабиётлари;
- интерфаол техника воситалари;

- методик маҳсулотлар;
- интеллектуал маҳсулотлар.

Воситаларни ҳам асосан икки гуруҳга ажратган маъқул. Улар интерфаол ва интерфасл бўлмаган воситалар.

Интерфаол воситалар:

- аудио, видео ва электрон анжуманлар;
- овозли ва ёзувли икки томонлама мулоқот қила оладиган оддий ва йўлдошли алоқалар;
- телеанжуманлар ва шу кабилар.

Интерфаол бўлмаган воситалар:

- машғулотга тегишли дидактик мажмуалар;
- аудио ва видео тасмалар (дисклар);
- бир томонлама оддий ва йўлдошли алоқалар;
- телевизион кўрсатувлар;
- радио эшиттиришлар;
- компакт дисклар;
- «ИНТЕРНЕТ» тармоқлари ва шу кабилар.

Интерфаол усуллардан фойдаланиш ўқитиш жараёнига самарали таъсир кўрсатиб, ўқув жараёнини жонли ташкил этилишини таъминлайди. Шу билан бир қаторда, аввалги билимлар ва янги ахборотлар ўртасида боғланиш ҳосил қилиниб, материални тўла тушунишга замин яратади.

Интуиция (олдиндан сезиш) — бу илгаридан эгалланган билим ва маълумотларга асосланган билиш жараёнидир.

(З.Т.Нишонова, Д.С.Қаршиева Экспериментал психология. — Т.: 2006. — 69-бет).

Ҳар қандай тадқиқот соҳасида олиб бориладиган изланишларда хоҳ назарий бўлсин, хоҳ амалий интуициянинг аҳамияти беқиёс. Чунки илмий тадқиқот ишлари-

даги илмий фаразни шакллантириш ёки башоратлаш ҳам айнан олдиндан ҳис қилиш асосида олиб борилади. Булар орқали илмий тадқиқот ишини олиб боришнинг мақбул вариантларини танлашга ҳам эришиш мумкин. Ҳар бир тадқиқотчи ўзининг тажриба ва билим ҳамда кўникмаларига асосланиб, яъни интеллектуал салоҳиятига таянган ҳолда ўзига хос олдиндан сезиш қобилиятига эга бўлади. Бу қобилият тадқиқотчининг интеллектуал даражасига, махсус мутахассислигига ва шахсий йўналтирилганлигига, қадриятлар тизимига, илмий дунёқарашига асосланади.

Информатика -- математик методлар ва ҳисоблаш техникаси воситалари ёрдамида маълумотларни йиғиш, ўлчаш (баҳолаш), сақлаш, қайта ишлаш ва узатишнинг метод ва қонунлари ҳақидаги фан.

Ирсият — организмнинг ўз белгилари ва хусусиятларини келгуси авлодларга ўтказиш, яъни организмларнинг ўзига ўхшаш наслларни бунёд этиш хоссаси. Ирсият туфайли авлодлараро моддий ва функционал изчиллик таъминланади.

Исбот методи -- бу исбот усулини танлаш; зарур ва етарли далилларни саралаш; хулосаларни таърифлаш (қарши усул, классификация); сабаб-оқибат алоқаларини аниқлаш; исбот, фикр, алгоритм, чизма, модель, алгоритм ва бошқа хил натижаларни белгили расмийлаштиришни ўз ичига олади.

Ислом дини — Ислом (араб. — бўйсунуш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш) — жаҳонда кенг тарқалган уч диндан биридир. Ислом дини одамларни тўғри йўлга солиш учун Аллоҳ томонидан юборилган таълимотдир. Ислом динининг асоси бўлмиш Қуръони Каримда ҳам ва пайғамбаримиз Муҳаммад

Мустафо с.а.в. нинг суннатлари бўлмиш ҳадиси шарифда ҳам инсонларни доимо гўзал хулқли бўлишга тарғиб қилинган. Гўзал хулқларнинг натижаси, яъни чин муъмин, комил инсоннинг савобли ишлари мукофоти жаънат ва аксинча ёмон хулқларнинг, яъни мунофиқларнинг гуноҳлари натижаси дўзах эканлиги ислом динининг асосий ғоясидир. Ахлоқнинг шаклланишида ва унинг ижтимоий ўрнида диннинг аҳамияти катта. Диннинг асосий мақсадларидан бири, инсондаги ёмонликнинг зарарларини баён қилиш ҳамда ёмон йўлга кириб кетганларни тўғри йўлга даъват этишдир.

Исломда, унинг муқаддас китоби Қуръони Каримда ахлоқ масаласига алоҳида эътибор берилган. Исломда олижаноб ахлоқнинг энг муҳим тушунчалари таърифланиб, инсониятни уларга амал қилиш сари ундалади. Булар — эҳсон, кечиримли бўлиш, сабр-тоқат, ростгўйлик, ширинсўзлик, ота-онани, ўзидан катта ёшдагиларни ҳурмат қилиш, ор-номус, садоқат ва бошқалардир. Шу тарзда инсониятнинг бутун амалий фаолияти яхшилик ва ёмонликка ажралади. Мусулмонлар бир-бирларини яхшилик ва олижаноб ахлоққа чақиришлари, ножўя ишлардан қайтаришлари Аллоҳ тарафидан фарз қилинган. Ислом ахлоқининг асосида ҳалоллик ва тақво ётади. Кимки, жисмоний ва маънавий пок бўлса, ундай кимса ахлоқсизлик йўлига кирмайди.

Ислом динининг асоси қуйидагилар: 1) калима келтириш; 2) намоз ўқиш; 3) рўза тутиш; 4) закот бериш; 5) имконият топилса ҳаж қилиш. Шулардан биринчиси имон ва қолганлари ибодат деб эътироф этилган. Имон 7 ақидани — Аллоҳга, унинг фаришталарига, муқаддас китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдир (яхшилик ва ёмонлик оллоҳ иродаси билан бўлиши)га

ва ўлгандан кейин тирилишга ишонишни ўз ичига олади.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 113–114-бетлар).

Ислоҳот – ижтимоий ҳаётнинг бирон бир томони (тартиблар, идоралар, муассасалар)ни ўзгартириш, қайтадан тузиш. Ислоҳот ҳар қандай мазмундаги янгиликларни жорий этиш ҳисобланса-да, аслида ислоҳот дейилганда кўп, яъни ўз даражасидаги илғор қайта ўзгартириш назарда тутилади. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг пировард мақсадини вазифадан келиб чиққан ҳолда тўғри белгилаб олиш муҳимдир. Ислоҳотлар турли мамлакатларда уларнинг географик жойлашиши, иқлими, интеллектуал салоҳияти, маънавияти, маданияти, миллий хусусиялари ва бошқа ўзига хос омиллардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, маданий, маърифий ва шу каби соҳаларда алоҳида ёки бир неча соҳаларда бир йўла ислоҳот қилиниши мумкин. Ислоҳот вазиятга қараб тадрижий тарзда, босқичма-босқич амалга оширилса, муваффақиятли бўлади. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида туб ўзгаришлар бошланди. Жумладан, бозор иқтисодиётини қарор топтиришга йўналтирилган ислоҳотлар халқнинг турмуш фаровонлигини яхшилашга қаратилгандир.

Истиқлол – ҳар бир инсон, жамоа, давлат, миллатнинг ривожланиши учун зарур эркинлик шароити.

Истеъдод – алоҳида инсонларга хос табиий сифат бўлиб, унинг фаолияти ижтимоий ҳаётда намоён бўлади. Истеъдод табиат маҳсули, инъомидир. У шундай

бўлишига қарамай, кишилиқ жамияти билан бевосита боғлиқ. Истеъдод инсонларга хос ноёб фазилатдир. Маънавияти, маданияти ривожланган жамиятда ҳар қандай истеъдод шаклланади, камол топади. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 36-бет).

Истеъдод — ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятдир. Қобилиятни тинимсиз меҳнат туфайли тарбиялаш, такомиллаштириш мумкин. Истеъдодни эса тарбия билан вужудга келтириб бўлмайди. Истеъдодда қандайдир инуитив билим ва малакага таяниш мавжуд. Шу жиҳатдан қобилиятли одамлар тинимсиз меҳнат туфайли эришган ютуқларга истеъдодли кишилар ҳам жисмоний куч сарфлаб эришишлари мумкин. Қобилиятли рассом бир неча кунда ишлаган асарни истеъдодли рассом қисқа вақт ичида яратиши мумкин. Истеъдодли кишининг хатти-ҳаракатини аждождардан ўтиб келаётган ирсий хотира ҳам тафаккур орқали бошқарилади, деган эҳтимол ҳам йўқ эмас. Халқимизда бир оққан дарё яна оқади, деган нақл бор. Аждодида буюк олимлар ўтган авлод фарзандлари орасида бирор истеъдод эгаси бўй кўрсатиб қолганда, бу ибора тилга олинади ва бу ҳолни табиий, шундай бўлиши керак, деб тушунилади. Яъни истеъдод туғма-ирсий неъмат деб ҳисобланади.

Истеъдод эгалари камёб бўлишади, алоҳида-алоҳида олганда, уларни танҳо, такрорланмас дейиш мумкин. Демак, истеъдод эгаси ноёб ҳодиса экан, уларни авайлаш ва қадрлаш зарур. Улар миллатнинг юзи ва маънавий бойлигидир.

Шахсдаги истеъдодлилиқ сифати унда қобилиятнинг лозим кўриниши, билим ва малакаларни зумда эгаллаш, у ёки бу юмушни тез ва соз адо эта олиши билан фарқланади.

Ихтиро — халқ хўжалигининг турли соҳаларида, ижтимоий-маданий, қурилиш ва муҳофаа соҳаларида ижобий самара берадиган, ўзига хос техникавий ёки технологик ечимга эга бўлган янгилик. Тор маънода — давлат томонидан тан олинадиган ва тегишли қонун билан муҳофаза қилинадиган янги техникавий ечим. Ҳар қандай янгилик ихтиро бўлавермайди. Масалан, куруқ илмий қоидалар, хусусан, кашфиётлар амалга ошириб бўлмайдиган ва ҳаттоки, таклифлар (масалан, абадий двигатель яратиш ҳақидаги таклифлар) ихтиро ҳисобланмайди.

Ҳал қилинадиган масала фақат назарий эмас, балки амалий эҳтиёжларни қондирадиган бўлиши лозим. Ихтиро қонун билан муҳофазаланадиган давлатларда ҳар бир таклифнинг ихтиро бўлиш шарти белгиланади.

Ўзбекистон Республикасида ихтирочиси бўла олиш шароитлари ва уни таснифлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1994 йилда тасдиқланган «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат наъмуналари ҳақида» ги қонунда белгиланган.

Ихтиро бўйича талабномаларни экспертиза қилиш, муаллифлик гувоҳномаси ва патент бериш ишлари Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идоралари томонидан амалга оширилади.

Ихтирочилиқ ҳуқуқи — Ўзбекистонда фан ва техника соҳасида ихтиро яратиш, унинг расман тан олиниши ва қўлланилиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турадиган

фуқаролик — ҳуқуқий меъёрлар мажмуи.

Ихтисослик — бирорта касб доирасида маълум бир фаолият тури учун махсус тайёргарлик ва иш тажрибалари билан эришилган зарурий билимлар, кўникма ва малакалар мажмуаси.

Ички мотивация — ўқув жараёни ўқувчи учун ҳам асосий ҳаракатлантирувчи кучга, эҳтиёжга айланиш истиғининг шаклланиши.

Ишлаб чиқариш — кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйилган талабларни белгилловчи асосий бюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техника, жиҳатдан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Ишланма — бир-бири билан алоқада бўлган ғоялар (фикрлар, нагжалар, нарсa ва ҳ.к.) тўплами. Кўпинча бир-бирининг ўрнини босадиган (натижа, алгоритм, модель, тавсия ва ҳ.к.) тайёрланади. Фикрлаш натижасидаги ишланмалар ўқитишнинг мақсадларига хизмат қиладиган тамойиллар, услубиятлар ичида бир-бирининг ўрнини босиш имконини беради.

Ишланма — бу бир-бири билан алоқадор ғоя (фикр) лардан иборат бўлиб, улар кўпинча бир-бирларининг ўрнини ҳам босади. Бунда маънони англаш, фикрлаш ишланмалари ўқитишнинг биргина мақсадларига хизмат қиладиган котегориялар, услубиятлар ичида бир-бирининг ўрнини босиш имкониятини беради.

Ишчи тизимлари — катта миқдордаги маълумотларни йиғиш ва сақлашга мослаштирилган маълумотларни излаш ва қайта ишлашларни, моделлаштиришни ҳамда уларни дастурий таъминот билан таъминловчи муайян йўналиш бўйича фойдаланишга тайёрланган яхлит

тизим.

Ишчи ўқув дастури — муайян ўқув предмети учун намунавий ўқув дастури асосида ишлаб чиқилган ва ўқитишнинг тўлиқ мазмунини очиб берувчи ҳужжат.

Ишчи ўқув режаси — муайян таълим муссасаси учун ўқитиш жараёнининг календар – тақвим тузилмасини ва босқичларини ифодалайдиган намунавий ўқув режаси асосида ишлаб чиқилган ҳужжат.

Иқтидор — деб инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан субъектив муносабатига айтилади. У шахснинг ўз хулқи эканлигига комил ишонч қатъийлиги натижасида намоён бўлади. Бирор соҳа бўйича лаёқатини онгли равишда сезган одам ўзидаги қобилиятни тўла намоён қилиш учун қатъий кўрсатади. Иқтидорлилар куч-қувватини аямайди ва кутилган натижасига — мақсадига етади, яъни ўзини бор бўйича кўрсата олади, ана шуни иқтидор деса арзийди. Иқтидорли инсонлар ишда мардлик, чидамлик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби хислат ва фазилатларга эга бўлишади, ўз хатти-ҳаракатларига ҳамиша танқидий кўз билан қарайдилар, доимо олға интиладилар, эришган самаралари билан ҳеч қачон чекланиб қолмайдилар. Улар ўз фаолияти билан ҳатто баъзи бир камҳаракат катта истеъдод эгаларига қараганда ҳам жамиятга кўпроқ фойда етказадилар.

Иқтисодий маданият — маданиятнинг бу қисмини ўзлаштириш кўрсаткичлари ва натижалари — иқтисодий лаёқатлилиги: замонавий иқтисод, ишбилармонлик фаолияти асослари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш, тадбиркорлик асосларини билиш ва бошқалар.

Иқтисодий таълимнинг асосий мақсади — ўқувчи (талаба)га иқтисодий фаолият субъекти сифатида

қаралган ҳолда ўқувчиларнинг келажақдаги ҳаёт фаолиятларини ошириш ва бунинг учун иқтисодий фаолият тузилишини ўрганиш, ундаги ўзининг ўрнини ҳис этиш, замонавий иқтисодий хулқ-атвор меъёрларини иқтисодий маданиятни эгаллаш, замонавий иқтисодий фикрлашни шакллантириш, меҳнат воситаларига ва натижаларига тежамкорлик муносабатини тарбиялашдан иборат.

Иқтисодий функция — бўлажак мутахассисга тегишли функция бўлиб, унда булар ўзининг мутахассис сифатида шаклланганлигини эътироф эта олиш ва унга кетган давлат сарф - харажатларини чуқур ҳис қилмоғи лозим ва мутахассиснинг шулар асосида, яъни ўз касби доирасида иқтисодий фойда келтириш ёки иқтисодий фойда учун маънавий ва моддий жараёни яратиш фаолиятидир.

Й

Йўриқнома технологик харитаси (ЙТХ) — бу мажмуавий (интегратив) дарс машғулотларини олиб боришда тушунчалар (билимлар) нинг қатъий изчиллиги ва унда ифодаланган маълумотларни ахборот кўринишига келтириб ўрганиш бўйича усуллар, йўллар, кўрсатмалар ва навбатдаги тушунча (билим) ни ўрганишга кўрсатмали-технологик топшириқлар тўла режасидан иборатдир.

Йўриқнома харита — бу ўқув жараёнининг асосий вазифаларидан бири бўлиб, у ўқитишни алгоритмик тарзда режалаштиришга ўргатиш воситасидир.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш — касб билимлари ва кўникмаларини чуқурлаштириш ҳамда янгилашни таъминлайдиган махсус белгиланган жараён.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури — бу кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишдир, яъни Республиканинг демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамият қуриш йўлидан изчил илгарилаб бориш; мамлакат иқтисодиётида туб ўзгаришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти, асосан хом ашё йўналишидан рақобатбардор пировард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгайганлиги; давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлигини қарор топтириш; миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусини шакллантириш, бой миллий маданий-тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат уйғотиш; Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборини мустаҳкамлаиб боришига эришиш.

Унинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг миллий тизimini яратишдир. Вазифалари эса «Таълим тўғрисида»ги ЎзРнинг Қонунига мувофиқ таълим тизимини ислоҳ қилиш; давлат ва нодавлат таълим муассасаларида ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш

соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизиди таълим тизимини ягона ўқув илмий ишлаб чиқариш мажмуа сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш; таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга ошириладиган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнларига мослаш; кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятни нуфузи ва ижтимоий мақомини кўтаришдан иборат.

Кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмуни мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истиқболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, маданият, техника ва технологиянинг замонавий ютуқларидан фойдаланган ҳолда қайта кўриб чиқиш; таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш; таълим ва кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш ва аккредитация қилиш сифатида баҳо беришнинг ҳолис тизимини жорий қилиш ва шу кабилар.

Янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълимнинг талаб қилинадиган даражаси ва сифатини, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалда фаолият кўрсатиши ва барқарор ривожланишнинг кафолатларини, устуворлигини таъминловчи норматив, моддий-техника ва ахборот базасини яратишда кенг фойдаланилади.

Таълим, фан ва ишлаб чиқариш самарали интеграциялашувини таъминлаш, тайёрланадиган кадрларнинг миқдори ва сифатига нисбатан давлатнинг талабларини, шунингдек, нодавлат, корхоналар ва

ташкilotларнинг буюртмаларини шакллантиришнинг механизмларини ишлаб чиқишда янада ривожлантирилади.

Ўзлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимига бюджетдан ташқари маблағлар, шу жамладан, чет эл инвестицияларини жалб этишнинг реал механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишни амалга оширади. Кадрлар тайёрлаш соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантиришга имконият яратади.

КТМДга қўшимча «Таълимнинг миллий модели — Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини янгиланган соғлом педагогик тафаккур асосида тубдан ислоҳ қилиш, таълим-тарбия муассасаларида тайёрланган кадрларни интеллектуал, маънавий ва ахлоқий савиясига кўра, ривожланган мамлакатлардаги даражага етказиш бўйича белгиланган назарий-методологик, амалий-педагогик ёндашувлар мажмуи. Таълимнинг миллий моделида маънавий интеллектуал жиҳатдан баркамол шахснинг ўз ижодий қобилиятини тўла намоён этишни таъминлаш кўзда тутилади» (Н.Жўраев «Агар огоҳ сен...»- Т.: Шарқ 1998й. 220-бет.)

Кадрлар тайёрлаш миллий модели — унинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

Шахс — кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи.

Давлат ва жамият — таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари.

Ўзлуксиз таълим — малакали рақобатбардош кадр-

лар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади.

Фан — юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ҳамда ахборот технологияларини ишлаб чиқувчи.

Ишлаб чиқариш — кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, тайёргарлик сифати ва нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техник жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Касб — махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун назарий билимлар мажмуасини, амалий кўникма ва малакаларни эгаллаган, унга жисмоний имконият, ақлий қобилият ва юридик ҳуқуқларни таъминловчи инсоний меҳнат фаолиятининг тури.

Кайковус (XI аср) *Тўлиқ исми* — Унсурул Маолий Кайковус ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумот йўқ. У Фарбий Эрон подшоҳи Шамсул Маоний Қобуснинг набираси бўлган.

Асарлари: Кайковус ўғли Гилоншоҳга атаб «Қобуснома» асарини 60 ёшида ёзади. Асар панднасиҳат тарзида ёзилган бўлиб, унда ёшлар тарбиясида жувонмардлик талабларидан энг муҳими ахлоқ тарбиясига алоҳида эътибор беради. Кайковус ёшларда юксак ахлоқий фазилатларни таркиб топтиришни истайди, ёшларни доимо тўғрилиқка, яхшилиқка, адолатлиликка ундайди. Асарда асосан ўзгаларга нисбатан инсоний муносабатда бўлишлик уқтирилади. Ушбу асар мазмунини талабаларга етказиб бериш натижасида талабаларда адо-

латилик, сахийлик, самимийлик, инсонпарварлик, қаноатлилик каби ижобий сифатларни таркиб топтириш мумкин.

Камтарлик — ахлоқий тушунча. Шахс кишиларга ва ўз-ўзига муносабатини ифодалашда ўзига нисбатан ортиқ ҳурмат ва эътиборни талаб қилмасликда намоён бўлувчи фазилат. Кишилар билан яхши муомалада бўлишда, бошқаларга ҳурмат билан қарашда, ўзини бошқалардан устун қўймасликда, ўзининг муваффақиятидан мақтанмасликда, ўз хатти-ҳаракати ва хулқиға танқидий кўз билан қарашда кўринади. Камтарликнинг зидди — манманлик, мақтанчоқлик, кибру ҳаволик ва шу кабилар. (ЎЗМЭ. Т.: 2002, 4-том, 422-бет).

Касб — кишининг меҳнат фаолияти, доимий машғулот тури; иш турини малакали бажаришга имкон берадиган билим, маҳорат, тажрибани талаб этади. Касблар ичида меҳнат фаолиятининг энг тор соҳаси билан ажралиб турадиган ихтисосликлар бор. Масалан, шифокор касбига жарроҳ, офтальмолог, невролог, дерматолог ва бошқалар. Касб, одатда, шахснинг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади.

Касбий маданият — меҳнат фаолиятида намоён бўлади. Маданиятнинг бу қисмини ўзлаштириш кўрсаткичлари ва натижалари касбий лаёқатлилиги, ишлаб чиқариш, фойдаланиш, ишчи ҳолатида сақлаб туриш қобилиятлари, касбий ҳаракатчанлик; ўқиш, билимларни ва қурилмаларни қўллаш малакасини ошириш; ихтисосланиш қобилияти; ташкилий лаёқатлилиги — касбий фаолиятнинг масалалари тўғрисида ўзини-ўзи ахборот билан таъминлаш, ўз хатти-ҳаракатларини биргаликдаги фаолияти бўйича ҳамкасб шериклари билан

мувофиқлаштириш, қарор қабул қилишда ўзини-ўзи идора қилиш, мустақиллик, яқуний натижага йўналтирилган ўзини-ўзи текшириш, расмий шахслар билан иш юзасидан олиб бориладиган муносабатларни тузишда, ишга олиш ҳужжатларини расмийлаштиришдаги касбий, ахлоқий кўриниши иш жойини ва асбобларни тутиши, илғор тажриба, инновацион жараёнлар, замонавий технологияларни англаш ва қўллашнинг ижодий қобилиятларидир.

Касбий тавсифнома — касбнинг таърифий модели. Касб-ҳунарга тегишли бўлган мутахассисликлар номлари: касбнинг вазифаси ва қўлаш доираси; малакани ошириш истиқболлари; ўқитиш чегаралари (касб-ҳунарга эга бўлиш учун талаб этиладиган умумий таълим даражаси); касбий муҳимликка эга бўлган шахс сифатларининг психологик-физиологик минимуми (тиббий ва ёшга оид чеклашлар); касбий фаолиятнинг таркибий предметлари мажмуаси.

Касбий тайёргарлик — аниқ касбий фаолият доирасида иш бажаришга имкон берувчи билимлар, кўникма ва малакаларни шакллантирувчи жараён.

Касбий тайёргарлик мазмунининг мажбурий минимуми — касбий тайёргарликнинг зарурий минимал даражасини таъминловчи компоненти касбий тайёргарлик таркибида, ўзлаштириш даражаларини кўрсатиб, ўқув шакллари, предмет соҳаларини катталаштирилган ўқув элементларини ажратиб кўрсатиш воситаси билан шаклланади.

Касбий тарбия — шахсни касбий шакллантиришнинг икки томони мавжуд. Шахснинг ўз индивидуал хусусиятларга боғлиқ бўлган ички томони ва муайян жамиятнинг муайян иқтимоий-иқтисодий ва тарихий шароит-

лари ва мақсадлари билан аниқлайдиган ташқи томонлари.

Бўлажак мутахассисни касбий меҳнат фаолиятига тайёрлаш ва меҳнат бозорида рақобат қила олишга тайёрлиги ва қобилиятини таъминлаш мақсадида ижтимоий етук шахсни шакллантириш ва ривожлантириш жараёни. Бу индивиднинг талаблари, қобилиятлари, руҳий-жисмоний имкониятлари ҳамда ижтимоий ва ижтимоий этник омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёни ва ўқув ишлаб чиқариш фаолияти доирасида дастурлаштирилади ва амалга оширилади.

Касбий фаолиятнинг мазмуний параметрлари — фаолият модели ва муайян касб-ҳунар (мутахассислик) моделларининг таърифий мажмуи. Касбий фаолият турлари ва ўқитиш предметларига мувофиқ билимлар ва малакалар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Касбий фаолият соҳаси — касбий билим, малака ва кўникмаларнинг қўлланиш доираси. Унинг номланиши иқтисодий-ижтимоий соҳалар номлари билан мослаштирилади.

Касбий функция — бу тегишли ўқув муассасаларининг битирувчисига тегишли бўлиб, шахснинг ҳаётда эгаллаган соҳасида фаолият кўрсата олиш, ўз касби доирасидаги билимларни ўзлаштириш ва уларни оғишмай амалда жорий эта олиш фаолиятидир.

Касб-ҳунар коллежи (КХК) — бу ДТС лар доирасида ХМКХТ ни беради. Бунда ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш танлаб олинган касб-ҳунар бўйича бир ёки бир неча мутахассисликни эгаллаш имконини беради.

Касб-ҳунар коллежлари — ЎМКХТ ўқув юрти. Унга ЎзР да 1997 йил 29 августда қабул қилинган КТМД ва

«Таълим тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ умумий ўрта таълим мактаблари 9-синфини тугатган ўқувчилар қабул қилинади. Бундай ўқув муассасаларида ўқиш муддати 3 йил. КХК да ўМКХТ берилди ва унда ўқувчиларнинг касб-хўнарга мойиллигини, лаёқатларини, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, уларнинг танлаган йўналишлари бўйича бир ёки бир неча замонавий касб эгаллаш имконини берадиган ўқув муассасаси.

Касб-хўнар коллежларида тайёрлов йўналишлари — аниқ касбий йўналиш фаолияти соҳасида мутахассисларга касбий таълим бериш доираси. Мутахассисларни касбий фаолиятнинг аниқ соҳаси бўйича тайёрлаш йўналишининг номи меҳнат фаолиятининг мазмуни ва хусусияти орқали аниқланади.

Касб-хўнар таълими — Ўзбекистон Республикасида 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида» ги қонунга мувофиқ умумий таълим мактаблари (9-синф) ни тугатган ўқувчилар қабул қилинади. Таълим муддати 3 йил. КХК ўрта махсус касб-хўнар таълими беради; ўқувчиларнинг касб-хўнарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, танлаб олинган касб-хўнар бўйича бир мутахассислик ва 2–3 ишчи касб малака кўникмаларини эгаллаш имконини беради. КХТ ларида таълим олиш ўқувчиларга ўз билимларини чуқурлаштириш ва танланган ихтисосликларига эга бўлишини таъминлайди.

КХК ларида ўқув дарсликлари олдинги ўқув босқичи — умумтаълим мактаблари ва кейинги поғонада турган олий ўқув юр்தларининг ўқув дастурлари билан ўзаро мутаносибликда бўлиб, таълимнинг узлуксиз ва изчиллик принципига амал қилади. КХКларнинг битирувчиларига давлат томонидан тасдиқланган намунада-

ги дипломлар берилади. Бу дипломлар таълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгалланган касб-хунар бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини беради.

Кашфиёт — изланиш, тадқиқот, илмий тадқиқот натижасида, баъзан эса тасодифан топилган, яратилган илмий янгилик. Унда табиат ҳодислари ва жамият қонуниятларини онгли равишда илмий идрок қилиш натижасида эришилади. Кашфиёт туфайли моддий дунёнинг илгари инсониятга маълум бўлмаган объектив қонуниятлари, хоссалари ва ҳодисалари маълум бўлади.

Кашфиёт инсониятнинг билиш жараёнининг даражасини тубдан ўзгартиради ва у фан-техника инқилобининг асосини ташкил этади, яъни фан ва техника тараққиётига тубдан янги йўналишларни бахш этади.

Кашфиётлар таълим ва тарбия технологияларини такомиллаштиришга асос бўлади, улар орқали таълим-тарбияда замон талабига мос инновацион таълим технологияларини яратишга эришилади.

Инсоният тараққиётида жуда кўп кашфиётлар қилинган. Кашфиёт билан ихтирони бир-биридан фарқлаш керак, чунки кашфиёт қилиш натижасида муайян қонуниятлар яратилади, ихтро натижасида эса муҳим янгиликлар яратилади.

Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Улугбек, Ал-Фарғонийлар яратган қонуниятлар ҳам буюк кашфиётлар жумласига киради ва улар асосида мазкур соҳа ривожланиб, такомиллашиб бораверади.

Кашфиёт қонун билан муҳофазаланади. Илмий кашфиётлар ва ихтироларни рўйхатга олиш муаллифлик ҳуқуқини қонунлар билан мустаҳкамлаб қўйиш давлат

тизими мавжуд. Ўзбекистонда кашфиёт ва ихтироларни муҳофаза ишлари билан Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси шуғулланади.

Каталог — 1. Излаб топиш қулайлигини ҳисобга олиб, тартибга солинган объектлар рўйхати.

2. Информатикада бир хил турдаги объектлар орасидан қидиришни таъминлайдиган маълумотларнинг тузилмасини аниқловчи маълумотнома. Объектлар сифатида маълумотлар элементлари, файллар, дастурлар, серверлар, мижозлар, принтерлар, магнитли ва оптик тўпловчилар ва бошқалар бўлиши мумкин.

3. Амалий тизимларда талаб қилинган маълумотлар йиғмасини ўз ичига олган жилд жойлашган ерини топиш учун бошқарувчи дастур томонидан ишлатиладиган индекслар мажмуи.

4. Веб ресурслар каталоги — бу тасвирлари билан бирга берилган Интернет ресурсларига тизимлаштирилган ва рубрикатор асосида тартибга солинган мурожаатлар термаси. Каталоглар ихтисослашган (соҳа бўйича) умумий ҳамда ҳудудий, миллий ва глобал турларга бўлинади.

Катталик — бирор объектни ифдаловчи ва унинг муайян бир нусхаси учун берилган сонли ёки маънавий қийматни белгиловчи кўрсаткич (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: 2002 й. 135-бет.*)

Кафедра — бир ёки ўзаро боғлиқ бўлган бир неча фанлардан педагогик, услубий ва илмий ишлар олиб боровчи профессор-ўқитувчилар жамоаси.

Квалиметрия — бу шахс интеллектуал ривож ва тарбияси ҳақидаги сифатий маълумотларни унинг сонли хараakterистикаси орқали ифодалаш ҳақидаги педагогик метод.

Креатив — бу тадқиқотчилик хусусиятига эга. Ўқувчиларда ижодий тафаккурни жадал (мақсадга йўналтирилган) равишда ривожлантириш таълими.

Кибернетик китоблар — математик моделлаштириш воситалари ёрдамида ҳодиса ва жараёнларни ҳамда манбаларни ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ қилишга ёрдам берувчи китоблардир.

Кибернетик тизимлар — бу кибернетика фани шуғулланадиган ва бевосита кибернетик методлардан фойдаланиладиган тизимлардир.

Килобайт — 1024 байтга тенг бўлган, ахборот миқдорининг ўлчов бирлиги. Байт ахборот миқдорини ўлчашнинг асосий бирлиги. Масалан, рус алифбосининг битта рамзи компьютер хотирасида бир байтни эгаллайди.

Кимёдан ўқув дастурининг асосий вазифаси — ўқувчи (талаба)га айти фаннинг зарурий тушунчалари ва қонунлари асосида кимёвий жараёнларни бошқариш, замонавий усуллар билан янги-янги моддалар олиш ва улардан нафақат саноат, қишлоқ хўжалиги миқёсида, шунингдек, кундалик турмушда оилада фойдаланишнинг умумий йўналишларини кўрсатиб беришдан иборат.

Кимё таълими стандарти — таълим муассасалари учун тузиладиган кимё таълими дастури ва ўқув материалларининг ҳажмини белгилаб берувчи мезон. Кимё таълимида ўқитувчиларнинг давлат ва жамият олдидаги вазифалари, бурчи ва жавобгарлигини қай даражада ҳис қилишларининг мезон ва меъёри.

Кириш назорати — касбий аҳамиятга эга бўлган умумий таълим фанлари бўйича билимларни баҳолаш. ўқув муассасасига киришда амалга оширилади (суҳбат,

тест ва бошқа синов турлари орқали).

Китоб — ахборотларни, ғоя, образ ва билимларни сақлаш ҳамда тарқатиш, ижтимоий-сиёсий, илмий эстетик қарашларни шакллантириш воситаси; билимларни тарғиботи ва тарбия қуроли; бадиий ва илмий асар ҳамда ижтимоий адабиёт. Халқаро статистикада ЮНЕСКО тавсиясига кўра, ҳажми 48 саҳифадан кам бўлмаган, табоқлаб тикилган нодавлат нашрни шартли равишда китоб дейиш қабул қилинган.

Киши инсонийлиги математик модели — «кишининг инсонийлиги унинг тўплаган билими, яъни маънавий бойлигига тўғри пропорционал ва йиғиб қўйган моддий бойлигига тескари пропорционалдир» (Б.Зиёмуҳаммедов «Комилликка элтувчи китоб» Т.: Турон —инқилоб, 2006 й. 263-бет).

Ушбу қоида математик белгилар асосида қуйидагича ифодаланади:

$$K_i^D = \frac{\sum_{i=1}^n B(M_B)}{\sum_{i=1}^n B(M_{g \cdot B})}$$

бу ерда,

K_i^D — инсонийлик даражаси кўрсаткичи;

$\sum_{i=1}^n B(M_B)$ — кишининг тўплаган билимлар

йиғиндиси, яъни маънавий бойлиги.

$\sum_{i=1}^n B(M_{g \cdot b})$ — кишининг мавжуд моддий бойлиги.

Ушбу формула инсон камолоти босқичларига қараб ҳар хил даражаланади, яъни 17—25 ёш ёшларга бир вариант, 25—40 ёшларга яна бир хил вариант, 40—60 ёшларга ҳам яна бир хил вариант, 60 ёш ва ундан катта ёшдагиларга бошқа вариант бўлади, чунки кишининг интеллектуал салоҳияти кўпроқ билими ва ҳаёт тажрибасига боғлиқ бўлади.

Демак, билим кишининг инсонийлигини белгиловчи асосий омил бўлиб, уни интеграллашган кўрсаткич дейиш мумкин.

Кичик мутахассис — умумтаълим ва касб-ҳунар таълими дастурини муваффақиятли ўзлаштирган ЎМҚХТ ўқув муассасалари битирувчиларига бериладиган малака даражаси. Кичик мутахассис:

— тегишли ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасида унумли фаолият кўрсата олишни таъминлайдиган назарий ва амалий билимлар мажмуасига, касбий билим, малака ва қўникмаларга эга;

— мазкур жамиятда ўзининг муваффақиятли ҳаёт даражасини таъминлайдиган умумий ва касбий маданиятга, ижтимоий аҳамиятли хусусиятларга ва шахсий сифатларга эга.

Кичик технологиялар — ўқув тарбия жараёнининг алоҳида қисмларини ўз ичига олади. Бу айрим дидактик ва тарбиявий масалаларни ҳал қилиш билан шугулланади, яъни улар: таълим технологияси; дарс технологияси; билимлар ва тушунчаларни шакллантириш технологияси; талабалар ўзлаштиришини назорат қилиш ва ҳоказо.

Уларнинг вазифаси янги билим, янги билимларни ўзлаштириш ва мустақил ишлаш технологияларини ва ҳаттоки, айрим фаолият турлари алоҳида шахсий ҳамда касбий сифатлар тарбиялаш технологияларини ҳам яратилган иборат, шунингдек, ўзлаштирилганликни ва тарбияланганликни назорат қилиш технологияси ҳам кирadi.

Кичик технологиялар таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг кичик қисм тизимлардан (ҳаттоки, тизим элементларидан бошлаб) тортиб яхлит тизимгача етказиб боришга мустаҳкам дидактик асос бўлиб ҳисобланади.

Кичик технологиялар ўрганилаётган билимларнинг дидактик тизими чуқур мазмунга эга бўлишлигини, билимларга тизимли нуқтаи назардан, ўқувчиларга билимларни эгаллашнинг омилкор йўллари топиш муаммоларини ҳал қилишда қўлланилади.

Клавиатура — 1. Компьютерга рақамли, алфавитли ва бошқарувчи ахборотни киритиш қурилмаси.

2. Катта бўлмаган пластина — тугмачаларнинг ёки уларнинг тасвирларини аниқ тартибда жойлаштирилган тўлиқ тўплами. Уларни босиш ёки кўрсатиш буйруқлар ва рамзлар киритишни таъминлайди. Клавиатура компьютер билан мулоқот учун танланган тил рамзларини ва амалий тизим ёки маслак (платформа) томонидан ишлатиладиган буйруқларни ўз ичига олади. Чунончи, шахсий компьютернинг клавиатураси табиий тилнинг барча ҳарфлари, рақамлар, алгебраик ишоралар ва буйруқларни ифодалайди. Клавиатурада тугмачалар жойлашуви қабул қилинган стандартларга мос келади, ишлатиладиган калитлар ва генерация қилинаётган кодлар билан белгиланади. Клавиатура экранда махсус

тасвир ҳосил қилиш йўли билан ҳам ишлатилиши мумкин. Бундай клавиатурадан фойдаланишда ёруғлик пероси ёки бармоқ билан кўрсатиб ишлатилади.

«Кластер» (Тармоқлар) методи — ўқувчиларни мантиқий фикрлашга, умумий фикр доирасини кенгайтиришга, атамалар, тушунчалар ва воқеаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини англаб олишга ўргатувчи метод ҳисобланади. Бу методдан асосан дарснинг якуний қисмида ёки боб юзасидан такрорлаш ўтказилганда, умуман, аввал эгаллаган билимларини такрорлаш ва мустаҳкамлаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Кодлаш — 1. Дастлақби алифбони объектли алифбога ўзгартириш жараёни.

2. Маълумотларни рамзлар кетма-кетлиги билан ифодалаш жараёни.

Когнитив — у агроф олам ҳақидаги билим доирасини кенгайтириш, дифференцияловчи тафаккурни шакллантириш, билиш эҳтиёжларни ривожлантириш таълими.

Комил инсон — инсон ақлий тақомиллашуви босқичларидан бири. Комил инсонни шакллантириш гояси ва уларни амалга оширишга бўлган интилишлар инсоният цивилизациясининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Комиллик инсонга хос хислат, ақлий-маънавий даража бўлиб, у ҳар бир даврга хос мазмун-моҳият касб этади.

МАҚСАД-ВАЗИФАСИ:

1. Жамиятнинг умумий ривожига ҳисса қўшади.

2. Инсоният цивилизациясига ижобий таъсир кўрсатиш.

3. Комиллик мезонини тақомиллаштириш ва барқарорлаштиришга таъсир кўрсатиш.

4. Шахснинг баркамоллиги ёрдамида жамиятни бахт-саодатли қилишга интилишни кучайтириш.

АҲАМИЯТИ:

1. Инсонни эзгуликка интилтади.

2. Бахт-саодатга йўллайди.

3. Гуманистик ғояларга содиқликни мадҳ этади.

Комил инсон ғоясини миллий истиқлол ғоясидан ажратиб бўлмайди. Унинг моҳияти жамиятни баркамол қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатларда намоён бўлади.

Комиллик — бу инсоннинг камолоти босқичларига бирма-бир эришуви жараёнидаги баркамоллик даражасига босқичма-босқич эришиш давомида ривожланиб боради.

Комил инсон тарбияси — бу таълим-тарбия жараёни орқали йўналтирилади ва педагогика фани асосида унга маънавий-маърифий асослар яратилади.

Бунинг учун қуйидаги манбаларни чуқур ўрганиш, таҳлил қилиш, ўзлаштириш ва ўз турмуш тарзимизда (қундалик фаолиятимизда) жорий этишимиз лозим:

— «Авесто» даги «Эзгу ўй, эзгу фикр, эзгу амал» тизими бўйича фикр юрита олишликни амалга ошириш ва ёшлар тарбиясида улардан самарали фойдаланиш;

— **Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф**лардаги манбалар бўйича ёшлар онгига маънавий-руҳий покликни сингдириш мезонлари ва тамойилларини яратиш;

— Абу Наср Форобийнинг фозил одамлар ҳақидаги таълимоти асосида таълим-тарбия бериш (ТТБ);

— Ал-Беруний, ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино ва Мирзо Улуғбекларнинг педагогик ва фалсафий

қарашлари асосида таълим-тарбия бериш;

— Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакий асарларида тасвирланган бенуқсон инсонлар ҳақидаги таълимотлари асосида таълим-тарбия бериш;

— Абдухолиқ Фиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Бобораҳим Машраб, Имом ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Марғилоний, ал-Мотрудий, Сўфий Оллоёр ва бошқаларнинг комил инсон ҳақидаги таълимотлари асосида таълим-тарбия бериш;

— Амир Темур «Тузуқлари» ва Қозизоданинг «Ҳукмдорга ўғитлар» таълимотлари асосида таълим-тарбия бериш;

— Алишер Навоийнинг адолатли жамият ва комил инсон таълимоти асосида таълим-тарбия бериш;

— Мирзо Бобурнинг динлараро бағрикенглик, миллатлараро тотувлик ва бунёдкорлик ғоялари асосида таълим-тарбия бериш;

— Халқ педагогикаси намоёндаларининг баркамол шахс тарбияси ҳақидаги назариялари асосида таълим-тарбия бериш;

— Миллий уйғониш даври педагогикаси асосида таълим-тарбия бериш ва ҳ.к.

Комил инсон ғояси (КИҒ).

КИҒ — бу моҳияти жиҳатидан ҳам миллий, ҳам умумбашарий бўлиб, унда инсонга хос энг юксак маънавий ва жисмоний мукаммалликни ўзида мужассам этган ҳамда шаклланган мукаммалликни доимо эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоядир.

КИҒ нафақат алоҳида шахсларни, балки барча халқларни юксак тараққиёт сари етаклаган, уларни маънавият ва маърифат соҳасида истиқболли ютуқларга илҳомлантирган.

Комилликни орзу қилмаган, баркамол авлодларни всяга етазиш ҳақида қайғурмаган халқнинг, миллатнинг келажаги йўқ. Бундай халқ ва миллат ганаззулга маҳкум.

Комиллик — меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, виждон, ор-номус, ирода, тadbиркорлик, матонат каби кўплаб асл инсоний хислат ва фазилатларнинг мажмуидир.

Тарихимизда комиллик тимсоллари жуда кўп: Алпомиш—халқимизнинг идеал қаҳрамони, у ақл, фаҳм-фаросат, жисмоний камолот, мардлик ва ватанпарварликнинг бадиий тимсоли. Ҳазрат Навоий учун идеал Фарҳод образи. У ақлий ва жисмоний камолот эгаси Фарҳод Нақшбанднинг «Дил ба ёру, даст ба кор» тамойилини ўзида мужассам этган шахс. Ойбекнинг «Навоий» романида эса Навоий —идеал образ. Айни пайтда у реал тарихий шахс, комил инсондир. (*Бунёдкор ғоялар: тузувчилар З.Исломов, Б.Исоқов, О.Юсупов, Д.Муҳаммадиев, С.М.Инавваров. Т.: Ижод дунёси 2002 й. 17–18-бетлар.*)

Комиллик — бу инсоннинг ақлий камолоти босқичларига мунтазам равишда (босқичма-босқич, кетма-кет) эришувчи жараёнидаги баркамоллиги даражаси.

Комиллик онгли инсонга хос ва мос хислат, бўлган *ақлий-маънавий* даражадир. У инсоннинг ҳар бир камолат даврига хос ва мос мазмун-моҳиятга эга.

Комиллик хислатлари: нодонга нисбатан ақлли; лоқайдга нисбатан сергак; бахлга нисбатан сахий; танбалга нисбатан серғайрат; кўрқоққа нисбатан ботир бўлишлари ва шу кабилар.

Комиллик жиҳатлари: — Ватанга содиқлик; миллатга садоқат; юртга ғамхўрлик; Ватанни севишлик; миллат тарихини яхши билиш; миллат тақдирига лоқад

бўлмаслик ва ҳ.к.

Комиллик мезонлари: — кишининг ички ва ташқи дунёси уйғун ҳолда бўлиши; соғлом фикрга эгаллиги; оқилона ва одилона сўзи борлиги; амалий фаолиятда тили билан дили бирлиги ва шу кабилар.

Комилликда маънавий ва жисмоний гўзаллик уйғунлашган бўлади ва у шунинг учун ҳам ижтимоий қадрият ҳамдир.

Умуман олганда, комиллик инсоний фазилатларнинг уйғунлашуви асосида шаклланиб боради.

Комиллик — бу инсоннинг ҳаётидаги амалга оширган барча ишларининг пок эътиқод билан суғорилиши, ҳаққа интилиши, ҳақиқатга, ёруғликка яқинлашиш сари ҳаёт ва виждонидаги доғлар, нуқсонлар, гуноҳларни равшанроқ кўра билиш йўли. Комил инсонлар ўта ростгўй, покиза, иймонли, билимли, ҳаққа интилувчи, саховатли, бардошли ва самимий бўладилар. Комиллик — етуклик, бекаму кўстликдир. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 37-бет).

Коммуникатив- мунозара фаолият технологияси — бу технологияда ўқитувчининг ўқув жараёнини ташкил этишнинг оптимал вариантини ташкил этиши билан боғлиқ бўлиб, у ўқитувчининг ўқув жараёнига инновацион ёндашув қилган ҳолда уни ташкил этишни талаб этади. Бунда ўқитувчи эвристик суҳбат усулларни эгаллаган бўлиши ва таълим олувчиларнинг ўзаро мулоқотини ташкил қилишга шароит яратиши лозим.

Коммуникацион тизимлар — тармоқдаги компьютарлар орасида ахборотларни узатиш учун маршрутлаш (характерларни белгилаш) ва боғланишларни коммутация қилиш вазифасини бажарадиган тизимлар (А.А. Абду-

қодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.:
Ўқитувчи 2002 й. 135-бет).

Комплекс — муайян мақсад сари тўпланган ҳодисалар ёки предметлар мажмуаси. У бир бутунликни ташкил этувчи ҳодиса ва предметлар мажмуасидан иборат.

МАҚСАДИ: Муаммо ечимига ёппасига ҳаракат қилишни ўргатиш. **ВАЗИФАЛАРИ:** оммавий ечим топишга эришиш; ҳодиса ва жараёнларни ўрганишга бир бутунликда қарашга бўлган ҳаракатларни амалга ошириш.

Комплекснинг таълим-тарбиядаги роли ва ўрни беқийс, чунки улар ёрдамида манба тўлиқ тадқиқ этилади ва умумлашган хулоса чиқариш имконияти кафолатланади ҳамда таълим-тарбия натижасини баҳолаш имкониятига ҳам катта ёрдам кўрсата олади.

Комплекс манбани ёппасига ўрганиш лозим бўлганда қўлланилиб, умумлашган хулосалар чиқариш соҳасига тегишли. Кўпинча, улар методологик асосдаги натижаларда намоён бўлади.

Комплекс манбаларни ёппасига батафсил ўрганишга бўлган ҳамма ҳаракатларда фойдаланилиб бораверади ва ҳар томонлама асосланган натижани қўлга киритишга ёрдам беради.

«**Компьютер**» (инг. Computer-ҳисоблайман) олдиндан берилган дастур (программа) бўйича ишлайдиган автоматик қурилма ЭҲМ билан бир хилдаги атама. Бироқ компьютер ҳисоблаш ишларини бажаришдан ташқари унинг функциялари анча кенг».

(Ўз МЭ-Т.: ЎзМЭ, 2002. 4-ж. 687-6).

Таълим-тарбия жараёнини компьютерлаштиришда заманавий компьютерлар универсал дидактик воситалар (қурилма) бўлиб ҳисобланади ва уларнинг таълим-

тарбия жараёнларининг оптимал вариантларини топишдаги роли беқиёс.

Компьютерда дастурлаш — компьютер учун дастур тузиш жараёни; компьютер дастурлари, дастурлар тузиш усуллари, уларни текшириш ва мукамаллаштириш ҳақидаги фан.

Компьютерлаштириш (Комп) — турли жараёнларни (ўқитишда, шунингдек, турли кўринишдаги информация ва ҳисоблаш таъминотларида) бошқариш учун фойдаланишдаги маълумотларни йиғиш, сақлаш ва қайта ишлаш учун математик методлар, махсус дастурий таъминотлар ва ҳисоблаш техникаси воситаларидан фойдаланиш жараёни.

МАҚСАДИ: Маълумотларни гўплаш, қайта ишлаш ва узатиш ишларини автоматлаштириш. **ВАЗИФАЛАРИ:** Интеллектуал салоҳиятни кўтариш; ақлий меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш; таълим-тарбияда оптимал вариантларни кафолатлаш ва шу қабилар.

Комп. орқали таълим-тарбия жараёнига инновацион ёндашувлар қилишга имконият яратилади ва янги ахборот технологияларини жорий этишга кенг имкониятлар яратилади. Комп. ёрдамида янги кўргазмалилик таъминланади.

Комп. янги ахборот технологияларини яратиш ва жорий этишнинг барча жабҳаларида қўлланилади. Комп. таълим ва тарбияда универсал дидактик восита сифатида фойдаланилади.

«XXI аср — ахборотлаштириш асри» асрининг асосий негизини инсоният ҳаётининг турли жабҳаларини Комп. ташкил этади, ҳодиса ва жараёнларни ўрганишни автоматлаштиришга имконият яратиб боради.

Компьютерли дастур (КД) — юнонча «programma» -

эълон, кўрсатма.

Компьютерли моделлаштириш — бу ҳодиса ва жараёнларнинг компьютерлардан фойдаланиб, моделларини яратиш жараёнидир.

Ҳозирги кунда компьютерда моделлаштириш технологияси мавжуд бўлиб, унинг мақсади атрофимизни ўраб турган табиат, унда рўй берадиган ҳодиса, воқеаларни ва жамиятдаги ўзгаришларни англаш, тушуниб етиш жараёнини замонавий усуллар воситасида тезлаштиришдир. Компьютерда моделлаштириш технологиясини ўзлаштириш компьютер тизимларини (восита, қурилма сифатида) яхши билишни ва унда моделлаш технологияларини ишлага олишни талаб қилади (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 93-бет*).

Компьютерли таълим дастурлари — компьютерли таълим дастурлари, одатда 2 хил, яъни ахборот маълумотли ва назорат таълимий тартибда ўқитиш имкониятига эга бўлган турларга бўлинади.

Талабаларни масофадан туриб ўқитиш мобайнида ўз-ўзини билимини синаб ҳам жорий ёки оралиқ синашда муҳим аҳамият касб этади.

Махсус ишлаб чиқариладиган ускунавий воситалардан фойдаланиш компьютерли таълим дастурларини яратиш жараёнини анчагина енгиллаштиради. Улар ёрдамида компьютер технологияларидан беҳабар бўлган тарих, адабиёт, ҳуқуқ ва бошқа фан ўқитувчилари ҳам бемалол таълим дастурини яратиш мумкин.

Чоп этилган материаллар аудио ва видео ёзувлар билан биргаликда ўқув материалига киришни кенгайтириш ва соддалаштириш, ўқув материални қулай ва кўргазмали таркиблаш учун, шунингдек, унинг устида

осон ҳаракатланиши (навигация) учун фойдаланилади.

Компьютерли ўқитиш тизими — «Компьютерли ўқитиш тизими куйидаги вазифаларни бажаришга имкон берувчи ўқув методик ва дастурий-техник воситалар комплекси деб ҳисобланади:

- билимнинг аниқ предмет соҳасини ўрганиш;
- ўқув курсларида ишланмаларни қўлаш;
- ўқув жараёнини бошқариш...»

Бугунги кунда ўқув жараёнини ташкил этишда қўлланилаётган компьютерли ўқитиш тизимларини куйидаги синфларга ажратиш мумкин:

А) маърузани иммитацияловчи ва ўрганувчи материални баён этишда аниқ режага эга бўлган маърузачи типдаги тизимлар;

Б) семинар, лаборатория машғулотларини иммитацияловчи ассистент типдаги тизимлар;

В) билимларнинг бошланғич даражасини ва ўқувчининг психологик ҳолатларини текширишга имкон берувчи репититор типдаги тизимлар;

Г) ўрганилаётган ва ёндош фанлар бўйича фойдаланишга мўлжалланган маълумотлар базасини ташкил қилувчи маслаҳатчи типдаги тизимлар».

(Р.Бекмирзаев *Фундаментал фанларни ўқитишда ЯАТ ларнинг қўлланилиши. «Табий фанларни ўқитиш муаммолари» мавзусидаги республика илмий-усулибий анжумани. Жиззах, 2006. 175-бет).*

Компьютер тармоқлари — компьютерларда ўзаро ахборот алмашиш имкониятини берувчи қурилмалар мажмуи (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 135-бет).*

Компьютер тизими — маълумотларни қайта ишлаш. Маълумотларни қайта ишлаш жараёнини автоматлаш-

тириш ва керакли жойларда ундан фойдаланишга уза-тиш.

Электрон ва электромеханик элементлар, алоқа тармоқлари, алгоритмлар, моделлар, мезон ва тамойил-ларни амалиётда жорий этишда фойдаланилади.

Конституция -- давлатнинг асосий қонуни. У давлат тузилишини, ҳокимият ва бошқарув органлари тизими-ни уларнинг ваколати ҳамда шакллантирилиши тартиби, сайлов тизими, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари-ни белгилаб беради.

Конструктивизм — бу ўрганиш назариясининг бир қисми бўлиб, унда қайд этилишича, кишилар ихтиролар ва талқинларни амалга ошириш воситасида маъноларни яратадилар ёки пайдо қиладилар.

Конструктивизм -- ўрганиш назариясининг бир қисми бўлиб унда кишилар «Ихтиро» ва талқинларни амалга ошириш ёрдамида маъноларни яратадилар ёки барпо этадилар.

Концепция -- «мақсадга етишишнинг хомаки режаси мазкур соҳада мавжуд қонуниятлар билан асослаб берилган босқич концепция ёки илмий асосланган тахмин дейилади.

Тахмин илмий асосланиб, концепцияга айланаётганда ўз босқичида қолиб кетиши ёки хомаки тахминнинг баъзи ўринлари тасдиқ топиб, баъзи ўринлари инкор қилиниши йўли билан концепцияга айланади. Хомаки тахминнинг ҳамма ўринлари юз фоиз концепция босқичга ўтмайди.

Илмий асосланиб, маромига етказилган тахмин концепцияга айланди, дейлик. Ҳар қандай илмий асосланган тахмин тўғри эканлиғни билиш учун уни амалда синаб кўриш талаб қилинади. Мақсадга

етишишнинг илмий асосланган тахминий режа (концепция) сининг амалда синаб кўрилиши тажриба дейилади.

Режа қанчалик илмий асосланган бўлмасин, тажрибадан ўтмаслиги мумкин. Бундай ҳолда ҳамма жараён бошидан қайтарилади. Яна бошқача тахмин қилинади ва ҳоказо. Кейинги фикрлар ҳам тажрибада ўз тасдиғини топмаса, жараён яна қайтарилади ёки мулоҳаза босқичига қайтиб, мақсаддан кечилади. Чунки тажриба ҳақиқат мезонидир. Фақат тажриба синовдан ўтган ва таърифи маромига етган билим ёки билимлар мажмуаси тўғри деб ҳисобланади ва шу соҳа фани ёки амалиёти назариясини бойитади». (Б.Зиёмухаммедов «Комилликка элтувчи китоб»- Т.: Турон- Иқбол., 2006й. 62-бет).

Кошифий (1440—1505). Тўлиқ исми — Ҳусайн Воиз Кошифий. У Хуросоннинг Сабзавор шаҳри Байҳақ кен-тида туғилган. Болалик ва ёшлик йиллари Сабзавор, Нишопур ва Машҳад шаҳарларида ўтади, у ердаги мадрасаларда таҳсил олади. Кошифий Ҳусайн Байқаронинг воизи (нотиғи), таъбирчиси, маслаҳатчиси бўлган. У Хуросон шаҳарларида ваъз айтиб, хулқ-одоб қоидалари, Куръон ва ҳадис масалаларини шарҳлаб халқ орасида ҳурмат-эътибор қозонган. У Жомий ва Навоийлар билан ижодий алоқада бўлган.

Асарлари: «Ахлоқи Мухсиний», «Ахлоқи Карим», «Сухайлий», «Жавоҳирнома», «Рисола дар илми эълод» («Сонлар ҳақида рисола»), «Равзат уш шуҳадо» («Шаҳидлик боғи»), «Ойнаи Искандарий», «Тафсири Ҳусайний», «Рисолати ҳотамий ёки Китоби ҳотамнома» («ҳотамтой ҳақида рисола»), «Саҳифаи шоҳи», «Бадое ал-афкор фи санное ал ашъор». Унинг асарлари араб,

форс, татар, урду, эски ўзбек тилларида чоп этилган. Олим ахлоқий тарбиянинг назарий асосларини яратиб берган. Олим таъкидлашича, одоб — қалбни ёмон сўзлардан ва ножўя хулқдан сақлай олиш, ўзини ва ўзгаларни ҳурмат қила билишдир. Кошифий тарбияда ота-она ва мураббийларнинг вазифаларини белгилаб беради. Таълим жараёнида олимнинг педагогик қарашларидан кенг фойдаланиш ижобий самаралар беради.

Кузатиш — бу илмий билимга тегишли ижодий фаолият бўлиб, у илмий билишдаги амалий методлардан биридир. Унинг асосий вазифаси назарий тадқиқотлардан олинган натижаларни амалий жиҳатдан асослаб беришдан иборат. Илмий билишнинг кузатиш методи қадимдан маълум бўлиб, у бугунги кунда ҳам ўз ўрни (роли) ва аҳамиятини йўқотган эмас. Демак, кузатиш методи доимо илмий тадқиқотчиларнинг асосий тадқиқот қуроли бўлиб келган. Кузатиш методи ёрдамида қуйидаги йўналишдаги муаммоларни самарали ҳал этиш мумкин:

1. Табиат ва жамият ҳодисалари ҳамда воқеаларини ўрганиш имкониятини яратиш йўналишидаги ижодий фаолиятда.

2. Кишилардаги диққат-эътибор ва ҳис-туйғуларни ўрганиш жараёнидаги ижодий фаолиятда.

3. Асаб тизимининг ташқи ифодалари ва уларнинг одам организмига таъсирлари, шунингдек, организмнинг турли ташқи муҳитга таъсирларининг моделларини тузишдаги ижодий фаолиятда.

4. Инсонлардаги хатти-ҳаракатлар, сир-синоатлар (сезгирлик, синчковлик, хулқ-атвори, нутқ фаоллиги ва ҳ.к.) ни ўрганиш борасидаги ижодий фаолиятда ва шу

кабиларда . Кузатишнинг мақсади: кузатиловчи вазиятга ишонч ҳосил қилиш.

Кузатиш объектлари: гуруҳ; табиат; ҳайвонот олами; муомала жараёни; шахсларнинг турли фаолиятлари ва шу кабилар.

Кузатиш (илмий билиш) — илмий билишдаги амалий методлардан бири бўлиб, у назарий тадқиқотлардан олинган нитажаларнинг амалий аҳамиятини асослайди.

МАҚСАД-ВАЗИФАСИ:

1. Табиат ва жамият ҳодисалари ва воқеаларини ўрганиш имконияти яратилади.

2. Кишилардаги диққат-этибор ва ҳис-туйғулар ўрганилади.

3. Асаб тизимини ташқи ифодалари ва уларнинг одам организмга таъсирлари ўрганилади.

4. Инсонлардаги имо-ишоралар, сезгирлик, синчковлик, ҳулқ-атвори, нутқ фаоллиги ва шу кабилар ривожлантирилади.

Илмий билишнинг кузатиш методи қадимдан мавжуд бўлиб, у ҳозирги замон илм-фанида ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Шу сабабли ҳам, у илмий изланувчиларнинг асосий тадқиқот қуролига айланган.

Қўлланилиши:

1. Воқеийлик содир бўлишини, атроф-муҳитни, инсон шахсини кузатиш муайян қисмлар, йўналишларга ажратишда.

2. Кузатишнинг кўлами, хусусияти ва ўзига хослигини аниқлаш, яъни уни нималарга қаратилишини белгилаб олишда.

3. Кузатиш жараёнида барча ҳолат ва ташқи қиёфа, кўринишларнинг ўзига хослигини қайд этиш соҳасида.

4. Кузатиш давомида тўпланган омиллар, маълумотларни математик статистика методлари ёрдамида ҳисоблаш ишларида ва ҳ.к.

Кузатувчи вазиятга ишонч ҳосил қилиш жараёнида доимо фойдаланилади.

Кузатишнинг объекти: гуруҳ, табиат, ҳайвонот олами, муомала жараёни, шахснинг фаолияти.

Кузатишнинг предмети: руҳий ҳолат, ҳодиса, жараён, сифат, фазилят, хислат ва ҳ.к.

Кузатув методи — бу ҳодиса ва жараёнлар билан фаол танишувини амалга оширувчи методдан иборатдир.

Кузатув методи асосан қуйидаги йўналишларда ўз самарасини беради:

Кузатиш; фаолият маҳсуллари таҳлили; ўлчаш; корреляцион кузатувлар; маълумотлар йиғиш; тушунтириш методини кузатувга нисбатан қўллаш ва шу кабилар.

Кузатиш методининг асосий афзаллиги шундан иборатки, кузатиш режалаштирилган шароитларда ўтказилади, кузатиш кузатилаётган ҳодиса ва жараённинг мавжуд ҳолатини (хулқ-атворини) ўзгартирмайди. Кузатишни битта одам устида ҳам ва бир гуруҳ шахслар устида ҳам олиб бориш мумкин. Бу метод болалар боғчаси гуруҳларидан тортиб олий таълимдан кейинги ижтимоий гуруҳларгача бўлган жараёнларда ҳам фойдаланишга қулай.

Кузатиш методи технологияси (КМТ) — бу илмий тадқиқот ишларини бажариш давомидаги тадқиқотнинг амалий жиҳатларини муайян алгоритмик тизимда олиб бориш технологияси.

КМТ йўналишлари қуйидагилардан иборат:

1. Воқеийлик содир бўлишини, атроф-муҳитни, инсон шахсини кузатишни муайян қисмларга ва

йўналишларга ажратади.

2. Кузатишнинг кўлами, хусусияти ва ўзига хослигини аниқлаш, яъни нималарга қаратишини белгилаб олиш.

3. Кузатиш жараёнида барча ҳолат, аломати ва ташқи қиёфа, кўринишларини ўзига хослигини қайд этиш.

4. Кузатиш давомида тўпланган омиллар, маълумотларни математик статистика методлари ёрдамида ҳисоблаш.

Курсор — Компьютер экранида силжиб борадиган объект номини ёки бажарилаётган амалнинг жойини кўрсатувчи нишон, белги. У клавиатура, «сичқонча», ёруғлик пероси ёки дастур бошқарувидан олинган буйруқларга монанд силжийди. Экранда курсор тўртбурчак, нишон, стрелка ёки қисқа чизикча шаклида акс этади. Инсон ва компьютер мулоқотнинг муҳим элементи.

Кўникма — онгли фаолият (ҳаракат)ни тез, тежамли, тўғри, кам жисмоний ва ақлий куч сарфланган ҳолда бажариш жараёни натижаси. У шахснинг билимлари асосида таркиб топади. Дастлабки шаклланиш босқичларида бундай ҳаракатлар жиддий диққат билан бажарилади, кейинги босқичда диққат билан назорат қилиш камайиб боради ва натижада автоматлашган ҳаракатга айланади.

Ҳаракат турлари бўйича уч турга: ҳаракат кўникмалари, сенсор кўникмалар, ақлий кўникмаларга бўлинади. Кўникмалар мунтазам машқ қилиш (такрорлаш) орқали зарур даражада сақланади. Ана шу сабабли ҳам унинг таълим-тарбиядаги аҳамияти беқиёс.

Маълум вақт такрорланмаслик кўникма дара-

жасининг пасайишига олиб келади. У катта машқлар бажариш, малака ошириш орқали тикланади.

Кўникма -- инсоннинг илгариги тажрибалари асосида муайян фаолият ёки ҳаракатни амалга ошириш қобилияти.

Кўникма -- бу шундай ақлий ва жисмоний ҳаракатлар, усуллар ва йўл-йўриқлардан иборат бўлиб, улар ёрдамида режалаштирилган мақсадга эришилади ёки муайян бир фаолият амалга оширилади.

Кўникма — у ёки бу ишни бажаришнинг автоматлашган усули бўлиб, онгли ишнинг бажарилишини назорат қилишдан озод қилади ва уни ишдан қутилган мақсадга қаратади.

Инсонда кўникмалар онгли ҳаракатларнинг автоматлашуви туфайли юзага келади.

Кўникмалар одамнинг ўз тажрибасида аввал эгаллаб олган малакалари асосида пайдо бўлади ва амал қилади. Турмуш тажрибасида аксинча ҳам бўлади. Баъзан кўникмалар шахсда малака ҳосил қилади ва унинг малакали ишлашига ёрдам беради, баъзилари, аксинча, шахсдаги малакалилик сифатига салбий таъсир этади ва уни ўзгартиради. Бу ҳол малака ва кўникмаларнинг ўзаро таъсири, деб юритилади.

Одам фаолиятида кўникмалар малака тарзида ҳам намоён бўлади. Ҳар қандай малака кўникма бўла олади, лекин ҳар қандай кўникма малака бўла олмайди. Кўникмалар автоматлашган моҳият касб этсагина, малака бўлади. Масалан, талабанинг турли ҳаракатларни шакллари ёзиш жараёни автоматлашган бўлгани учун кўникилган ҳаракат бўлиб қолган. Шунинг учун талаба ҳарфларни чиройли ва соз ёза олади. Бу ҳаракат талабанинг малакалашган кўникмаларидир. Жуда кўп

марта такрорлаш туфайли талабаларнинг ҳарфлар шакллари ёзишлар билан боғлиқ ҳаракатлари шу даражада автоматлашгани, унда онг бевосита иштирок этмайди.

II

Лаёқат — бу қобилият тараққиётининг дастлабки шарти сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг сезги органлари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятларидир. Лаёқат қобилиятнинг табиий заминидир.

Лаёқат кўп қирралидир. Фаолият томонидан қўйилган талабларнинг характериға боғлиқ равишда айнан бир хил лаёқатлар ҳар хил қобилиятлар ривожланиши мумкин. Шахснинг қобилияти туғма лаёқат асосида муҳитға, таълим-тарбияға боғлиқ ҳолда ўсиб боради. Ҳар бир олам боласи «мудраб ётган» лаёқат (туғма имконият) билан дунёға келади. Ундан сўнг у мансуб бўлган ижтимоий муҳит бу лаёқатни юзага чиқаради. Лаёқат, айниқса, ёшлик чоғларида жадал ривожланади. Масалан, Серёжа Халыпин (Москва шаҳри), 14 ёшида мактабни тамомлаб, Д.И.Менделеев номи Москва кимё-технология институтининг талабаси бўлди.

Америкалик Майк Грост 11 ёшида Мичиган университетиға қабул қилинди. Англиялик Майбелле 4 ёшида 1 синф ўқувчиси бўлди. Европалик Давид Арутюнян 12 ёшида политехника институтининг кибернетика факультетиға қабул қилинди. Олти ёшли қирғиз йигити Асилбек Сайданов машҳур эпос — «Манас»ни ёддан айтиб, республика кўриғида биринчи

даражали диплом билан тақдирланган. Мексикалик Антонио Хуарес эса бир вақтнинг ўзида испан тилида гаплашиб туриб, инглиз тилидаги текстни бемалол ёза олади.

Лазер диск — лазер нури ёрдамида ўқиладиган, диск шаклидаги маълумотлар ташувчиси. Иккилик саноқ тизимида берилган маълумотлар металл ёки полимер лазер диск устига кучли лазер нури ёрдамида майда чуқурликларга ва улар орасидаги ўрталикларга ёзилади. Шахсий компьютерларда тахминан 650 байт ҳажмидаги маълумотларни сақлаш имконини берадиган компакт — дисклар (CD) қўлланилади.

Лазер принтери — лазерли чоп этиш технологияси услуги асосида ишловчи ва компьютер ахборотини чоп этиш вазифасини бажарувчи аппарат. Компьютердан чиқиш маълумотлари экраннинг нуқталар тўпламига ўхшаш растр форматига ўтирилади. Лазер билан ёруғланган нуқталарда барабан электрсизланади.

Лафз — ҳалоллик, ўткир ақллилик, қатъийлик, мардлик, меҳр-мурувват каби хислатлар йиғиндисидир. Лафзи ҳалоллик, ўз лафзида туриш халқимизга хос фазилат, у доимо кишига хусн бағишлаб келган. Лафз эгаси бўлган кишиларда инсонийлик кучли бўлади. Бундай инсонлар одоб-ахлоқли бўлиб, одамларни яхшилик сари етаклайди, яхшиликларни шараф билан бажаради. (Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 39-бет).

Локал тармоқ — бир бинода ёки бир-бирига яқин биноларда жойлашган компьютерларда ўзаро ахборот алмашиш имконини берувчи тармоқ (*А.А Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й.*

Лицензия — таълим бериш хизматларини амалга оширишга рухсат берувчи ҳужжат.

Лицензиялаш -- давлат ва давлатга молик бўлмаган муассасаларга таълим хизматларини амалга ошириш ҳуқуқини бериш учун лицензия бериш тадбири.

Луғат — аниқ бир тартибда жойлашган сўзлар (ёки сўз бирикмаси ва ҳ.к.) тўплами бўлиб, у келтирилган сўзларнинг мазмуни, моҳияти, фикрлардаги ўрни, турли ҳолатларда ишлатилиши, баъзан келиб чиқиши, бошқа тилдаги таржимаси тўғрисида маълумот берувчи нашр.

М

Мавлоно (арабча — бизнинг жаноб) — Ўрта Осиё, Афғонистон ва Покистонда энг юқори лавозимдаги амалдорлар, ёзувчи, олим ва фозил кишиларни, устозларни улуғлаб, уларнинг номларига қўшиб ишлатиладиган сўз.

Мавлоно сўзи ҳурмат маъносида шахс номларидан аввал айтилган. Масалан, Мавлоно Алишер Навоий, Мавлоно Жомий, Мавлоно Муқимий ва ҳ.к. Мавлоно термини Ўрта Осиёда ўрта асрларда қўлланилган.

ЎЗМЭ — Т. ЎЗМЭ, 2003 й. 5-ж. 342-б.

Мавзу — араб тилида жойлаштирилган, қўйилган деган маънони англатади.

Мавзу атамаси асосан қуйидаги икки йўналишда кўпроқ истеъмолда бўлади.

Мавзу — бу муҳокама, маъруза, суҳбат, муаммо, конференция, дарс, илмий асар ва шу кабиларнинг асосий мазмун-моҳиятини ифодаловчи қисқа, ихчам ва аниқ фикрдир.

Мавзу — бу адабиёт ва санъатда ижодкор томонидан танланиб, унинг ғоясини акс эттирдиган бадиий тасвир объекти, ҳаётий материал доираси.

Ўз МЭ — Т. Ўз МЭ, 2003 й. 5-ж. 341-б.

Магистр — (лотинча *magister* — бошлиқ) у олий таълимнинг тегишли босқичига мувофиқ дастурларни муваффақиятли ўзлаштирган шахсларга бериладиган академик даража. Кўпинча ривожланган мамлакатлар ОХЮда бериладиган академик даража бўлиб, у ОХЮни тугатиб, барча назоратларни муваффақиятли топширган ва магистрлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилган шахсларга берилади.

Магистратура — аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизида таълим муддати камида икки йил давом этадиган олий таълимдир. Ундаги таҳсил якуний классификацион давлат аттестацияси ва магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш билан ниҳоясига етказилади. Магистрларга давлат томонидан тасдиқланган намунадаги касб-ҳунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Магистр бакалаврдан фарқли равишда маълум ихтисослик бўйича юқори малакали мутахассис ҳисобланиб, илм-фан соҳасида, ишлаб чиқаришнинг масъулиятли лавозимларида фаолият кўрсатади. У аспирантурага кириш ҳуқуқига эга.

Маданий мерос — авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, ахлоқий, илмий, тафаккурий, диний ва руҳий қарашлар, халқ маданияти ва ижоди каби моддий ҳамда маънавий бойликлар мажмуи.

Маданий функция — бу кўпроқ бўлажак мутахассисларнинг миллий истиқлол ғоялари билан

суғорилганлигига боғлиқ бўлиб, улардаги маънавий етуклик билан боғлиқ фаолиятдир. Бу эса мутахассис, деган баҳо асосидир.

Маданият (М):

«Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида жамиятни янгилаш соҳасида олиб борилаётган ислохотлар билан бир қаторда маданиятни юксалтиришга ҳам алоҳида эътибор берилди. Халқимизнинг маънавий қадриятларига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, уларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, муқаддас динимиз урф-одатларимизни, илмий, маданий меросимизни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.»

«Давлат тили тўғрисида»ги (21.10.1989й.)

Қонун, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» (29.08.1997й.) нинг қабул қилиниши, Ўзбекистон Бадиий академияси (1997й.), Ўзбекистон Давлат Консерваторияси (2002й.), Ўзбек Миллий академик драма театри (2002й.), эстрада мусиқасини ривожлантириш тўғрисидаги ва бошқа бир қанча қарор ва фармонларнинг қабул қилиниши, бир қанча мутафаккир ва алломаларимизнинг муқаддас номлари тикланиб, юбилейлари халқаро миқёсда кенг нишонланаётгани давлатимиз томонидан М.ни ривожлантиришга кўрсатилаётган ғамхўрликнинг амалий ифодасидир»

(ЎЗМЭ. Т.: ЎЗМЭ, 2003 5-ж 373-б).

Маданият — инсоннинг эгаллаган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган малакали ҳаракатлари ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар, бошқаларга завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодисадир.

Маданият — дунё тўғрисидаги тасаввурлар бойлик-

лари ва муайян турмуш тарзининг умумийлиги билан боғлиқ бўлган одамлар учун умумий ахлоқ қоидалари тизими. Маданиятни ўзлаштириш, ўргатиш ёки ўқитиш ёрдамида амалга оширилади. Шахснинг (ахлоқий, сиёсий, касбий ва ҳоказо) маданияти билимлар, малакалар, кўникмалар, ахлоқий қобилияти, ахлоқий ва эстетик ривожланиш, дунёқараш, одамлар билан ўзаро мулоқотларининг усуллари ва шакллари, шахсий қобилиятларининг ривожланиш даражаси каби фаолиятда амалга ошириладиган инсоний кучлар ва қобилиятларни ўз ичига олади.

Шахснинг маданият даражаси унинг умумлашган маданий меросга эришганлиги, ўзига хос қобилиятларнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади.

Мадраса (араб. дараса — ўрганмоқ) — мусулмонларнинг ўрта ва олий ўқув юрти. Уламолар ва мактабдорлар, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида давлат органлари хизматчиларини ҳам тайёрлайди. VI—VIII асрларда ислом дини уламолари мусулмон илоҳиёти масалаларини шарҳлаб турадиган марказ сифатида араб мамлакатларида пайдо бўлган. IX—XIII асрларда ислом динига эътиқод қиладиган мамлакатларда, жумладан, Ўрта Осиёда тарқалди. Мадрасаларда миллий зиёлилар тайёрланган. Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида айтиб ўтилган 937 йилда ёнгиндан зарар кўрган «Форжак» мадрасаси Ўрта Осиёдаги дастлабки мадраса бўлган.

Мадрасага мактабхонани тугатганлар қабул қилинганлар. Талабалар ёши 10 ёшдан 40 ёшгача бўлган. Улар мадраса ётоқхонасида яшаш ҳуқуқига эга бўлган кундузги бўлим дарсларга эркин қатновчи сиртқи бўлим

талабалари тоифаларига ажратилган. Мадраса ўқув дастурининг умумий жиҳатлари X—XII асрларда ишлаб чиқилган ва кейинчалик такомиллашиб борган. Машғулотлар одатда сентябрда бошланиб, май ойигача давом этган. Ёз ойлари ва рамазон ойида таътилга чиқилган. Мадрасада ҳафта кунлари таҳсил (шанба, якшанба, душанба, сешанба) — Машғулот кунлари ва таътил (чоршанба, пайшанба, жума) — ўтилганларни такрорлаш ҳамда дам олиш кунларига бўлинган. Дарслар қуёш чиқиш пайти бомдод номозидан кейиноқ бошланган. Мадрасада таълим уч босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) гуруҳларда олиб борилган. Адно босқичи «Ақоид» китобини ўқишга ўтгунча давом этган, авсат босқичида «Ақоид» китобини ўқишдан бошланиб, «Шарҳи мулла» китобини ўргангунча бўлган ва ундан кейинги мураккаб қўлланмаларни ўрганувчилар аъло босқич талабалари ҳисобланган. Мадрасада ўқиш талабаларнинг иқтидорига қараб 7–12 йил давом этган. Ўрта Осиёдаги мадрасаларда араб ва форс тилида ёзилган китоблар ўқитилган, улар талабаларга мударрислар томонидан туркий тилда шарҳлаб берилган. Мадрасада ўқув курси, одатда, «Аввали илм» деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмасини ўзлаштириш билан бошланган. Кейин ўрта асрларнинг илмий тили ҳисобланган араб тили грамматикаси ўқитилган. Араб тили грамматикасидан сўнг ўқув курси икки бўлимга: умумтаълим курси — мушкулот ва фикҳ курси — масала бўлимларига ажратилган. Талабалар ўз хоҳиш-истаклари ва қобилиятларига қараб мушкулот ёки масала бўлимларидан бирини, агар истасалар ҳар икки бўлимни ўқиб тамомлашлари мумкин бўлган. Мадрасаларда тўлиқ курсни

Ўқиб тамомлаш учун талабалардан фалсафа ва ҳуқуқ фанларига оид тахминан 137 дарслик-қўлланмани ўзлаштириш талаб этилган. Бу дарсликларнинг аксариятини ўртаосиёлик алломаларнинг асарлари ташкил этган. Мадрасаларда талабаларнинг қизиқишлари ва мударрисларнинг мавжудлигига қараб фалакиёт, ҳандаса, тиббиёт, кимё, тарих, жўғрофия, адабиёт, аруз илми, меъморчилик асослари, хаттотлик, мусиқа, ахлоқ, нотиклик каби фанлар ҳам ўқитилган. XIX аср охири XX аср бошларида Ўрта Осиё мадрасалари ўқув дастури бирмунча ислоҳ қилиниб, уларда ўқитиладиган фанлар таркибига турк, рус, француз, инглиз тиллари, физика, зироатчилик, ҳисоб, гигиена, психология, методика, тригонометрия, сиёсий иқтисод, тижорат каби фанлар кириб кела бошлаган.

(ЎзМЭ. 5-том, 376—377-бет).

Мадрасалар: ҳозирги Алишер Навоий номидаги САМДУ нинг тарихи Самарқандда 1420 йили Мирзо Улуғбек томонидан қурдирилган ва ташкил этилган мадраса Улуғбек расадхонасига бориб тақалади. Бундан гашқари, Самарқанддаги Шердор мадрасаси, Тиллакори мадрасаси, Бухородаги Мир Араб мадрасаси, Абдуллаҳон мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Хивадаги Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси, Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси, Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаси, Бароқхон мадрасаси, Андижондаги Гумбаз мадрасаси ва шу каби мадрасалар ҳам бор бўлган.

Мадҳия (араб.—мақтов, таъриф) — бирор шахс, воқеа ёки нарсанинг мақтовига бағишланган бадий асар. Баъзан асарнинг бир қисми ҳам мадҳия бўлиши мумкин. Араб, форс ва ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарига кўра, ҳар бир йирик эпик асарнинг бош қисмида махсус

(асосан, шерий) мақтовлар берилган. Одатда, бу мақтовлар фалсафий оқимларнинг асосчилари, асар ёзилган пайтдаги ҳукмдор ва бошқаларга бағишланган. Шунингдек, шоирлар ўзларидан аввал ўтган буюк шахсларга мақтовлар бағишлаши ҳам одат бўлган.

Муайян давлатга бағишланган шерий — мусиқий асар ҳам мадҳия ҳисобланади (Байналмилал тилда гимн). Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси.

ЎЗМЭ-Т.: ЎЗМЭ 5-ж 379-б.

Мажбурий таълим — бу Ўзбекистонда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан бири бўлиб, у умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълимида таълим олувчи таълим йўналиши (Академик лицей ёки касб-хунар коллежи)ни ихтиёрий танлаш ҳуқуқига эга.

Мажмуий-услубий таъминот — ажратилган вақт доирасида фанни (касбни) тўлиқ ва сифатли ўзлаштириш учун зарур бўлган, энг мақбул ўқув-услубий ҳужжатларни ва ўқитиш воситаларини ишлаб чиқиш ва таъминлаш.

Мазмунни мўлкаллаб йўналганлиги — таълимдаги янгича йўналганлик бўлиб, у таълим мазмунининг мақсад сифатидаги устуворлиги, унинг белгилловчи ролини тан олиниши, унинг натижаси маданий йўналтирилган ижтимоий ва касбий фаолият бўлади. Маълумки, таълим мазмунига фан ва техникадан ташқари ижтимоий-маданий қадриятлар: санъат, тажриба, миллий анъаналар, шахс, маънавий ахлоқ ва шу қабилар киради.

Мактаб—ўқитувчи раҳбарлигида таълим олувчиларга таълим берадиган ва тарбиявий ишлар олиб бориладиган ўқув-тарбия муассасаси. Мактабларни шартли ра-

вишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Бериладиган билимларнинг характериға кўра — умумий ва касбий мактаблар.

2. Бериладиган билимларнинг кўламиға кўра — бошланғич, ўрта, ўрта махсус, олий мактаблар.

3. Мактабнинг ким томонидан таъминланиши ва бошқарилишиға кўра — давлат, хусусий, жамоа мактаблари.

4. Таълим олувчиларнинг жинсларига кўра — аралаш (аёллар ва эркеклар), фақат аёллар (Хотин-қизлар билим юртлари) ва фақат эркеклар мактаблари.

5. Таълим олувчиларнинг эътиқодларига кўра — дунёвий ва диний мактаблар.

6. Таълим олувчиларнинг ўқув муассасаларида бўлишиға кўра — қатнаб ўқийдиган ва тунаб қолинадиган (интернат) мактаблар.

Бундан ташқари, йўналишлар (соҳалар) ёки оқимлар бўйича ҳам мактаблар бўлиши мумкин. Масалан, Ўзбекистондаги математиклар мактаби, Ўзбекистондаги кибернетиклар мактаби ёки айрим ҳолларда буюк олимлар — академиклар мактаблари (академик В. К. Қобулов мактаби, академик Х. Абдуллаев мактаби ва ҳ.к.) — булар илмий мактаблар. Ёки Маъмун академияси, Улуғбек расадхонасидаги фаолиятлар ҳам илмий мактаблар сирасига кирази. Шунингдек, атамаси бошқа йўналиш ва соҳа (ҳайкалтарошлик, меъморчилик ва ҳ.к.) ларға атаб ҳам ишлатилади. Айниқса, буюк олимларимизға нисбатан «Мактаб яратган олим» деган улуг ном ҳам шулар жумласидандир.

Мактабгача таълим (МТ) — миллий педагогик кадрлар тайёрлашнинг бошланғич шакли. МТ нинг вазифаси болани соғлом, ҳар томонлама камол топиб шакллани-

шини таъминлаш, улардаги ўқишга интилиш ҳиссини уйғотиш ва уни мунтазам таълим олишга тайёрлашдан иборатдир. МТ бола 6—7 ёшга етгунча давлат ва нодавлат мактабгача тарбия болалар муассасаларида ҳамда оилаларда амалга оширилади. Унинг мақсад-вазифаларини рўёбга чиқаришда маҳаллалар, жамоат ва хайрия ташкилотлари, халқаро фондлар иштирок этиши мумкин.

Мактабгача таълим — бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайдиган таълим. Бу таълим 6-7 ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Мактабдан ташқари таълим — болалар ва ўсмирларнинг яқка тартибдаги эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек, бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан таълим муассасаларида ташкил этиладиган таълим.

Мактабдан ташқари таълим муассасалари — фаолият кўрсатиш тартиби қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган, болалар, ўсмирлар, ижодиёт саройлари, уйлари, клублари ва марказлари, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, санъат мактаблари, мусиқа мактаблари, студиялар, кутубхоналар соғломлаштириш муассасалари.

Мактабда таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш — кўп жиҳатдан ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати, машғулот жараёнида ижодий завқ уйғота билиши, ўқитувчининг мустақил фикрлаш маданияти, шахсий индивидуал қобилиятини ривожлантирувчи

омилларга ўргатишга боғлиқ жараён.

Мактабшунослик — педагогика фанининг мактаб ишларини бошқариш асослари, йўл, шакл, восита, усул ва методларини тадқиқ этиш билан шуғулланувчи махсус соҳаси. Мактабни бошқаришнинг ўзига хос қирраларини очиб беради. Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Давлат тили тўғриси»да, «Таълим тўғрисида» ги қонунлар, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури », Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Халқ таълими вазирлигининг таълим-тарбия жараёни, шунингдек, ўқув муассасаларини ташкил этиш ва ривожлантириш тўғрисидаги қарорлари, илғор мамлакатлар ҳамда педагогика фанида бу соҳада тупланган тажрибалар мактабшуносликнинг асосий манбалари ҳисобланади.

ЎЗМЭ — Т.: ЎЗМЭ, 2003й. 5-ж 41-б.

Малака — бу шахс ҳаракатининг амалга оширилиши ва бошқарилишининг автоматлашган шаклидир. Шахснинг малакалари шу билан характерланадики, унинг ҳаракатлари осон ва тез, гўё ўз-ўзидан бажарилаётгандай бўлади. Шу туфайли ҳам бир ҳажмдаги ишни малакали ва малакасиз шахс турли муддат ва турли сифат билан бажаради. Шахснинг малакалари унинг фаолиятининг барча соҳалари учун хосдир. Фаолиятнинг бирор соҳаси учун ҳосил қилинган малака шахснинг фақат шу соҳадаги меҳнатни осонлаштирибгина қолмасдан, фаолиятнинг бошқа соҳаларидаги ҳаракатнинг ҳам тезлиги ва самарали бўлишига ижобий таъсир кўрсатади.

Турли соҳаларга нисбатан бўлган малакалар шахсда бирданига, қисқа муддатда вужудга келмайди. Шахс малака орттириши учун муайян соҳани тизимли

равишда такрорлаб туриш талаб қилинади.

Малака — муайян меҳнат фаолиятини бажариш учун лозим бўлган назарий ва амалий умумтаълим, касбий билим, малака ҳамда кўникмалар мажмуасининг мавжудлиги.

Малака — онгли хатти-ҳаракатнинг автоматлаштирилган таркибий қисми. Малака бир хатти-ҳаракатнинг ўзини бир хил шароитларнинг ўзида кўп марта такрорлаш натижасида ҳосил қилинади. Масалан, устахоналарда ўтказиладиган меҳнат машғулотларида болға ёрдамида темир қисми малакаси қўл билан қилинадиган бир хил ҳаракатларни кўп марта такрорлаш вақтида ҳосил бўлади, бунда фаолиятнинг қисман автоматлашуви юз беради. Лекин ҳаракатнинг батамом автоматлашган нарса деб тасаввур этиш ярамайди. Ҳатто дурустгина таркиб топган малакани ҳам онг маълум даражада назорат қилиб туради. Малака қанчалик пухта бўлса, одам ишни шунчалик тез ва тўғри бажаради. Кўникма ва малакаларнинг умумий ҳамда фарқ қилувчи томонлари бор. Умумийлик шундаки кўникмалар ҳам малакалар ҳам ўқувчиларнинг олган билимлари асосида қиладиган фаолиятлари усулларини ташкил этади. Фарқ шундаки, ўқувчиларнинг фаолияти ҳар хил характерда бўлади.

Малака — ходимнинг касбий тайёргарлик даражаси, ундаги маълум ишни бажариш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг мавжудлиги. У ходимнинг малакасини белгиловчи кўрсаткич бўлиб, категория ёки дипломнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Малака ошириш — мутахассисларнинг касб билимлари ва кўникмаларини янгилаш ва чуқурлаштириш, уларни замон талабларига жавоб бера оладиган қилиб қайта тайёрлаш. Мутахассисларнинг малакасини оши-

риш ва уларни қайта тайёрлаш университетларда, малака ошириш институтларида ва профессионал қайта тайёрлаш ҳуқуқига эга бўлган ўқув марказларида амалга оширилади.

Мутахассисларни профессионал қайта тайёрлаш жараёни якуний давлат аттестацияси билан тугалланади.

Ўқув режасининг барча талабларини бажарган, якуний давлат аттестациясидан муваффақиятли ўтган тингловчилар қайта тайёргарлик ва малака оширишдан ўтганлиги ҳақида белгиланган намунадаги диплом ва сертификат оладилар.

Малака талаблари — узлуксиз таълимнинг тегишли босқичи битирувчисининг умумий билим ва касб тайёргарлиги даражасига қўйилган талаблар.

Мантиқ, логика — тўғри тафаккур юритишнинг асосий қонунлари ва шакллари ҳақидаги фан. Мантиқ ўзининг шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга. Мантиққа оид дастлабки фикрлар Қадимги Шарқ мамлакатларида, хусусан, Ҳиндистон, Хитойда вужудга келди. Қадимда мантиқ фалсафа таркибида бўлган, мустақил фан сифатида шаклланмаган. Юнон фалсафасида мантиқ масалалари дастлаб **Пармениднинг** «Табиат тўғрисида» асарида, Элейлик Зеноннинг апорияларида, Тераклит таълимотида у ёки бу даражада кўриб чиқилган. Аристотелгача бўлган мантиқий таълимотлар ичида Демокритнинг мантиқий таълимоти, Сократнинг индуктив методи ва Платон диалектикаси диққатга сазовор.

Мантиқ илмининг алоҳида фан сифатида шаклланиши Аристотель номи билан боғлиқ. У биринчи бўлиб мантиқ ўрганадиган масалалар доирасини аниқлаб берди. Унинг «**Категориялар**», «**Талқин ҳақида**», «Биринчи

аналитика», «Иккинчи аналитика», «Софистик раддиялар ҳақида», «Топпика» номли асарлари мантиқ масалаларига боғлиқ. Аристотель мантиқни «Маълум билимлардан номаълум билимларни аниқловчи» «Чин фикрни хато фикрдан ажратувчи» фан сифатида таърифлайди.

Ўрта Осиёда ҳам фалсафа ва мантиқ мустақил фан сифатида тараққий этди. Бунда Форобий, Ибн Сино, Беруний, Умар Ҳайём, Алишер Навоий, Бедил каби буюк мутафаккирларнинг хизмати катта бўлди.

ЎЗМЭ Т.: ЎЗМ 2003й. 5-ж452-б.

Мантиқий амаллар. мантиқий операциялар — берилган ҳадлари ва натижаси мулоҳаза (фикр) дан иборат амаллар.

Берилган ҳадлар сониға қараб мантиқий амаллар бир ўринли, икки ўринли ва ҳоказо деб юритилади.

Бир ўринли мантиқий амаллар сони тўртга: берилган фикрдан қатъи назар, натижаси доим чин (айнан ҳақиқат) амал, натижаси доим ёлғон (айнан ёлғон) амал, натижаси берилган фикр билан мос тушадиган амал ва ниҳоят, берилган фикр чин бўлса, натижаси ёлғон, берилган фикр ёлғон бўлса, натижаси чин бўладиган амал.

ЎЗМЭ Т.:ЎЗМ95-ж452-б.

Мантиқий қонунлар (МК) — инсоннинг тафаккурига, фикр юритиш жараёнига хос бўлган қонунлар.

МК тушунчаси фикрлар орасидаги зарурий боғланишни англатади. МК фақат тафаккурга амал қилади ва фикрнинг тўғри тузилишини, унинг аниқ, изчил, зиддиятли асосланган бўлишини таъминлайди. Тафаккур қонунлари объектив воқеийликнинг инсон миёсида узоқ вақт давомида акс этиши натижасида вужудга келган, уларда инсоннинг ижтимоий ишлаб чиқариш фаолиятининг кўп асрлик тажрибаси қайд этилган.

МҚ мангик илмида ўрганилади. МҚлар асосан тўртта: айният қонуни, зиддият қонуни (баъзи адабиётларда зиддиятсизлик қонуни деб аталади), учинчиси истисно қонуни, етарли асос қонуни. Улардан дастлабки учтасини Аристотель биринчи бўлиб таърифлаб берган. Тўртинчисини В. Лейбниц кашф этган.

МҚга амал қилиш воқеийликни билишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб, у тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради.

ЎЗМЭ. Т.:ЎЗМЭ 453-б., 2003 5-ж453-б.

Манфий сонлар — сонлар ўқидаги санок бошининг чап томонида жойлашган сонлар тўпламлари.

Нолдан кичик бўлган сонлар манфий сонлар дейилади. Улар мусбат сонларга қарама-қарши сонлар деб ҳам таърифлананди. Манфий сон тушунчаси VI—XI асрларда Ҳиндистонда яратилган. Манфий сонлар билан одатда совуқ, қарз, санок бошидан паст тараф (тўғри бурчакли Декарт координата системасида кордината ўқининг манфий томони) ва шу каби ҳолатларни белгилаш ишлари олиб борилади.

Маориф -- бу инсоният интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга хизмат қилувчи соҳа бўлиб, у билим, зиё тарқатиш орқали кишиларга таълим бериб, илмни қилиш тизими. Давлат сиёсати нуқтаи назаридан маориф мамлакатдаги таълим-тарбия ва маданий-маърифий муассасалар тизимидир.

Ушбу соҳа мамлакатимизда халқ таълими тизими деб қаралади ва бу соҳадаги барча ишлар маорифчиларимиз зиммасига юклатилган.

Маориф — 1) билим тарқатиш, таълим бериш; 2) мамлакатдаги таълим-тарбия ва маданий-маърифий муассасалар тизими (қ. Халқ таълими).

(ЎзМЭ. 5-том, 458-бет).

Мардлик — инсоннинг олий фазилати бўлиб, унда ботирлик, қаҳрамонлик, садоқат, вафо мужассамлашгандир. Ҳаётда мард, саҳий одамлар билан бирга номард, кўрқоқ, сотқин, зиқналар ҳам учраб туради. Улар мардлик ҳуснига доғ туширадилар. Мардлик қийин аҳволга тушиб қолган одамларга ёрдам ва мадад бериш, уларни қўллаб-қувватлашдир. Мард киши сўзида туради, берган ваъдасининг устидан чиқади. Мардлик фазилатига эга бўлган инсонлар ҳар қандай вазиятда ҳам одамлар учун жонини беришдан тоймайдилар. Улар маънавий жиҳатдан юксак бўлиб, вафодор, садоқатли, яхшилик қилувчи инсонлардир. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўракулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 39-бет).

Марказий процессор — ахборот тизимининг асосий таркибий қисми. У тизимнинг бошқа процессорлари ишини бoshқариш ва амалий жараёнларни бажариш учун хизмат қилади.

Маркетинг — бозор ҳолатини чуқур ўрганиш, олдиндан баҳолашни билган ҳолда товарлар ишлаб чиқиш, хизматлар ташкил қилиш, ғоялар яратиш ва уларнинг сотувини ташкил қилиш орқали юқори фойда олишни таъминлаш.

Масофавий таълим — масофавий таълим услубларига асосланган ҳолда аҳолининг кенг қатламларига тақдим этилувчи замонавий таълим хизматлари мажмуаси.

Масофавий таълим — ўқув адабиётлар алмашиниш воситалари (ер сунъий йўлдоши, телевидение, радио, компьютер алоқа ва бошқалар)га таяниб, ихтисослаштирилган ахборот муҳити ёрдамида

масофадан мамлакат аҳолисининг кенг қатламига ва хорижий давлатларга тақдим этиладиган таълим хизматлари мажмуидир.

Масофавий таълим тизимида ўқитувчиларни тайёрлашни самарадорлигини ошириш. Масофавий таълимда таълим берувчи ва таълим олувчи шахснинг мунтазам алоқасини таъминлаш асосий вазифа ҳисобланади.

1. Масофавий таълимда ўқишга ижобий ёндашувни таъминлайди.

2. Педагогик жараён мақсади сифатида таълим олувчига йўналиш бериш имконияти бор.

3. Методологик, назарий, услубий билимларини эгаллашга имкон яратади.

4. Билиш фаолиятини мустақил ташкил этиш имконини беради.

5. Таълимнинг турли ахборотларини топиш ва ўзлаштириш имконини беради.

Замонавий педагогик технология асосида ташкил этиладиган билиш фаолиятини ташкил этиш борасида самарали қўлланилади. Ахборотларга бўлган эҳтиёжларни қондиришда, ахборот олиш ва ундан фойдаланиш самараларини ҳосил қилиш борасидаги ишланмаларни тайёрлашда ишлатилади.

Педагогик фаолиятининг ижодий характерини оширади, яъни зарурий ахборотларни излай билиш, танланган ахборотлар билан ишлай билиш ва информатика воситалари ёрдамида одамлар билан мулоқотни самарали амалга ошира билиш йўналишларда янада оптималлашиб боради.

Масофавий ўқитиш — ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги тўғридан-тўғри, шахсий алоқасиз «масофадан ўқитиш» имконини яратиб берувчи замонавий ахборот ва

телекоммуникацион технологиялардан фойдаланишга асосланган ўқитиш жараёнини амалга оширишнинг янги услуби.

Масофадан таълим — ўқитишнинг ўзига хос, мукамаллашган шакли бўлиб, у ўзида ЯАТ ва мультимедия тизимига асосланган таълимнинг кундузги, кундузги сиртқи, сиртқи ва кечки элементларини мужассам этади.

Замонавий телекоммуникация воситалари ва электрон нашрлар анъанавий ўқитиш шакллариининг камчиликларини бартараф этишга имкон беради ва бунда уларнинг барча афзалликларини ўзида сақлаб қолади.

Бунда ўқитувчининг вазифаси — таълим олувчиларнинг ўрганилаётган фанга бўлган қизиқишини янада ошириш, уларда мустақил билим олиш малакасини шакллантириш ва ақлий салоҳияти ортишини таъминлаш, уларни ностандарт масалаларни ҳал этиш ва ноқулай вазиятлардан чиқиб кетишни ўргатишдан иборат. Масалаларни ечиш давомида таълим олувчига кўмаклашиш, унинг йўл қўйган хатоларини таҳлил қилиш, самарали ўқитишни танлаш каби вазифаларни бажаришда қўлланилади.

Инсоннинг ижтимоий тажрибаларини қамраб олган маданият, унинг шахс сифатида шаклланиши ва ривожланиши натижаларига сифат жиҳатидан катта таъсир кўрсатади ва хулқ - атвори меъёрларини белгилайди. Шундай қилиб, шахс маданияти тафаккур соҳасини ҳам қамраб олади, яъни онг ва турмушнинг барча соҳаларида инсоннинг ижодий фаолиятини белгилайди, унинг мавжуд имкониятини ҳар томонлама ривожлантиради.

Масофадан ўқитиш — таълим олувчининг мустақил билим олиш тамойилига таянувчи таълим жараёнининг янги тузилмаси ҳисобланади. Таълим муҳити шу билан ифодаланадики, таълим олувчилар, асосан, кўпинча ёки бутунлай фазо (ёки) вақт жиҳатидан ўқитувчидан узоқда ва айнаи вақтда улар истаган пайтларида телекоммуникация воситалари ёрдамида мулоқот қилиш имконига эга бўладилар.

Масофадан ўқитиш узлуксиз таълим шаклларида бири бўлиб, инсоннинг таълим ва ахборот олиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилади.

«Таълим» ва «ўқитиш» атамаларидан фойдаланиш бўйича бир қатъий тавсия йўқ. Таълим ҳам, жараён ҳам натижа сифатида таърифланади. Кейинги вақтларда «масофадан ўқитиш» атамасидан фойдаланиш одат тусини олди. Бу эса масофадан ўқитишнинг жараён эканлигини ва унинг ўқитиш технологияси билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Масофадан ўқитишнинг ахборот-таълим муҳити маълумотларни узатиш воситалари, ахборот ресурслари, ўзаро мулоқот баёнлари, фойдаланувчиларнинг таълим олишга бўлган эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган аппарат-дастурий ва ташкилий-услубий таъминот ва бошқаларнинг тизимий-ташкилий мажмуаларини ҳосил қилишда кенг фойдаланилади.

Масофадан ўқитиш технологияси (МХТ) — 1969 йилда Англияда бош премьер-министр Г.Вильсон ташаббусига кўра, шакллантирилган дейилади. Аммо у анча илгари барқарор ва мунтазам почта алоқалари шаклланиши даврида юзага келган. 1858 йилдан бошлаб Лондон университетида барча хоҳловчиларга уларнинг қай тарзда (ёзишмалар ёки мустақил равишда) билим

олишларидан қатъи назар, барча ихтисосликлар ва барча соҳалардаги академик даража учун имтиҳон топширишга ижозат берилган.

1938 йилдан буён Сиртқи таълим бўйича Халқаро Кенгаш, 1982 йилдан бошлаб Масофавий таълим бўйича Халқаро Кенгаш номи билан машҳур бўлган энг эски халқаро таълим ташкилотларидан бири сифатида фаолият кўрсатмоқда. Англияда ўқитувчиларни тайёрлаш дастури 130 та курсни ўз ичига қамраб олади, уларнинг кўплари фанлараро боғланишни эътиборга олиб ишлаб чиқилган.

Ўтган асрнинг 90-йилларида Англияда 40 га яқин ана шундай турдаги таълим муассасалари фаолият кўрсатган бўлиб, уларга ҳар йили 65 минг киши ўқиш учун ариза беришган. Янги педагогик технология таълим олувчиларга қулай вақтда ўқишлари учун катта имкониятлар яратиб берди. Таълим олувчиларга филиаллар тармоғи, телестудия ва компьютер тармоғи орқали маслаҳатлар берилади.

Ҳозирги вақтда Европанинг ҳар бир мамлакатида масофадан ўқитишни жорий этган таълим муассасалари анча кўпайган. АҚШ, Канада, Англия, Германия ва Франция мамлакатларининг етакчи ОҲЮ ўзларининг телекомпьютер тизими ёки тармоғига эга. ЯАТ минтақавий уюшмаларида кўпроқ қўлланилади.

Очиқ университетларнинг Осиё уюшмаси, масофадан ўқитишни ривожлантириш бўйича Лстин Америкаси ҳамкорлик тармоғи, Очиқ университетларнинг Европа уюшмаси ва бошқаларда кенг ривожланмоқда. МҲТларни яратишнинг жаҳон тажрибасини ўрганиш шунини кўрсатадики, таълимнинг компьютер тармоғидан фойдаланиб амалга оширилиши тамойили жиҳатидан

ривожланувчи техник тизим тарзида қаралади.

Ўзбекистонда бу борада XX асрнинг 80-йилларида иш бошланган эди. ЎзФА «Кибернетика» институтидаги «БЭСМ — 6» русумли ЭХМдан фойдаланиб Қорақалпоқ (Нукус), Жиззах шаҳарларида офтальмология шифохоналарига ўрнатилган телетайп аппарати ёрдамида беморларга узоқ масофадан туриб (Тошкентдан) амалий ёрдам (тиббий тавсиялар) кўрсатила бошланди.

Матбуот -- барча босма маҳсулотлар мажмуи; тор маънода даврий нашрлар, асосан, газета ва журналларни ифодалайди. Матбуот ижтимоий онгнинг ўткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жамиятига доимий ва фаол таъсир кўрсатади, жамоатчилик фикрини шакллантиради, омма онгига муайян қарашларни сингдиришда қудратли гоявий омил ҳисобланади. Матбуот жамият ҳаётини иқтисодий-ишлаб чиқариш; маданий-маърифий, илмий-техникавий ва шу каби йўналишлар бўйича ёритади.

Матбуот конференцияси — маъмурият, партиялар, давлатнинг турли ижтимоий гуруҳлари, шунингдек, телерадио компанияси вакиллари ҳамда газета ва журнал шарҳловчиси қатнашиши кўзда тутилган, ўтмишдаги ва замонамизнинг у ёки бу муаммоларининг моҳиятини сиёсатшунослар, тарихчи, ҳарбий мутахассислар ёки олимлар чиқишлар орқали очишга ёрдам берувчи анжуман.

Математикалаштириш — бу фанлар тараққиёти манн-тиқига, ишлаб чиқариш эҳтиёжини, иқтисодиётни бошқаришнинг оптимал вариантларини аниқлаш заруратига хизмат қиладиган математик таҳлил усуллари билан бири. (Қомусий луғат Т.: 243-б).

Математика фани ва унинг методлари ёрдамида ҳар

қандай нарса ва ҳодисанинг ривожланиш жараёнида ҳосил бўладиган миқдорий қийматларнинг ва аниқланиш соҳаларини ҳамда уларнинг тартиби ва алоқадорлиги ўрганилади.

Математикалаштиришнинг сабаби: табиий, илмий, гуманитар ва техник фанлар ҳамда технологик жараёнларнинг тараққиёти асосидаги ҳосил бўладиган ахборотларни алгоритмик тарзда мантиқий жиҳатдан тартибга келтиришдан иборатлиги.

Математикалаштиришнинг зарурати: эмпирик дунё (жараёнлар) дан олинган маълумотлар ва улар асосида ҳосил қилинган ахборотлар олаmidан қонун, қоида, қонуниятларни яратишдан иборатлигидадир.

Математикалаштиришнинг афзаллиги: тушунчалар, билимлар, илмлар, тенгламалар, функционал муносабатлар, функциялар ва шу кабиларнинг объектив оламининг умумлашган образи ва моделлари бўлиб, воқеийликни чуқурроқ таҳлилий билишга имкон яратди.

«Объектив олам, нарса ва ҳодисаларни илмий билишда улар ҳақида янги маълумотлар олишда, рўй бермаган ҳодисаларни башорат қилишда математиканинг роли ниҳоятда катта». (Қомусий луғат — 243-б).

Бу борада математикалаштиришнинг тараққиёти маҳсулларида бири бўлган замонавий компьютерларнинг хизматлари беқиёсдир.

Математика фани (юнон.mathematike, mathema- билим, фан) — аниқ мантиқий мушоҳадаларга асосланган билимлар шаклидаги фан. Унинг дастлабки объекти санок бўлгани учун кўпинча унга «ҳисоб-китоб ҳақидаги фан» деб қаралган. (ЎЗМЭ Т.: ЎЗМЭ, 2003. 5-ж. 513-б).

Бугунги математика фанида ҳисоблашлар, ҳатто

формулалар устидаги амаллар жуда кичик ўрин эгаллайди. Математика фани энг қадимий фан бўлиб, у узоқ ривожланиш тарихини босиб ўтган.

Математика фани, ўқувчи (таълим олувчи) ларнинг мантииқий фикрлаш малакаларини ошириши, уларнинг ўз фикрларини аниқ, тўғри ва тушунарли баён этиши учун замин ҳозирлайди. Бунда ўқитувчининг вазифаси ёшларга математика фанини ўқитишда таълимнинг замонавий ва самарали услубиятидан фойдаланишнинг оптимал вариантларидан хабардорлигидир, яъни ўқитувчининг касб маҳорати, қуруқ андозалардан воз кечиб, замон талаблари даражасида ишлай олиши, маънавий жиҳатдан етуклик даражасидир.

Математик модель — тадқиқ этилаётган объектнинг математик ифодаланиши ва уларнинг функционал вазифасини алгоритмик тарзда ифодаланиши.

Матн материалларини қўллаш усуллари— бу барча фан соҳаларига тегишли бўлиб, у асосан 5 та қуйидаги усулни ўз ичига олади:

1. Верификация («Верификация қилиш» га қаранг).

2. Билвосита ҳавола қилиш. Бу талабалар эски ва янги маълумотларни солиштириш ва қарама-қарши қўйишда ёрдам беради. Қўшимча ҳаволалар учун матн эслаб қолиш ва маълумотни такрорлашга қодир, лекин амалда уни қандай қўллашни билмайдиган талабаларга ёрдам беради.

3. Диққатни қайта жамлаш. Бу матнни ишлатишнинг кўпроқ тарқалган усули бўлиб, уни муҳокама қилиш учун асосий йўналиш нуқтаси сифатида матндан фойдаланиб, диққатни ўқитишнинг аниқ вазифаларига жамлайди. Лекин бу усулни суистеъмол қилиш мунозари зерикарли қилиши ва талабаларнинг ўз билимла-

ридан фаол фойдаланиш истакларини пасайтириши мумкин.

4. Гояларни қайта ифода қилиш— бу матнда баён қилинган гояларни қайта ифода қилиш талабалар қийин материал бўйича жавоб бераётганларида уларда дадилликни ривожлантириш мумкин. Қайта ифода қилишда талабалар матнга бутунлай ва тўлиқ ёпишиб олмасдан, матнни ишлатишнинг бошқа усуллари ҳам бирга қўшиб олиб боришлари керак.

5. «Ёпиқ китоб» усули («Ёпиқ китоб» га қаранг).

Матрицавий принтер — шакллантирилаётган рамз ёки тасвир қисми нуқталар шаклида акс эттириладиган принтер. Принтер нозик таёқчалар матричасидан иборат босиб чиқарувчи каллакка эга. Таёқчалар матричаси горизонтал тарзда ҳаракатланиб матн қатори ёки тасвир чизигини босиб чиқаради. Матрица принтерларнинг чиқариш сифати биринчи навбатда таёқчаларнинг диаметри ва сонига боғлиқ.

Мафкура — (арабча «мафкура» - эътиқодлар, қарашлар тизими) жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва гоялар мажмуи.

Ўзбекистон Президенти томонидан унинг маърузалари, рисоалари ва китобларида асосланаётган нуқтаназар ва гоялар мажмуаси моҳияти умумхалқ мафкурасидир. Бу мафкура халқимиз тарихини, маданиятини, фалсафасини, ахлоқини, сиёсий онгини, бадий дидини, диний анъаналарини чуқур ўрганиш асосида, халқимизнинг вазифалари ва келажагини истиқболини аниқ белгилаб беради.

Мафкуравий тизим (МТ) — мафкуравий тарбияни амалга ошириш жараёни. Жамиятнинг турли ижтимоий

институтлари: оила, мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ЎМКХТ, Олий таълим, меҳнат жамоалари, маҳалла кенгашлари, жамоат ташкилотлари, моддий-маърифий уюшмаларнинг тарбиявий имкониятларини мувофиқлаштириш, тартибга солиш ва уларни ягона мафкуравий тизимга хизмат қилдириш.

Ижтимоий институтлар фаолиятини ягона мақсад томон йўналтириш омиллари ва воситалари ҳамда усулларини ягона мафкуравий тизимининг бош мақсадини ҳал қилишнинг бир бутун тизилмасидан иборат қилиб шакллантириш.

МТ ва у асосидаги тарбия узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларида фойдаланилади ва талаба-ёшларни мустақиллик мафкураси асосида тарбиялашда мустаҳкам дидактик асос бўлади.

МТни ягона мақсадга йўналтириш омиллари, иш вақти, ишдан кейинги бўш вақти ва воситалари фан, таълим, радио телевидение, кино, музей ва шу каби соҳалардаги мафкуравий тарбия йўналишини аниқлашда фойдаланилади.

МТ самарадорлиги мафкуравий тарбия жараёнининг узлуксизлигига, табақалашганлигига, комплекс ёндашув кабиларни тадқиқ этишда ривожланиб такомиллашиб бораверади.

Демак, тизимлар доимо ривожланишда бўлади, тизимлар тадқиқот мақсад-вазифаси асосида тадқиқотчининг унга бўлган талабини доимо эътиборга олиш имкониятига эга бўлади, объектлар тармоқлари ҳам ўзгаришда ва ривожланишда бўлади ҳамда унинг тизим ва элементлари ўртасида янги алоқалар пайдо бўлади. Элементлар ва қисм тизимлар ўртасидаги янгидан пайдо бўлган алоқадорликлар асосида қонуниятлар очилади ва

улар орқали модел, алгоритм, қонун, қоида, мезон, та-
мойил ва шу кабилар яратилади.

Мафқуранинг функциялари:

1. Ҳар қандай мафкура муайян ғояни одамлар онги-
га ва қалбига сингдиришга ҳамда шулар асосида фаоли-
ят юритишга ундайди.

2. Мафкура кишиларни ва турли ижтимоий
гуруҳларни муайян ғоя асосида бирлаштиришга хизмат
филади.

3. Мафкура ғоянинг асосини ифодаловчи мақсад ва
уларга эришишдаги режалаштирилган вазифаларни ҳал
қилишга кишини ва умумоммани сафарбар қилишга
ғоявий қурол бўлади.

4. Аҳолининг маънавиятини кўтаришга хизмат
қилади;

5. Мафкура ёшлардаги ғоявий тарбияни амалга
оширишга ёрдам беради ва шу асосида ёшларни тарбия-
лашга имкониётни беради.

6. Мавқуравий иммунитетни шакллантиради ва
мустаҳкамлайди.

7. Аҳолини, хусусан ёшларни турли ёт зарарли
ғоялар таъсирига тушиб қолишдан сақлайди.

Махсус қобилият — кишидан муайян соҳасига доир
алоҳида кучга эга бўлган ақл-заковатни, маҳоратни,
талаб қиладиган қобилият тури. Масалан, мусиқий
қобилияти, математика қобилияти, рассомлик
қобилияти ва ҳоказо.

Машқ — бирор фаолиятни пухта эгаллаш мақсадида
қилинган ҳаракатлар кетма-кетлиги. Шунингдек, бирор
фаолият сифатини юксалтириш борасидаги фаолиятлар
ҳам машққа тааллуқли.

Одатда, таълимда билим, кўникма ва малакаларни

эгаллашдаги ҳаракатларни кўплаб такрорланиши ҳам машқ натижасида амалга оширилади.

Таълим ва тарбия берилган назарий маълумотларни мустақкамлаш борасида ҳам амалий машқ ва топшириқлар берилади.

Машқлар таълим олувчиларни мустақил ишлашга, ижодий қобилиятларини ўстиришга ҳамда олган назарий билимларини амалиётда жорий этишга ёрдам беради.

Машқ булардан ташқари, мусиқада ва жисмоний тарбияда, шунингдек, ҳарбий машғулотлар ва шу кабиларда ҳам бўлади.

Маданий - маърифий ишлар (ММИ) — «Кенг омман маданий ва маърифий тарбиялаш, уларнинг умумий маданий савиясини ошириш, ижобий қобилиятларини ривожлантириш, бўш вақтларни кўнгилли ўтказишга кўмак берувчи тadbирлар тизими ММИ мазмуни, вазифаси, мақсади ҳар бир даврнинг ижтимоий, сиёсий, маданий-маърифий, ғоявий хусусиятларига боғлиқ ҳолда шаклланиб ривожланади.

ММИ кенг маънода ўқув муассасаларидан ташқарида инсоннинг маданий-маънавий ўсишига кўмаклашувчи барча ишлар (клуб ташкилотлари, оммавий кутубхоналар, маданият ва истироҳат боғлари фаолияти)ни қамраб олади, музей, кинотеатр, театр ва бошқа муассаса ишлари, шунингдек, радио ва телевидение муҳим ўрин тутати.

ММИ муассасаларнинг кенг тармоқлари яратилиб, уларнинг ўсиши ва такомиллаша бориши билан унга раҳбарлик жараёни ҳам ўзгариб боради. Дунёқарашни шакллантириш тарбияси, ахлоқий тарбия, иқтисодий билимларнинг илмий, техникавий ташвиқот ва

тарғиботи, эстетик ва жисмоний тарбия, бадий ҳаваскорлик, маданий дам олишни ташкил қилиш каби-лар ММИ фаолиятининг турли йўналишларидир».

ЎЗМЭ Т. ЎЗМЭ. 2003 й. 5-ж. 371-б.

Республикада 1994 йилда маънавият ва маърифат маркази ташкил этилди. Ҳозирги пайтда МИИ нинг асосий вазифаларидан бири кишиларга миллий мафқу-рани сингдириш, баркамол авлодни шакллантиришга кўмаклашиши ватанпарварлик, меҳр-оқибат, имон эътиқотни тарбиялашга қаратилган бўлмоғи лозим.

Маълумот — таълим-тарбия натижасида олинган ва тизимлаштирилган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалар ҳамда таркиб топган дунёқарашлар мажмуи деб киши сезги аъзолари, асбоблар ва ҳоказолар ёрда-мида қайд этиладиган, ташқи оламдан олинган белгилар тўпламига айтилади. Маълумотларга, одатда, у ёки бу сабабга кўра дастлабки фойдаланмайдиган, балки фақат сақланадиган белгилар ёки ёзиб олинган кузатувлар сифатидан қараш мумкин.

Турли манбалардан маълумотлар йиғилади ва улар ўз мақсад-вазифалари бўйича сараланади (тизимларга аж-ратилади) ҳамда улар таҳлил этилиб, фойдаланишга тав-сия этилади.

Маълумот беришда нафақат ўқитиш, балки ўзига мустақил билим олиш, оммавий ахборотлар таъсирида бўлиши билан бирга инсоннинг илмий тизимини эгал-лаши, илмий дунёқарашни шакллантириш кўзда тутила-ди.

Ахборотлашган жамиятда умумий белгиланишдаги маълумотлар базаси гоят муҳим роль ўйнайди. Маълу-мотлар базаси ҳам ноёб, тор ихтисослаштирилган дас-турлар каби муассасавий қарамликда бўлади. Умумий

белгиланишдаги маълумотлар ва билимлар базалари иерархия бўйича жараён давом этади.

Аниқ манбанинг миқдорий ва сифатий таърифини ифодаловчи маълумотлар тўплами, шу манба учун маълумотлар базаси деб аталади.

Маълумот — ҳодиса ва жараёнларни ифодаловчи белгилар мажмуаси. Умуман олганда, маълумот деб киши сезги аъзолари, асбоблар ва ҳ.к. ёрдамида қайд этиладиган, бошқа оламдан олинган белгилар тўлалигича айтилади.

МАҚСАДИ: Воқеа ва ҳодисаларнинг ифодаланишини ўргатиш. **ВАЗИФАЛАРИ:** манба тўғрисида тавсифнома олиш; манба тўғрисида ахборот тайёрлашга асоснома ҳосил қилиш; манба тўғрисида тасаввур пайдо қилиш ва уларни кейинги фаолиятга узатиш.

Педагогика фани тавсифидаги учта қисмдан иккитасидан кейинги (таълим ва тарбиядан) маълумот бериш қисмини тўлиқ маълумотлар зиммасига юкланади ва педагогика соҳаси ривожининг ҳар бир босқичи маълумот билан боғлиқ.

Ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда ҳамда муайян предметни таҳлил қилишда маълумотдан фойдаланилади. Кишилиқ жамиятининг барча соҳаларида ва табиат ҳақидаги барча тасаввурларда маълумотдан фойдаланилади.

Табиат ва жамият тараққиётининг барча жабҳалари маълумотсиз фаолият кўрсата олмайди, чунки маълумотлар орқали ахборот пайдо бўлади ва улар манбаларни ўрганиш ҳамда уларни таҳлил қилишда асосий омил бўлиб ҳисобланади.

Маълумот бериш — бу ўрганилаётган объектив (таълим-тарбия жараёни, таълим-тарбия оловчи ва ҳ.к.)

нинг хусусиятлари ва хоссалари ҳақидаги маълумотларни ифодалаш жараёни бўлиб, унда объект тўғрисида сонли ва сифатли маълумотлар акс эттирилган бўлади.

«Маълумот бериш - бунда нафақат ўқитиш, балки ўзига мустақил билим олиш, оммавий ахборотлар таъсирида бўлиш билан бирга инсоннинг илмий тизимини эгаллаши, илмий дунёқарашни шакллантириш кўзда тутилади.»

(Педагогика. Р.Маелорова таҳрири остида. Т.: Ўқитувчи, 2001. 6-5).

Маълумотлар банки — ахборот технологияларининг имконияти ва воситалари асосида яратилган, статик ва динамик режимда тузилган, товуш ва рангли тасвирлар билан таъминланган, катта ҳажмдаги ахборотларни ўз ичига қамраб олган ҳамда уларни турли қўринишда (жадвал, диаграмма, гистограмма, матн, расм ва ҳоказо) бера оладиган, ўқув жараёнида билим олувчилар томонидан ўз устида мустақил ишлаш, ўз билимларини назорат қилиш учун қўлланиладиган, доимий равишда тўлдириб бориладиган, кенг даражада фойдаланишга мўлжалланган, тегишли ваколатли давлат ташкилотида қайд этилган соҳалар бўйича маълумотлар тўплами.

МАҚСАДИ: Воқеа ва ҳодисаларни ифодаловчи маълумотлар тизимини яратиш. **ВАЗИФАЛАРИ:** Маълумотлар банки ёрдамида таълим ёки тарбиянинг муайян йўналишига оид ахборотлар олиб тизимларга ажратилади; манбадаги функционал фаолиятни бошқаришдаги ахборотли таъминотни тайёрлайди.

Маълумотлар банки таълим-тарбиянинг ҳар қандай бўғинини «маълумотлар→ахборотлар» тизими билан таъминлашни амалга оширади ва режалаштирилган натижага эришишгача бўлган жараённинг асосий пойдево-

ри бўлади.

Маълумотлар банки ҳодиса ва жараёнларни ўрганиш, таҳлил қилиш, натижаларни тизимларга ажратиш, хулосалаш ҳамда улар асосида умумлаштиришга бўлган маълумотларни ахборотга айлантириб, тўлиқ истеъмолга тушириб бериш соҳаларида асосий пойдевор ва дидактик асос бўлиб хизмат қилади.

Маълумотлар модели — ахборотларни ифодаловчи воситалар моделлари.

Маълумотларнинг иерархик модели — маълумотларнинг ўзаро боғлиқ ҳолдаги қуйидан юқорига қараб босқичма-босқич ҳолдаги модели.

Маълумотларнинг иерархик омбори — маълумотларнинг иерархик моделини таъминловчи сонли ва сифатий маълумотлар омбори.

Маълумотларнинг тармоқли модели — маълумотнинг бошқа поғонадаги маълумот билан икки ёки ундан ортиқ марта боғланадиган тури (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 135-бет.*)

Маълумотларнинг реляцион модели — маълумотларнинг жадвал қўринишида ифодаланиши ва уларни истеъмол учун тайёрлаб қўйилган ҳолати.

Маълумотларни тартиблаш — миқдорий ва сифатий маълумотларни муаммо мақсади ва вазифаларини ҳал қилишга мослаб тизимлаштириш жараёни.

Маълумотларни чегирини — ахборотлар тизимида кўрсатилган шартни қаноатлантирмаган элементларнинг маълумотлар омборига киритилмай қолдириш ҳолати (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 136-бет.*)

Маълумотлар омбори — компьютернинг узоқ муддат-

ли хотирасида сақланаётган сонли ва сифатий (сўз билан ифодаловчи) маълумотлар ва улар устида аниқ амалларни бажаришга имкон берадиган маълумотлар мажмуи.

Маълумотлар омбори — кишилиқ фаолияти соҳасининг бир ёки бир неча йўналишида самарали фойдаланишга мўлжалланган энг ихчам ўзаро боғлиқ маълумотлар тўплами.

МАҚСАДИ: Воқеа ва ҳодисалар тўғрисида маълумотлар йиғишга ёрдам бериш. **ВАЗИФАЛАРИ:** Таълимда билим, тушунча, малака ва кўникмаларни шакллантиришдаги ахборот билан таъминлашни бажаради; тарбияда муайян йўналишга эга бўлган маълумотлар билан таъминлашга хизмат қилади.

Таълим-тарбияда мақбул вариантларни танлаш қаралаётган жараён ёки ҳодисанинг нечоғлиқ маълумотлар билан таъминланганлигига боғлиқ, чунки маълумотларсиз манбани ўрганиш мумкин эмас.

Таълим-тарбия жараёни ҳақида ахборотлар олишда фойдаланилади ва улар ахборотлар банкини ташкил этиб, манбани қўйилган масалага қараб ўрганиш имкониятлари яратилади.

Маълумотлар омборидан ҳар қандай манбани ўрганишда фойдаланилади ва улар асосида муаммога мос ечимлар ҳосил қилинади. Айниқса, педагогик тадқиқотлар олиб боришда маълумотлар омборининг аҳамияти каттадир.

Маълумотлар омборидаги доимий маълумотлар — маълумотлар омборидаги истеъмол учун тайёрланган маълумотларнинг компьютарда дастурлашда айнан фойдаланишга тегишли қисми. Булар доимийликлар, справочник маълумотлар ва ҳоказо.

Маълумотлар омборидаги ўзгарувчан маълумотлар — маълумотлар омборидаги истеъмол учун тайёрланган маълумотлардан масала шарт ва ечимларига (хусусий ечимларга ҳам) қараб турли қийматларни ифодаловчи маълумотлар мажмуи. Булар тенглама ёки тенгсизликлардан номаълумлар олдидаги коэффициентлар ёки мантиқий масалалардаги қўшимча шартлар қийматлари тўплами ва ҳоказолардир.

Маълумотлар омборини бошқаришнинг иерархик тизими — маълумотларнинг иерархик тизимини яратиш ва ундан фойдаланиш учун мўлжалланган маълумотлар омборини яратиш тизими (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 136-бет.*)

Маълумотлар омборини бошқаришнинг реляцион тизими — маълумотларнинг реляцион тизимини яратиш ва ундан фойдаланиш учун мўлжалланган маълумотлар омборини яратиш тизими (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 136-бет.*)

Маълумотлар омборини бошқаришнинг тармоқли тизими — маълумотлар омборидаги маълумотларни муаммо (масала) қўйилиши ва ҳал этилиши лозим бўлган, уларга мос вазифаларнинг шартларига асосан маълумотларни синфларга ажратиш тизими.

Маълумотлар омборини бошқариш тизими — маълумотлар омборидаги истеъмол учун тайёрланган маълумотлардан муаммо мақсади ва вазифаларини ҳал қилишдаги фойдаланишнинг бошқариши жараёни.

Маълумотлар тўплами — фойдаланишга қулай шаклга келтирилган муайян фанни ёки таълим йўналишини ўзлаштириш учун зарур бўлган, исбот талаб қилмайдиган маълумотлар, илмий кўрсаткич ҳамда ўлчамлар, турли белги ва рақамлардан, илмий, илмий-

услубий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, маънавий, амалий, иқтисодий ва бошқа соҳалардаги қисқа (ихчам, яхлит) маълумотлардан ташкил топган нашр.

Маъмун академияси — IX асрнинг биринчи ярмида Халифа Маъмун ар-Рашид (813–833) томонидан Бағдодда ташкил этилган илмий марказ. Дастлаб «Байт ул ҳикмат» («Билимлар уйи») деб аталган. Бу академияда Ҳусайн ибн Исҳоқ, Собит ибн Кура, Хубайш, Бахтяшу, Қусто ибн Луқа ал-Баахбаккий, Яҳё ибн Адий каби олимлар томонидан юнон, яҳудий, санскрит, сурёний, форс тилидан жуда кўплаб илмий-адабий, фалсафий-ахлоқий асарлар араб тилига таржима қилинди ва уларга шарҳлар ёзилиб, мусулмон дунёсига ёйилди. Айни шу таржима ва шарҳлар туфайли юнон, ҳинд олимлари асарлари бизгача етиб келган. 828 йилда Маъмун академияси қошида Бағдоднинг аш-Шамасия маҳалласида биринчи расадхона, 831 йил Дамашқ яқинидаги Косион тоғида расадхонанинг бўлими қурилди. Расадхонага дастлаб марвлик Абу Яҳё ибн Мансур, кейинчалик Муҳаммад Хоразмий раҳбарлик қилган. Маъмун академиясида Хоразмий билан бирга Холид ибн ал-Малик ал-Марваррудий, Ал-Аббос ибн Саид ал-Жавҳарий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Юсуф Ёқуб ибн Сахҳоб ал-Киндий ва бошқа кўплаб ўртаосяелик олимлар ижод қилиб турли фанлар ривожига катта ҳисса қўшдилар. XI асрда Хоразм пойтахти Гурганж (ҳоз. қўҳна Урганч) шаҳридаги илмий марказ ҳам Маъмун академияси деб номланган (қ. Хоразм Маъмун академияси).

(ЎзМЭ. 5-том, 537-бет).

Маънавий-ахлоқий маданият — Ўзбекистон халқининг анъаналари, тили ва маданиятини билиш ва ҳурмат

қилиш, миллий фахр туйғусини, ўқимишлилик ва ақл заковатлилиги, ахлоқий намуналарининг мавжудлиги ва кундалик ҳаётида уларга ўхшашга интилиши, бўш вақтлардан фойдаланишнинг ижтимоий қимматли усулларида фойдаланишни билиши, ўзининг шахсий салоҳияти устида миллий бойлик сифатида қайғуриш ва бошқалар.

Маънавий-ахлоқий маданият хилма-хил муносабатлар жараёнларида билим олиш, ижодий ва меҳнат фаолияти жараёнида намоён бўлади.

Маънавий-ахлоқий тарбия — ёш авлодни халқнинг босқин миллий-маданий тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этиладиган тарбия.

Маънавият — (арабча — маънолар мажмуи) кишининг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

Маънавият — кишининг ички, руҳий, ахлоқий қиёфа тушунчаси бўлиб, маълум бир ахлоқ меъёрлари, маромлари асосида яшаш тарзи, умуман ҳаётдир.

Ўрта Осиё халқининг энг қадимги «Авесто» диний китобининг оғзаки вужудга кела бошлаши натижасида, яъни милoddан 3000 йиллар муқаддам шаклланиб келган Ғарб ва жаҳондаги бошқа мамлакатларда яшовчи халқлар маънавиятига зид ўларoқ уят, андиша, шарм-ҳаё, ибo, ор-номус, иффат, гурур, иззат-нафс, қадр, инсонпарварлик, мурувват каби ахлоқ меъёрларига асосланган инсоннинг руҳий, ахлоқий қиёфаси бўлиб, инлар асосида ташкил топган урф-одатлар, миллий анъаналар ва турмуш кечириш тарзи ҳисобланади.

(А.Абдурахмонов Қадрият — маънавий меросдир FF

«Маърифат гулшани» г. — 12 (77) 2007й. 7-бет).

Маънони англаш — бу дарс босқичи бўлиб, унинг давомида талабалар тадқиқ этадилар ва билимлар излайдилар ҳамда ўз фаолиятлари натижасида маънони белгилайдилар ёки англайдилар.

Маърифат — (арабча — билмоқ) таълим-тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ғоялар мажмуи асосида кишиларнинг онг — билимини, маданиятини ўстиришга қаратилган фаолият.

Маърифат — киши онги, билимининг инсонпарварлик, эзгулик ғояларига асосланган маданиятини оширишга қаратилган фаолият ҳақидаги тушунча.

Маърифат — диний ва дунёвий илмларни ва эзгу ғояларни эгаллаш ва тарқатиш, ижтимоий иллатларга ҳамда шахснинг саводсизлигига қарши юритиладиган фаолият тури.

Маърифат — кишиларнинг онгини, билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия. У табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли билимлар, маълумотлар мажмуасини ҳам билдиради. Маърифат тушунчаси маданият, маънавият тушунчаси билан боғлиқ. Маърифат маънавий қарамликни бартараф қилади, инсонга куч-қудрат ато этади. У кишиларни жаҳолатдан қутқаради, бузуқ ишлардан қайтаради, яхши хулқ ва одоб эгаси бўлишига ёрдам беради. Маърифатли кишилардан ташкил топган жамият равнақ топади, келажаги порлоқ бўлади. Маърифат билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф уни ёйиш воситасидир. Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади.

(ЎЗМЭ. 5-том, 540—541-бет).

Маърифатчилик — маданият ва маънавият соҳа-

сидаги оқим. Унинг негизини фан, билим имкони-
ятларига катта ишонч ташкил этади. Маърифатчилар
билимлар ёрдамида ижтимоий ҳаётдаги номутаносиб-
ликлар ва камчиликларни бартараф қилиш мумкинлиги-
га ишонганлар. Шу нуқтаи назардан маърифатчиликни
мафкуравий, ижтимоий-фалсафий оқим дейиш мумкин.
Илмларни эгаллаш ва тарғиб қилиш қадим замонларда
бошланган бўлса-да, маърифатчилик оқим сифатида
Фарбда XVII аср охири XVIII аср бошларида, Шарқда
XIX аср охири XX аср бошларида майдонга келган.
Шарқ маърифатчилиги умуман динга қарши эмас, балки
диний ақидапарастликка қарши бўлди. Шарқдаги
маърифатчиликнинг йирик намояндалари Исмоилбек
Гаспринский, Закий Валидий, Маҳмудхўжа Беҳбудий,
Фитрат, Мунаварқори, Абдулла Авлоний кабилар диний
ақидапарастликка қарши кескин кураш олиб бордилар,
лекин бу кураш даҳрийлик мавқеидан эмас, муътадил
диндорлик мавқеидан олиб борилди. Уларнинг кўпи
диндор, баъзилари эса (М.Беҳбудий) диний уламо
бўлган. Маърифатчилар жамиятни саводлик қилиш
орқали адолатли, фаровон турмушга эришмоқчи
бўлдилар. Маърифатчилар табиий фанлар билан бирга-
ликда соғлом фикрга, мантиққа мурожаат қилдилар.
Улар халқни рўшноликка чиқаришнинг асосий йўли —
уни саводли қилиш, ортиқча сарф-ҳаражатлар талаб
қиладиган маросимларга қарши курашда деб билишди.
Шу билан бирга, улар диний ақидапарастликка қарши
курашда фақат дунёвий фанлардан эмас, Қуръон оятла-
ри ва пайғамбар ҳадисларидан ҳам фойдаланишди, зеро,
уларнинг кўпчилиги муайян диний билимларни ҳам
эгаллаган эди.

(ЎзМЭ. 5-том, 541-бет).

Маъруза, лекция — ўқув материали, бирор масала, илмий, сиёсий мавзуларнинг изчил тартибли оғзаки баёни. Ўқув маърузаси ўқув жараёнининг асосий шакли; олий ўқув юртларида дарс бериш усулларида бири. Маъруза, шунингдек, ўрта махсус касб-хунар таълими тизимида, умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синфларида ҳам қўлланилади. Оммавий маъруза маданий-маърифий ишлар тизимида сиёсий ва илмий билимларни тарқатиш ҳамда ташвиқот қилиш шаклларида бири.

(ЎЗМЭ. 5-том, 541—542-бет).

Маъруза, лекция — омма олдидagi бирор материални баён қилиш учун тайёрланган ахборотлар мажмуи. Ёки ўқув материални режалаштирилган тизим асосида изчил ифода қилинган, оғзаки баён қилишга мўлжалланган бирор илмий, сиёсий масала мавзуларнинг баёни учун тайёрланган ахборотлар мажмуи.

Ўқув муассасаларидаги маърузалар асосан ёшларга таълим-тарбия беришга мўлжалланган бўлиб, у ўқув жараёнининг асосий шаклларида бири бўлиб ҳисобланади.

Маъруза икковлон — бу икки ёки ундан ортиқ ўқитувчилар томонидан олдиндан тайёрланган сценарий асосида ўтказиладиган маъруза.

Ўқитувчилар маърузанинг муаммоли саволларига қараши турлича бўлгани ҳолда, талабалар кўз олдида мунозарага киришишади. Уларни фаоллаштиради ва илмий баҳслашишда ўзлари намуна бўлишади.

Предметли маъруза-икковлон бир ўқув фани ўқитувчилари томонидан ўқилади, предметлараро «**Маъруза-икковлон**» ни икки турли фан ўқитувчилари ўтказишади.

Бундай маърузанинг асосий унсурларини мулоҳазалаш режиссура (педагогик вазиятлар ва ўқитувчи роли йиғиндиси сифатида тушунилади) муаммоларни қайд қилиш ҳисобланган сценарий ёзишни тақозо этади. Сўнгги унсур — аудитория нимани айтиш мумкинлигини башоратлашдир.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда». «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) — 17-бет.

Маърузалар матни — муайян фаннинг ўқув дастури бўйича, ундаги айрим мавзуларнинг асосий ва қўшимча адабиётлар кўрсатилган, ўз-ўзини назорат қилишга оид саволлар туркуми, мавзуга тегишли таянч атама ва иборалар келтирилган, доимий равишда илмий талқиқот изланишлари асосида янгиланиб туриладиган таълим муассасасининг илмий кенгаши тавсияси бўйича чиқариладиган кичик адабли тарқатма материал.

Маърузалар курси — фаннинг ўқув дастури бўйича, ундаги барча мавзуларнинг асосий мазмунини қисқа ёритилган, бирламчи янги билимларни олишга қаратилган, фойдаланиладиган асосий ва қўшимча адабиётлар кўрсатилган, ўз-ўзини назорат қилишга оид саволлар туркуми, мавзуга тегишли таянч атама ва иборалар келтирилган нашр.

Маъруза-маслаҳат — бу амалий йўналишга эга бўлган мавзуларни ўрганишга мўлжалланган маъруза тури бўлиб, унда мунозара устувор фаолиятни ташкил этади.

Бунда маърузани турли вариантларда амалга ошириш мумкин. Улар қуйидагилар:

1. Машғулот кириш маърузаси билан бошланиб, ўқитувчи талабалар диққатини мавзунинг амалиётда

қўлланилиши билан боглиқ қатор муаммоларга қаратади. Кейин талабаларга саволлар берилади.

2. Машғулотнинг асосий вақти (ўқув вақтининг 50 % гача) саволлар жавобига қаратилади. Машғулот сўнгида кичик мунозара, эркин фикр алмашиш ўтказилиб, ўқитувчининг якуний сўзи билан тугалланади.

3. Элон қилинган машғулотлардан бир неча кун олдин ўқитувчи талабалардан ёзма равишда саволлар йиғиб олади. Машғулотнинг биринчи қисми маъруза кўринишида ўтказилиб, ўқитувчи ўз имкониятига қараб йиғилган саволларга тўлдирган ва ривожлантирилган ҳолда жавоб беради. Иккинчи қисми эса талабаларнинг қўшимча саволларига жавоб бериш, эркин фикр алмашиш шаклида ўтади.

4. Талабалар машғулот материалларини олдиндан олишади. Қондага кўра, улар инструктор (йўриқнома) кўринишида бўлади. Талабалар материални ўрганиш ва нотик-маслаҳатчига ўз саволларини тайёрлаши зарур. Машғулот саволларига жавоблар, эркин фикр алмашиш шаклида ўтказилади. Ўқитувчи машғулотни, маслаҳат якунини оддий хулосалаш ёки жараёни умумлаштирувчи якуний сўз билан тугаллайди.

5. Дарснинг биринчи қисми муайян ловозимли шахс ёки жамоанинг илғор тажрибаси ҳақидаги қисқача ахборот, кинофильм, видеофильм, диафильм кўриш шаклида олиб борилади. Талабалар бу тажрибани ёритувчи бирмунча тўлароқ материалларни (китоб, рисола, тарқатма, мавзуга мос дидактик материаллар – Т.Х.А) олдиндан олишлари мумкин. Машғулотнинг иккинчи қисми таълим олувчиларнинг саволларига жавоб шаклида қурилади.

6. Дарс жамоавий маслаҳат шаклида олиб борилади, бунда биринчи ўқитувчи эмас, балки ўрганилаётган соҳа бўйича юқори малакали мутахассиларнинг иштироки ҳам зурур бўлади.

7. Маъруза маслаҳат шаклида маъруза самарадорлиги талабалар бераётган саволларнинг кўплиги ва улар предметли мазмуннинг кенглигига боғлиқ.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда»]. «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) – 17-бет.

Маъруза-матбуот конференция (ММК) – бу талабалар билимидаги нуқсонларни йўқотиш ва улар тайёргарлиги даражасини таххислашга мос маърузадан иборат.

Бунда ўқитувчи дарс мавзусини эълон қилиб, талабалардан кўрилаётган муаммо юзасидан ёзма равишда саволлар беришни сўрайди. 2-3 дақиқа давомида талабалар савол тузиб ўқитувчига беради. Ўқитувчи 3–5 дақиқа давомида саволларни уларнинг мазмунига қараб тизимлаштиради ва маърузани бошлайди.

Маъруза қўйилган саволларга жавоблар мажмуаси ва кетма-кетлиги сифатида ёки баён қилиш жараёнида шаклланадиган жавоблар матни билан боғлиқ тарзда ўқилиши мумкин. Маъруза сўнгида ўқитувчи талабалар қизиқиши ва билимлари жавобларида нечоғлик акс этганлигини тахлил қилади. Агар баъзи жавоблар қаноатлантirmаса, унда ўқитувчи бунинг учун махсус қолдирилган вақтда батафсил жавоб беради.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда»]. «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) – 17-бет.

Маъруза-мунозара (ММ) – бу ўқитувчини маъруза материалини баён қилишда ўз саволларига талабалар-

нинг берган жавоблари асосида ўзаро мантиқий кетма-кет билимлар ёрдамида эркин фикр алмашишни ташкил этишдир. Бу ўқув жараёнини жонлаштиради, аудиториянинг билиш фаолиятини оширади ва баъзи талабаларнинг салбий фикрларини йўқотиш мақсадида ўқитувчига режиссурадан фойдаланган ҳолда гуруҳнинг жамоавий фикрини бошқариш имконини беради.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда». «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) — 17-бет.

Маъруза-суҳбат (МС) — бу ўқув жараёнига талабаларни фаол жалб этишга қаратилган бўлиб, талабаларни ўқитувчи билан самарали суҳбатга киришишини таъминловчи маъруза шаклидир.

Бунда фаоллаштириш воситалари сифатида аудиторияга бериладиган саволлар, аста-секин мунозарани ташкил этиш учун шароит яратиш кабиларни киритиш мумкин. Унинг бир неча кўриниши мавжуд: **маъруза-мунозара, маъруза-очиқ тортишув, маъруза-семинар (полдилог).**

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда». «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) — 17-бет.

Маъруза-тадқиқот (МТ) — бу умумий муаммо мавзунинг асосий йўналишлари бўйича хусусий билув топшириқлари ёрдамида аниқланишига мўлжалланган маъруза шаклидир.

Бунда маърузанинг тугунли босқичларида қоидага кўра, 4–6 та муаммоли саволлардан, 7–9 ва ундан кўпроқ муаммоли топшириқлардан фойдаланилади, уларнинг ҳар бири асосий муаммони ечишда энг асосий ҳолатларини аниқлаштиришда жиддий алоқа ва муноса-

батларни ойдинлаштиришда алоҳида поғона ҳисобланади.

Бу билан ўзлаштириш даражаси ва мавзуга гуруҳ мустақил ишлов бериш ҳамда талабаларда тадқоқотчилик фаолиятини такомиллаштириш учун муаммо билан ишлаш кўникмаси топшириб кўрилади.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда». «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) – 17-бет.

Маъруза тескари алоқа техникасини қўллаш (МТАТҚ) – бу компьютер дастурлари асосида ўқитиш технологиясига асосланган маъруза тури бўлиб, у махсус жиҳозланган компьютер синфхоналарида ўтказилади.

Саволлар маърузанинг ҳар бир бўлимини баён қилишдан олдин ёки кейин ва охирида берилади. Биринчи ҳолда талабалар муаммони нечоғлик илғаб олганлигини билиш зарур. Агар аудитория асосан кириш саволларига тўғри жавоб берса, ўқитувчи қисқача тезис баён билан чегараланиши ва маърузани кейинги бўлимига ўтиши мумкин. Агар тўғри жавоблар сони кутилаётган даражадан паст бўлса, у маърузанинг зарур бўлимини ўқийди, сўнг талабаларга ҳозир баён қилинган материални эгаллаганлик даражасини аниқлашга мўлжалланган янги саволлар беради.

Назорат сўрови натижалари қониқарсиз бўлган тақдирда ўқитувчи материални узатиш методикасини алмаштиради ва ўқилган бўлимга қайтади.

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда». «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) – 17-бет.

Мақола – бунда ижтимоий ҳаёт ҳодисалари чуқур таҳлил қилиниб, назарий ва амалий жиҳатдан умумлаш-

тирилади, давлат сиёсати, техника, иқтисод, фан ва маданиятда эришган ютуқлари, илғор иш тажрибалари оммалаштирилади, халқ ҳужалигидаги нуқсонлар танқид қилинади.

Мақсад функцияси — белгиланган мақсадда манбада кечаётган жараёни маълум қонуният (алгоритм) асосида кечишини ифодаловчи математик аппарат.

МАҚСАДИ: Таълим-тарбия жараёнидаги қўйилган муаммо ечимига эришишнинг алгоритмик тизимини ҳосил қилиш. **ВАЗИФАЛАРИ:** Режалаштирилган мақсадга эришишнинг оптимал вариантини танлаш; таълим-тарбияда алгоритмик тарзлар фаолият юритиш таъминлаш.

Мақсад функциясининг таълим-тарбия учун ишлаб чиқиши қаралаётган жараён ёки ҳодисанинг ўрганишни режалаштиришни ва манбага таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олишни оптимал вариантларини ишлаб чиқишни кафолатлайди.

Мақсад функцияси термини таълим-тарбия жараёнидаги ишларни алгоритмик тарзда ифодалашда фойдаланилади ва таълим сифатини баҳорат қилиш ва ташҳисини белгилаш соҳаларида самарали фойдаланилади.

Мақсад функцияси термини таълимни бошқариш жараёнида ва тарбияда оптимал вариантларни кафолатлашда мунтазам фойдаланилади ҳамда таълим-тарбия жараёнларини алгоритмлаш ва компьютерлаштиришга кенг имкониятлар яратади.

Маҳмуд Кошғарий (XI аср). *Тулиқ исми* — Маҳмуд ибн ул-Ҳусайн Муҳаммадил Кошғарий. У Боласоғунда туғилган ва шу ерда таҳсил кўрган. У илмларнинг турли соҳалари, хусусан араб ва турк тиллари, форс адабиёти билан шуғулланиб, уларни пухта эгаллаган. Турли тил ва

шеваларни ўрганишида материал тўплаш мақсадида бир қанча шаҳарларни кезиб чиққан.

Асарлари: «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») ва «Жавоҳирун наҳв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг синтаксис қондалари»). Иккинчи асари бизгача етиб келмаган. «Девону луғотит турк» асарида таълим-тарбия, хулқ-одоб, илм-фан тўғрисидаги фикрлар мавжуд. Олим доимо кишиларни меҳнат, қилишга, яхшиликка ундайди, ёмонликни қоралайди. Асардаги таълимий-ахлоқий ғояларни дарс жараёнида талабаларга таништириб борилса, уларда хушхулқлик, меҳнатсеварлик, мардлик, жасурлик каби ижобий фазилатлар юксалишига ёрдам беради.

Маҳорат — фақат тегишли тайёр кўникма ва малакаларнинг йиғиндисидagina очилиб қолмай, балки пайдо бўлган масалани ижодий тарзда ечиш учун зарур бўлган ҳар қандай меҳнат операциясини амалга ошириш учун психологик тайёргарликдан иборатдир. Адолатли равишда шундай деб юритилади: маҳорат — бу шундай бир ҳолки, бунда қилиш керак ва қандай қилиш керак деган муаммо айнаи бир вақтнинг ўзида бирданига ҳал қилинади ва шунинг билан бирга, яна шу нарса таъкидланадики, маҳорат ижодий масаланинг моҳиятини англаш билан унинг енгиш усулларини топиш ўртасидаги тафовутни йўқотади.

Агар талант — имконият бўлса, ундай пайтда маҳорат — ҳақиқатга айланган имкониятдир. Ҳақиқий маҳорат инсон талантлилигининг фаолиятида намоён бўлишидир.

Маҳорат — шахснинг тажриба орқали орттирган хусусияти. Бирор соҳадаги мослашувчан кўникма ва ижодкорлик асосида ҳосил бўлган касбий

кўникмаларининг юқори даражаси, касбий моҳирлик.

Бирор фаолият соҳасидаги юқори даражада эгалланган билим, кўникма ва малакаларни амалиётда юқори сифат ва самарадорлик билан қўллаш.

Маҳорат ёшларимизни касбга йўналтириш ва тайёрлашда ҳамда касбга нисбатан ҳурмат уйғотиш жараёнидаги касбий ғурурни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Маҳорат касбга нисбатан тавсифнома беришда, таълим жараёнидаги ўзлаштириш савиясини эгаллашда, тарбия жараёнида муайян вазифани бажаришдаги ижобий хислатларни таърифлашда қўлланилади.

Маҳоратга боғлиқ хислатлар таълим-тарбия соҳасини такомиллаштиришдаги жараёнлар баҳосини ифодалашда ва айниқса, бўлажак мутахассисларни «меҳнат бозори»га тавсия этишда янада кенгроқ фойдаланилади.

Касбий маҳорат даражалари (тоифа)ни белгилашда, мутахассисларга устама иш ҳақлари тўлашда ва энг асосийси бўлишлигини белгилашда «маҳорат»нинг роли ва ўрни беқиёс.

Маҳсулдор фаолият — инсон бажариш фаолиятида доимо дуч келадиган янгилик ёки янги ахборотлар (янги объектлар, ҳодисалар, жараёнлар, фаолият методлар) натижасидан вужудга келадиган маҳсул.

Фаолият тури иккига: маҳсулдор ва номаҳсулдорга бўлинади. Ҳар икки фаолият тури ҳам мустақил равишда ёки ташқаридан кўрсатилган таъсир ёрдамида бажарилади. Ўқувчи (талаба)ларнинг ўқув материалларини ўзлаштириш фаолияти қуйидаги 4 даражага бўлинади:

1-даража: ташқи кўрсатма таъсиридаги ҳаракат. Бунга **танишув даражаси** дейилади.

2-даража: хотира асосидаги ҳаракат. Бу фаолиятни **алгоритмик даражаси** дейилади.

3-даража: ностандарт вазифалардаги маҳсулдор ҳаракат. Бу фаолиятни **эвристик даражаси** деб номланади.

4-даража: фаолиятнинг янги қирраларини тадқиқ қилувчи маҳсулдор ҳаракат. Бу фаолиятнинг **ижодий даражаси** деб номланади.

Менежер (инглизча манадер — бошқарувчи) — манажар атамасининг асосан қуйидагича уч хил маънода истеъмолда фойдаланилади:

1. Ёлланма бошқарувчи .

2. Бошқарувчи — директор, раҳбар, мудир, маъмурий бошқарувчи ва шу каби раҳбар ходимлар.

3. Банк синдикатлари раҳбар гуруҳлари иштирокчиси.

Менежерлар ривожланган мамлакатларда махсус ижтимоий қатламни ташкил қилади.

Менежмент (инглизча манадшент-бошқариш, ташкил этиш) — махсус бошқариш фаолияти, бошқариш тўғрисидаги фан.

Менежмент фанининг мазмун-моҳияти бошқарув тизими ва бошқарув объекти орасидаги ўзаро узвий муносабат бўлиб, унинг асосий вазифаси бошқарувнинг замонавий усуллари, раҳбарлик санъати сирларини ўрганишдан иборат.

Бошқарув — танлов, қарор қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат этиш жараёнидир.

Менежмент фани ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-ҳуқуқий, кибернетика ва бошқа фанлар билан узвий алоқадорликда ривожланади ва замон талаби асосида такомиллашиб бораверади.

Диёримизда менежментнинг назарий асослари ва унинг асосий тамойиллари XIV–XV асрлардан бошлаб, яъни Амир Темур ва Темурийлар давридан бошлаб шакллана бошлаган. Буни «Темур тузуклари» дан сезиш мумкин. Яъни унда давлат ва қўшин бошқариш санъати ҳамда бошқа бошқарув фаолияти тўғрисидаги қарашлар ўз ифодасини топган.

Ўзбекистонда 1950 йилларга келиб, менежмент фани ривож алоҳида суръатда рўй бера бошлади. Республикада Ўзбекистон Фанлар Академиясига қарашли Кибернетика институтининг 1966 йилда ташкил этилиши билан бу соҳа янада ривож топа бошлади. Бу борала академик В.Қ. Қобулов бошчилигидаги ишлар мазкур фаннинг амалиётга кенг жорий этилишига йўл очилишига имконият яратилди. Натижада, ҳозирда менежмент фани махсус фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитилиш йўлга қўйилди. Менежмент фанига доир тадқиқотларга катта эътибор берилмоқда ва бу бўйича қатор ўқув адабиётлари яратилмоқда.

Менталитет (лот. *mentalis*– ақлий) — айрим киши ёки ижтимоий гуруҳга хос ақлий қобилият даражаси, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос тарихий анъаналари, урф-одатлари, диний эътиқодини ҳам қамраб олади. Ҳар бир миллатнинг менталитети унинг тарихи, яшаб турган шарт-шароити, ижтимоий фаоллиги ва бошқа бир қанча омиллар билан боғланган бўлади.

ЎЗМЭ. Т.:ЎЗМЭ 5-ж 595-б.

Меню — фойдаланувчининг чизма интерфейсининг қисми. Дастурнинг мумкин бўлган ҳаракатлари рўйхати. Меню қатори ойнанинг устки қисмида жойлашган. Ушбу ойнада меню қатори — бу «Файл», «Таҳрир»,

«Кўриниш», «Танланган», «Хизмат», «Маълумот». Матнбоп меню таълим объектига зичқончанинг ўнг тутмаси босилганда пайдо бўлади. Ҳар бир объект алоҳида амаллар рўйхатига эга.

Мерос — интеллектуал соҳада ўтмишдаги аждодларимиздан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ақлий фаолият натижалари. Улар: кашфиётлар, ихтирочилик, муаллифлик ва шу каби асарлар.

Мерос — маънавий-маърифий соҳада бой миллий-маънавий бойлигимиз Улар: донишмандларимиз ижоди намуналари, алломаларимизнинг адолатли жамият ва комил инсон тарбияси ҳақидаги таълимотлари.

Мерос — маъданий соҳада аждодлардан авлодларга қолиб келаётган илмий, адабий, бадиий ва шу каби бойликлар.

Метод (юнонча *metodos* — билиш ёки тадқиқот йўли, назария, таълимот) — воқеийликни амалий ва назарий эгаллаш, ўзлаштириш, ўрганиш, билиш учун йўл-йўриқлар, усуллар мажмуаси, фалсафий билимларни яратиш ва асослаш усули.

ЎЗМЭ 5-ж 613-б.

Методлар ҳақидаги фан методология деб аталади. Фанда назарий ва амалий (эмпирик) методлар мавжуд.

Метод — метод (юнонча — айнан нимагадир йўл) мақсадга эришиш йўлини билдиради. Муайян маънода тартибга солинадиган фаолият. Юнонча сўз бўлиб, йўл, ахлоқ маъноларини билдиради. Одатда, кенг маънода қўлланиладиган «метод» терминини кишиларнинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш, маълум объектни ўзлаштириш борасидаги назарий ва амалий фаолиятлари усулларини англатади.

Таълим жараёнидаги маълум бир мақсадни амалга

оширишга қаратилган фаолиятнинг турлича бўлиши ян-гидан-янги усулларни методларни келтириб чиқаради.

Метод танлашда, албатта, айрим ўқув предметлари-ни ўзига хос хусусиятларига амал қилинмоғи лозим. Шу билан бирга таълим жараёнида кўпчилик ўқув предмет-ларини ўқитишда қўлланилиши мумкин бўлган умумий ўқитиш методлари билан бирга айрим ўқув предметла-рини ўқитишда қўлланилган ўзига хос хусусий методлар ва методик ёндашувлар ҳам бор. Айрим предметларни ўқитишда қўлланиладиган хусусий методлар умумий ўқитиш методлари билан мустаҳкам боғлиқдир.

Методика — методикага тегишли, қатъий кетма-кетликка (алгоритмик характерга), тизимга, илгаридан ўрнатилган режа (қоида), тизимга аниқ риоя қилиш. Методика бирор ишни мақсадга мувофиқ ўтказиш методлари, йўллари мажмуаси.

Педагогика фани соҳасида маълум ўқув фанини ўқитиш қонуниятларини тадқиқ қилади. Масалан, тил-лар методикаси, математика методикаси, тарбиявий иш-лар методикаси ва шу кабилар.

Методик (услубий) кўрсатма — муайян фаннинг ўқув дастури бўйича курс ишлари (лойиҳалари), лаборатория машғулотлари ва амалий ишларни бажариш тартиби аниқ кўрсатилган ва батафсил ифодаланган ҳамда ушбу фан бўйича талабаларда зарур амалий кўникмалар ҳосил қилишга мўлжалланган таълим муассасасининг илмий кенгаш тавсияси асосида нашр этиладиган кичик ададди тарқатма материал.

Методик қўланма — профессор-ўқитувчилар ва бошқа билим олувчилар учун мўлжалланган бўлиб, унда бир дарснинг мақсади, дарс ўтиш воситалари ва улардан фойдаланиш усуллари, дарснинг мазмуни, амалий

машгулотлар, қўшимча топшириқлар ва бошқалар ҳақида тавсиялар баён қилинадиган таълим муассасасининг илмий кенгаши тавсияси асосида чоп этиладиган нашр.

Методист — бирор ўқув фанини ўқитиш ёки тарбиявий ишлар методикаси бўйича малакали мутахассис.

Методист-технолог — таълим ва тарбия соҳасидаги долзарб йўналишларни, мавзуларни аниқлаш, мавжуд тизимнинг ютуқ ва камчиликларини ҳамда уларнинг ҳосил бўлиш сабабларини ўрганиш, таҳлил қилиш, таклифлар тайёрлаш ишларини бажаради.

Янги педагогик технологияни яратиш, жорий этиш, олиб бориш ва такомиллаштиришда зарур ёрдамлар кўрсатади.

Метод компонентлари:

— **Таҳлил методи компонентлари** Ахборотни англаб идрок этиш; маълум ва номаълумнинг муҳим белги ва муносабатларини ажратиш; элементларга ажратиш ва бошланғич структурали бирликни топиш; алоқаларни англаш ва тушунтириш, синтез сингаридан иборат.

— **Бош масалани ажратиш методининг компонентлари** Фикр предметини ажратиш; ахборотни мантиқий қисмларга ажратиш ва уларни қиёслаш; материални саралаш (бош масалани иккинчи даражалидан ажратиш); таянч сўз ва тушунчаларни топиш; маъно англатувчи таянч пунктларни аниқлаш; асосий фикр ҳақида хулоса; белгили расмийлаштириш (сарлавҳа, режа, схема, асосий конспект, модель, алгоритмни тузиш ва шу каби-лар) киради.

— **Қиёслаш методи компонентлари** Қиёслаш объектларини аниқлаш; қиёслашнинг асосий белги параметрларини ажратиш, солиштириш, қиёслаш, қарама-қарши

қўйиш, ўхшашлик ва фарқлашни аниқлаш (учинчи объектни киритиш, қарши образни яратиш); қиёслаш натижаларини белгили расмийлаштириш (қиёсий характеристика, режа, схема, модель кўринишида ва шу кабилар) киради.

— **Умумлаштириш методи компонентлари:** Типик фактларни танлаш, материалдаги асосий ёки «бошланғич ҳужайра» ни ажратиш; қиёслаш, дастлабки хулосалар; қайта таърифлаш; қайта кодлаш; генезисни, ҳодисанинг ривожланиш диалектикаси ва умумлаштириш натижаларини белгили расмийлаштириш (хулоса, тенденция, назария, формула, схема, модель ва шу кабилар тарзида) кабилардир.

(Алимов Н.Н)

Методологик — методологияга тегишли, назарий асосланиш.

Методология — 1. Тадқиқот усуллари мажмуаси. 2. Муайян фан (соҳа йўналиш) да қўлланиладиган тадқиқот усуллари мажмуи. 3. Илмий билиш ва дунё тараққиётига таъсир кўрсатиш ҳақидаги таълимот.

Методология — билишнинг илмий методи ҳақидаги таълимот. Бирор фанда ёки муайян йўналишда ёки соҳада қўлланиладиган методлар мажмуаси.

Методологик методларга умуман воқеийликка қандай ёндашиш йўлини ўргатади.

Методология

Маълумки, илмий билиш жараёнида ҳар бир фан ўзининг тадқиқот объектига эга бўлиб, ўша объектни ҳар томонлама тадқиқот этиш учун умумметадологик тадқиқот усуллари асосида ўзининг махсус тадқиқот усуллари яратиш зарур бўлади. Бунда усуллар таъсир доирасига кўра, умумий ва хусусий ҳолдаги вариантлар-

да учраши мумкин.

Умумий усул — бу кўпчилик фанлар йўналишлари бўйича тадқиқот ўтказишга яроқли бўлган усулдир. Аммо у ўз қўлланилиш доирасига кўра умумий бўлиб, унинг ҳам махсус (чегараланган) вазифаси (функцияси) бор. Бу вазифалар қуйдагилардир: таҳлил, синтез, умумлаштириш, мавҳумлаштириш, индукция, дедукция, қиёслаш, моделлаштириш ва ҳ.к.

Демак, хусусий, умумий ва энг умумий усуллар бор улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Меъёрий ҳужжат — ҳар хил фаолият турлари ёки уларнинг натижаларига тааллуқли қоидалар, умумий қонун-қоидалар ёки тавсияларни ўз ичига олган ҳужжат. Таълим стандартлари тизимидаги меъёрий ҳужжатларга Ўзбекистон Республикасининг давлат таълим стандартлари тизими киради.

Меҳнатсеварлик — меҳнат туридан қатъи назар уни севиб, унга садоқатли бўлган, уни малакали бажарувчи кишининг фазилати. Бундай одамларда меҳнатсеварлик ҳаёт тарзига айланиб кетган, яъни маънавиятида акс этган бўлади. У меҳнатни турларга ажратмай, ҳар қандай зарурий ишни шижоат билан бажаришга киришади. (Б.Зиёмуҳаммедов Комилликка элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 116–117-б).

Меҳнат тарбияси (МТ) — тарбиянинг муҳим тури, шахсни шакллантиришнинг зарур шартларидан бири бўлган педагогик жараён.

Меҳнат тарбияси кишидан ижтимоий фойдали меҳнатга ички эҳтиёж, интизом, батартиблик, ташкилотчилик, ташаббускорлик, ишчанлик, ишнинг кўзини билиш сингари сифатларни қарор топтиришга хизмат қилади. Меҳнат инсон эҳтиёжларини қондиришнинг

биринчи ва асосий воситаси бўлганлиги учун ҳам меҳнат тарбияси тарбиянинг бошқа ҳамма турларидан олдин пайдо бўлган.

МЭ-5ж-635

Меҳнат тарбияси турлари: «меҳнат таълими»; «касбга йўналтириш»; «политехник таълим»; « касб таълими» ва ҳ.к.

Меҳнат тарбияси касбга йўналтириш ва касб таълими билан узвий боғлиқдир.

Миллат — узоқ давом этган ижтимоий, сиёсий ва этно-маданий жараёнда, аниқ ҳудудий доирада, тил ва ўзликни англаш бирлиги асосида шаклланган халқ этник тарихининг энг юксак чўққиси, ўзига хос маданият, онг ва менталитет заминиди таркиб топган ижтимоий бирлик шакли.

Миллат кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир.»
(ЎзМЭ 5-ж 659-б)

Миллатлараро тотувлик ғояси (МТҒ).

МТҒ — бу умумбашарий қадрият бўлиб, турли хил халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини тараннум қиладиган ва шу ҳудуддаги тинчлик ҳамда барқарорликни кафолатта хизмат қиладиган ғоядир.

МТҒ — муайян жамиятда яшовчи, бунёдкорлик сари ягона мақсад йўлида фаолият кўрсатаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг мустаҳкам маънавий асосидир.

МТҒ нинг асосий мақсад-муддаоси ҳар бир миллат вакилининг истеъдод ва салоҳиятини тўла рўёбга

чиқариш учун шароит яратиш ва уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этиш. (*Бунёдкор ғоялар: тузувчилар З.Исломов, Б.Исоқов, О.Юсупов, Д.Муҳаммадиев, С.М.Инавваров. Т.: Ижод дунёси 2002 й. 22–23-бетлар*).

Миллий дастурнинг мақсади — таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш.

Миллий дастурни рўёбга чиқариш босқичлари — дастурнинг мақсад ва вазифаларини босқичма-босқич рўёбга чиқариш қуйидаги уч босқичда кўзда тутилган:

Биринчи босқич (1997–2001) — мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимининг ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш асосида ушбу тизимни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳукукуий кадрлар жиҳатидан, илмий-услубий, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратиш.

Иккинчи босқич — 2001–2005 йилларни ўз ичига олади. Бунда миллий дастурни кенг миқёсда тўлиқ амалга оширишга эришиш даркор. Табиийки, тизим фаолиятининг самарадорлигини, меҳнат бозорини инобатга олиб, ижтимоий-иқтисодий шароитдан келиб чиқиб, дастур ғоялари ва қондаларига керакли ўзгартиришлар киритилади.

Учинчи босқич (2005 ва ундан кейинги йиллар) — тупланган тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш.

Миллий ифтихор — бу миллатнинг ўзини яхши иж-

тимойй бирлик эканлигини онгли равишда ҳис қилишидир. Бу шундай кучли туйғуки, яъни руҳий ҳолатни фақатгина унинг ёрдамида тарихий бирлик, қон-қариндошлик, тил, маданият-маънавият, иқтисодий ҳаёт ва келажак бирлиги миллат вакиллариининг қалбида чуқур ўрин олиши мумкин. Бунда, энг аввало, миллатнинг (алоҳида бир шахснинг ҳам) ўзлигини англаши, миллат равнақини таъминлаш йўлидаги хатти-ҳаракат, ўз миллати истиқболи йўлидаги масъулиликни онгли равишда ҳис этишнинг миллий ифтихорли бўлишнинг асосий пойдеворларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ушбу пойдевор ёшларнинг қайсидир миллатга мансублиги унинг кенг имкониятларидан фойдалана олиш фазилагина эмас, балки яшаб турган заминга, фуқаролигига дахлдор бўлган мамлакатга муносабат белгисини англаштишга ҳам асосдир.

Натижада ёшлар ўз мамлакат, юрти, турони билан фахрлана оладилар, айниқса, юрт тақдирига бефарқ бўла олмайдилар.

Миллий мафкура (ММ) — муайян миллатнинг этно ижтимоий бирлик сифатида мавжуд бўлиш ва ривожлантиришни асослаб берувчи ғоялар ва қарашлар тизими.

ММ муайян давлат ёки жамиятнинг умумий мафкурасини ифодалайди.

ММ тушунчаси Ўзбекистонда яшаб, фаолият кўрсатаётган барча миллат вакилларига тегишли бўлиб, уни Ўзбекистондаги турли миллат ва элат, дин ва эътиқод вакиллариини мамлакатимизда Озод ва обод Ватан барпо этиш учун бирлаштириш, халқларни ўзаро ҳурмат ва ҳамкорликка чорлаш, олижаноб мақсадларни кўзлаш каби умуминсоний тамойилларга айланган

ғоялар ташкил этади.

ИМнинг вазифаси ўзлигимизни англаш, муқаддас анъаналаримизга содиқликни, халқимизнинг қўп асрлар давомида шаклланган эзгу-орзуларини улуғланиши, жамиятимиз олдида қўйилган олий мақсад ва вазифаларимизни рўёбга чиқаришни онгли равишда англашни ва шу кабиларни амалга оширишдан иборат.

Миллий модел — Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели (КТММ)нинг асосий таркибий қисмлари қўйидагилардан иборат: шахс; давлат ва жамият; узлуксиз таълим; фан; ишлаб чиқариш таълим-тарбиянинг узвий боғлиқлигини таъминлаш ва бу жараён ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирилганлигидадир.

Таълим тизимини таркибий жиҳатдан қайта қуриш, таълим, фан, техника ва технологиянинг иқтисодиёт ва маданиятнинг жаҳон миқёсидаги замонавий ютуқларини ҳисобга олган ҳолда таълим жараёнини тубдан ислоҳ қилишга асос яратиш.

Миллий мустақиллик тамойиллари ва халқнинг бой интеллектуал мероси ҳамда умумбашарий қадриятларининг устуворлиги асосида таълимнинг барча даражалари ва бўғинларида таълим олувчиларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини ривожлантиради.

Таълим олишда, шунингдек, ёшларни интеллектуал жиҳатдан тарбиялашда оила, ота-оналар, жамоат ташкилотлари, маҳаллалар, хайрия ва халқаро фондларнинг ролини кучайтириш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқишда ва уларни амалга оширишда кенг қўлланилади.

Таълим жараёни ва кадрлар тайёрлаш сифатига ҳолис баҳо бериш тизимини яратиш ва жорий этишда ҳамда таълим тизимини молиявий, моддий-техника ва

бошқа тарздаги ресурслар билан таъминлаш механизмларини шакллантиришда педагогик асос сифатида фойдаланилаверади.

Таълим ва илм-фан билан боғлиқ чет эл ҳамда халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш ва таълимнинг барча даражаларини таълим олувчиларнинг ҳуқуқий, иқтисодий, экологик таълим-тарбиясини такомиллаштиришда мустаҳкам асос бўлади.

Миллий педагогика — яъни ўзбек педагогикаси жуда қадимги тарихга эга бўлиб, унинг дастлабки илдизлари, «Авесто» га, Урхун-Енисей битикларига, Селунгур маданиятига бориб тақалади. «Авесто» даги «Эзгу фикр — эзгу сўз — эзгу амал» ҳақидаги кишиларга кўнгил маърифатини бериш бѳрасидаги қарашлар ёзма миллий педагогик қарашларнинг дастлабки намунаси бўлиб, «тук инсонни шакллантиришга йўналтирилган.

Мамлакатимизда олиб борилаётган асосий мақсадлардан бири — тарбияга баркамол шахс маънавиятини шакллантиришнинг асосий воситалар сифатида қарашидир. Миллий педагогикамиз тараққиѳтида ислом дини ва тасаввуф таълимоти ҳал қилувчи ўрин тутати.

Бу борада шуни қайд этиш мумкинки, «Қуръони Карим» ва «Ҳадиси Шаъриф» ҳамда тасаввуф таълимотининг марказида ҳам ахлоқ, комил инсон маънавияти шакллантириш туради. Маълумки, инсон камолати—бу инсоннинг кенг маънодаги ички ва ташқи омиллар таъсирида шаклланиш жараёнидир.

Миллий педагогикада таълим-тарбия жараёни орқали баркамол шахс тарбияси амалга оширилади ва педагогика фани асосида таркиб топтиради. Бунинг учун қуйидаги манбаларни чуқур ўрганиб, таҳлил қилиш, ўзлаштириш, ўз турмуш тарзимизда жорий эти-

шимиз лозим: «Авесто», «Қуръони Карим», «Ҳадиси Шайриф» ва ҳоказо.

Замонавий миллий педагогикамизга миллат руҳиятининг нозик жиҳатларига кириб бориш имконияти яратилди ва дунё тарбияшунослигидаги энг сўнгги ютуқларни ҳам ҳисобга олиш имконияти яратилди. Ана шу сабабли ҳам бугунги миллий педагогикамиз мунтазам равишда тараққий этмоқда ва унга баркамол авлод-ни шакллантиришдек муҳим вазифа қўйилган. Айни пайтда барча педагогик тадбирларда ёшлар таълим-тарбия жараёнининг объектигина эмас, субъекти, яъни ижрочиси ҳам эканлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу таълим-тарбия олувчиларнинг мустақил ва эркин фикрлашларини таъминлашга имкон бермоқда. Энг асосийси ёшларда тарбияланиш ва ўқишга эҳтиёж уйғотишга йўналтирилган ҳолда таълим-тарбия ишлари олиб борилмоқда.

Моддий-техника таъминоти — ўқув-тарбия муассасаларини зарур ускуналар, инвентарлар, ашёлар, таълимнинг техникавий, дастурий ва дидактик воситалари билан жиҳозлаш, таълим жараёнини компьютерлаштириш ва ахборотлаштириш, таълим муассасаларини капитал таъмирлаш демакдир.

Миллий ғоя — муайян миллат ҳаётига мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуи. У миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истиқболини ўзида мужассамлаштиради, унинг туб манфаатларини, мақсадларини ифодалайди.

ЎЗМЭ 5-ж 666-б.

Ватанимизда миллий истиқлол ғояси миллий ғояни ифодалайди.

Миллий ғоя кишиларни ватанпарварлик руҳида тар-

биялашга, кишилар қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини сингдиришга, умуминсоний қадриятларга содиқликни тарбиялашга, баркамол авлод тарбиясида ҳар бир онгли инсон жонбозлик кўрсатиш лозим эканлигини ақлий жиҳатдан сезишга ва шу кабиларга хизмат қилади.

Миллий ғурур — шахс, ижтимоий гуруҳнинг миллий ўзлигини англаши асосида шаклланадиган аجدодлари қолдирган моддий, маънавий меросдан, ўз халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, ўзга миллатлар олдидаги қадр-қиммати, обрў-эътиборини, фахрланиш ҳиссини ифодаловчи тушунча. Бу туйғу қуйидаги шаклларда намоён бўлади: миллатнинг ютуқлари, обрў-эътибори билан фахрланиш, унинг муаммоларига бефарқ қараб турмаслик; ўз элига, миллатига жонкуяр бўлиш; ўз миллатининг моддий, маънавий меросини асраб-авайлаш; халқ одатлари, анъаналари, қадриятларини ҳурмат қилиш, уларни бойитиш ва такомиллаштириш; ўз миллатига меҳр-муҳаббатини амалий фаолиятда намоён қилиш.

Мустақиллик кишилар миллий ғурурини ошириш, уни халқ, Ватан, аجدодлар хотираси олдидаги масъулиятини ҳис қилишдек мазмун билан бойитмоқда.

(Фарзандга мерос қил ғурурни — 19. 07.06й Н.Досанов Т.Султонов).

Миллий ғурур — ҳар қандай қадамда инсоний ғурур бўлади. Бу киши ўзини онгли мавжудод сифатида ҳис қилишидан келиб чиқиб, ҳар бир мустақил бажарган ҳаракатидан, ишидан, фаолиятидан мамнун бўлиши орқали намоён бўлади. Буни инсоний ғурур дейилса, ўзининг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканлигидан қониқиш ҳис этиш, мамнун бўлиши миллий ғурур

дейилади. Бу ижтимоий сифат киши фаоллигини оширувчи асосий омил бўлиб, инсонни эзгуликка, яхшиликлар қилишга ундайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишида унинг инсоний ғурури асосида миллий ғурурни шакллантириш буюк келажак сари интиштирувчи асосий кучлардан тўғри фойдаланиш. (Б.Зиёмуҳаммадов Комилликка элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 117-б).

Минтақавий тармоқ — муайян жой (муассаса, туман (шаҳар)вилоят, республика, давлат ва ҳоказо.) бўйича фаолият кўрсатишга мўлжалланган компютерлаштирилган ва глобал тармоққа уланадиган тармоқ.

Мирза — тарихий ҳодисаларни махсус китобларга ёзиб борувчи шахс.

Мирзо Улуғбек (1394—1449). *Тўлиқ исми* — Муҳаммад Тарағай Улуғбек. Унинг болалик ва ёшлик йиллари бобоси Амир Темурнинг ҳарбий юришлари пайтига тўғри келган. У ёшлигидан илмга, айниқса, математика ва фалакиёт илмига жуда қизиққан. Улуғбек сарой мактабида таҳсил олган. Кўп вақтини Мавлоно Бадриддин билан ўтказган, кечалари юлдузларнинг ўрни ва ҳаракатини кузатган.

Устозлари: Ҳамза ибн Али Тусий, Мавлоно Бадриддин, Қозизода Румий, Саид Шариф Журжоний, Мавлоно Аҳмад.

Шогирдлари: Али Қушчи «Фарзанди аржуманд» деб атаган.

Асарлари: «Зижи жадиди Ғўрагоний», «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола» (риёзиётга доир), «Рисолаи Улуғбек» (юлдузларга бағишланган), «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»). Улуғбекнинг ахлоқий тарбияга оид фикрлари ҳам катта аҳамиятга эга. У ҳар бир кишининг ахлоқий камол топишида унинг

бошқалар билан ўзаро муносабатлари, ҳамкорлиги ва дўстлиги етакчи ўрин эгаллайди, деб таъкидлайди. Ҳаётда ҳақиқий дўстликни улугʻлайди. Улугбек яна меҳнат тарбиясига ҳам алоҳида аҳамият беради. Тарбия жараёнида олим ижодидан фойдаланиш натижасида ёшларда меҳнатсеварлик, дўстлик, инсонпарварлик каби бир қанча ахлоқий фазилатлар юксалтирилади.

Мифологик дунёқараш (МД) — ижтимоий тараққиётнинг энг бошланғич даврига хос бўлган халқ оғзаки ижоди — нақл ва афсоналарда гавдалантирилган ижтимоий онгнинг асосий шаклидир.

Мифологик (юнонча *mifos* — нақл, ривоят, *logos* — тушунча, таълимот) **дунёқараш** — ижтимоий тараққиётнинг энг бошланғич даврига хос бўлган халқ оғзаки ижоди — нақл ва афсоналарда гавдалантирилган ижтимоий онгнинг асосий шаклидир.

«Олам қандай пайдо бўлган? Қуёш, ой ва юлдузларни ким яратган? Бу сир-синоатга тўла борлиқнинг сўнгги қаерда?» деган саволлар одамзотни азалдан қизиқтириб келган.

Ушбу саволларга одамзот топган дастлабки жавоблар мифларда ифодаланган ва улар бутун бир мифологик тизимни ҳосил этган. Қадимий туркий халқларда ҳам шундай мифлар мавжуд бўлган.

(Ш.А.Абдуллаева ва бошқ. Педагогика. Т.: 2004. — 45–46-бетлар).

Мовароуннаҳр (араб. — дарёнинг нариги томони) — ўрта асрларда ислом мамлакатларида кенг тарқалган географик атама. Ҳозирги замон тарихий-географик илмий адабиётда Мовароуннаҳр деганда асосан, Туркменистондан ташқари бўлган Ўрта Осиё ҳудудлари, яъни Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон ва

Қозоғистоннинг жанубий қисми тушунилади. Мовароуннаҳр атамаси илк бор Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) ҳақидаги ҳадисларда тилга олинган. Шунга кўра, бу атама араблар орасида исломгача бўлган даврларда ҳам маълум бўлган. Шундай қилиб, Мовароуннаҳр атамаси ўрта аср манбаларида турлича талқин этилиб, географик ҳудуд сифатида аввал Турон, Турк ҳоқонлиги ёки Туркистон мамлакати (VII асргача), кейин Хуросон (VII–X асрларда) ундан ҳам кейин Туркистон (XI асрдан бошлаб), маълум вақт эса Хоразм (XII аср охири XIII асрнинг боши) таркибига киритилган. Бу атама ҳақида турли манбаларда келтирилган маълумотларнинг йиғиндисини ҳам ҳудудий жиҳатдан «Ўрта Осиё» атамасини англатадиган Туркистон табиий-географик ўлкасининг ерларини қамраб олмайди. Мовароуннаҳр атамасининг ўрта асрларда кенг маънода ишлатилган тушунчаси таркибига шартли равишда фақат Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган ерларни киритиш мумкин.

(ЎзМЭ. 6-том, 2003. 35–36-бет).

Модель — модель (лотинча- *modulus*-ўлчов, меъёр)- ихтиёрий нарсa (предмет, буюм ва ҳоказо) ва ҳодиса (жараён) ларнинг махсус белгилар воситасидаги аналогии (ўхшашмаси). Моделларни танлаш воситаларига қараб, уни уч гуруҳга ажратиш мумкин. Булар абстракт, физик ва биологик гуруҳлар.

Абстракт моделлар қаторига математик, математик-мантиқий ва шу каби моделлар киради.

Физик моделлар қаторига кичиклаштирилган макетлар, турли асбоб ва қурилмалар, тренажёрлар ва шу кaбилар киради.

Биологик модель — одам ва ҳайвонларда учрайдиган

маълум бир ҳолат ёки касалликни лабораторияда ҳайвонларда синаб кўриш имконини беради. (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 89–90-бетлар).

Булардан ташқари, моделларнинг қуйидаги кўринишлари ҳам учрайди:

Математик модель — мураккаб жараёнларнинг (тирик организмларнинг ҳам) тузилиши, улар қисмларини ўзаро алоқаси ва ташқи - ички таъсирлар, шунингдек, функционал вазифаларига оид қонуниятларнинг математик, мантиқий-математик ва ташкилий тузилмавий тавсифидан иборат бўлиб, тажриба маълумотларига ёки адабиётлардаги маълумотлар асосида тузилади, сўнгра тажриба йўли билан текширилиб кўрилади ва тузилган моделнинг объектга адекват эканлиги текширилади.

Физик-кимёвий моделлар — биологик тузилиши, функция ёки жараёнларни физик ёки кимёвий воситалар билан қайтадан ҳосил қилишдир. (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 90-бет).

Иқтисодий моделлар (ИМ) — тахминан XVIII асрдан қўлланила бошланган. Ф.Кененнинг «Иқтисодий жадвалларида» биринчи марта бутун ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг шаклланишини кўрсатишга ҳаракат қилинган.

ИМ иқтисодий тизимларнинг турли фаолият йўналишларини ўрганиш учун фойдаланиладиган моделлардир. (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 90-бет).

Физик моделлар — ўрганилаётган жараён ва нарсанинг табиати ва тузилиши (геометрик, ташкилий-тузилмавий) асл нусхасига ўхшаш бўлиб фақатгина

уларнинг ўлчами, тезлиги ва кўлами жиҳатдан фарқ қиладиган моделлардир.

Улар кичиклаштирилган макетлар, тренажёрлар (автомобиль ва самолёт макети, ГЭСлар макети, самолёт ва автомобилларни бошқаришга ўргатиш тренажёрлари ва ҳоказолар) турли асбоб ва қурилмалар.

Биологик моделлар — тирик объектлар ва уларнинг қисмларига хос биологик тузилиш, функционал вазифа ҳамда биологик жараёнларнинг аналогияси.

Моделлаштириш — бу бирор бир сунъий тил ёрдамида нарса (буюм, предмет) ва ҳодиса (жараён)ларнинг аналогиясини яратиш жараёнидир. Моделлаштиришнинг асосан икки тури педагогика ва психологияда муҳим аҳамият касб этади. Улар: структура — функционалли ва функционал — структурали. «биринчи ҳолатда тадқиқотчи алоҳида тизимнинг ташқи хулқ - атворига қараб тизимни аниқлаб ўтмоқчи ва шунинг учун аналог танлайди ёки конструкция қилади — бошқа тизимни ўхшаш хулқ - атворга эга бўлган тизимга. Бундай хулқ - атвор структураларнинг ўхшашлиги ҳақида мулоҳаза юритишга олиб келади.»

Моделлаштиришнинг бундай кўриниши педагогик-психологик тадқиқотларнинг асосий методларидан ҳисобланади ҳамда табиий илмий психологик тадқиқотда ягона ҳисобланади.

Иккинчи ҳолатда моделлар ва образлар структуралари ўхшашлигида тадқиқотчи функциялар ва ташқи кўринишларда ва бошқаларда қандайдир умумийликни таҳлил қилади. *(З.Т.Нишонов, Д.С.Қаршиева Экспериментал психология. Т.: 2006 й. 14-бет).*

Моделлаштириш — тадқиқот объектларини, уларнинг моделлари ёрдамида ўрганиш ҳамда нарса ва

ҳодисаларнинг талаб қилинган моделларини яратиш.

Моделлаштириш — илмий билиш усули бўлиб, у борлиқни билвосита ўрганишга асосланади.

Бунда тадқиқот қилинаётган объектга мос бошқа объектни ҳосил қилиш муаммоси ҳал этилади ва унинг асосида объект билан модель ўртасидаги ўхшашлик, мувофиқлик муҳим аҳамият касб этади.

Моделлаштириш усули илмий тадқиқот ишини енгиллаштиради.

Моделлаштириш усулининг асосий фазилатларидан бири, уларнинг универсаллиги, қулайлиги, табиат ва жамиятдаги объектларнинг функционал ҳолатларини мос моделлар орқали тасвирлай олинишидир.

Моделли дарс босқичлари — бу интерфаол таълим усуллари жумласига киради ва асосан қуйидаги босқичлар асосидаги жараёндан иборатдир:

1. **Чиқариш** — аввалги билимларни эсга солиш. Бунда олдинги ўрганилган билим, кўникма ва малакалар билан янги мавзуга тегишли маълумотлар орасидаги узлуксизлик ва узвийликни таъминлашга эришишга ҳаракат қилинади.

2. **Англаш** — янги ахборотларни ўрганиш. Бунда олдинги ўрганилган маълумотлар ахборотларга айлантирилади ва улар негизида янги ахборотларни ўзлаштиради.

3. **Фикрлаш** — янги ғоялар ва ахборотларни айтиб бериш ва муҳокама қилишдан иборат.

Модуль — педагогик технологияни ташкил қилувчи таркибий бўлақларни ифодаловчи тушунча. Бу таркибий бўлақлар, яъни модуллар энг кичик бўлақлардан ҳамда уларнинг турли миқдордаги тўғламларидан иборат бўлади.

Модулдаги энг кичик таркибий бўлақни энг кичик

модулга, бошқаларини эса ўз ичига қанча модулларни олишига қараб тегишлича даражадаги модулларга ажратишдан иборат.

Модуль — модулли таълим технологиясини жорий этишнинг асосини ташкил этади. Ўзлаштириши лозим бўлган манбани бўлакларга бўлиб ўрганиш имконини беради.

Модулли таълим технологиясига тегишли ишланмалар яратиш ва уларни амалий фаолиятга жорий этиш соҳасидаги ишларда кенг қўлланилади.

Янги педагогик ва ахборот технологияларини яратиш ва жорий этиш соҳасидаги инновацион таълим технологияларини ишлаб чиқиш бўйича мунтазам қўлланилишга эришиш мумкин.

Модуль — педагогик технологияни ташкил қилувчи таркибий бўлакларни ифодаловчи тушунча. Бу таркибий бўлаклар, яъни модуллар энг кичик бўлаклардан ҳамда уларнинг турли миқдордаги тўпламларидан иборат бўлади. Бунда энг кичик таркибий бўлакни энг кичик модуль бошқаларини эса ўз ичига қанча шундай модулни олишига қараб, тегишлича даражадаги модуллар дейилади.

Педагогик технологиянинг энг кичик модуллари асосий тушунча бўлиб, улар гўёки педагогик технологияни ҳосил қилувчи бўлакчалар вазифасини бажариши билан асосий аҳамиятга эга. Бунда кичик модуль, модуль тўплами, бирламчи модуль ва модуль даражаси деган тушунчалардан фойдаланилади.

Модуль даража — педагогик технологияни тасвирлаш кўламига мувофиқ равишда танланган бирламчи модулларнинг ўз таркибида аслида қанча модулларга эга эканлиги кўрсаткичи.

Модульн ўқув ахбороти (МЎА) — бу алоҳида ахборот блокидан (мавзулардан) иборат бўлган кичик мақсадларга мос ҳолда (алоҳида дарслардан) «лаҳзалардан» тузилган ўқув мазмунидан иборат.

МЎА нинг асоси, мавзунинг мантиқий тузилмаси ҳисобланади. Бу орқали муайян курсда (фанда) ўрганиладиган асосий тушунчаларнинг (мавзуларнинг, қонун-қоида, мезон ва тамойилларнинг) ўзаро боғлиқлиги қонунияги ўрнатилади.

МЎА, ўқитувчининг мўлжалланган усулига оид ахборотнинг яхлит бир тизимга ўтказиш ва ўқув жараёнининг мантиқий кўргазмали модели, кичик мақсадлар сонига кўра гуруҳларга (тизимларга) бўлинадиган дарсларнинг узлуксиз тизимидир.

Мотив — «Мотив деганда психологияда ўқувчиларни хатти-ҳаракатларга ундайдиган сабаблар тушунилади.

Мотивларнинг шаклланишига талаблар инстинктлар, маталлар ҳамда эмоциялар, йўл тутишлар, ғоялар ва қизиқишлар таъсир этади».

(Разумовский В.Г.)

Модуллаштириш — педагогик технология материалларини модулларга ажратиш жараёни.

Модул тўплами — педагогик технологияни унинг бирор даражасидан бошлаб тасвирлаш мақсади асосида битта модул сифатида ҳисобланган бир нечта модуллар йиғиндиси.

Мойиллик — янги билимларни олиш натижасида таълим олувчи ўзини олам ҳақидаги фикрлаш усулини қайта қуришни бошлаши учун бошқаларнинг фикр ва тушунчаларини «бир чизиққа» жойлаши.

Мониторинг — корхона, ташкилот, муассаса ҳолатини ҳар томонлама баҳолаш ва унинг фаолияти сама-

радорлигини ошириш мақсадида махсус ташкил қилинган тизимли кузатув.

Таълим-тарбия соҳасида мониторинг—ўқув жараёни ва уни бошқаришнинг узлуксиз кузатувини олиб бориш.

Меъёрий ҳужжатлар, юқори ташкилотларнинг буйруқ ва қарорлари ижроси ўз муддатида ҳамда қандай сифат ва даражада амалга оширилаётганлигини кузатув тизими.

Монография — муайян мавзу ёки муаммони, бирор олим ёзувчи ҳаёти ва фаолиятини атрофлича, чуқур тадқиқ этувчи илмий наشر. Монографияда ёритилаётган масала бўйича мавжуд адабиёт умумлаштирилади ва таҳлил этилади, фанни ривожлантиришга ёрдам берадиган фараз ва ҳулосалар олға сурилади.

Мотив — инсонни ўқишга ёки бирор ҳаракатларни бажаришга ундовчи турли сабаблар йиғиндиси. Салбий мотив—бу мажбурлаб ўқитиш, лекин бунда ўқувчининг ўқишга нисбатан қаршилиги ҳамма ҳаракатимизни йўққа чиқаради.

Мотив — бу маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ фаолиятга мойиллик.

Муаллифлик гувоҳномаси (МГ) — муаллифларнинг ихтиро ёки кашфиёт ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат. Ихтирочи ўз хоҳиши билан кашфиёти учун муаллифлик гувоҳномаси ёки патент олиши мумкин. Патент берилганда муаллифнинг ихтиросига мутлақ ҳуқуқ белгиланади. МГ ни олган шахс ўз ихтироси жорий этилиши натижасида тежаб қолинган маблағга ёки бошқа ижобий самарага яраша ҳақ олиш ҳуқуқига, шунингдек, амалдаги қонунларга мувофиқ турли имтиёзлар олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Муаммо — бу илмий тадқиқот иши (ИТИ) даги ечи-

ми талаб қилинадиган назарий ёки амалий масала бўлиб, у мавзунинг долзарблиги асосида ифода қилинади. Улар илмий, илмий-услубий, илмий-методологик жиҳатдан тадқиқ этиладиган масалалардан иборат бўлади.

ИТИ давомида муаммони тўғри қўйиш ва унга мос тадқиқот мақсадини аниқлаш муҳим босқич ҳисобланади. Муаммо қўйилишида мавжуд билимлар асосида мақсадга эриша олмаслик ҳақидаги билимга эга бўлиб, унга илгарги билимлар асосида тубдан янгича ёндашувни қила оладиган ишчи фаразни тўғри ифода-лай олиш муҳим аҳамият касб этади.

ИТИ да муаммо шундай жараёнки, у мавзу долзарблиги ва ишчи гипотеза асосида ифодаланади ва то охиригача ечимга етиб бормагунча у ҳақда тулиқ билимга эга бўла олмаймиз, аммо шуни биламизки, у илм-фан ривожига ва жамият талаби билан пайдо бўлади.

Муаммо қўйидаги йўналишлар бўйича ҳал этилиб борилади:

- муаммони излаш;
- хусусий муаммони қўйиш (муаммони ечимига эришиш учун мақсадлар кетма-кетлигини ифодалаш);
- муаммони ечиш.

Муаммони излаш ва танлашда қўйидагиларга эътибор бериш лозим: қўйилган муаммони ечмасдан, белгиланган йўналишда методни, методологияни, технологияни, техникани янада ривожлантириш ва такомиллаштириш мумкинлигига ишчи фаразни шакллантира олишлик; режалаштирилган тадқиқот илм-фанга ва таълим-тарбияни ривожлантиришга нима беришини аниқлаш; режалаштирилган тадқиқот натижалари асосида олинadиган янги қонуният нимаси билан усул, во-

сита, илм-фан ва техника ҳамда технслогиялардаги олдинги мавжудларидан янги ва кўпроқ амалий баҳога эга эканлигини аниқлаш.

Муаммо – масала қўйилишидаги шарт-шароитларни аниқлашда мустаҳкам фундаментал асос бўлади. Унга асосан масала ечиш шarti таҳлил қилинади ҳамда таълимни бошқариш қонунлари: КТМД, ТТҚ, ДТС ва бошқа меъёрий ҳужжатларни ҳисобга олиб масала мақсади аниқланади.

Масаланинг асосини ташкил қилувчи муаммони белгилаб олиш. Масала ечими шартини таҳлил қилиш, ечимини амалга ошириш. Мақсадни аниқлашга эришишга ёрдамлашиш. Ташкилий-педагогик ишларни амалга оширишга шароит яратиш.

Муаммони сифат ва сон жиҳатдан таҳлил қилиш имконияти педагогик тадқиқотларни олиб боришнинг самарали йўллари танилашни кафолатлайди ва таълим-тарбияни жаҳон таълими андозалари асосида олиб боришга шароит яратади.

Муаммо термини ташкилий педагогик ва таълим-тарбиявий масалаларни ҳал қилишда қўлланилади ҳамда унинг мазмун-моҳияти орқали педагогик тадқиқотларни олиб боришнинг илмий ва илмий-услубий жиҳатларини ёритиш услубиятини таъминлайди.

Педагогик тадқиқотларда ва таълим-тарбиядаги замонавий тадқиқотларни яратиш имкониятига самарали таъсир кўрсатади. Ўқитиш – ўқиш ишларини ҳал қилишда режалар тузиш ва уларни жорий этишга асос бўлиб қолаверади.

Муаммо -- жавоби бевосита мавжуд билимда бўлмаган ва ечиш усули номаълум бўлган масала (вазият, ҳолат).

Муаммони қўйиш ва ҳал этиш мавжуд билимлар доирасидан четга чиқишни, янгича ечиш усули, технология ёки метод ҳамда методологияларни яратишни ҳал этишдан иборат.

Муаммони ҳал қилишнинг турли хил усуллари ва воситалари борлигини тадқиқотчининг билиши таълим-тарбияни такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Бунда янги ишланмалар яратиш ва шу қабиларда муаммо ечимини топиш ниҳоятда аҳамиятлидир.

Муаммо — бу изланувчи фаолиятни ишга солувчи омил (восита, туртки) бўлиб, у фаразни шакллантиришнинг асосидир.

Муаммо — бу билишни ривожлантиришнинг объектив саволи ёки саволлар тўплами бўлиб, улар амалий ҳодисалар ёки назарий қизиқишлар орқали ифода этилади.

Муаммолар ҳаётий ва илмий бўлиши мумкин ва улар илм — фан — таълим атамалари билан шакллантирилади.

Илмий муаммо — бу илмий билишнинг ҳали ўрганилмаган ва ҳал қилиниши лозим бўлган билим шаклидир.

Илмий муаммо тадқиқотчининг бирор тадқиқот соҳасига оид янги далилларни тўплаган аммо бу далилларни ўзидаги эски билимлари билан изоҳлаши мумкин бўлмаганда, ўзларининг янгича баёнини талаб қила бошлаганда туғилади.

Муаммолар ҳам ғоялар қаби илмий далил ва фанларнинг қонунларидан келиб чиқади, аммо шундай муаммолар ҳам учрайдики, улар илмий далиллар ва фан қонунларига зид бўлади. Бундай муаммоларни сохта муаммолар дейилади.

Демак, муаммо илмий тадқиқот ишидаги ечими талаб қилинадиган назарий ёки амалий масала бўлиб, у мавзунинг долзарблиги асосида ифода қилинар экан. Улар илмий, илмий-услубий, илмий-методолгик жиҳатдан тадқиқ этиладиган масаладан иборат бўлади.

Муаммонинг қўйилишида қуйидаги босқичларга эътибор бериш лозим:

- муаммони излаш;
- хусусий муаммони қўйиш;
- муаммони излаш;
- муаммони ечиш.

Муаммоли маъруза (ММ) — бу муаммоли саволларни қўйиш ёки муаммоли масалаларни кўрсатиш йўли билан кетма-кет моделлаштириладиган муаммоли вазиятлар мантиқига таянган ҳолда олиб бориладиган маъруза.

Муаммоли савол ўзида диалектик зиддиятни мужассам этади ва ечими учун маълум билимларни қайта тиклашни эмас, балки фикрлашни таққослашни, қидиришни, янги билимларни эгаллашни ёки олдин эгалланганларини ижодий қўллашни талаб этади.

ММ да талаба нотик билан бирга фикрлайди. Охиरोқибат муаммоли масалаларга ойдинлик киритилади. Бу эса яхши натижаларга олиб келади.

Биринчидан, шу тарзда эгалланган билимлар талабаларнинг мулкига айланади, **иккинчидан**, ўзлаштирилганлар чуқур ёдда сақланади, **енгил фаоллашади (таълимий самара)**, янги вазиятларга осон кўчиш хусусиятига эга бўлади (**ижодий фикрлашнинг ривожланиш самараси**), **учинчидан**, муаммоли масалаларни ечиш заксвати ривожлантиришнинг ўзига хос тренажери сифатида кўринади (**ривожланиш самараси**), **тўртинчидан**,

бунда маъруза курс мазмунига қизиқишни орттиради ва касбий тайёргарликни кучайтиради (**булажак фаолиятга психологик тайёрлаш самараси**).

[Н.Сайидахмедов, С.Бозорова. «Маъруза нега танқид қилинмоқда»]. «Маърифат» газетаси Т.: (21.06.06 й.) — 17-бет.

Муаммони ёйиш — бу муаммо ечимини топиш жараёнида унинг кенг қамровли эканлиги ва кўп қирралигини асослаш жараёни, яъни хусусий муаммолар ечимларини топиш жараёнидан иборат бўлиб, улар ҳар қандай хусусий муаммоларни боғловчи, аниқловчи, тутунловчи хусусиятга эга бўлган бош муаммо атрофида жамланади.

Бундай хусусий муаммоларни ечиш тадқиқотчининг қўлига бош муаммо ечимига жавоб излашда маълумотлар, ахборотлар ва далилларни беради.

Илмий тадқиқот ишининг марказий муаммоси — муаммо ҳар қил турдаги (назарий, назарий-амалий, амалий) жиҳатларидан иборат эканлиги ва улар орасидаги боғланишнинг хилма-хиллигидир. Улар баъзи ҳолларда алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида ҳам кўриниши мумкин ва ҳаттоки, алоҳида кичик муаммо ёки мустақил муаммо сифатида ҳам қаралади.

Демак, муаммони ёйиш масаласини ҳал қилишда қуйидагиларга эътиборни қаратиш керак:

— бирор бир муаммо (хусусий муаммо бош муаммога ёки бошқа бир йўналишдаги муаммога) ўсиб, ўрганилиб, такомиллаштирилиб, тадқиқот мақсадига озгина ўзгартириш киритилиб, бошқачасига айлантирилиши мумкин экан;

— бирор бир муаммони ўрганиш давомида янги фикр ва саволлар юзага чиқади, бош муаммонинг муҳим

жиҳатлари кўпаяди (кенгаяди);

— бирор бир муаммо ечимини топишда бошқа муаммонинг туғилиши бош муаммонинг каттагина қўламда ёйилишини туғдиради.

Муаммони излаш (МИ) — бу тадқиқотчининг шуғулланмоқчи бўлган соҳасида (йўналишда)ги илм-фан ютуқларини ўрганиш ва таҳлил қилиш жараёни бўлиб, унда тадқиқотчи таҳлил қилиш давомида бирор тўхтамга (нимани қилиш кераклиги ва унинг долзарблиги тўғрисидаги фикрга) келиш борасидаги ижодий фаолиятидир. Бунда бош муаммо белгиланиб олинади.

МИ ва танлашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

— қўйилган муаммони ечмасдан белгиланган йўналишда методни, методологияни, технологияни, техникани янада ривожлантириш ва такомиллаштириш мумкинлиги ишчи фаразни шакллантира олишлик;

— режалаштирилган тадқиқот илм-фанга ва таълим-тарбияни ривожлантиришга нима беришини аниқлаш;

— режалаштирилган тадқиқот натижалари асосида олинadиган янги қонуният нимаси билан усул, восита ва илм-фан ҳамда техника-технологиядаги олдин мавжудларидан янги ва кўпроқ амалий баҳога эга эканлигини аниқлаш.

Муаммо технологияси — бу технология тарих дарсларида бир муаммони ечиш жараёнида қўлланилади. Масалан, XX асрдаги жаҳон иқтисодий инқирозини муаммо сифатида оламиз. Ўқувчилар биринчи навбатда, ушбу муаммонинг келиб чиқиш сабабларини ва оқибатларини мустақил излаб топишлари керак. Кейинги босқичда эса ушбу муаммони ҳар бир давлат қандай ҳал қилганини ва яна

қайси йўллар орқали иқтисодий инқироз муаммосини ҳал қилиш мумкинлигини ҳар бир ўқувчи мустақил ишлаб чиқиши талаб этилади. Бу технологиядан фойдаланиш орқали ўқувчиларда муаммоларни ечиш малакасини шакллантириш мумкин.

Умуман олганда, инновацион технологиялардан фойдаланиб ўтилган дарсларда ўқувчилар ўз қобилияти ва имкониятларини намоиш қилишга эришадилар, ишга ижодий ёндашишга, жамоа билан ишлаш малакасига эга бўладилар, ўзгалар фикрини ҳурмат қилишга ўрганадилар. Бу эса дарснинг самарадорлигини ошириб таълим сифатини кафолатлашга хизмат қилади.

Мударрис (араб. дарс берувчи) — мадраса ўқитувчиси. Мударрислар ўқитиладиган муайян фандан дарс берган. Ҳозир хорижий Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Ўзбекистондаги мадраса ва диний университетларда фақат диний илмлардан эмас, дунёвий фанлардан дарс берувчилар ҳам мударрис деб аталади.

(ЎЗМЭ. 6-том, 2003, 110-бет).

Мулоқотли ишчи дастур (МИД) — ўқув материалларини ўзлаштириш керак бўлган топшириқлар ва уларни бажариш ҳамда назорат қилиш бўйича тавсияларни ўзида мужассам этган таълим жараёнининг тўлиқ ифодаланиши.

МАҚСАД: ишчи режа асосида олиб боришни ўргатиш. **ВАЗИФАЛАРИ:** ўқиш-ўқитишга оид алгоритмик тарзда ифодаланган маълумотларни компьютерла жорий этиш; тарбияга оид компьютерли тизимлар тузишга кўмаклашиш; касбий компьютерли ўйинлар тайёрлашга кўмаклашиш.

МИДлар таълим ва тарбияга янги ахборот технологияларини жорий этишга кенг имкониятлар яратади.

Таълим-тарбия бериш жараёнининг оптимал вариантларини танлашни кафолатлайди, шунингдек, инновацион таълимни ҳам амалга оширади.

МИДлар фан бўйича компьютерли тизимни яратишда фойдаланилади. Таълим-тарбия жараёнини компьютерлаштириш ва улар учун таълим берувчи дастурлар тузиш соҳаларида МИДлардан кенг фойдаланилади.

Замонавий таълим технологияларини яратишда МИДлар асосий пойдевор бўлиб ҳисобланади ва таълимни компьютерлаштиришда мустақил равишда фойдаланиб ҳамда бу жараён замон талаби асосида тақомиллашиб бораверади.

Мультимедиа — бу информатиканинг дастурий ва техникавий воситалари асосида аудио, видео, матн, графика ва анимация (объектларни фазодаги ҳаракати) самаралари асосида ўқув материални ўқувчиларга етказиб беришнинг мужассамлашган ҳолдаги кўриниши.

Бунда компьютер ёрдамида ўрганилаётган объект бўйича моделларни ва уларнинг тасаввурларини яратиш, сақлаш ҳамда керакли мақсадлар асосида уларни қайта ишлаш жараёни амалга оширилади.

Таълим-тарбия жараёнида мультимедиа воситаларидан фойдаланиш ўзлаштириш ва тарбиядаги таъсирчанликларда ижобий самараларга эришилади. «Маълумотларни хотирада сақлаб қолиш пирамида» сида «Талаба эшитиш орқали олган билимларининг 10–20 фоизини, кўриш орқали 30–50 фоизини, эшитиш ва гапириш орқали 60–70 фоизини, ёзиш орқали 80 фоизини, кўриш ва ўзи бевосита бажариш орқали олган билимларининг 90 фоизини хотирада сақлаб қолишлиги айтилган. Демак, мультимедиа технологиянинг таълим-тарбиядаги аҳамияти катта».

Таълим-тарбия жараёнида автоматлаштирилган ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш ҳар қандай фанни ўзлаштиришда ҳам, ҳар қандай тарбия усулини қўллашда ҳам ижобий педагогик самараларни беради.

Қуйидаги йўналишларда ривожланади: ахборот тизимларини ва технологияларини моделлаштиришнинг компьютерли вариантини яратишда; зарур жойларда тармоқлар бўйича ахборотларни узатиш ва унинг етиб борганлигини аниқлашда.

Компьютер графикаси ва мультимедиа технологияларининг роли таълим-тарбияда ўта муҳимдир.

МАҚСАДИ: Талабалар ўзлаштиришини ривожлантириш. **ВАЗИФАЛАРИ:** Талабаларга ўзлаштириши лозим бўлган маълумотларни кўргазмали етказиш; ўзлаштирилиши лозим бўлган маълумотларни максимал даражада талабалар онгида ва тасаввурида пайдо қилиш.

Мультимедиа таълим-тарбияда инновацион ёндашувлар қилишнинг асосларидан бирини ташкил қилади, унинг ёрдамида юқори самарадорликка эришиб, юксак сифат ўзгаришлари кафолатланади.

Мультимедиа таълим-тарбия жараёнига янги ахборот технологияларини жорий этиш соҳасида фойдаланилади ва унинг ёрдамида анимация жараёни самарали амалга оширилади.

Мультимедиа талабалар ўзлаштиришини мунтазам ривожлантириб боришнинг ҳар бир қадамида мустаҳкам компьютерли асос бўлиб бораверади ва бу соҳада инновацион ёндашувлар қилишга ёрдам беради.

Мультимедиа -- 1. Ахборотни турли шаклдаги ташувчилари бўлмиш товуш, тасвир ва матнлар бирикмаси.

2. Визуал ва аудио самараларнинг ўзаро мулоқот дастурий таъминот бошқарувида намоён бўлиши.

3. Видеотасвир ва товуш билан ишлаш учун аппаратли ва дастурий воситалар мажмуи. Мультимедиага эга компьютерлар одатда кучли видеотизимга, видеомагнитофон ва видеокамераларни қўшиш имкониятига, тасвирни ушлаш ва уни рақамли шаклда қаттиқ магнит дискка ёзишнинг аппаратли воситалари, тасвирини устига қўшиш воситаларига эга.

4. Хоҳлаган турдаги маълумотларни мажмуавий тарзда тақдим этиш технологияси. Мультимедиа биргаликда тасвирларга ишлов бериш, нутқни қайта ишлаш ва ҳужжатларга ишлов беришни таъминлайди.

Мультимедия — компьютернинг ахборотларни рангли графика, матн ва графикда самаралар, овозларнинг чиқиши ва синтезлашган мусиқалар, анимация, шунингдек, тўлақонли видеоклиплар, ҳатто видеофильмлар каби турли хил кўринишлари билан ишлаш имконияти. (А.А Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Уқитувчи 2002 й. 136-бет).

Мультимедияли китоблар — бу битта ахборот ташувчи воситага жамланган (масалан, CD-ROM дискига) ҳамда матнли, овозли, статик-динамик ва видеотасвирли маълумотлардан ташкил топган китобдир.

Мураббий — муайян фан, илмий йўналиш бўйича ётук педагог — тарбиячи бўлиб, замон талаби даражасида педагогик маҳорат ва кўникмаларга эга, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга, уларни илғор фан ютуқларини астойдил ўрганишга ўргатадиган, ёшларни ёт ғоялар таъсиридан огоҳлантирувчи инсон.

Муслиҳиддин Саъдий (1184–1193–1204–1291–1292

туғилган ва вафот этган йили ҳақида турлича маълумотлар бор). Эроннинг Шероз шаҳрида туғилган. Отасидан ёш етим қолади. Бошланғич маълумотни Шерозда олгач, Бағдодга кетади ва у ерда «Низомия» мадрасасида ўқийди. Саъдий мадрасада араб грамматикаси ва адабиёти, форс адабиёти, Шарқ фалсафаси ва бошқа фанларни ўрганади. Мадрасани битиргач, саёҳат қилади.

Устозлари: Абулфароҳ Абдурахмон ибн Жазвий.

Асарлари: Саъдийнинг барча асарлари 19 бўлимдан иборат куллийетида тўпланган. Кейинчалик бу куллийetni қайта тузиб, ғазал ва бошқа майда шеърларни радифи ва қофиясига қараб 4 девонга киритилган. Саъдийнинг таълимий-ахлоқий қарашлари ифодаланган асарлари «Бўстон» (1257) ва «Гулистон» (1258) асарларидир. Шоир ижодида адолатли ҳукмдор, унинг ахлоқий хислатлари ҳақида, ақлий, ахлоқий ва жисмоний тарбияга оид ўғит-насиҳатлар берилган. Ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берилган бўлиб, инсонийлик, саховат, қаноат, адолат каби хислатлар улуғланган. Бу эса ёшлар ахлоқий тарбиясида муҳим ўрин тутади.

Муснад (араб. — асосланган, далилланган, яъни иснодга асосланган) — ҳадис тўпламларининг илк тури. Муснадда мусаннафдан фарқ қилган ҳолда, ҳадислар уларни бир-биридан эшитган шахслар силсиласига асосланган ҳолда (ҳар бир ҳадис уни хабар қилган шахснинг илми билан боғланган ҳолда) жойлаштирилган. Шариатнинг илк вакиллари — моликийлик ва ҳанбалийлик мазҳабларининг асосчилари Молик ибн Анас ва ибн Ҳанбалнинг ҳадис тўпламлари муснад туридаги тўпламлардир.

Муснад уч хил маънода қўлланилади:

1. Санадларнинг бир-бирига боғланиши.

2. Китобларнинг номи, масалан, Муснад Аҳмад ибн Ҳанбал.

3. Умумий шаклда ҳадис ровийларининг ўзидан юқорисидагилар ҳам муснад деб аталади.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 169-бет).

Мустақиллик байрами — жаҳон мамлакатларида сиёсий, иқтисодий, маънавий, ижтимоий жиҳатдан барча масалаларни бошқаришининг аралашувисиз ўз тақдирини ўзи белгилаш суверентети қўлга киритиш орқали ҳал қилиш ҳақ-ҳуқуқига эришилган ва расмий умумхалқ, умумдавлат байрами деб эълон қилинган кун.

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонунлар қабул қилди. Шу муносабат билан 1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик байрами ва дам олиш куни деб эълон қилинди. Республика халқи ҳар йили шу кунни кенг миқёсда байрам қилади.

Мустақил таълим — олинган билим, кўникма ва маънавиятларни мустақамлаш, қўшимча маълумот ёки материални мустақил ўрганиш мақсадидаги ўқув шакли.

Мустақил фикрлашга ўргатиш — Ҳар қандай ўқув фани бўйича дарсликларнинг асосий дидактик ашёси матнлар, савол - топшириқлар, машқлар ёки мисол-масалалар ҳисобланади. Шу ўқув материаллари асосида ўқувчини мустақил фикрлашга ўргатиш учун, аввало, уларга дарслик муаллифининг, дарс жараёнида эса ўқитувчининг позицияси кўрсатилмаслиги керак.

Ўқувчини мустақил фикрлашга ўргатишда етакчилик қиладиган иккинчи жиҳат — уни мавзудаги илғор фикрлар, илмий хулосалар, амалий ҳақиқатларга, воқеа-

ҳодиса ёки инсон шахсига ўз муносабатини билдиришга йўналтиришдир.

Аниқ фанлар бўйича ўқувчини мустақил фикрлашга ўргатилганда дарсликлардан ўрин олган, илм аҳлига, дарслик муаллифи ва ўқитувчига аввалдан маълум бўлган илмий ва ҳаётий ҳақиқатларни ҳар бир бола ўзининг имконияти доирасида ўз йўли билан англайди. Дарсликдаги ёки ўқитувчи томонидан қўйилган савол-топшириқлар болани матн мазмунини ҳикоялашга мажбур қилмаслик керак.

Гуманитар йўналишдаги ўқув фанлари бўйича ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишда маълум тафовут мавжуд. Айниқса, адабиёт дарсларида бадиий матн устида ишлаб бўлингандан сўнг асардаги бадиий ҳодиса ёки адабий қаҳрамон ҳақида, унинг шахси, туйғулари, шодлиғу қайғулари, бахтию бахтсизликларининг сабаби ва оқибатлари ҳақида синфдаги ҳар бир боланинг ўз фикри, ўз қараши, ўз муносабати, ўз хулосаси бўлади. Адабий таълимда, бошқа ўқув фанларидан фарқли ўлароқ, ягона ҳақиқат бўлмайди.

(Қундузхон Хусанбоева — Истиқлол даври педагогикасининг етакчи тенденциялари. — Халқ таълими — 2006 №2, 14—17-бетлар).

Мусулмон мактабларида таълим тизими беш тоифага бўлинган эди:

1. Қуйи мактаб — бу мактабларда ўғил болаларга савод ўргатишган (4 йил).

2. Халилхона мактаби — (намоз) ёд олдириб ўргатилган.

3. Қорихона — Қуръон ёд олинган.

4. Мактаб интернат — ўрта мадраса бўлиб, бу мактабда ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ўқитилиб ўрта

маълумот берилган.

5. Мадраса — олий диний мактаб бўлиб, ўрта асрга оид диний фалсафа ва мусулмон ҳуқуқлари, араб тили грамматикаси ва мантиқ илмлари ўқитилган.

(Ўзбек педагогикаси анталогияси. Тузувчилар. С.Очил, К.Ҳошимов. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 241-бет).

Мугахассислик — бирор касб доирасида маълум бир фаолият тури учун махсус тайёргарлик ва иш тажрибалари орқали эришилган зарурий билимлар, кўникма ва малакалар мажмуаси.

Муҳаббат — бирор шахс ёки кишилар гуруҳига, зояга ёки амалий фаолиятга нисбатан интим ва кучли туйғу. Шахс ички дунёсининг энг эркин ифодаси сифатида юзага келади. Муҳаббат туйғусининг улугворлиги ва мураккаблиги шундаки, унда билологик ва маънавий, шахсий ва ижтимоий интим ва умумий ҳолатлар бамисоли бир нуқтага тўпланади. Платон муҳаббатни икки турга — ҳиссий муҳаббат ва ақлий муҳаббатга ажратади. Унинг фикрича, ҳиссий муҳаббат ташқи гўзалликни ҳис қилишдан ҳосил бўлади ва муҳаббатнинг қуйи босқичини ташкил этади. Ақлий муҳаббат эса гўзалликни кенг маънода — ахлоқий-эстетик, илмий тушунишдан пайдо бўлади. У ақлий (маънавий) муҳаббатни устун қўяди. Муҳаббат кишининг ота-онаси, қариндош-уруғлари, яқин кишилари, дўстлари, қўни-қўшнилари ўқув ва меҳнат жамоалари, ўз халқи ва Ватани ҳамда умуман башарият билан руҳан яқинлашишнинг кучли воситаси ҳамдир. Муҳаббат туйғу-файли инсон гўзал феъл-атвори, ҳуққни ўзида гавдалантириб, муайян жамоа ва жамият олдида юксак қадр топади, бошқаларда ўзига нисбатан самимий меҳр-оқибатни уйғота олади. Муҳаббат одамларни, турли жа-

моаларни, халқларни, миллатларни бир-бирига яқинлаштиради. Муҳаббат бор жойда мураккаб муаммолар ҳам осонликча ҳал бўлади, ҳатто урушлар ва жанжалларга ўрин қолмайди. (ЎзМЭ. Т.: 2003, 6-том, 181–182-бет).

Муҳаддис (араб. ҳадис ривоят қилувчи) — ҳадисларни тўплаш, саралаш ва шарҳлаш билан шуғулланган илоҳиётчи. Муҳаммад (сав)нинг вафотларидан кейин ҳадисларни тўплаш кенг анъанага айлана бошлаши натижасида илоҳиётчиларнинг бир қисми бу соҳада ихтисослашган ва улар муҳаддислар деб ном олган. Ҳадис тўпламлари ислом анъанасида эътибор қозониб, муҳаддислар (масалан, Муҳаммад ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож, Ибн Можа ва б.) ислом тарихида машҳур бўлиб кетган. Исломда ҳадис Қуръондан кейинги иккинчи манба ҳисобланади.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 172-бет).

Н

Нажмиддин Кубро (1145–1221). *Тўлиқ исми* — Аҳмад ибн Умар Абул Жанноб Нажм-ад-дин ал Кубро ал Хевакий.

У илк бошланғич ва мадраса таълимини Хоразмда олади. Сўнгра Миср ва Эронда таҳсил олади. Мисрда — шариат, тариқат ва ҳақиқат илмларини ўрганади.

Устозлари: Ғузбеҳон ал-Ваззан ал-Мисрий, Абу Мансур Ҳаф, Бобо Фараж, Аммор Ясир, Исмоил Касрий.

Шогирдлари: Мажидиддин Бағдодий, Фаридиддин Аттор, Баҳоуддин Валид, Саъдаддин Ҳамавий, Бобо Камол Жондий, Шайх Розияддин Али Лола, Нажмид-

дин Розий кабилар.

Асарлари: Мутафаккир қаламига мансуб асарлар 8 та бўлиб, шундан Қуръон шарҳига бағишланган тафсир — «Айн ал-ҳаёт» ва шогирдларига панд-насиҳатларидан иборат «Фи ал-адаб» («Одоб қоидалари») рисоалари ҳамда 25 та рубойиси бизгача етиб келган. Кубро бутун Шарқда «Шайхи валитарош» - аълиёлар тарбиялаб етиштирувчи муътабар шайх ва мударрис сифатида шуҳрат қозонди. Мутафаккир ижодидаги асосий ғоя комил инсонни тарбиялаш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс, хусумат, нифоқ, гумон каби ёмон феъл-атвордан холос бўлиб фақат яхши ишлар қилишга, руҳий покликка чорлашдан иборатдир. Бу эса талабалар ахлоқий тарбиясида муҳим ўрин тутади.

Назарий метод — бу педагогик технологияни моделлаштириш, таҳлил қилиш, синтезлаш, қиёслаш, умумлаштириш, табақалаштириш, унинг тизимларини интеграциялаштириш ва бошқа жараёнлардан иборат.

Назария — амалиёт синовларидан муваффақиятли ўтган, маълум бир тизимга киритилган илмий қарашлар мажмуи; тушунчалар ва ҳукмлар каби воқеийликнинг инсон онгидаги инъикоси.

Турли ахборотларни билим даражасига кўтариш; янги ғоялар ҳосил қилиш; янги назария ҳосил қилиш.

Билимнинг турли усуллари—кузатиш, ўлчаш, таққослаш, эксперемент, моделлаштириш ва кабилардан таълим-тарбия жараёнида фойдаланилади.

Ҳосил қилинган билимлар асосида (анализ ва синтез, индукция ва дедукция, гипотеза)лар асосида янги ғоя ва назарияларни шакллантиришда фойдаланилади.

Янги фикр, ғоялар маълум бир тизимга келтирилгач (идеаллаштириш, формаллаштириш, редукция ва ак-

сиомалаштириш), улар асосида назарий ва таълимотларни шакллантиришда янада ривожланади.

Назария — умумлаштирилган билим, воқеийликнинг у ёки бошқа томонларини изоҳлаш тизими. Назария амалиёт билан чамбарчас боғлиқ. Амалиёт ва унинг натижалари умумлашган тарзда ҳар қандай назарияга узвий элемент бўлиб киради.

Назарий — бу ҳақиқатлиги амалий ёки назарий жиҳатдан исботланган, борлиқнинг бирор бир соҳасига оид маълум ғоялар, қарашлар, қонунлар, қоидалар ва тамойилларнинг муайян тизимидир.

«Назария бирор фан соҳасига оид бўлиб, у маълум билимларнинг умумлаштирилиши асосида пайдо бўлади. Илмий билишда назариянинг асосий вазифаси амалиёт берган янги далилларни изоҳлаш, ўрганилаётган предмет ва ҳодисаларнинг моҳиятига чуқурроқ кириш, рўй берадиган воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўра олишдан иборат.

Ҳар бир назария маълум соҳадаги илмий билимларнинг сўнгги натижаси сифатидаги билим шаклидир. Лекин уни ҳақ қачон тугалланган, ўзгармас абсолют билим, деб қарамаслик керак. Чунки ҳар бир назария фақат у ёки бу фараз асосидаги исботи бўлмай, балки узлуксиз ўрин алмашиб, чинлиги аниқланиб боровчи жуда кўп ва чексиз тахминларнинг натижасидир. Шу сабабли, назария ҳам доимо ривожланиб бориб, унинг мазмуни абсолют ва нисбий ҳақиқатларнинг бирлигидан иборат бўлади».

(З.Т.Нишонов, Д.С.Қаршиева Экспериментал психология. Т.: 2006 й. 69-бет).

Назорат қилиш дастур воситалари — маълумотлар омборидаги ўқитувчи томонидан тузилган топшириқлар,

саволлар, тест-саволлари ва шу қабилардан фойдаланиш дастурларини жорий этиш воситалари.

Насл -- насаби бўйича унчалик танилмаган, яъни оддийроқ оила фарзанди тиришқоқлик, чидамлилик кўрсатиб, ўзини намоён қила олса, айнаи ҳасаб ҳолати юзага келади. Агар бундай одам лаёқатли, қобилиятли, салоҳиятли, истеъдодли бўлса, унда бундай табиий омишлар янада ёрқинроқ намоён бўлади. Агар у насл-насаб борасида ҳам юксак бўлса, улкан ютуқларга эришади.

Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх ибн Абусаид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ибн Темурбекнинг ижтимоий моҳияти ва умр мазмуни Бобурлигидадир. Бобур сифатида намоён бўла олганлик Заҳириддин Муҳаммад учун ҳасабдир. Бундай мисолларни ажлодларимиз ҳаётидан юзлаб, минглаб келтириш мумкин.

Намунавий ўқув дастури — муайян предметлар бўйича таълим мазмунининг зарурий минимумини ва ўқув материални ўзлаштириш даражаларини батафсил очиб берувчи ҳужжат.

Намунавий ўқув режаси — ўқитиш муддатини ҳисобга олиб, касбга (мутахассисликка) мувофиқ равишда циклар, фанлар рўйхати ва ҳажмининг давлат миқёсини белгиловчи ҳужжат. У ўқув дарсларининг максимал ҳажмини ва ишчи ўқув ҳужжатларини ишлаб чиқишда ўқув муассасаларининг мустақиллик даражасини аниқ белгилайди.

Нақшбандия тариқати — Нақшбандия тариқати тасаввуф оқимлари ичида энг охири, такомиллашган тариқатдирким, унинг асосчиси Хожа Баҳоуддин Нақшбанддир. Нақшбандия тариқатининг асосий

ғояларидан бири, маълумки, «Дил ба ёру даст ба кор», яъни ҳар доим инсон қандай дунёвий иш билан банд бўлмасин, дилида Аллоҳни ёд этиб, зинҳор уни унутмаслиги керак.

Нақшбандия ўзидан олдинги тариқатлардан бевосита ҳаётга яқинлиги билан ажралиб туради. У тасаввуфдаги илгари ўта қаттиқ оқимни юмшатиб, муътадиллаштирди. Бу тариқат касбу кор кишиларига жуда мос келади. Чунки бундай кишилар тирикчилигидан воз кечиб, фақат тариқат билан машғул бўлсалар, ҳеч ким уларга ўз-ўзидан бир бурда нон бермайди.

Нақшбандия тариқатининг таркидунёчилик қилмай, дунёвий ишлардан юз ўгирмай туриб ҳам Аллоҳга етишиш мумкинлигини кўрсатиб берганлиги Ислом оламида унинг мавқеини ошириб жаҳон узра кенг тарқалишига сабаб бўлди. Баҳоуддин Нақшбанд даврларидан бошлаб мавқеи орта борган бу тариқатнинг шуҳрати жаҳонни тутди. XV асрда яшаб ўтган машхур шайхлардан бири — Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий, тасаввуф адабиётининг йирик намояндалари Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳам бевосита Нақшбандия тариқатининг вакиллари эдилар.

Номус — бу иффат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ифодалайди. Одатда, номусли одам маънавий қадриятни моддий бойликка алмашишни ўзига эп кўрмайди. Қонун тақиқлай олмаган нарсани гоҳо номус таъқиқлай олади деган нақл бор халқимизда.

Номус — кишининг ўз обрўсини улуғлаш ва ардоқлаш туйғуси; кишининг қадр-қимматига, ўз хатти-

ҳаракатлари олдидаги ахлоқий масъулиятига бўлган қарашларни ифодаловчи тушунча. Бошқа шахсларга нисбатан шарм-ҳаё билан муносабатда бўлишга ундовчи ҳис. (ЎзМЭ. Т.: 2003, 6-том, 385-бет).

Ноҳолислик — бу нарсаларни исботлар асосида эмас, балки фикрлаш асосида биламиз деган фараз.

Нотўғри хабардорлик — табиий олам ҳақида нотўғри фикрларнинг мавжудлиги натижасида бизни нотўғри саволлар беришга мажбур этиб, идрок этишимизни бузиши.

Нутқ фаолияти — бу исон томонидан ижтимоий тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга етказиш, коммуникация ўрнатиш ёки ўз ҳаракатларини режалаштириш мақсадида — тилдан фойдаланиш жараёнидир.

О

Объект — тадқиқот этилиши лозим бўлган нарса (предмет) ва ҳодисалар (жараёнлар)дан иборат бўлиб, улар ўзига ўхшаш нарса ва ҳодисалардан алоҳидалиги билан фарқ қилади.

Огаҳий (1809—1874). Тўлиқ исми — Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. У 1809 йили Хива шаҳри яқинидаги Қиёт қишлоғида туғилади ва 3 ёшлигида отасидан етим қолиб, тоғаси Шермуҳаммад Аваз ўғли Мунис тарбиясида бўлиб, хат-савод чиқаради. Сўнгра Хивадаги мадрасада таҳсил олади, форс, араб тилларини ўрганади. Ўз замонасининг олим ва шоирлари билан яқиндан мулоқатда бўлади.

Асарлари: «Таъвиз ул-ошиқин» («Ошиқлар тумори») номли давом яратган. Огаҳий таржимонлик билан

шуғулланиб, Шарқ халқларининг етук мутафаккир шoir-ёзувчиларнинг машхур тарихий, бадий, фалсафий-ахлоқий асарларини ўзбек тилига таржима қилади. У ўз девонида яхшилик, олижаноблик, меҳмондўстлик, поклик, тўғрилик, ҳиммат, шижоат, мардлик, ғайрат, саховат, иффат, ҳаё, вафо, мурувват, қаноат каби хислатларни тарғиб қилади ҳамда дилозорлик, нодонлик, жоҳиллик, мунофиқлик, ёлғончилик, хиёнат, ҳасад, ғийбат, танбаллик, текинхўрлик, хасислик каби иллатларни қоралайди. Адибнинг ижодий меросини ахлоқий тарбияда маънавий асос деб ҳисоблашимиз мумкин.

Одамийлик — одоб меъёрларидан бири бўлиб, одамларга кундалик ҳаётда инсонпарварлик муносабатида бўлишлиқдир. Одамийлик деганда, ўзида кишиларга нисбатан ҳурмат, ишончни ҳис қилиш, камтарлик, тўғрилик, самимийлик каби хислатларни мужассамлаштиришга нисбатан айтилади. Одамийлик одамлар орасида камол топади ва ижтимоий муносабатларда ўз аксини кўрсатади. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 43-бет).

Одат — бу онгли иродавий ҳаракатларнинг маълум босқичидир. Лекин малакалар ва одаглар ўртасида муҳим фарқлар бор. Малакалар бирор соҳани тез ва сифатли бажаришга имкон берса, одаг одамнинг иш фаолият билан доимий шуғулланишдир.

Одамлар ҳам жуда кўп машқ қилиш, такрорланишнинг натижасидир. Одамлар одам фаолиятига шу даражада кучли сингиб кетадики, одам одатланган нарсани қилмагунча кўнгли тўлмайди. Одатлар шахснинг ҳиссий ҳолатларини ифодалаши билан бирга, унинг ақлини ўстиришга ҳам хизмат қилади.

Одатлар такрорланаверади, натижада мустаҳкамланади ва гўёки туғмадек бўлиб қолади. Ижобий моҳиятдаги бундай одатларнинг шахс учун аҳамияти жуда каттадир.

Одоб (араб. адаб сўзининг кўплиги) — жамиятда эътироф этилган хулқ нормаси. Шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар билан муносабат (оила, меҳнат жамоаси, турли маросимлар)да намоён бўлади. Одоб негизида ахлоқнинг баъзи тамойил ва меъёрлари, шунингдек, мақсадга мувофиқлик ва гўзаллик (эстетика) талаблари ётади. Одоб кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўт турмуши, бўш вақтини қандай ташкил этиши, инсон ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидалар (масалан, шарм-ҳаё, камтарлик, хушмуомалалик кабилар)ни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. (ЎЗМЭ. Т.: 2003, 6-том, 461-бет).

Одобли фазилати — ўз тани сиҳатлиги ва билим олиш тўғрисида қайғуриш, тўғрисўзлик, хушмуомалалик, озодалик, дид-фаросатлилик, жамоат тартибига риоя қилиш, миллий фазилат ҳисобланган катталарга ҳурмат, кичикларга иззатда бўлиш, ота-онани севиш ва ардоқлаш, аждодларни хотирлаш, меҳмондўстлик ва шунга ўхшаш ижобий ижтимоий сифатларни ўз ичига олади. (Б.Зиёмуҳаммадов Комилликка элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 116-б).

Оила — кишилар ҳаётининг энг муҳим қисми, жамиятнинг кичик ҳужайраси, ижтимоий-маданий организм.

Оила кишиларнинг ҳаётий табиий-биологик (жинсий муносабатлар, уй-рўзгорни бошқариш), ҳуқуқий

(масалан, никоҳни фуқаролик ҳолатини қайд этиш), маънавий (эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги севги, меҳр-муҳаббат туйғусини ва шу қабилар) муносабатларга асосланган бирлик.

Ойна — 1. Дастурий қўлланмани ёки ҳужжатни кўрсатадиган дисплей экранининг тўртбурчакли қисми, дастур ёки фойдаланувчи айрим экран билан ишлагандек ишлайдиган экран қисми.

2. Маълумотларга ишлов беришда ва уларни узатишда бўлаклаш воситаси.

Олий Мажлис — Ўзбекистон Республикасининг олий қонун чиқарувчи органи. Олий Мажлис 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосида жорий этилган ва унга биринчи сайлов 1994 йил 25 декабрда бўлиб ўтган.

Олий маълумот даражаси — шахс томонидан олий таълимнинг муайян таълим дастурини мазкур маълумот ҳақида тегишли давлат ҳужжати берилган ҳолда ўзлаштириш даражаси.

Олий таълим — турли олий мактабларга ҳўжалик, фан, техника ва маданият тармоқлари учун юқори олий малакали мутахассислар тайёрлаш олий таълим жараёнида олий маълумот олинади. «Олий маълумот» тушунчаси эса муайян иқтисосликдан назарий ва амалий вазифаларни ҳал этиш имкониятини берадиган билим ва малакалар мажмуини ифодалайди. Олий таълим ҳақидаги ҳозирги тушунчалар биринчи марта Фарб мамлакатларида XV—XII асрларда дунёвий олий мактаблар, кейинроқ университетлар пайдо бўлиши билан вужудга келди. Ўрта аср олий таълимида схоластика ҳукмронлик қилиб, динни фан билан келтиришга ҳаракат қилинарди.

Олий таълим — малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайдиган таълим. Бу таълим 18, 19 ёшдан бошла-ниб, 4 йилдан кам бўлмаган муддатда давом этади. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртла-рида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус, касб-ҳунар таълими асосида амалга оширилади.

Олий таълим икки босқичга: давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги ҳужжатлар билан далилловчи бакалавриат ва магистра-турага эга.

Олий таълимнинг ДТС — таълимнинг бакалавриат муайян йўналиши ёки магистратура мутахассислигига қўйиладиган малака талаблари, таълим мазмуни, бака-лавр ёки магистр тайёргарлигининг зарурий ва етарли даражасини, кадрлар тайёрлаш сифатини баҳолашни белгилайдиган эталон даража.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим — жамиятнинг юқори малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилгандир. Олий ўқув юртидан кейинги таълим олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот муассасаларида (аспирантура, адъюкту-ра, докторантура, мустақил тадқиқотчилик) олиниши мумкин.

Онг — психик фаолиятнинг олий шакли. Онг биоло-гик ва итжтимоний тараққиёт маҳсулидир. Онг инсон-нинг фикр ва ҳислари, сезгилари, тасаввурлари иродаси ва қарашларидан ташкил топади. Ўз-ўзини англаш, хо-тира, ирода нутқ онгнинг асосий жиҳатларидир. Ҳозирги замонда мураккаб ижодий жараёнларни ҳам амалга оширувчи электрон машиналар яратилган, лекин улар онгнинг ўрнини боса олмайди, чунки онг ўта му-

раккаб объектив мавжудликдир. (ЎЗМЭ. Т.: 2003, 6-том, 541–542-бет).

Онг — объектив воқеликни акс эттиришнинг юксак, фақат инсонга хос бўлган формаси; юксак даражада ташкил топган материя — инсон миясининг воқеийликни сезиш, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби формаларида акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусияти. Онг психологик жиҳатдан учта асосий компонентдан ақл, ҳиссиёт, иродадан иборатдир. Ақл шахснинг билиш жараёнини, ҳиссиёт, воқелик ва ўз-ўзига бўлган муносабатни, ирода эса фаоллик даражасини белгилайди.

Онлайн — Сизнинг компьютерингиз хос — тизим билан уланган маром ҳамда компьютерингиз FTP-server, WWW-server, BBS ва бошқа умумий фойдаланиш мумкин бўлган тизим билан уланган бевосита хизматни тақдим қилиш.

Оператор: 1. Ахборотни киритиш, сақлаш, унга ишлов бериш, узатиш ва чиқариш билан боғлиқ амалларни бажарувчи белги, инсон ёки ташкилот.

2. Тизим ёки тармоқ ишини бошқариш билан боғлиқ ишловларни бажарувчи инсон.

Оптималь бошқариш — Энг кам вақт ва меҳнат ёки энг кам миқдордаги нарса ва энергия сақлаган ҳолда тизимни бир ҳолатдан бошқа янги ҳолатга ўтказиш жараёни. (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 137-бет).

Ор — бу номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш туйғусидир. Бундан ташқари, ўз ўрнида хазар қилиш ёки бўлмаса обрў-эътибор, фахрланиш маъноларини ҳам билдириши мумкин.

Оралиқ назорат (ОН) — (оралиқ баҳолаш) предметли соҳаларини ўзлаштириш даражасини янги рейтинг тизими асосида баҳолаш (тест, имтиҳон, савол-жавоб, ёзма ишлар ва бошқалар).

Оралиқ назорат — бунда дастурнинг муайян қисмини ўрганишни назорат қилиш ва баҳолашни ўзига мақсад қилиб қўяди. Шунинг билан бирга дастурнинг муайян қисмини босқичма-босқич назорат қилишни амалга оширади. Курс ишлари, малакавий битирув ишларининг тайёргарлик даражасини ҳам текширишга ёрдам беради. Одатда, ОН ва унинг даврийлигини ДТС, ўқув режаси ва дастурини эътиборга олган ҳолда кафедра йиғилишида, услубий уюшманинг таклифини инобатга олиб белгилаб чиқади. Буларни олий ўқув юрти ўқув жараёни жадвали ва назорат тadbирлари жадвалига киритилади. Бунда ҳам назоратни холислиги ва ҳаққонийлигини таъминлашнинг турли мезонларини танлаш ўқитувчидан ўқитишнинг фаол усуллари ва уни талабаларда қўлашдаги аҳамиятини баҳолай билишни талаб этади.

Орият — бу ор-номусдан ташқари иззат-нафс, қадр туйғусидир. Одатда, ориятли одамлар ўзлари ва оилаларининг иззат-нафсларини, қадрларини юксак тутадилар, шунингдек, ўзгаларни ҳам қадрлай биладилар. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Ҳ.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 44-бет).

Отинойи мактаблари — қиз болаларга ислом қоидаларини ўргатадиган ва бошланғич таълим берадиган мактаблар. Қизларга бошланғич диний таълим берадиган отинбиби мактаблари отинларнинг уйларида ташкил этиларди. Бундай мактаблар муайян бир ўқув режаси ва

дастурига эга эмас эди. Ўқувчилар ҳам синфларга бўлиб эмас, балки болаларга ўқитиладиган китобларни ўзлаштириш даражасига қараб гуруҳларга бўлиб ўқитиларди. Домла ёки отинойи дарсни ўтилган вазифани ўқитиб кўриш ва янги топшириқ беришдан бошлар эди. Ҳеч бир домла ёки отинойида ўзига хос ишлар, умумий ўқув дарслиги ё бўлмаса, ўқув услуги бўлмас эди. Отинойи мактабида ўқитишнинг сифати отинойининг билим даражасига боғлиқ бўлган. Бу мактабларда ҳарфларни ҳижжалаб ўқитиш усулида савод чиқарилган.

(Ўзбек педагогикаси анталогияси. Тузувчилар. С.Очил, К.Ҳошимов. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 228-бет).

Оуэн (1771–1858). Тулиқ исми – Роберт Оуэн. У ҳунарманд оиласида туғилган ва ёшлигиданоқ ўз меҳнати билан яшай бошлаган. У гоят қобилиятли бўлганидан 20 ёшидаёқ катта корхонанинг раҳбари бўлган.

Таълимоти: «Жамиятга янгича қараш ёки инсонда характер таркиб топтириш тўғрисидаги тажриба» асарини нашр эттирди (1813). У бир қанча таълим-тарбия муассасаларини очди: кичик (1-6 ёш) болалар мактаби, бошланғич мактаб (6-10 ёш), ўсмирлар учун кичик мактаб. 1816 йилда ушбу муассасаларни бирлаштириб «Характерни тарбиялайдиган янги институт» очди.

Очиқ тизим. Таркибидаги элементлар сонини камайтириш ёки кўпайтириш мумкин бўлган тизимга очиқ тизим дейилади. Очиқ тизим ёрдамида динамик тизимлар ҳосил қилинади. Очиқ тизимлар таълим-тарбия жараёнининг ахборот маконини яратилишига имкон яратади.

Очиқ тизимнинг асосий мақсади маълумотлар омборини бойитиш. **ВАЗИФАЛАРИ:** Очиқ тизим таълим-

тарбия жараёнини бошқаришдаги ахборотлар таъминотини яратиш ва жараёнларни оптимал бошқаришдаги маълумотлар таъминотини кафолатлаш.

Очиқ тизим таълим ва тарбияга тегишли муаммоларни ҳал қилишда «тизимий таҳлил», «тизимий ёндашув» тадқиқот усуллари жорий этишга кенг имкониятлар ва амалда улардан фойдаланишга шароит яратади.

Очиқ тизим таълим-тарбия жараёнларини бошқаришнинг оптимал вариантларини топишда ахборотли таъминот яратиш соҳасида қўлланилади ва ушбу соҳада қарорлар қабул қилишда эксперт маълумотларни тайёрлаб беради.

Таълим-тарбия жараёни давлат, жамият ижтимоий-иқтисодий даражасига мос мунтазам ривожланишда бўлади ва улар мониторингини кузатишда очиқ тизимлар доимо керак бўлаверади.

II

Парадигма — (юнон. Paradigma — намуна-ўрнак) — илмий муаммоларни ҳал этиш намунаси сифатида қабул қилинган назария.

М: Туғилганлик назариясига тегишли муаммоларни аксарият ҳолларда дифференциал тенгламалар назарияси ютуқлари орқали ҳал қилинади ёки талаба - ёшларни мустақиллик руҳида тарбиялаш миллий истиқлол ғоялари асосида ҳал этилади ва ҳоказо.

Позитивист Р.Беркман илмий методологиядаги меъёрни тавсифлаш учун биринчи бўлиб парадигма тушунчасини қўллади. Лекин америкалик олим фан тарихчиси Г.Кун ўзининг «Илмий революциялар структураси» асарини эълон қилгандан сўнг парадигма тушун-

часи янгича мазмун ва аҳамият касб этди. Г.Кун илмий революция назариясини ишлаб чиқиш жараёнида қатор тушунчаларни таклиф этди ва бунда парадигма деганда, маълум давр ичида жамоатчилик илмий муаммони қўйиш, ҳал этиш намунаси бўлиб хизмат қиладиган ва кўпчилик томонидан эътироф этилган илмий назарияни тушунди.

Куннинг фикрича, парадигмаларнинг алмашинуви илмий революцияга олиб келади. Кун фикрича, парадигма илмий жамоатчилик бирлигини таъминлайди. Илмий жамоат маълум парадигмани эътироф этган оинлардан ташкил топади. Парадигма у ёки бу фан соҳасининг асосий муаммосини ташкил этиб, дарсликлар ва олимларнинг мумтоз (классик) асарларида ўз ифодасини топади. Кун бунга мисол қилиб, Аристотель диалектикаси, Птоламей астрономияси, Ньютон механикасини А.Навоийнинг комил инсон ҳақидаги таълимоти, Абу Наср Форобийнинг фозил одамлар шахри ҳақидаги таълимоти, Абу Райҳон Берунийнинг гелиоцентрик назарияси, Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг сонлар назариясига қўшган ҳиссаси бўйича, айниқса «алгоритм» нинг фанга киритилиши бўйича таълимотлари ва ҳоказо — Т.Х.А.) кўрсатди.

Илмий намунани универсал қонунларни аниқ ҳодисаларга татбиқ этиш асосида фан ривожланади. Масалан, кибернетика, синергетика, информатика, глобалистика фанлари. (*Фалсафа: Қомусий луғат Т.: «Шарқ», 2004 й. 321-бет*).

Парадигма — бу илмий фаолиятнинг муайян бир босқичида аниқ илмий тадқиқотни олиб боришда фойдаланиш учун назарий методологик асосдан иборатдир.

Парадигма — антик ва ўрта аср фалсафасига оид ту-

шунча бўлиб, абадий ғоялар доирасида намуна сифатида тавсифланган ва айтиш шунча намуна асосида борлиқ **Тавгри** томонидан яратилган, деган фикрга таянади.

Парадигма замонавий фалсафада илм-фаннинг назарий методологик ва қадриятлар тизими илмий маммоларини ечишда намуна сифатида қабул қилинган ва илмий жамоа томонидан маъқулланган тушунча, тамойил.

Парадигманинг эпистимологик жиҳати фундаментал билимлар, қадриятлар, ишончлар ва техникавий усуллар мажмуаси, илмий фаолиятнинг намунаси сифатида қабул қилинади.

Ижтимоий **парадигмала** эса муайян илмий жамоа томонидан қабул қилинган бўлиб, унинг яхлитлиги ва чегаралари аниқ. Парадигмаларнинг алмашиши илмий инқирозлар асосида рўй беради. Бу жараёнда воқеий оламда содир бўлаётган ҳодисалар моҳиятини теран англаб олиш, фалсафий таакурнинг ривож топиши, илмий жамоаларнинг фаоллиги муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, янги парадигмаларнинг пайдо бўлиши тадқиқотчи дунёқарашининг шаклланиши ва эволюциясига эътиборли таъсир этади.

(Фалсафа — қисқача изоҳли луғат. Муаллифлар: М.Н.Абдуллаева, М.Абдурашидов, У.Абилов ва бошқ. Масъул муҳаррир: А.Жалолов Т.: «Шарқ», 2004. 253-бет).

Парол — 1. Сир тутиладиган белгилар кетма-кетлиги. Парол унинг эгаси ҳақиқийми ёки йўқми, шуни аниқлаш жараёнида текширув-ахборот сифатида ишлатилади.

2. Эркин фойдаланишни айнанлаш воситаси. У компьютер билан мулоқот бошлашдан олдин унга терминал клавиатураси орқали ёки кодли карта

ёрдамида киритиладиган код шаклидаги махфий сўздан иборат.

Пассивлик — билиш ва тадқиқ қилишни хоҳламаслик.

Патент -- лотинча *patenus* — ўрта асрда Фарбий Европа мамлакатларида маълум мансаб ва унвонни олиш ҳуқуқини берадиган гувоҳнома, ёрлиқ. Патент ихтирочининг ўз ихтисосига олган ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат. Патент қайси давлат томонидан берилса, ўша давлат ҳудудида юридик кучга эга бўлади. Патент 15—20 йил муддатга ҳам берилади, айрим мамлакатларда бу муддат узайтирилиши ҳам мумкин.

Педагогика — «Педагогика (юнонча, *país* — бола, *agágos* — раҳбар) — тарбия ҳақидаги таълимот, тарбиялаш санъати, тарбия ҳақидаги фан.

Педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида маълумот берувчи фан. Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида кишилар орттирган тажриба ҳамда табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳақидаги билимларнинг бойиб бориши билан меҳнатда орттирилган тажрибаларни ёш авлодга ўргатиш жараёни ҳам мураккаблаша бори.

Педагогика тарбиянинг умумий қонуниятлари, жамиятда ёш авлодни миллий истиқлол руҳида тарбиялаш ҳамда ўқитишнинг моҳияти ва қонуниятларини ўрганадиган фан.

Педагогика тарбиянинг моҳиятини ва шахсни ҳар томонлама тараққий эттиришда тарбиянинг ролини очиб беради, тарбиянинг мақсади, мазмуни, методлари уни ташкил этишдаги формалар ўртасидаги боғланишларни кўрсатади. Шунингдек, педагогика ўз

тараққиёти давомида таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради, тажрибанинг келгусида ривожланиш истиқболлари йўлларини ёритиб беради, тарбиявий ишнинг формаларини кўрсатади. Айниқса, педагогика тарбия мақсадини жамият талабларига ва боланинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгариб боришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги мустаҳкам алоқа ҳамда боғланишларни очиб беради.

Педагогика — фалсафа, психология, одам анатомияси ва физиологияси каби фанлар билан узвий алоқадорликда фаолият юритади.

Педагогика методологияси (ПМ) — педагогик назария асослари, тузилиши ҳақидаги билимлар тизими, билимларни эгаллаш борасидаги ёндашувлар ва усуллар дастурларни асослаш тадқиқот фаолиятларининг мантиғи ҳамда методлари сифатини баҳолашдан иборат.

Педагогик тадқиқотлар амалиётга нисбатан доимо олдинда юрмоғи лозим ва улар педагогик тадқиқотлар таълимий жараёнининг истиқболини белгилашга қодир бўлиши лозим.

Педагогика тарихи фани — ибтидоий жамият давридан бошлаб то ҳозирги кунга қадар тарбиянинг келиб чиқишини, ижтимоий тараққиётнинг ўзгариши натижасида таълим ва тарбия жараёнининг ўзгарган моҳиятини, турли даврларда маориф, таълим-тарбия, мактаб тараққиётига қўшилган ҳиссаларни, ушбу соҳаларда яратилган янгиликларни, бобокалонларимизнинг мактаб, таълим-тарбия соҳасида яратган кашфиётларининг ҳаётимизга қўшган ҳиссаси, яратган асарлари, ҳаёт ва фаолиятларини ўрганувчи фан.

Педагогика тарихи фани орқали биз дастлабки

тарбиянинг пайдо бўлиши, дастлабки таълим-тарбия, мактаб тизимининг, дастлабки мактаб, олий ўқув юртлари, университетларнинг, улардаги таълим жараёнининг пайдо бўлиш босқичлари, дастлабки тузилган ўқув дастурлари, ўқув режалари, ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш йўллари, халқ орзу-истакларини амалга оширувчи комил инсон тўғрисидаги халқ оғзаки ижоди намуналари, турли ёзма ёдгорликлар, мутафаккирларнинг таълим-тарбияга оид етук асарлари намуналари ҳамда Президентимиз И.А.Каримов асарларидаги таълим-тарбия тизими ва баркамол авлод тўғрисидаги ғоялар билан танишамиз.

(Педагогика тарихи. Маърузалар матни. М.Шеранова, Д.Фарсахонова Жиззах, 2007, 3–5-бет).

Педагогика тарихи фани бўлимлари:

– *Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари педагогика тарихи*
Ушбу бўлимда қадимдан бошлаб то ҳозирги кунга қадар яшаб ижод этган мутафаккирлар, қомусий ва ҳадисчи олимлар, маърифатпарвар педагог олимлар Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Ал Бухорий, Ат-Термизий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат каби Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари олимларининг ҳаёти, ижодий фаолияти, мактаб, маориф, таълим-тарбия жараёнига қўшган ҳиссаси билан танишиб ўтамиз.

– **Чет эл педагогика тарихи** бўлимида чет эл педагогларида Ян Амос Коменский, Жон Локк, Жан Жак Руссо, Иоганн Генрих Песталоцци, Константин Дмитрий Ушинский, Александр Семенович Макаренко, Лев Николаевич Толстой ва бошқаларнинг фаолияти ва педагогика соҳасидаги қарашлари билан танишамиз.

(Педагогика тарихи. Маърузалар матни. М.Шеранова, Д.Фарсахонова Жиззах, 2007, 4-бет) .

Педагогика тарихи фанининг вазифаси:

— кишилиқ тараққиётидаги таълим-тарбиянинг ижтимоий, маънавий, маърифий ривожланиши ҳақида маълумот бериш;

— ўтмишдаги таълим ва тарбия масалаларини, технологиясини ҳамда мактаб тизимидаги юксак ғоя ва тажрибаларни ижодий ривожлантиришни ўрганиш;

— бўлажак ўқитувчиларни ўқув-тарбия йўли жараёнида буюк мутафаккир олимларнинг асарларидаги педагогик ғояларни ўрганиш.

[О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳамидов Педагогика тарихи. Т.: 2004, 6–7-бет].

Педагогика тарихи фанининг мақсади — инсон мавжуд экан, унинг маънавий тараққиётини таъминловчи таълим, тарбия, маълумот каби тушунчалар ҳар бир ижтимоий тузумда мавжуд бўлиб, у тафаккур тарихининг қайта туғилиши ва ривожланиши билан боғлиқ ҳолда педагогика фанидаги ютуқларни ўзлаштириш имконини беради.

[О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳамидов Педагогика тарихи. Т.: 2004, 4-бет].

Педагогика тарихи фанининг методологик асоси — ёш авлодни тарбиялаш анъаналарини, жамиятнинг тараққиёт босқичларидаги ўқитиш, камол топтириш тизимларини, уларнинг қонун-қоидаларини, қомусий мутафаккирлар, маърифатпарвар адиблар ва педагогларнинг таълим-тарбия, маърифатга доир ғояларини ва бу уларнинг ривожланишини мукаммал ўрганишдир.

(Педагогика тарихи. Маърузалар матни. М.Шеранова, Д.Фарсахонова Жиззах, 2007, 5–6-бет).

Педагогика тарихи фанининг миллий асоси аввало, таълим-тарбия жараёнида ўзлигимизни англаган ҳолда миллий-маънавий дурдоналаримиздан фойдаланиш, ажодларимизнинг бой тарихий меросини ўрганиш.

Педагогика тарихи фанининг ўзига хос илдизлари:

— Таълим-тарбия ва маънавиятга доир ғояларнинг **фалсафий илдизлари** — педагогика тарихи фани турли жамиятлардаги мафкуравий қарашларга кўра ўзгариб, ривожланиб, илғор педагогик фикр ва ғоялар миқдордан сифат ўзгаришларга эга бўлган.

— **Диний-маънавий илдизлар** — инсон камолотидаги маънавият ҳақида Қуръони Карим ва шариат ҳукмларида, ҳадиси шарифларда эса илмий-назарий билимларнинг тартиб-қоидалари берилган. Бу эса педагогика тарихидаги таълим-тарбия ва маърифий ишларга янада сайқал беради.

[О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳамидов Педагогика тарихи. Т.: 2004, 4-бет].

Педагогика тарихи фани ўрганувчи манбалар асосан қуйидагилардан иборат:

— археологик қазилмалар натижасида топилган ашёлар;

— халқ оғзаки ижоди намуналари;

— қадимги ёзма ёдгорликлар;

— буюк адиб ва алломаларимизнинг ижодий мероси;

— ҳукуматимизнинг таълим-тарбияга оид қонун ва қарорлари;

— Президентимиз И.А.Каримов асарларидаги таълим-тарбия ва баркамол авлод тўғрисидаги ғоялар;

— ўқув дастурлар, илмий ва педагогик адабиётлар;

— таълим-тарбияга оид кундалик матбуот материаллари.

Педагогика фанининг вазифалари (ПФВ) — инновацион жараёнларнинг, назария ва амалиётнинг мақбул алоқалари, тадқиқ ва амалий фаолиятларнинг бир-бирига боғлиқлиги каби муаммоларнинг назарий ва методологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат. Педагогика фанидан педагогик фаолиятга таъсир ўтказиш, уни қайта ташкил этиш ва такомиллаштириш талаб этилади.

(Р.Жўраев Педагогик тадқиқотлар сифатига қўйиладиган методологик талаблар. FF«Халқ таълими» - Т.: 2006 - №2 8—14-бетлар).

Педагогик инновация (ПИ) — бу бўлажак мутахассисларни янгича шароитларда ишлашга тайёрловчи жараён бўлиб, у олдинги эгаллаган билимлар асосида ижобий педагогик самараларни берувчи янгича ёндашув технологиясини яратиш ва жорий этишдан иборатдир. Бунда таълимнинг мақсади, мазмун-моҳияти, белгиларини, тамойилларининг инновацион усулларини танлаш, тўплаш, қўллаш ва улардан фойдаланишга услубий тавсиялар тизимини яратиш тушунилади. Булар орқали бўлажак мутахассисларда шаклландиган хизматларни ҳосил қилиш жараёнини ифодаловчи таълим-тарбия жараёнининг сифат жиҳатларини такомиллаштириб, бу соҳада юқори самарадорликка эришишни тушуниш мумкин. Педагогик инновациялар кенг қамровли, кўп қиррали, мураккаб ва ижодий ташкилий-педагогик фаолият бўлиб, унинг ёрдамида таълим-тарбия жараёнининг истиқболли ва самарали услубиятини яратиш мумкин.

Пининг мақсади: таълим-тарбия тизимига сезиларли ижобий самаралар берувчи янгилик киритиш: янги концепциялар, ДТС, алтернатив ўқув режа ва

дастурлари, ўқитишнинг ахборотли технологияларини жорий этишнинг давлат дастурлари, жаҳон «Интернет» тармоғига чиқиш ва масофавий таълимни жорий этиш бўйича давлат режаси ва дастури, шунингдек, ҳозирги замон талаблари асосидаги янги ўқув муассасалари ва шу каби йўналишларни янада жонлантириш.

ПИ нинг мазмун-моҳияти:

- ўқув материалларидаги баён қилинадиган маълумотларни ахборот кўринишига келтириш ва уларда узвийлик ҳамда изчиликни сақлаб қолиш;
- ўқув материалларини ўзаро боғлиқ бўлган модул блоклари шаклида ифодалашга эришиш;
- ўқув материалларини ўрганишга «комплекс ёндашув» номли тадқиқот усулидан фойдаланишга эришиш ва ундан муаммоли ҳамда дастурий таълим методларида фойдаланиш;
- таълим-тарбия жараёнида ахборот муҳитини яратиш борасида ўрганилаётган соҳанинг ахборотли таъминотини яратишга эришиш;
- дидактик ўйин (шу жумладан, компьютерли ўйин ва тренажёрлар) орқали турли воқеа ва ҳодисалардаги жараёнлар кечишини ифодаловчи масалалар (муаммолар)ни ечиш;
- бу йўналишдаги ижодий изланишларни олиб боришда «Таълим-фан-амалиёт» ҳамда назария билан амалиёт уйғунлигига эътибор бериш;
- инновацион усуллар қўлланган ҳолдаги ютуқ ва камчиликларни баҳолаб боришга эришиш ҳамда керакли жойларда тегишли тузатишлар кирита олиниши лозим ва шу кабилар.

Педагогик инновациянинг муҳим белгилари:

- таълим-тарбия жараёнини олдиндан мавжуд ман-

баларни ҳисобга олган ҳолда ва фан-техниканинг энг сўнгги мавзуга (фанга) мос ютуқларини эътиборга олиб, таълим жараёнини лойиҳалаштириш ва унинг натижаларини башорат қила олиш;

— таълим-тарбия жараёнига «тизимий ёндашув» тадқиқот усулини қўллашда, қаралаётган тизимнинг элементлари ва қисм тизимлари орасидаги боғланишларни эътиборга олиш ва булар асосида талабанинг ўқиш-билиш фаолиятини тасвирлайдиган таълим-тарбия жараёни режасини тузиш;

— таълим-тарбияда мақсад аниқ бўлиши, унинг диагностикаси (ташхиси) ва прогнози (башорати) ҳамда талабанинг ўзлаштириш сифатини ҳолис баҳолаш мезони бўлиши керак;

— таълим тизими тузилиши, таркиби, мазмуни бир бутун яхлит бўлиб, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, бир-бирини босқичма-босқич тўлдирилиб борилиши таъминланган бўлиши керак;

— таълим ва тарбияда олиб бориладиган фаолиятнинг оптимал вариантларини таъминлай олиш лозим;

— таълим-тарбия жараёнининг техник ва ахборотли таъминоти етарли бўлиши керак;

— яратилган ПИни талабаларнинг илмий-услубий салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш;

— таълим - тарбия жараёнида олиб борилаётган фаолиятда ўқитувчи ростлагич (таълим-тарбияни олиб боришда хато кетганда ёки камчиликка йўл қўйганда, уни ростлаб юбориш қобилиятига эга бўлиш) вазифасини ҳам бажара олиш;

— таълим сифатига эътибор берган ҳолда шакллантирувчи ва якуний назоратлар олиш;

— режалаштирилган жорий, оралиқ ва якуний назо-

ратларни ўтказиш ва унинг чуқур таҳлилига эришиш орқали, талабалар ўзлаштириш мониторинги кўрсаткичини доимо эълон қилиб бориш;

– режалаштирилган натижага эришишдаги ПИнинг кафолатларига эътибор бериш;

– таълим-тарбия самарадорлигини аниқлаш мезони бўйича якуний назорат ва амалиётга жорий этишга услубий тавсиялар бериш.

ПИ имкониятлари:

– «Фан → таълим → амалиёт» узвийлигини таъминлайди;

– назария билан амалиётдаги уйғунликни ва бу орқали талабалар онгида илмий-назарий тадқиқотлар ёрдамида инсон ҳаётининг турли жабҳаларидаги амалий масалалар ечимини топиш мумкинлиги ҳақидаги тафаккур шаклланади;

– ПИ бўйича ТСИни бажариб бўлгандан кейин, уларни амалиётда жорий этишга тавсия этиш мумкин, айниқса, ўз соҳасидаги сифатий ўзгаришларни ва самарадорлик натижаларини тарғиб этиш мумкин;

– ПИ нинг мақсади, мазмун-моҳияти, муҳим белгилари, уларнинг услубий ва ахборотли таъминотлари ҳамда имкониятлари бўйича батафсил маълумот беришга асослар етарли бўлади;

– ПИдан фойдаланишда ўрганилаётган манба (мавзу, фан, тарбия йўналишлари ва ҳоказолар) га қараб, уни такомиллаштириш ёки кераксиз қисмларини эътиборга олмаслик мумкин;

– ПИдан фойдаланишда озгина ўзгаришлар кириштириш орқали ўхшаш манбаларни ўрганишда ҳам фойдаланиш мумкин ва шу кабилар.

ПИнинг вазифалари:

– талабани КТМД талаблари асосидаги замонавий рақоботбардош мутахассис даражасига етказишда замонавий кўмакчи бўлиш;

– ўқитувчи интеллектуал салоҳиятини янада такомиллаштирувчи тест-саволлар тизимларни ишлаб чиқиш;

– ўқитувчи малакасини ошириш, талаба касбий фазилатларини такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқишдаги ижодий ишларини ривожлантиришга эришиш;

– рейтинг, тест усулларида таълим-тарбия жараёнида кенг фойдаланиш ва унда модулли, модели услуби ҳамда ахборотли таъминотли таълим-тарбияга ўтиш;

– ИПТларни таҳлил қилиш, саралаш ва жорий этишга эришиш ҳамда педагогик самараларини аниқлаш;

– таълим дастурларининг инвариантларини, модификацияларини яратиш, айниқса, электрон дастурлар, дарсликлар ҳамда ўқув қўлланмалари яратишга эришиш ва уларни амалиётга жорий этиш;

– таълим-тарбия жараёнининг янги ахборотли ва педагогик технологияларини қўллаш ва унда сифат кўрсаткичлари ва самарадорликни баҳолаб бориш;

– ўз мустақил фикрини баён қилишга широк яратиш ва уларда танқидий фикрни баён қилиш имкониятларини яратиш;

– «Устоз-шогирд» тизимидаги эркинликларни ривожлантириш ва шу қабилар.

ПИнинг ривожланиш жараёни босқичлари:

– таълим-тарбияни янада ривожлантириш ва такомиллаштириш зарурлигини тушунишнинг пайдо бўлиши ва ўзида пайдо бўлган ғоялар асосида таълим-тарбиядаги

муаммо ечимини ривожлантириш ва лойиҳалаштириш ҳамда тажриба-синов ишлари (ТСИ) моделларини яратишга киришиш;

– шакллана бошлаган гоёлар ва улар асосидаги лойиҳалаш-ривожлантириш ишларини қўйилган мақсадлар бўйича аниқ моделлаштириш. Янгича тафаккур ва тажриба режалари қабул қилиниб, қўллаб - қувватланади. Натижада аниқ янгича гоё пайдо бўлиб, унинг ривожланиши учун муҳит ва синов-тажриба майдончаларидаги ишлар натижалари бўйича ахборот муҳити яратилади ва жорий этиш қўлами аниқланади;

– қўлланиши керак бўлган ПИнинг меъёрий ҳужжатлари тайёрланади ва ДТС, КТМД талабларига ва мутахассислик профессиограммасига тегишли тузатишлар киритилади ва кенг жорий этишга тавсиялар берилади ва шу кабилар.

ПИ қўидаги тамойилларга асосланади:

– таълим-тарбиянинг ягона тизимдан иборат эканлиги, ундаги узлуксиз таълим тизими ва таркибининг яхлитлиги, бирлиги ҳамда бир-бири билан узвий боғланганлиги;

– таълим-тарбия жараёнини олиб боришда оптимал вариантларни тәпишга эришиши;

– замонавийлик: таълим-тарбия услубиятини замонавий фан-техника ютуқлари билан бойитиб бориш, ундаги сифат ўзгаришларини ва самарадорликни қўлга киритиб бориш борасида мунтазам равишда янги педагогик технологиялар ҳамда янги ахборот технологияларидан фойдаланишга эришиш;

– илмийлик: таълим-тарбия тизимини мунтазам равишда ривожлантириб бориш мақсадида узлуксиз илмий изланишлар ва тадқиқотлар олиб бориш;

— «Ўқитувчи-талаба» тизимидаги фаолиятни оқил-лона амалга ошириш ва унда талабалар манфаати, қизиқиши, интилувчанлиги асосий эътиборда бўлиши;

— моддий-техник базани замон талаби асосида яратиш, педагогик жараёнда ахборотлаштириш муҳитига эътибор бериш;

— ахборот технологиялари ва техникаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширувчи электрон дарслик ва ўқув қўлланмаларни ишлаб чиқиш, шунингдек, масофавий таълим ва «Интернет»дан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;

— талабалар билимини баҳолашдаги холисликни таъминлаш ва уни автоматлаштириш ҳамда билим мониторингини мунтазам равишда назорат қилиб бориш ва керак бўлганда тузатишлар киритиш;

— таълим - тарбиянинг давлат сиёсатига, жамиятга мослиги, баркамол авлод тарбияси асоси эканлиги ва шу кабилар.

ПИ ривожлантириш механизмлари:

— таълим муассасаларида ижодий муҳит яратиш, илмий-педагогик ходимлар тайёрланадиган муассасалар билан ижодий алоқаларни мустаҳкамлаш, бу борадаги тадбиркорлик ва ташаббускорликни қўллаб -қувватлаш;

— таълим инновациялари бўйича олиб борилаётган изланишларга шарт-шароитлар яратиш ва уларни оммавий тадбиқига кўмаклашиш;

— илмий-изланувчанликни рағбатлантириш: кўрик танловлар, танловлар ўтказиш ҳамда уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш. Илмий изланишлар натижалари билан муаллифларнинг ўзларини ҳам оммавий ахборот воситалари ёрдамида кенг оммага таништириш;

— истиқболли ишланмаларни, самарали таълим ус-

лублари, шакллари, йўлларини узлуксиз таълим тизими-га киритишга кўмаклашиш, янгиликларни мувофиқлаштириш ва тўплаш ҳамда уларни ҳаракатдаги таълим тизими-га киритиб боришни «Халқ таълими», «Таълим ва ҳаёт», «Узлуксиз таълим тизими», «Касб - ҳунар таълими» ва ҳоказо илмий-методик журналларда алоҳида рукн очиб, улардан фойдаланишга услубий тавсиялар бериб бориш;

— ЎзПФТИ қошида «ПИларга тегишли ишланмаларни тўплаш ва жорий этиш» маркази ташкил этилиб, ҳеч бўлмаганда йилига бир марта ҳар бир дарсликка ўз йўналишлари бўйича иловалар ишлаб чиқиш ва тарқатиш.

Педагогик инновацияларни ҳаётга татбиқ этишнинг ташкилий асослари:

— **ПИ ни йиғиш.** Бунда инновациялар бўйича аниқ маълумотлар базаси (МБ)ни ташкил қилиш ва таълим - тарбия соҳасининг меъёрий ҳужжатлари бўйича маълумотлар омбори (МО) яратиш лозим бўлади ҳамда КТМД, ДТС ва ўқув дастурлари мониторинги бўйича ҳам МО яратилади;

— **ПИни танлаш** ва унда қуйидагиларга эътибор берилади: ПИнинг педагогик самарадорлигини мунтазам равишда ўрганиб, таҳлил қилиб борилади; ПИ бўйича тажриба - синов ишларини таҳлил қилиб бориш, умумлаштириш, оммалаштиришлар бўйича тавсиялар тайёрлаш;

— ПИларни жорий қилишда МОНинг йўналиши ва илмий-методик жиҳати аниқланади; ривожланган чет давлатлардаги таълим соҳасидаги тажрибаларни ўрганади, таққослайди ва тавсиялар тайёрлайди; педагогика соҳасидаги олим - мутахассислар, илмий изланув-

чилар билан мунтазам равишда ҳамкорликда бўлиш; ПИларини жорий этиш жараёнини мунтазам равишда кузатиб бориш ва шу кабилар;

– **ПИни жорий этиш.** Бунда, асосан ПИнинг ривожланиш механизмларига алоҳида эътибор берилади («ПИ ривожланиш механизмларига» қаранг).

ПИдан фойдаланишга услубий тавсиялар:

– таълим-тарбия соҳасидаги давлат меъёрий ҳужжатларидаги қонун, қоида, низомлар ва шу кабиларга эътибор бериш;

– ПИ соҳасидаги маълумотларни тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатишга тайёрлаш орқали ахборот ҳолатига келтириш;

– ахборотларни мазкур соҳа бўйича тартибга солиш;

– ахборотларни турли хилларига бўлган эҳтиёжларни режалаштириш ва башорат қилиш бўйича тавсиялар;

– ПИнинг жорий этилиши бўйича ахборот тизимини яратиш ва ундан кенг мутахассислар оммасини таништиришга эришишнинг тезкор усулларида фойдаланиш;

– телекоммуникациялар ва ахборотлар базасини яратиш;

– ПИ бўйича компьютер тармоғида сайдлар очиш ва ундан фойдаланиш кўламини кенгайтириш ва ҳ.к.

ПИларни жорий этишда бўлажак ўқитувчиларда шаклланадиган инновацион хислатлар:

– **талабанинг ижодкорлиги:** Бунга талаба янгиликка қизиқувчанлиги ва уларни тез англай олиш қobiliяти, яратувчанлик ва синчковлик билан ижодиёти баркамол шахс учун алоҳида касб этиши ҳамда мунтазам равишда ўз устида ишлаши орқали эришади;

— талабанинг компьютер саводхонлиги ва ахборот маданияти юксаклиги: Бунга талаба «Компьютер саводхонлик-иккинчи саводхонлик» деган тамойилга амал қилиши орқали эришади;

— талабанинг янгиликни жорий этишдаги фаолиятни охиригача етказа олиш хислати: Бунга педагогик тизимни мураккаб, динамик, кўп кўрсаткичларга боғлиқ ва уни ҳаракатчан кўрсаткичлар орқали бошқариш мумкин деган хулосалар шаклланиши билан эришилади;

— талабанинг инновацион фаолиятда илғор бўлиш хислати: Бунга талаба доимо «байроқдор» бўлишга интилиш, тадқиқот услубиятига мунтазам равишда қизиқиб бориши, муаллифликка ишқивоз бўлиши, тажриба - синов ишларини ўтказишда бошқа тадқиқотчилар ишларига синчковлик билан қараши, мазкур фаолиятда хато ва камчиликлар бўлганда ўзини ўнглай олиши билан эришади;

— талабанинг жавобгарликни сезиш хислати: Бунга у ҳамма нарсага бефарқ қарамаслиги, қилаётган ишини охиригача етказишда иродаси мустаҳкамлиги, ўз ижодий фаолиятини режалаштира олиши билан эришади;

— талаба шахсининг ғайрат-шижоатлилиги хислати. Бунга талабадаги ижодкорлик фаолиятининг жадаллик даражаси, шахснинг ишчанлиги ва эътиқодлилиги, ўзига ишонч ва куч-ғайрати орқали эришади;

— етакчи касбий педагогик маҳоратга эга бўла олиш-лик маҳорати: Бунга талабада ижодий фаолиятга кирганлик ҳақидаги савия, олдиндан маълум бўлган илмий-услубий ишланмалар ўзи шуғулланаётган манбага нисбатан мослай олиш ва унда янги функцияларни келтириб чиқара олишлик ҳамда улар орқали аниқ ечимларни топа олишлик орқали эришилади ва ҳоказо.

Педагогик лойиҳалаш (ПЛ) — яратилаётган моделни дастлабки ва якуний кўринишда ишлаб чиқиш ва уни амалий қўллаш даражасига етказишдан иборат. Педагогик фаолиятда лойиҳалаш объектлари сифатида педагогик жараён, педагогик — вазият, педагогик — тизим, бўлиши мумкин.

ПЛ қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

- объект ҳақидаги илмий асосланган тасаввурга максимал яқинлаштириш учун уни нима қилиш кераклиги ҳақида умумий тасаввурларни излаш. Лойиҳавий модел педагогик фаолиятнинг янгиланган қисми қандай бўлиши лозимлигини, мазкур фаолиятни яхшилашни таъминлаш омиллари ҳақида билимларни ўзида мужассам этади;

- эскирган самарасиз моделлар ўрнига тақдим этиладиган янгиликларни модельлаштириш учун қўлланиши мумкин бўлган педагогик хулосалар намуналарини излаш;

- педагогик тизимнинг янгиланган бир бўлагининг инновацион моделини ясаш;

- янгиликни амалиётга жорий этиш алгоритмини қуриш.

Педагогик маҳорат (ПМ) —бу ўқувчининг устоз-мураббийлик фазилатлари, ўқитувчилик касбининг сирларини чуқур эгаланмаганлиги, инсонийлик ва истиснододи ҳамда интеллектуал салоҳияти ва шу кабилари асосида ундаги касбий билим, тушунча, кўникма ва малакаларнинг мукаммал шаклланган касбий фаолияти.

ПМдан қўзланган **мақсад** дарснинг сифати ва самарадорлигини оширишдан иборат бўлиб, у ўқитувчининг касбий-ижодий фаолиятидир. Бунда

Ўқитувчининг маҳорати таълим олувчилар ичидан кимга нимадир тушунарсиз бўлганлигини тезда (ўз вақтида) илғай олиш қобилиятига боғлиқ бўлади.

ПМни ўқитувчида камида қуйидаги қобилиятлар мужассам бўлмоғи лозим:

— ўқитувчи дарс материалини аниқ ва равшан баён қила олиши керак;

— ўқитувчи ўз таълим олувчиларини иложи борида ўрганилаётган мавзу бўйича бир хил фикрга келтира олиши керак;

— ўқитувчи мавзу моҳиятини тўла очиб бера олиши ва керак бўлганда, уларга мавзунинг касбий фаолиятидаги ўрни ва роли ҳақида ҳам тушунча бера олиш керак;

— дарс давомида бефарқ ҳолда қатнашаётган талабани тезда дарс мазмунини ўрганишга жалб қила олиш керак;

— ўқитувчининг дарсини яна давом эттиришини хоҳловчи таълим олувчилар сони аудиториядаги жами таълим олувчиларнинг қанча қисмини ташкил этишини ҳам баҳолаб бориш ва бу орқали ўз дарс ўтиш технологиясини такомиллаштириб бориш имкониятига эга бўлиш;

— ўқитувчининг дарс мақсадига эришганлигини баҳолай билиши ва хулосалаш қобилияти ва шу кабилар.

Педагогик моделлаштириш — педагогик тизим, жараён ёки вазиятларни, уларга эришишнинг асосий йўллариини ишлаб чиқиш ва яратиш моделлари бўлиб, унда билиш объекти эмас, балки унинг тасвирий модели ўрганилади, талқиқот натижалари эса моделдан объектга кўчирилади. Моделлар прогностик, назарий, математик ёки лойиҳавий бўлиши мумкин.

Педагогик прагностика — таълимнинг турли бос-

қичлари амалга ошириладиган педагогик фаолиятнинг мазмуни, методлари, воситалари ташкилий шакллари ривожланиш истиқболлари ҳақида маълумотлар олишга йўналтирилган махсус ташкил этилган тадқиқотлар мажмуаси.

Педагогик технология (ПТ) — педагогик (ижтимоий) ва технологик (ишлаб чиқаришдаги муҳандислик) ёндашувлар интеграцияси. ПТ га ЮНЕСКО таърифи: «ПТ таълим бериш ва ўзлаштириш усуллари яратиш, қўллаш, уларни ягона тизимга келтириш йўли билан инсон салоҳияти ва техник воситаларининг барча имконияларидан мувофиқ фойдаланиб, билимлар ўзлаштирилишининг энг мақбул жараёнидир».

ПТ нинг бош муаммоси талаба (ўқувчи) шахсини ривожлантириш йўли билан ўқитишга қўйилган мақсадга эришишдан иборат.

ПТ доирасида янги ўқув материални ўзлаштиришнинг **бошланғич, алгоритмик, ижодий, эвристик** характердаги даражалари мавжуд.

ПТ умумий мақсади бир даражаларда ойдинлашади: биринчиси — таълим муассасаси (жараёни) нинг мақсади ҳамда педагог ва унинг методик фаолияти идентификацияси; иккинчиси — ўқув предмети (бўлим) нинг мақсади педагог ва унинг методик фаолияти идентификацияси; учинчиси — ушбу модел (ўқув элементи) нинг мақсади ва унинг ўқувчи — талабалар фаолиятидаги идентификацияси.

Педагогик тизим (ПТ) — бу бир-бир билан ўзаро боғланган ва муайян муносабатда бўлган инвариант элементлар билан тасвирланган яхлит таълим тизимидир.

ПТ нинг қуйидаги таркибий қисмлари мавжуд:

моҳият, тузилма, вазифалар, интегратив тизимли омиллар, тизимнинг ривожланиш тарихи.

Педагогик тизимнинг мақсади — инсонни маърифатли ва маълумотли қилиш.

Педагогик тизимнинг маҳсулоти — янги кишини ёки гуруҳни маълум мақсад йўлида баркамол инсон қилиб етиштиришдир.

Перцептив қобилият — ўқитувчининг руҳий ҳолатини ҳис қилиш, тушуна олиш орқали юзага чиқарилувчи қобилият.

Песталоцци (1746—1827). *Тўлиқ исми* — Иоганн Генрих Песталоцци. У шифокор oilасида туғилган, жуда эрта отасидан ажралган, онаси тарбиясида қолади. Таътил вақтида бобосиникига бориб, деҳқонларнинг оғир ҳаётини кўради ва халққа раҳмдил бўлиб ўсди. Аввал бошланғич мактабда, сўнгра латин мактабда ўқиди.

Асарлари: «Линград ва Гертруда», «Гертруда ўз болаларини қандай ўқитди», «Кузатиш алифбеси», «Оққуш қўшиғи» каби асарларни ёзиб қолдирган. Тарбиянинг асосий вазифаси — келгусида ижтимоий ҳаётда қатнашиб фойда етказа оладиган ва ҳамма жиҳатлари уйғун бўлиб камол топган инсонни етиштиришдир, деб билади Песталоцци. Унинг таъкидлашича, боланинг ахлоқи oilада шаклланади, боланинг онага бўлган муҳаббати аста-секин oilадаги бошқа аъзоларига ҳам ўтади. Таълим жараёнида олимнинг педагогик қарашларидан намуналар келтириш натижасида талабаларда меҳр-оқибат, инсонийлик каби юксак ахлоқий фазилатларни юксалтириш мумкин.

Платон (э.р.ав. 427—347).

Устози — Сукрот.

Таълимоти: «Сиёсат» асарини яратган. У «идеялар

дунёси» бирламчи, ҳис қилинадиган нарсалар дунёси иккиламчи, деб ҳисоблаган. У ғояларни ўзгармас абадий деб билган. Давлатни мустақкамлаш ва юксак ғояларни амалга оширишнинг бирдан-бир воситаси тарбия эканлигини қайд қилган. Платон тарбиянинг мақсади файласуф ва жангчиларга хизмат қилиш эканлигини назарда тутиб, ўзига хос педагогик тизим яратди. Унга кўра болалар 3 ёшгача — давлат назорати остида, 3 ёшдан 7 ёшгача — махсус болалар майдончаларида мақсадга йўналтирилган турли ўйинлар орқали тарбияланган. 7 ёшдан 12 ёшгача бошланғич мактабда ўқиш, ёзиш, ҳисоб, мусиқа илмини ўрганган. 12 ёшдан 16 ёшгача — гимнастик мактаб — палестрада, 16 ёшдан 18 ёшгача — арифметика, геометрия, фалакиёт ўрганган. 18 ёшдан 20 ёшгача эфеблар мактабида ҳарбий тайёргарликка ўргатилган, 20 ёшдан кейин йигитларнинг иқтидорига қараб, ҳарбий хизматга ёки таълимнинг 3-босқичида таълим олганлар.

Поклик — зеҳн ва идрок тикиқлигидир, маънавий поклик зиёсидир. Покиза ақл инсонни рағбатлантиради ва шодлик келтиради. Киши ҳаётида ахлоқий поклик биринчи даражадаги мезондир. Ахлоқи поклик таъма ва молпарастликка зид ҳисобланади. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 44-бет).

Предмет соҳалари — бу таълим олувчининг ўқиш маҳоратини ривожлантирадиган ўргатишга қарама-қарши ўлароқ ушбу атама ўрганилаётган нарсага тааллуқлидир. Масалан, тарих, математика, адабиёт ва шу кабилар.

«Прогноз-бирор бир ҳодисанинг келажакдаги ҳолати ҳақидаги илмий тадқиқотларига асосланган эҳтимолий

мулоҳоза»

(Фалсафа. Қомусий луғат 337-бет).

Прогноз қилиш асосан қуйидагича икки йўналишда олиб борилади:

1. Табиий-илмий прогноз. Булар метеорологик, гидрологик, геологик, биологик, тиббий-биологик, илмий-техник, космологик, физик-кимё башоратлар;

2. Ижтимоий прогноз. Булар иқтисодий, психологик, педагогик, социологик, сиёсий, технологик башоратлар.

«Прогнозлаш -- бирор бир ҳодисанинг истиқболларини махсус илмий тадқиқот этиш»

(Фалсафа. Қомусий луғат 337-бет).

Прогнозлаш вазифалари қуйидагилардан иборат:

— субъектив фикр-мулоҳазаларни объективлаштириш мақсадида аҳоли (бирон бир соҳага тегишли бўлган омма) сўровини амалга ошириш;

— интерполяция ва экстраполяция методлари ёрдамида башорат қилинаётган жараён кўрсаткич (параметр) ларининг ўзгариб бориш қонуниятларини аниқлаш ва истиқболдаги қийматлар кетма-кетлигини жадвал асосида ҳосил қилиш;

— моделлаштириш ёрдамида башорат қилинаётган ҳодиса ва жараёнлар кечиши алгоритминини яратиш.

«Прогнозлашда асосий манба вазифасини тажрибадан олинган маълумотлар, башорат қилинаётган ҳодисанинг истиқболига доир аналогияга асосланган баҳолар, маълум тенденциялар экстраполяцияси, ҳодисаларнинг келажакдаги ҳолатига доир моделлар ва бошқалар ўтайди».

[Фалсафа. Қомусий луғат 337-б.]

Прогнозлаш услублари:

- индукция ва дедукция;
- башорат қилинаётган жараён ва ҳодисаларнинг аналогияларини яратиш;
- статистика (маълумотларни қайта ишлаш технологиялари);
- жараён ва ҳодиса кечишини моделлаштириш ва алгоритмлаш;
- иқтисодиёт ва ундаги тадқиқот йўналишлари;
- социалогия ва ундаги тадқиқот йўналишлари;
- жараён ва ҳодисаларни имитация қилиш ва идентификациялаш;
- тажрибани режалаштириш йўналишлари ва шу қабилар.

Прогнозлашнинг асосий босқичлари:

- мўлжалларни аниқлаш (манба ва нарсаларни, мақсад ва вазифаларни ишчи гипотезани, методологияни, режалаштирилган натижани, натижанинг тадқиқ қилинаётган соҳадаги аҳамиятини белгилаб чиқиш);
- прогнозлаш учун режага мос маълумотлар тўплаш ва уларни прогнозлаш мақсади ва вазифаларига мос ҳолда уларни тизимларга ажратиб, ахборот кўринишига келтириш;
- прогнозлаш учун асос бўладиган модель (аналогия) яратиш;
- мавжуд тенденцияларнинг оқибатларини аниқлаш мақсадида башорат қилиш;
- кутилаётган ҳолатнинг юзага келиши муддатини аниқлаш мақсадида башорат қилиш;
- олинган натижаларнинг асосланганлиги даражасини аниқлаш;
- тавсиялар тизимини яратиш.

Педагогик тадқиқотларда прогнозлаш қуйидаги

йўналишларда олиб борилиши мумкин:

- натижанинг мавзуни ҳал қилишдаги аҳамияти (ўрни ва ролини);

- натижанинг йўналишини очиш ҳақидаги аҳамиятини;

- натижанинг фанни ривожлантиришдаги аҳамиятини;

- натижанинг таълимни ривожлантиришдаги аҳамиятини ва шу қабилар.

«Прогностика (юнон. «прогностике» олдиндан пайқаш, келажакни кўриш, илмий асосда башорат) — бирор бир ҳодисанинг ривожланиш истиқболларини махсус тадқиқ этиш»

[Фалсафа. Қомусий луғат 337-б.]

Прогностика географик, физик, астрономия, экология, помитология, социллагия, психология, педагогика, математика фанларининг тадқиқот вазифаси ҳисобланади.

Прогностикадан ташқари диагностика ҳам бор. У воқеийликни бевосита аниқлаш, баҳолаш даражаси, кўрсаткичи, ҳолати қабиларни белгилаш билан шуғулланади.

Прогностикада эса содир бўлмаган ҳодисалар амалга оширилмаган фаолият натижалари юзасидан илмий омиллар, қонуниятлар, методлар, методикалар, электрон, асбоблар ёрдамида олдиндан башорат қилишга асосланади.

Об-ҳаво, иқлим, биосфера, ноосфера мунасабатлари, ишлаб чиқиш самарадорлиги, маҳнат маҳсулдорлиги, геополитика, мамлакатлараро алоқалар, цивилизация, фан ва техника тараққиёти юзасидан илмий маълумотларга асосланган мулоҳазалар билдириш.

Профессор — (лотинча professor -- муаллим, ўқитувчи) ОХЮ ўқитувчиси ёки илмий муассаса ходимининг илмий унвони, лавозими. Профессор термини ни дастлаб Рим империясида (милoddан аввалги биринчи аср ўрталари -- милodий бешинчи аср охири) грамматика ва воизлик мактаби ўқитувчилари, мураббий-ўқитувчилар ва бошқаларга нисбатан қўлланилган. Ўрта асрларда диний мактаб ўқитувчилари, ўн иккинчи асрдан бошлаб университет ўқитувчилари **профессор** деб аталган. Ўрта асрларда профессор термини магистр ёки фан доктори (фалсафа, илоҳиёт) илмий даражаларига синоним сифатида ишлатилган.

Чет элларда профессорлик унвони ординар, экстраординар ва хизмат кўрсатган профессорларга бўлинади. Ординар профессор ОХЮ доимий штатидаги ўқитувчи бўлиб, одатда кафедрани бошқаради. Экстра-ординар профессор вақтинчалик, штатсиз ўқитувчилар (кўпинча бошқа ОХЮ ва ҳатто, бошқа мамлакатлардан таклиф қилинади) бўлиб, кафедра ва ОХЮнинг ишларида ҳал этувчи овозга эга бўлмаган ҳолда маълум курс бўйича маърузалар ўқийди. Хизмат кўрсатган профессорлик унвони катта илмий ва педагогик стажга (25 йил) ва мутахассислиги бўйича йирик илмий асарларга эга бўлган профессорларга берилади.

Процессор — 1. Компьютернинг буйруқларини таҳлил қилувчи ва бажарувчи функционал қурилмаси. Процессор камида буйруқларни бошқариш қурилмаси ва арифметик-мантиқий қурилмадан иборат бўлади.

2. Муайян буйруқларнинг аниқ бажарилишини таъминловчи функционал қурилма.

Расадхона, обсерватория -- астрономик, геофизик, метеорологик ва бошқа тадқиқотлар учун махсус жиҳозланган илмий муассаса жойлашган бино. Дастлаб объектларни кузатиш билан шуғулланадиган жой сифатида пайдо бўлган, кейин илмий тадқиқот муассасига айланган. Ўрта асрларда Шарқда кўплаб расадхоналар қурилган. (ЎзМЭ. 7-том, 255-бет).

Улуғбек расадхонаси — Самарқанддаги XV аср меъморчилигининг нодир намуналаридан бири, кўҳна астрономик кузатув муассасаси. Улуғбек фармойиши билан 1428—29-йилларда Кўхак (Чўпонота) тепалигида улкан цилиндр шаклида бунёд этилган; айрим қўлёзмалар («Бобурнома»)га кўра, баландлиги 30,4 м дан иборат, 3 қаватли қилиб қурилган. Мирзо Улуғбекнинг энг йирик астрономик асари «Зижи Кўрагоний» расадхонада яратилган. Унинг қурилиши ва кейинги илмий фаолияти Улуғбек таклифи билан йиғилган қатер машҳур олимлар Ғиёсиддин Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи ва бошқалар номи билан боғлиқ.

(ЎзМЭ. 9-том, 80-бет).

Рационализм — яъни ақлни ҳақиқатнинг мезони сифатида тан олишда ва бунинг натижасидаги мантиқни ривожлантириш соҳасида ишлатилади ва инсонпарварликни улуғлаш йўналишидаги таълим-тарбия соҳасида ундан фойдаланилади, шунингдек, инсоннинг ахлоқий-маънавий гўзаллиги, камолотини Аллоҳнинг юксак инъоми сифатида талқин этишда ҳам ишлатилади.

Рейтинг — бу инглизча сўз бўлиб, унинг маъноси «индивидуал коэффициент» ёки «баҳо» демакдир.

Рейтинг тизими (РТ) — бу талабаларни фаол ўқув

фаолиятига рағбатлантирувчи ва муҳим асосли кучга эга бўлган талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш тизими.

РТ педагогик назоратнинг диагностик, ўргатувчи, ташкил этувчи ва тарбияловчи функцияларини яхшироқ амалга оширишга ёрдам беради.

РТ нафақат ўқув ишларига тегишли, балки ундан таълим-тарбия жараёнининг барча жабҳаларини баҳолаш, назорат қилиш ва бошқаришда фойдаланиш мумкин. Унда талабанинг семестр, ўқув курси давомида (фанни, мавзунини ўзлаштириш ёки бутун ОХЮ ни тугатиш давомида) тўпланган баллар йиғиндиси орқали, уларни таққослаш имкони туғилади, яъни талабанинг гуруҳидаги сафи аниқланади, ДТС даги эгалланган билим, кўникма ва малакаларни эгаллаганлиги аниқланади. Бу эса талабанинг тайёргарлик даражасини ҳис этиш, мусобақалашуш кўникмаларини таълим-тарбия жараёнига киритиш, билимни ўзлаштиришдаги ўз тезлик даражасини танлаш, касбий фаолиятни эгаллашда қандай ўринда бораётганлигини аниқлаш, ўқишдаги ижобий туйғусини синаб кўриш имкониятини беради.

Ренессанс — маънавий-маърифий, маданий ҳаётдаги уйғониш, яъни халқлар ривожининг юксалиш даври. (Шарқ ренессанси).

Унда маданиятнинг ўтмишда эришган ютуқларини, хусусан, Қадимги Юнон, Ҳинд, Хитой меросини чуқур ўрганиш ва уни жорий ривожлантириш.

Табиатни ўрганишга қизиқишни орттиради ва табиий фанлар тараққиёти (астрономия, география, математика ва ҳ.к)га самарали таъсирни илмий-назарий жиҳатдан асослайди.

Реферат — (логинча *refere* — ахборот бераялман) — бу бирор илмий асар, мақола, ўқилган китоб ва шу кабилар мазмунининг қисқача ёзма ёки оғзаки баёни. Ўрганилган илмий масаланинг натижаси ҳақидаги ахборот ёки тегишли адабиёт ва бошқа манбалар таҳлилини ўз ичига олувчи маъруза.

Ростгўйлик — ростини, ҳақиқатни гапириш, ўзини за ўзгаларни алдамасликни англатувчи тушунча; тўғрисўзлик. Ростгўй киши ҳақиқий аҳвол ҳақида тўғри маълумот беради, қусур ва камчиликларни тан олади, юз бераётган воқеа ва ҳодисаларга ҳолисона баҳо беради. Ростгўйлик жамиятнинг барқарорлиги ва жамият аъзолари ўртасидаги ишончни таъминлашга хизмат қилади. Шу сабабли у ҳар бир инсоннинг ажралмас хусусияти бўлмоғи лозим. Қуръони Карим ва ҳадисларда ростгўй бўлишга, ҳақ сўзни сўзлашга даъват этилади, ростгўйлик эзгуликка бошловчи фазилат сифатида баҳоланади. (ЎЗМЭ. Т.: 2004, 7-том, 373-бет).

Рус-тузем мактаблари (рус. туземец — маҳаллий аҳоли) — Туркистонда октябр тўнтаришига қадар маҳаллий аҳоли болалари учун очилган бошланғич рус мактаблари. Уни очишдан асосий мақсад ўлкани руслаштириш эди. Туркистон генерал-губернатори К.П.фон Кауфман «мусулмон ва рус мактабларининг ажралиб туриши»ни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан зарарли деб ҳисоблади. Бу ғояни Кауфманнинг издоши генерал-лейтенант Н.О.Розенбах давом эттириб, ибтидоий турдаги янги мактаблар — рус-тузем мактаблари тармоғини яратиш лойиҳасини ишлаб чиқди. Биринчи рус-тузем мактаблари 1884 йил 19 декабрда Тошкентда очилган, унда 41 бола ўқиган. 1891 йил Хивада, 1894 йил Бухорода ҳам очилган. Уларнинг сони XIX аср охирида 100 дан

ошган. Рус-тузем мактабларида таълим муддати 4 йил бўлган. Рус-тузем мактаблари русча ва маҳаллий синфларга бўлинган. Рус тили, ўқиш, ёзиш, ҳисоб, геометрия, тарих, бошланғич ўзбек тили, араб тили ва ислом дини асослари ўқитилган. Рус тили, ўқиш, ёзиш, ҳисоб, геометрия, тарих дарсларини рус ўқитувчиси, ўзбек тили, араб тили ва ислом дини асосларини ўзбек муаллими ўқитган. Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал» (1902), Алиасқар Калининнинг «Муаллими соний» (1903), С.М.Граменицкийнинг 3 қисмдан иборат ўқиш китоблари рус-тузем мактаблари ўқувчиларининг асосий дарсликлари бўлган. Айрим рус-тузем мактаблари ҳақида катталар учун (рус грамматикаси асосини ўргатиш мақсадида) кечки мактаблар, кўчманчи аҳоли учун эса интернатлар ташкил этилган. Кейинчалик 2 йиллик аёллар учун ҳам рус-тузем мактаблари очилган. Рус-тузем мактаблари маҳаллий аҳолисининг бир қисмига ўша давр учун илғор бўлган маданият ютуқларидан баҳраманд бўлиш имконини яратган.

(ЎзМЭ. 7-том, 395-бет).

С

Сабр — ғам-кулфат, азоб-мусибабларга чидаш, тоқат қилиш, ўз ихтиёри билан нафсини тийиш; қаноатли бўлиш. Исломда тўғри йўлдан адашмасдан бориш учун киши ўз майлларини сўндириши лозимлиги таъкидланади. Сабрли бўлиш мусулмонларнинг асосий фазилатларидан бири ҳисобланади. Қуръоннинг бир неча оятларида мусулмонларнинг сабрли бўлишига даъват бор. Ҳадисларда инсон учун сабрдан яхшироқ ва улутроқ неъмат ато этилмагани баён этилган. Киши оғир пайтда

бардош билан, неъмат етганида шукр ва яхшилик билан сабр қилиши керак. (ЎзМЭ. Т.: 2004, 7-том, 407-бет).

Сабр-қаноатлилик — юқори ижтимоий сифатлардан ҳисобланиб, бориға барақа қилиб, энг оз миқдордаги нарсаларға ҳам қаноат қилиб юрувчи кишиға нисбатан қўланилади. Шу билан бирға бундай одам ейиш-ичиш, кийиниш ва бошқа зарурий эҳтиёжларни қаноатлантирувчи нарсалар бўлмаганда ҳам сабр қилади, яъни тушкунликка тушмайди. Бундай одам ҳар қандай қийинчиликда ҳам матонат билан сабр қилади ва натижада уни енгади ҳамда мақсадға эришади. (Б.Зиёмуҳаммадов *Комилликка элтувчи китоб*. Т.: «Турон иқбол» 2006, 119-6).

Савод — бу кишининг муайян бир фан ёки амалиёт соҳасида, шунингдек, ҳунардан ҳам эгаллаши шарт бўлган билим ҳажмиға эға бўлганлик даражасидир.

«... саводнинг тури кўп. Булар:»

Диний савод — муайян диндаги билимларни мукамал бўлганлик даражаси;

Техник савод — техника сирларини яхши тушунганлик;

Сиёсий савод — сиёсатшунослик фанидаги билимларни тўла эгаллаб, улардан ҳаётда фойдалана олишлик малакаси;

Математик савод — математикадаги қонун-қоида ва формулаларни яхши билиб, улардан малакали фойдалана олиш;

Касбий савод — маълум бир касбдан керакли билимларни эгаллаб, улардан амалиётда фойдалана олиш ва ҳоказо». (Б.Зиёмуҳаммадов *«Комилликка элтувчи китоб»* Т.: Турон —иқилоб, 2006 й. 13-бет).

Саводхон одам — бу ҳаёт тўғрисида мукамал билим

ва тушунчага эга бўлган, муайян бир соҳа эгаси бўлишга етарли бўлган ҳажмдаги билимларни эгаллаб, улардан амалий фаолиятда самарали фойдалана оладиган онгли шахсдир.

Саволлар — бу таълим-тарбия жараёнида асосан ўзлаштирганликни аниқлаш учун талаба - ёшларга қилинадиган бўлиб, унинг ёрдамида улар фаоллигини таъминловчи омил (жиҳат) ҳосил қилинади. Саволлар оддий, аниқловчи, тушунтирувчи, баҳоловчи, ижодий ва шу кабилар кўринишида учрайди.

Оддий саволлар — булар ёрдамида таълим-тарбия жараёнига тегишли далилларни англаш, улардан янги (кэйинги) таълим-тарбия жараёнида фойдаланишга тайёрлаш жараёнларини амалга оширади.

Аниқловчи саволлар — ушбу саволлар орқали бирор кишининг фикри қайта мулоқот орқали аниқланиб, тасдиқланиб олинади. Бунда шундай эмасми? каби саволлар ёки... демокчимисиз каби мурожатлар орқали мақсад амалга оширилади.

Тушунтириш саволлари -- бунда мавзуда баён этилаётган маълумотлар ахборот кўринишига келтирилади. Бунда неча?, нима учун? каби саволларга жавоб беришликни эътиборга олиб таълим-тарбия бериши маъқул бўлади.

Баҳоловчи саволлар — бу асосан талаба - ёшларнинг ўзлаштирганлиги мезонлари асосидаги саволлар берилади. Бунда мавзу юзасидан таянч иборалар ва мавзуни баёни режасига тааллуқли маълумотларни ўзлаштирилганлигини баҳолашга қаратилган билимлар аниқланади.

Ижодий саволлар — бу асосан илмий фаразга ва башоратга тааллуқли саволлар бўлиб, улар талаба - ёшлар-

ни ижодий фикрлашга ундайди.

Бу борада охирги 3 та турдаги саволлар таълим-тарбия интерфаол усуллардан фойдаланишда талаба-ёшларнинг фаоллигини, мустақил фикрлаш ишлаш кўникмаларини ва энг асосийси уларнинг инновацион жараёнларга кириб боришига катта ёрдам беради.

Сайт — графика ва мультмедиа элементлари жойлаштирилган гипермедиа ҳужжатлари кўринишидаги мантиқан бугун ахборот (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 137-бет*).

Саломатлик — чин маънодаги саломатлик инсоннинг ҳам маънан, ҳам жисмонан етуқлигидир. Саломатлик деганда инсоннинг руҳий, жисмоний ва ижтимоий саломатлиги тушунилади. **Руҳий саломатлик** — инсонни доим эзгуликка ундовчи ички бир куч. Руҳий саломатликка эришган инсон маънан етук бўлади. Инсон руҳини чиниқтирувчи воситалар — илоҳий қонунларни ўзида мужассамлаштирган Қурони Карим ва Ҳадиси Шариф, «Авесто» ҳамда бой маънавий меросимиз ҳисобланмиш мумтоз бадий адабиётларни тинмай муталаа қилишдир. **Ижтимоий саломатлик** кишининг олдига қўйган мақсадлари, яъни ниятлари билан белгиланади. Инсон ўз олдига оиласи, ёру биродарлари ва миллат фаровонлигини оширишни одамларга яхшилик қилишдек эзгу ниятларни қўйган бўлса, сўзсиз у ижтимоий саломатдир. Ижтимоий саломатлик яна фаолликни ҳам тақозо этади. Киши яхшиликни фақат ният қилиб қўймай, амалда уни рўёбга ичқариши ҳам керак. **Жисмоний саломатлик** деганда, жисмонан бақувват ва тани-жони соғ киши тушунилади. Бунинг учун одам танаси ва вужудини пок тутиши ҳамда шамоллашдан ўзини сақлаши керак. (Б.Зиёмуҳаммадов Комилликка

элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 117-б).

Салоҳият — истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлангандан сўнг юз берадиган сифатдир. Тасаввуф намояндалари, сўфийлар хонақоҳларда мудом ўтириб узлатга чекиниб, ўзларини ана шу тарзда тайёрлашган. Бундай ақл-истеъдод эгаларини салоҳиятли кишилар дейилади.

Салоҳият сўзи киши ёки жамиятнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади.

Саховатлилик — инсоннинг баркамолликка эришганини билдиради. Саховатлилик негизда, одамнинг ўзида бўлган билими, ахлоқ ҳамда моддий бойликларини тинмай улашиш ҳаракати ётади. Бундай инсонларни биз саховатпеша инсонлар деб атаймиз, бу халқимизга хос бўлган юксак гўзал фазилатлардан биридир. (Б.Зиёмуҳаммадов Комилликка элтувчи китоб. Т.: «Турон иқбол» 2006, 119-б).

Саҳиҳ (араб. ишончли, тўғри) — энг ишончли деб ҳисобланган ҳадис номи. Ўрта асрларда ҳадисларни тўплаш билан шуғулланган муҳаддислар уларни дин нуқтаи назаридан ҳақиқий ва ноҳақиқийларини ажратиш (яъни кодификация қилиш) билан шуғулланиб, ҳадислар асосланган иснодни текшириш йўли билан саҳиҳ (ишончли), ҳасан (яхши) ва заиф (заиф, кучсиз)дан иборат уч тоифага бўлган, улардан саҳиҳларини тўплам қилганлар. Шу муносабат билан баъзи тўпламларнинг номи ҳам саҳиҳ деб аталган (масалан, «Саҳиҳи Бухорий», «Саҳиҳи Муслим»). Саҳиҳ ҳадис деб: унинг санади то охириги муҳаддисга қадар ўртада узилиб қолмаган, санаднинг бирор табақасидаги ровийнинг

маънавий нуқсони бўлмаган (кар, соқов, дудуқ ёки ақл заифлик ёки ёлғон гапириб қўйишлик каби иллатлар бўлмаган), санаднинг бирор табақасидаги ровий ёлғизланиб қолмаган ва барча санадаги ровийларнинг ишончлилиги элга машҳур бўлган кишиларнинг ривоятига айтилади.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 209-бет).

Сезги — бу атроф-оламдаги (теварак-атрофдаги) моддий дунёни, нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида акс этишидир. Бу борада ҳиссий билиш бошқа нарса, яъни ҳиссий билиш сезгидан ташқарида мавжуд бўлади, аммо у ҳиссий қабуллаш ва гасаввур каби шаклларга эга бўлиб, улар ҳам нарса ва ҳодисаларни (жараёнларни) **чуқурроқ** билишга хизмат қилади.

Сезиш — сезиш деб атрофдаги нарса-ҳодисаларнинг **сезги** аъзоларимизга бевосита таъсир этиши натижасида уларнинг айрим белги-хусусиятларининг миямизга таъсир этишга айтилади.

Сервер — тармоқ ишини таъминловчи махсус компьютер (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Уқитувчи 2002 й. 137-бет).

Сертификат — латинча «certificatus» - тасдиқланган. У бирор далилни тасдиқловчи ҳужжат. Масалан, маълум курсни (циклни) битирганлиги (тинглаганлиги)ни тасдиқловчи ҳужжат. Қисқартирилган таълим дастурлари бўйича касбий тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсларини тамомлаганлигини тасдиқловчи ҳужжат. Бу педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни тасдиқловчи ҳужжат сифатида кўпроқ фойдаланилади.

Сниёсий маданият — ижтимоий фаолиятда намоён бўлади. Маданиятнинг бу қисмини ўзлаштириш

кўрсаткичлари ва натижалари — сиёсий хабардорлик; шахснинг ҳуқуқлари ва эрklarини ҳимоялашни таъминловчи давлат касаба уюшмалари тузулмаларини билиш; сиёсий партиялар, характерлар, асосий давлат ва жамоат ёшлар ташкилотларининг дастури ва ҳаракатлари тўғрисида хабардорлиги ва баҳоловчи фикрларга эга бўлиш; ижтимоий фаоллиги ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатларни ислоҳ қилишга, бошқарувда иштирок этишга тайёргарлиги давлат ва дунё тақдирига масъулият ҳисси.

Синф — турли феъл-атворли ва характерли, лекин барчасининг ёши бир хил бўлган ўғил ва қизларнинг ўқитувчилардан таълим олиши ва шу жамоанинг бошқарувчиси, ёрдамчиси ва аълочи ўқувчилар жамоасидир.

Синергетика — бу юнонча «сенергос» сўзидан олинган бўлиб, «ҳамдўстлик», «ҳамкорлик» каби тушунчаларнинг илмий тилдаги ифодасидир.

XX асрнинг 70 йилларига келиб, Эйнштейннинг хаотик динамика ҳақидаги ишларини белгиялик физик-кимёгар И.Пригожин давом эттириб, **синергетика** фанига асос солди. Ушбу фан йўналиши фанлараро янги йўналиш ҳисобланиб, у табиий ва гуманитар фанлар ўртасидаги алоқадорликни ўрнатиш имконини беради.

Синергетика фани фан қонун-қоидалари табиат ва жамият ҳамда оламни ўрганишнинг илмий манзарасига қаратилган гипотеза ва ғояларни шакллантиришга қаратилган бўлади.

Синергетика — «даставвал мажмуалар назарияси ўз мақсадини жамики нарса ва ҳодисалар ҳамда уларни ташкил қилувчи қисмларда бирдай ишлайдиган умумий

тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник мажмуалар моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи мажмуаларни ўрганиш жараёнида инфор­мацион назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи умум-мажмуалар назарияси—синергетик пайдо бўлди.» (Б.Зиёмухаммедов «Комилликка элтувчи китоб» Т.: Турон иқбол, 2006 й. 27-бет).

Система (юнонча Sistema — қисмлардан ташкил топган, қўшилган) — бир бугунлик сифатида ташкил топган объектни ифодаловчи тушунча. Система тушунчаси «элемент», «алоқадорлик», «бир бутунлик», «яхлитлик», «бирлик», «структура», «иерархия», «элементлар ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари » ва шу каби терминлар (тушунчалар)билан боғлиқ ҳолда ифодалан­ди.

XX аср ҳар хил технологияларнинг ривожланишини системани сунъий-техник ўзлаштиришда янгича сифатга эришилди, яъни лойиҳалаштириш ишлари ҳам йўлга қўйилди. Натижада бошқариш манбаларига система сифатида қарашлар пайдо бўлди.

Умуман олганда, система атамаси(термини) барча касб соҳаларига кириб кела бошлади.

XX аср ўрталарида илм-фанда системалар назарияси пайдо бўла бошлади ва натижада системали ёндашув тадқиқот усули шаклланди.

«Системали анализ (тизимий таҳлил) — мураккаб манбаларни тадқиқ этиш ва лойиҳалаштиришда қўлланиладиган метод ва воситалар мажмуасидир».

(Фалсафа. Қомусий луғат 370-б).

Тизимий таҳлил тизимий ёндашув тадқиқот усулига асосланган бўлиб, у 1950 йилларда алоҳида илмий

йўналиш бўлиб шакллана бошлади. Тизимий таҳлил бугунги кунда алоҳида назария сифатида шаклланди ва ундан кўпинча сунъий манбаларни тадқиқ этишда фойдаланилади. Тизимий таҳлил асосан бошқариш муаммоларини ҳал қилишда, айниқса, қарорлар қабул қилишда, унинг мақсадини ва унга эришишнинг оптимал вариантларини танлашда қўл келади. Тизимий таҳлилнинг муҳим **босқичи**, тадқиқ этилаётган тизимнинг умумлашган **моделини** яратиш. Таълим ва гарбия тизимлари ҳамда уларни бошқаришда мақсадлар кетма-кетлигига етказиш алгоритминини яратишда тизимий таҳлил тадқиқот методининг роли беқиёс.

Системалилик — билиш объектларининг хусусиятларини тадқиқ этиш имкониятини яратади. Бу билимда объектни худди система сингари яратиш ҳақида фикр юритишга олиб келади.

Система элементлари ва қисм орасидаги алоқадорлик ва структурани тадқиқ этиш ҳамда улар ўртасидаги боғланишларни ифодалаш.

Сканер — 1. Компьютерга қороз варағи, тасма ва ҳ.к.лардан графика ва матн ахборотини киритиш қурилмаси. Сканер ёрдамида компьютер хотирасига икки ўлчамли тасвирни киритиш мумкин.

2. Дастурлаштириш тизимларида маърузавий таҳлилчи атамасига тенг кучли.

Тармоқ хавфсизлиги тизимларида — тармоқлараро экранлар ва бошқа тармоқ дастурий таъминотида автоматик равишда заифликларни топиш дастури.

Скептицизм — тез-тез учрайдиган фикрларни синчиклаб кўриб чиқиш.

Сонли маълумот — сифатий маълумотлардан фарқли ўлароқ бўлган истеъмолга тайёрланган маълумотлар

фақат сонлардан иборат бўлади.

Сифатий маълумотлардан ҳам сонли маълумот ҳосил бўлади, қачонки, уларда кодлаштириш амалга оширилган бўлса. Бундай ҳолда улар ҳам сонли маълумотлар сирасига киради.

Спарта тарбия тизими — қулдор ота-оналар раҳбарлигида тарбияланган соғлом болалар 7 ёшдан мактабга қабул қилинган. Афина тарбия тизимидан фарқли ўлароқ Спарта давлатида жисмоний камолотга катта эътибор берилиб, аёллар ҳам бу ишга жалб этилган. Чунки соғлом бақувват аёлларгина соғлом авлодни вужудга келтириши мумкин эди. Қизлар 18 ёшгача оилада жисмоний ва ҳарбий билимлар олганлар. [О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳамидов Педагогика тарихи. Т.: 2004, 12-бет]. Мактабларда беш асосий ҳаракат ўргатилган: беш кураш; ашула ва диний рақс, мусиқа, ҳарбий ўйинлар, жисмоний тайёргарлик берилган. Беш кураш турлари — югуриш ва сакраш, диск ва найза улоқтириш, курашиш, қўл жанги, сувда сузиш ўргатилган. Қулларнинг болаларига эса ота-оналарининг касб-ҳунарлари ўргатилган.

Стандарт — кўпчилик манфаатдор томонлар келишуви асосида ишлаб чиқилган ва маълум соҳаларда энг мақбул даражали тартиблаштиришга йўналтирилган ҳамда фаолиятнинг ҳар бир турларига ёки натижаларига тегишли бўлган умумий ва такрор қўлланиладиган қоидалар, тавсиялар, талаблар ва усуллар белгиланган ва тан олинган идора томонидан тасдиқланган меъёрий ҳужжат.

Стандартлаштириш — мавжуд ёки бўлажак масалаларга нисбатан умумий ва кўп марта татбиқ этиладиган талабларни белгилаш орқали маълум соҳада

энг мақбул даражада тартиблаштиришга йўналтирилган илмий техникавий фаолият.

Стандарт лойиҳаси — кенг муҳокама қилиш, овозга қўйиш ёки тасдиқлашга тавсия этилган стандарт.

Статистик ва динамик қонунлар — табиат ва жамиятдаги воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги такрорланувчи алоқа ва муносабатларни (барқарор ва ўзгарувчан) ифодаловчи категория.

(Фалсафа. Қомусий лугат 378-б).

Динамик қонунлар -- воқеа ва ҳодисалар ривожининг даражаларини аниқлаб бориш имконини беради. Халқ таълим тизими, таълим ва тарбиядаги технологик жараёнлар динамик қонуниятлар асосида ҳам фаолият кўрсатади.

Умуман динамик қонуниятлар ёрдамида тизимлар ўзгаришини башорат қилиш ҳам мумкин. Биологияда, тиббиётда, психологияда, педагогика, социологияда ва шу кабиларда улардан кенг фойдаланилади.

Статик қонунлар — тахминийлик характерга эга ва улар тасодифий ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг асосий йўлидир.

Статистик умумлаштириш (СУ) — тўлиқсиз индукциянинг алоҳида бир тури бўлиб, илмий индукция сингари, хулоса чиқаришда элиминация қилиш усулига, яъни кераксиз ҳолатларни муҳокамадан чиқариб ташлаш йўли билан керакли ҳолатларни ажратиб олишга асосланади.

(Фалсафа, Қомусий лугат 378-б).

СУ манбаларни ўрганишда кўрсаткичлар (параметрлар)нинг орасидан биринчи даражали ва иккинчи даражалиларини ажратишни амалга оширади.

Масалан, таълимда таълим оловчилар билимларини

(ўзлаштирганлигини) ҳисобга олиш ва даражалашда, тарбияда тарбияланганликни даражалашда СУ методларидан самарали фойдаланилади, шунингдек, иқтисодий кўрсаткичларни ёки илмий тадқиқот ишларини, тажриба-синов ишларини, туғилишнинг ўзгаришини ва шу кабиларни СУ методлари асосида хулосаланади ва уларга мос тавсиялар тайёрланади.

СУ қуйидагиларни ўз ичига олади:

— оммавий тусдаги ҳодисаларнинг ўрганилаётган гуруҳи(намуна)ни ташкил этувчи ҳолларнинг умумий сони;

— тадқиқотчини қизиқтираётган белгининг такрорланаётган ҳоллари миқдори;

— қаралаётган белгининг пайдо бўлиш частотаси (даврийлиги).

Стратегия — ташкилот, соҳалар, ҳудудлар, мамлакат, миллат тақдири учун жиддий аҳамиятга эга бўлган, аниқ белгиланган мақсадларга эришишга йўналтирилган асосий ҳаракатларнинг узоқ муддатли дастури.

Стратегиялар — излаш учун русум-қоидалар мавжудлиги ва улардан фойдаланиш хоҳиши.

Таълим соҳасидаги бош мақсадларга қаратилган узоқ муддатли ишларни амалга ошириш дастури таълим стратегиясини ташкил этади.

1. Сезиш.
2. Синф.
3. Синтез.

Студент (галаба) — қунг билан ишловчи, шуғулланувчи — ОХЮ ўқувчиси. Қадимги Римда илм билан шуғулланувчи барча шахслар студент деб аталган.

Суттестия — таъсир кўрсатиш ишонтириш, мулоқот шаклида ўқувчи (сутгеренд) таъсир кўрсатувчи, ишонти-

рувчи (ўқитувчи-суггестор) нинг айтганларини пассив, ихтиёрсиз, ўйламасдан ўзлаштиради ва унинг топшириқларини мотивлар курашисиз бажаради.

Суггестопедия — асосчиси болгариялик шифокор Лозанов. Бу таълим жараёни бир одам, яъни ўқитувчининг ўз ўқувчисига таъсиридан иборат. Бу чет тилларни ўрганишда қўл келади ва бошқа фанларни ўрганишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ўқувчилар фикрини жамлаш учун аутоген машқлар бажарадалар, яъни паст овоздаги сокин мусиқа ёрдамида хотиржам ҳолатга келтирилади.

Классик мусиқа билан бир вақтда ўқитувчи турли интонацияларда таъсирчан, баланд, баъзан эса жуда паст овозда, лекин аниқ, тушунарли қилиб чет тилдаги матнни ўқиб, маъносини она тилида тушунтиради.

Бунда инсон онгига маълум ахборот осон кириб боради. Лекин бундан ташқари ўқувчилар олган билимларидан машғулотларда фаол фойдаланишлари лозим.

Бу усулда диққатни тўлиқ жамлаб анланган, эслаб қолинган ахборот анланмаган ахборот билан қўшилиб, хотира имкониятларини кенгайтиради.

Сулаймов Боқирғоний (?-1186). Самарқанднинг Боқирғон қишлоғида таваллуд топган. Болалик йиллари шу ерда ўтган, дастлабки хат-саводни шу ерда олган. У ислом дини тариқати, шариат қонунлари, Қуръони Каримни пухта ўрганади, тасаввуфнинг сир-асрорларини ўрганади.

Устозлари: Аҳмад Яссавий.

Боқирғоний шеърини йўналишда ижод этган. Унинг асарларида инсон камолоти ва маънавий етуклиги тўғрисидаги мулоҳазалар илгари сурилади. Илму маърифатнинг сўнгги манзили ҳақиқат бўлиб, унга таҳсил би-

лан эришган киши ахлоқий покликка ва маънавий етукликка эришган комил инсон ҳисобланади, деб таъкидлайди. Мутафаккир ижодида илгари сурилган инсонпарварлик, баркамоллик, инсофли, диёнатли бўлишга ундовчи, инсон маънавий-руҳий поклиги хусусидаги мулоҳазалари ёшларни ахлоқий жиҳатдан юксалтириш, уларда ахлоқий фазилатларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Сунъий интеллект — одам интеллектининг баъзи вазифаларини ўзида мужассамлаштирган автоматик ва автоматлаштирилган тизимлар.

Суҳбат методи — тадқиқотнинг турли кўпгина босқичларида қўлланилади. Улар: дастлабки таниш босқичида; таълим-тарбияни тўғри олиб борилаётганини ростлаб бориш мақсадида оралиқ босқичида;

натижанинг тадқиқот объектига нисбатан аҳамиятини аниқлашда ва шу соҳа бўйича тавсия ишлаб чиқишда охириги босқичда ҳам;

айниқса, кузатиш методи орқали қўлга киритилган хулосаларни аниқлашда ва шу кабилар.

Суҳбат методида самарали фойдаланиш ижобий педагогик натижаларга эришишни кафолатлайди.

Сўнгги назорат (СН) — бу якуний назоратлар натижалари тўғрисидаги қарорни жамоавий бўлиб қабул қилиш керак бўлган комиссия таркибида анъанавий тарзда ўтказилади. Талабаларга нафақа белгилаш ва уларни курсдан-курсга ўтказиш ҳамда якуний давлат аттестацияси СН га тегишли.

Т

Табақалашган таълим технологияси — бу техноло-

гияда таълим олувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда гуруҳларга бўлиниши ҳисобга олинади. Айниқса, уларнинг гуруҳларга бўлишда мазкур фанни ўрганишга бўлган шахсий қизиши ёки муносабатлари, ёки ўша соҳа муаммолари ечимларига муносабатлари, ёки ўша соҳанинг бошқа амалий ва истиқболли аҳамиятларини баҳолай олишлиги ва шу қабила асосий мезон сифатида қаралади.

Бунда ўрганилаётган манбанинг (мавзунинг, бобнинг, фаннинг, курснинг, соҳанинг ва шу қабила) мазмуни, ҳақми, мураккаблиги билан бир-биридан фарқланадиган турли даражадаги ўқув дастурлари ва режалари, дидактик ва инновацион коммуникатив дидактик материаллар тайёрланади. Уларни бажариш ва улардан фойдаланиш методологияси ҳам тайёрланади.

Тажриба -- воқеийликни амалий жиҳатдан ҳиссий-эмперик билиш жараёни. Тажириба кенг маънода ўқув, малака ва билимларнинг бирлигидан иборат. Шунингдек, фалсафада билишнинг эмперик усулларида бири — **эксперимент** усули ҳам тажириба деб аталади. Тажириба қадимда фалсафа тарихида муҳим роль ўйнаган ва тадқиқот объекти бўлиб келган. Шарқ фалсафасида бирор нарсадаги муайян хосса ёки хусусиятни текшириб кўриш мақсадида ўтказиладиган синов ҳам тажириба деб аталади. Ҳозирги даврда педагогик тадқиқотлар олиб бориш (илмий гипотеза асосидаги) илмий ишланмаларни ҳам тажириба синов ишлари асосида илмий тадқиқотчининг олган натижасини нечоғлик амалий фаолиятни акс эттиришини ва педагогик самарадорликларни текшириб кўрилади.

Тактика — бош мақсад йўлида хусусий, оралиқ масалаларни ҳал қилишга йўналтирилган ҳаракатларни таш-

кил қилиш усули. Тактика жараёнининг охирида стратегик мақсадларга кўпроқ самара билан эришишни таъминлаш учун шароитнинг ўзгаришларини мос равишда ҳисобга олиш.

Такрорланадиган гуруҳлар — бу маълумотлар омборидаги маълумотлар муаммо (масала)нинг қўйилишига ва уларнинг ечимларини топилишига қараб гуруҳларга ажратилади ва бу гуруҳлардан баъзилари муаммо ечимини охирига етунча бир неча марта фойдаланишга тўғри келадиганлигидир.

Талабаларнинг ўқув фаолиятини шакллантириш технологияси — ушбу технологиянинг мазмун - моҳияти қуйидагича: бунда талабалар (ўқувчилар) билим олишга ўқув фаолиятининг алоҳида шакли сифатида қарайди ва ўқув фаолиятида билимларни ўқув топшириқлари ёрдамида эгаллашга йўналтиради, яъни дарс бошланиши билан талаба — ўқувчиларга ўқув топшириқлари таклиф этилади ва улар ечимлари дарс давомида ҳал қилиниб борилади. Дарс охирида уларнинг ўзлаштиришлари тест усулида аниқланади ва ҳулосаланади. Шунини унутмаслик керак-ки, бунда ўқитувчи фан (курс, бўлим, боб, мавзу, тушунча, қонун, қоида, мезон ва ҳ.к.) ни ўзлаштириш бўйича ўқув топшириқларининг мантиқий тизимини ишлаб чиқади ва ўз ўқитувчилик фаолиятида яратилган тизим асосида «ўқиш — ўқитиш — ўқиш» тизимини оғишмай амалга оширади.

Талабалар техник ижодкорлиги тамойиллари (ТТИТ) — дидактик ва маънавий-маърифий тамойилларга бўлинади.

Дидактик тамойиллар: синчковлик, кўргазмалилик, илмийлик, тушунарлилик, амалиёт билан боғлиқлик, мустақиллик ва фаоллик, индивидуаллик ва

поғоналилиқ.

Маънавий-маърифий тамойиллар: онгли муносабатда бўлиш, бирдамлик, ватанпарварлик, бурчга ва ўз ишига садоқатлилиқ, танланган йўналишнинг сом келиши, фаоллиқни ошириш, ривожлантириш.

Талант — деб одамга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар уюшмасига айтилади.

Қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичига талант деб аталади.

Қобилиятлар каби талант ҳам фақат ижодиётда юксак маҳоратга ва аксинча, муваффақиятга эришиш имкониятидан иборатдир. Бу оқибатда натижада ижодий ютуқлар одамларнинг ижтимоий-тарихий яшаш шароитларига боғлиқдир. Агар жамият талантли кишиларга мухтож бўлса, агар бундай кишиларнинг ривожланиши учун шароит яратилган бўлса, ундай пайтда бундай кишиларнинг пайдо бўлиш имконияти туғилади. Демак, талантларнинг уйғониши ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқдир. Талант қобилиятлар йиғиндисидан, уларнинг мажмуидан иборатдир.

Талантли шахслар йирик ҳажмдаги ва назарий масалаларни ҳал этадилар, илгор ҳаракатларга эга бўлган янгилик ва ижодий ишларни амалга оширадилар.

Талантли шахсларда сезги, идрок, хотира, хаёл тафаккур, ҳиссиёт, ирода каби руҳий ҳолатлар тараққий этган бўлади. Бу ҳол шахсни янада фаоллаштиради, унинг талантини кенгроқ намоён этади. Талантли шахслар ўз касбининг устаси бўлади. Уларнинг фаолиятига ибрат, намуналилик ҳосдир. Талантли бўлишнинг ягона шarti шахснинг ўз устида систематик

равишда ишлашидир.

Танқидий фикрлаш — бу берилган фикрлар (маълумотлар) даврасидан четга (кенгроқ бўлган ҳолга) чиқарадиган фикр (маълумот) ларнинг мавжудлигини идрок қилдириш ва бунга эришиш; мавзу бўйича маълумотларни кенгайтириш борасида янги ўлчовларни яратиш; тегишли муаммоларни излаш ва улар оптимал ечимларини топиш.

Танқидий фикрлаш — бу ахборотларни ўзлаштиришдан бошланадиган ва хулоса чиқариш билан тугалланадиган мураккаб ўйлаш жараёни.

Танқидий фикрлаш — бу очиқ ва демократик жамиятнинг ҳолатида муҳим рамзидир.

Танқидий фикрлаш — бу фикр ва имкониятларни мураккаб ижодий яхлит ҳолга келтириш ахборот ва концепцияларнинг моҳиятини ўзгартириб, уларни қайтадан мушоада этиш жараёнидир.

Танқидий фикрлаш — мураккаб ўйлаш жараёни.

Танқидий фикрлаш — тўғри тузилган педагогик жараённинг натижаси бўлиб, унда ўқитишнинг мақсади танқидий фикрлашни ривожлантиришдир.

Танқидий фикрлаш — берилган фикрлар доирасидан четга чиқадиган фикрларнинг мавжудлиги; мавзуда янги ўлчовларни кўриш; муаммоларни излаш ва ечиш; шунингдек, далилланган ёзиш ёки мунозара шаклида ифодаланадиган фикрлар ўртасидаги тафовут.

Тарбия — кенг маънода у ёки бу сифатларнинг ёки ижтимоий гуруҳларнинг мақсадларига мувофиқ одамларнинг янги авлодларига аввал авлодларнинг ижтимоий-тарихий тажрибасини узатиш воситаси билан жамиятнинг ривожланишини таъминловчи вазифаси.

Тарбиялашнинг тор маъноси — ижтимоий институт-

лар доирасида ва таъсирида ижтимоий амалиётнинг ҳар бир доирасидаги ҳаётӣй фаолиятига, ижтимоий вазифаларни ва ролларни бажаришга тайёрлаш мақсадида шахсни онгли, мақсадга йўналтирилган, мунтазам шакллантириш жараёни. Тарбиялаш ижтимоийлаштиришнинг асосий ҳалқаси бўлиб, у ўқитиш билан узвий равишда боғлиқдир ҳамда таълим тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

Тарбия — маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро оммавий ва назарий мулоқотидир.

Тарбия вазифаси — маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутилган ҳолда ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиянинг қандай методидан фойдаланишга боғлиқ.

Тарбиявий технологиянинг комплекслик хусусияти — бунда қаралаётган технологик жараённинг барча элементлари (ташқил этувчилари омиллари, жиҳатлари) нинг ўзаро боғланишларини мувофиқлаштиришни тақозо этади ва унинг мазмуни хилма-хиллиги ва кўп омиллиги ижтимоий-тарбиявий технологияларга комплекслик хусусиятини бахш этади.

Тарбиявий технологиянинг иерархиялик хусусияти — бунда қаралаётган ижтимоий-тарбиявий технологияни амалга оширишда уни ташқил этувчиларини ўзаро боғлиқ ҳолда аниқ мақсад сари босқичма-босқич, яъни қатъий алгоритм асосида олиб бориш технологияси тушунилади ва ҳар бир қуйи босқичда қўлга киритилган натижа юқори босқич учун пропедевтик материал бўлиб, ҳисобланиб борилаверади.

Тарбиявий технологиянинг тизимлилик хусусияти — тизимлилик технологиясининг ўзи маълум бир қонуниятга асосланади ва тизимлилик ҳар қандай технология учун муҳим хусусиятдир. Тизимлилик тизим элементларини ўзаро бирлигини таъминлайди ва технологик жараён элементларининг (омилларининг) ўзаро таъсири, мазмуни, мақсад-вазифаси, метод ва шакллари қамраб олади. Тизимдаги омиллар алоқаси пировард натижада қўйилган мақсад ва вазифа ечимини ифодалайди.

Тарбиявий технологиянинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, унинг ташкил этувчилари орасида, албатта, ирсий, тарихий, мазмуний ва функционал боғланишлар учрайди.

Тарбиявий технологиянинг яхлитлик хусусияти — бу мазкур технологик жараёнда қатнашувчи элементлар (ташкил этувчилар)нинг умумий интегратив сифати мавжудлиги ва уларнинг ўзига хос ва мос қонуниятлари сақланишидир. Шунингдек, мазкур технологиянинг умумий мақсад асосидаги бирлиги таркибига кирувчи тизимларнинг концептуал асоси ва уларнинг ташкилий-тузулмавий хусусиятга эгаллиги ва шу асосда ушбу жараённи бошқаришда яхлитлилик талаб этилиши.

Тарбия жараёни — тарбия жараёнининг моҳияти ва жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқийсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатини аста-секин кўникмага айлантириб бориш лозим.

Тарбия мақсади — талаба-ёшларда миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришда илмий педагогик тадқиқот методлари қўлланилади.

Тарбия методлари — метод латинча *metodoc* — йўл

сўзидан олинган. Метод тадқиқот йўли, назария, таълимот деб таржима қилинади. Илмий тушунча сифатида «метод» сўзи кенг маънода муайян мақсадга эришиш йўли тушунилади.

Тарбиянинг хусусиятлари — тарбия инсонни комилликка етаклайди. Комил инсон бўлиш учун болани туғилган кунидан бошлаб тарбиялаш лозим. Тарбия жараёнида ота-она, атроф-муҳит муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ота-оналар фарзандлари олдида намунали хулқли бўлишлари шарт.

Тарбиячи: «эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади»

(Конфуций)

Тарбия қондаси (ТҚ) — бу педагог таълим ва тарбия жараёнини яхшироқ ташкил этиш мақсадида фойдаланадиган бошланғич ҳолат, раҳбарлик асосидир. ТҚлари легенда, ўқитувчи ва тарбиячиларга йўл-йўриқ кўрсатувчи қондалар ҳисобланади. ТҚ Шарқ ва Марказий Осиё донишмандларининг фикрлари ва миллий педагогик эришган ютуқларига асосланади.

ТҚларига қуйидагилар киради:

- тарбиянинг маълум мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг инсонпарварлик ва демократия қондаси;
- тарбиянинг ҳаёт ва меҳнат билан боғлиқлик қондаси;
- тарбияда миллий-маданий ва умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги қондаси;
- тарбияда ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш қондаси;
- изчиллик, тизимлилик, тарбиявий таъсирларнинг бирлиги ва узлуксизлиги қондаси.

(Педагогика. Ўқув қўлланма. А.Мунавваров таҳрири остида. — Т.: «Ўқитувчи», 1996. 119—120-бетлар).

Тариқат (араб. — йўл, усул) — сўфийликка хос тушунча. Уч маънода ишлатилади: 1) умуман сўфийлик йўли; 2) сўфийликнинг муайян тармоғи; 3) сўфийлик босқичларидан бири. Лекин тариқатнинг сўфийлик йўналишлари - (сулуклари), тармоқлари маъносида қўллаш кенгроқ тарқалган. Сўфийликда тариқатлар ғоятда кўп бўлган. Ўрта Осиёда эса илгаридан нақшбандийлик, куъровийлик, яссавийлик тариқатлари тарқалган.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 222—223-бет).

Тармоқнинг ахборот ашёлари — архив, кутубхона, фондлар, маълумотлар омбори ва бошқа ахборот тизимларидаги ҳужжатлар йиғиндиси. (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 137-бет).

Тасаввур — бу олдин идрок қилинган нарсаларнинг кўз олдимизга келган образларидир. Тасаввуларнинг турлари одамларнинг касбларига, қизиқишларига, ҳавасларига, характер ва қобилиятларига боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Турли кишиларда тасаввур образларининг яққоллиги ва равшанлиги турли хил бўлади.

Тасаввур — бўлган ва бўлмаган воқеа ва ҳодисаларни инсон кўзи очиқ ва ёпиқ ҳолда ҳам ўз тасаввурида бўладиган жараён ҳисобланади.

Тасаввуф, сўфийлик — исломда инсоннинг руҳий дунёси тўғрисидаги қараш. Тасаввуф узоқ асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Инсоннинг руҳий-ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу таълимотнинг асосий ғояларидир. Шу боис, тасаввуф чуқур инсонпарварлик

ғоялари билан омухта бўлиб, ҳақиқат талабида юрган одамлар қалбига йўл топди, одамларнинг поклик, абдий ҳаёт, кўнгил ҳуррияти ҳақидаги орзуларини ифода-лаб келди. Халқимиз сўфий дарвешларга ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳ таолога, унинг инсонни улғулаган қудрати ва файзу фугуҳига эътиқодларини изҳор этганлар. Шайхларнинг кароматлари, сўзлари ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси сифатида қабул қилинган. Тасаввуф шайхлари халқнинг маънавий раҳбарлари, руҳоний мураббий сифатида майдонга чиқиб, пайғамбар фаолияти, қолатларини давом эттириша жазм этганлар.

Улуғ суфий ва шоир Фаридиддин Аттор ўзининг «Тазкиратул авлиё» асари муқаддимасида қайд этадики, авлиёларнинг сўзи киши қалбининг малҳами ва руҳининг қувватидир. Кимки авлиё сўзини дилига жо этса, у Қуръон ва ҳадислар маъзига эшик очади, ўзининг ҳолати, ахлоқини, қилаётган ишларининг яхши-ёмонлигини ўйлайдиган бўлиб қолади ва ҳаёт, охират, инсонийлик тўғрисида мулоҳаза юритиб, ички оламини тартибга солади.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 223–227-бет).

Тасдиқлаш — башорат ёки фарази қилиш ёки аниқлаб бўлинган маълумотга (ахборотга, нарсага) асосланган фикрни (ғояни, қонун-қонидани, назарияни, таълимотни, модели, алгоритмни, мезонни тамойилни) текшириш.

Тафаккур — фалсафий тафаккур ривожини инсоният тараққиёти билан узвий боғлиқ жараёндир. Маълумки, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг барчаси ижтимоий онда акс этади.

Тафаккур — инсониятнинг неча минг йиллик тари-

хий ривожланиши даврида ижодкорлик жараёни билан боғлиқ ҳолда ҳосил қилиниб борилган ва эришилган олий ва ақлий неъматдир.

Тафаккур операциялари — қиёслаш, таҳлил, синтез, абстраклаштириш, умумлаштириш, аниқлаштириш, таснифлаш, тизимлаш.

Таълим — шахснинг жисмоний ва маънавий камол топиш жараёни унинг онгли равишда айрим ибратли фаолиятларга йўналиши ва тарихан майдонга келиб, ижтимоий намуна бўлишга ҳар томонлама баркамолликка интилиш жараёни тушунилади. Таълим бутун жамият ва шахслар ҳаётининг ажралмас жиҳати сифатида намоён бўлади.

Таълим — бу таълим олувчига махсус тайёрланган мутахассислар ёрдамида билим бериш ва улардаги кўникма ҳамда малакаларни шакллантириш жараёни бўлиб, у кишининг шахс сифатида ҳаётга ва меҳнатга онгли равишда тайёрлаш воситаси.

Таълимнинг бошланғич (дастлабки) вазифаси таълим олувчини ўқитишдан иборат. Шунинг билан бирга у оила, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларга маълумот бериш вазифасини ҳам бажаради.

Таълим бериш (ТБ) — таълим олувчининг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган педагогик фаолияти бўлиб, у инсоннинг ақлий фаолиятини ривожлантириш жараёнидир. ТБ таълим олувчиларнинг ўқиш-ўқитиш жараёнининг мазмун-моҳиятини онгли равишда англаб етишлари орқали амалга оширилади.

ТБ да ва уни бошқаришда **тескари алоқа** талабалар томонидан ўқув материални англаб етишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Бу ерда тескари алоқа ўқитувчи ва талаба мақсад сари тўғри бораётганлигини аниқлаб ва

керакли ҳолларда жараён кечишини ростлашда ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Унинг ёрдамида мақсадга эришишнинг **оптимальный вариант**ни танлаш кафолатланади. Ёки бошқача айтганда, тескари алоқа дарсга қўйилган мақсадга қай даражада эришганлиги тўғрисида мунтазам равишда ахборот олиб туришни таъминлайди. Бу жараёнда материали моҳиятини тушуниш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай дарсларни ташкил этишдан асосий мақсадларидан бири талабани ижодкорликка ўргатиш ҳамдир. Бу орқали талабалар ўқув материали моҳиятини англаб етадилар, мақбул ечимларни излаб топадилар, педогогик амалиётда маълум бўлган ғоялар ва қонуниятларни, шунингдек, талабалар ўзларининг интеллектуал салоҳиятларини такомиллаштирадилар.

Таълим дастури — ўқув фанларининг бакалавриат йўналишлари ёки магистратура мутахассисликларига қўйиладиган малака талабларига мувофиқ кадрларнинг зарурий ва етарли даражадаги тайёргарлигини таъминловчи блокларга жамланган рўйхати.

Таълим жараёнини ташкил этиш шакллари — таълим жараёни бўлган тизимдир. Таълим жараёни сифатида билимлар, кўникмалар ва малакаларнинг йиғиндисини фаолият ва муносабатларнинг тегишли тажрибаларини ўтказишга қаратилган махсус ишларнинг ташкил қилинишидир.

Таълимий-ахлоқий йўналиш — бу соҳада қомусий олимлар ўз қарашларини ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлари таркибида ёки ахлоқий асарларида баён этсалар, адиб ва тарбияшунос олимлар таълимий-дидактик асарларида ифодалаганлар. Маълумки, Шарқ Уйғониш даврида инсон муаммоси маънавият соҳасидаги асосий масала бўлган. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия масала-

ларига катта эътибор берилган, яратилган асарларда Шарққа хос бўлган инсоннинг ахлоқий-руҳий камолотини улуғлаш етакчи ўрин тутган.

(Ўзбек педагогикаси анталогияси. Тузувчилар. С.Очил, К.Ҳошимов. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 3–27-бетлар).

Таълимда замонавийлик — бу таълим амалиётига илмий асосланган ва тажрибада синалган дидактикага оид янгиликлар, фаол методлар ва шакллар, тартиб-қоидаларни жорий этишнинг мажбурийлиги миллий дастур ғоясидир. Таълимнинг тараққиёт даражаси унинг мазмунига киритилаётган фан-техника янгиликлари билан тавсифланади.

Таълимий функция — бу тарбиявий ва ижодий фаолиятга ёрдам берувчи функция бўлиб, у кўпроқ малакали мутахассис тайёрлашнинг мақсадини аниқлаш учун хизмат қилади ва қуйидаги жиҳатларини ўзида мужассам қилади: фундаментал назариялар асосида талабаларни ихтисослик ва махсус билимлар тизими билан қуроллантириш; назария билан амалиётнинг диалектик боғлиқлигини очиқ бериш: фактлар (далиллар, исботлар) — ишчи фараз — абстракт моделлар, қонунлар, қоидалар, алгоритмлар — тамойиллар — назарий хулосалар — тажрибада текшириш — назарияни амалда текшириш; фаннинг ҳўжалиги ва касбий фаолиятда қўлланиши тамойилларини тушуниш.

[Алимов Н.Н.]

Таълим мазмуни — инсон ўқитиш жараёнида эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳажми ва характери.

Таълим мазмуни — белгиланган мақсадга мувофиқ йўналиш ва ҳажмига эга бўлади. У тегишли меъёрий ҳужжатлар: таълим стандартлари, ўқув режа, дастурлар

шаклида расмийлаштирилиб, ўрнатилган тартибда тасдиқланади.

Таълим мазмуни тўғри белгиланиши ҳамда унга зарур ўзгартиришлар киритиш, янгиланиб бориш имкониятлари назарда тутилиши лозим. Белгиланган мазмун асосида ўқув фанлари, ўқув соатлари, машғулоти турлари ва шу кабилар аниқланади.

Таълим мақсади — бу ҳар бир педагогик технологияни яратишда асос бўлиб ҳисобланади. Мақсаднинг замонавий таълим ва тарбия муаммоларини юқори самардорлик билан ҳал қилишга қаратилган бўлиши зарур асос ҳисобланади.

Бирор педагогик технологияни яратиш учун энг зарур шарт шундай долзарб мақсадни аниқлай олишдан ибрат. Бундай мақсадни зарур тадқиқотлар, ижодий изланишлар олиб бориш, ўзининг ва бошқа мутахассисларнинг иш тажрибаларини чуқур таҳлил қилиш орқали аниқланади.

Рақобатбардошлик ҳар бир педагогик технологиянинг мақсадга мувофиқлигини бозор иқтисодиёти нуқтаи назаридан айтганда, у ўз вазифаларини ижтимоий эҳтиёжларга мувофиқ бажараётганлиги даражасини белгилайди.

Бундай мақсадлар юқори рақобатбардошликни таъминлашга йўналтирилиши ҳозирги талаблардан келиб чиқади.

Рақобатбардошлик ҳар бир педагогик технологиянинг мақсадга мувофиқлигини, бозор иқтисодиёти нуқтаи назаридан айтганда, у ўз вазифаларини ижтимоий эҳтиёжларга мувофиқ бажараётганлиги даражасини белгилайди.

Бундай мақсадлар юқори рақобатбардошликни

таъминлашга йўналтирилиши ҳозирги талаблардан келиб чиқади.

Рақобатбардошлик педагогик технологиянинг барча таркибий қисмлари учун энг зарур шарт бўлиб, бунда якуний натижани бевосита тайёрловчилари бўлган ўқитувчи ва ўқувчининг рақобатбардошлигига эришиш асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу эса унга бўлган талаб юқори бўлишини таъминлаш учун мунтазам тақомиллаштириб бориш заруратини келтириб чиқаради.

Таълим менежери (ТМен)— менежментлар фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида қўлланиладиган масалаларни бошқариш, яъни ходимлар ва ишчилар меҳнатини ташкил қилиш тамойиллари, усуллари, воситалари, шакллари.

ТМен — таълим муассасини замонавий менежмент қонунларига мувофиқ бошқарувчи мутахассис.

Ўқитувчи таълим олувчининг билиш фаолиятини фаоллаштириш орқали таълим мақсадига эришиш мумкин. Билим бериш замонавий технологияларга мос келиши учун ўқитувчи таълим олувчилар эътиборини мустақил таълим олишга жалб этиши зарур. Бу эса педагогик менежментнинг муҳим ресурси сифатида қаралади ва ўқитувчининг мақсад ва вазифаси ҳақида шаклланган стереотип қарашларни оптималлаштиришга олиб келади.

Таълим менежменти ва маркетинги — педагогик технологиянинг замонавий ижтимоий, иқтисодий ва бошқа талабаларга мувофиқлигини аниқлаган ҳолда уни лойиҳалаш, ишлаб чиқариш, амалиётга татбиқ қилиш масалаларини ҳал этади.

У долзарб йўналишларни аниқлаб, мутахассислар учун таклифлар тайёрлайди. Тегишли тартибда бизнес-

режалар тузиш ва уларни амалга оширишни ҳал этади. Бу масалаларни муваффақиятли ҳал қила олиш учун таълим менежменти ва маркетинги соҳаларига чуқур ва пухта билимга эга ҳамда тажрибали мутахассислар жалб қилинади.

Таълим менежменти ва маркетингида тегишли долзарб йўналишлар аниқланиб, мутахассислар учун таклифлар тайёрлайди, тегишли тартибда бизнес режалари тузиш ва уларни амалга ошириш билан шуғулланади.

Бундай муаммолар ечимларини топишнинг оптимал вариантини топиш учун таълим менежменти ва маркетинги бўйича чуқур ва пухта билимга эга ҳамда тажрибали мутахассислар жалб этилади.

Таълим методлари — метод юнунча атама бўлиб, айнан нимагадир йўл, усул орқали мақсадга эришиш йўлини билдиради, у 4 гуруҳга бўлинади: 1) сўз орқали ифодалаш; 2) кўргазмалилик усуллари; 3) амалий намуна усули; 4) рағбатлантириш ва жазо усули.

Таълим мониторинги (ТМ) — педагогик тизим фаолияти ҳақида ахборотлар йиғишни ташкил этиш, сақлаш, қайта ишлаш ва уларни синфларга ажратиш тизимидан иборат бўлиб, у кузатилаётган объект ҳолатини ва келгусида унинг ривожланиши динамикасини олдиндан башорат қилиш жараёни.

ТМ — таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражасини назорат қилиш учун маълумотлар йиғиш технологияси, таълим натижалари даражасини таққослаш учун керак бўладиган маълумотлар мажмуасини тайёрлашдан иборат.

ТМ — бу педагогик тизим фаолиятдан олинган далилий хулосавий натижаларни унинг мақсадига нечоғлик мослигини кўрсатувчи, тескари алоқани

таъминловчи мустақил бошқарувчи вазифаларни амалга ошириш жараёнидан иборатдир.

Мониторинг — бу объектлар турли ҳодиса ва жараёнлар ҳолатини баҳолаш, назорат қилиш, олдиндан ба-шорат қилиш мақсадида махсус ташкил этилган тизимдан иборат бўлиб, ундан жараёнларни динамикада мунтазам равишдаги кузатишда фойдаланилади.

ТМ — тадқиқот натижаларини мунтазам илмий асосланган ҳолда кузатиш (динамик жараённи кузатиш учун) ҳамда уларни берилган эталон билан қиёслаш жараёнида мунтазам равишда ривожланиб боради.

Профессиографик мониторинг махсус тайёрлаш педагогик жараённинг ҳолати ва ривожланиши учун мақбулроқ таълимий вазифалар, шунингдек, метод ва вазифаларни танлаш мақсадида узлуксиз, илмий асосланган, режали фаолиятли кузатиб бориш жараёни.

Таълим муассасаси — бу мактаблар, коллежлар, лицей ҳамда олий ўқув юртларидир.

Таълимни ахборотлаштирилган тизими — таълим жараёнида ўргатиш ва ўрганганликни текшириш ва назорат қилиш имкониятини берувчи дастурий ҳисоблаш воситалари тизимидир.

Таълимда ўргатиш ва билимларни назорат қилишни ЭҲМлар зиммасига юклашдан иборат.

Таълимни ахборотлаштириш — ахборотлаштирилган жамият шароитида талаба-ёшларни жамоатчилик ва касбий фаолиятида тўлақонли ва самарали қатнашишига тайёрлаш мақсадида таълим тизимининг барча компонентларини компьютерли ва ахборотли технологияларни қўллаш асосида яхшилаш.

Таълимда универсал дидактик қурилмалардан фойдаланиш мумкинлигини англатади.

Таълимни ахборотлаштириш (ТА) -- бу ахборотлашган жамият шароитида ўқувчи ёшларни жамоатчилик ва касбий фаолиятда тўлақонли ва самарали қатнашишига тайёрлаш мақсадида таълим тизимининг барча компонентларини ахборот технологияларини қўллаш асосида яхшилаш жараёнидир.

ТА қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўқув-услубий ишларни қайта ташкил этиш;
- ўқитувчи ва унинг ролини ўзгартиришга бўлган талаблар орттирилади;
- ўрганувчи шахснинг ва унинг индивидуаллаштириш хусусияти ролининг ортиши;
- таълим муассасаси ролининг замонавийлашуви, ўзгариши ва унинг таълим олувчилар таркиби жойлашган жойга таъсири;
- ахборот ресурсларининг мумкин бўлган ҳажмининг тўсатдан ортиши;
- замонавий ахборот хизмати кўрсатишга талабнинг ортиши асосидаги, унинг аҳамияти ўсиши, айниқса, башоратли, таълимий ва илмий характердагилар;
- бешта муҳим масалаларни ҳал қилишни кафолатлайди, яъни таълим сифатини ошириш, таълим олишни қулай ҳолга келтириш асосида енгиллаштириш, аҳоли билимдонлиги савияси ошиши ва мамлакатнинг иқтисодий потенциали ўсишини таъминлаш, миллий таълимнинг жаҳон таълими тизимига интеграцияланишини таъминлаш.

Таълимни бошқарув қарори (ТБК)га тегишли ахборотни танлаш, таҳлил қилиш, таълим харажатларини мослигини текшириш ва жорий этишга тақдим қилиш. Ўқитишнинг оптимал вариантини илмий-услубий жиҳатдан асослаб олиш ва ундан фойдаланишга услубий

тавсиялар бериш.

Мақсади: муқобил қарорни танлаш. Вазифалари: таълимдан қабул қилинган қарорга мос ахборотларни танлаш, мақсадга эришишга зарур бўлган ахборотларни танлаш, муқобил қарорни танлаш ва таҳлил қилиш, қарорни КТМД, ДТС ва ўқув фани бўйича режа ва дастурга мослигини текшириш, тавсия этилган қарорни асослаб олиш, мавзу бўйича қабул қилинган қарорни жорий этишга услубий тавсиялар бериш.

Таълимни бошқаришда тўғри қарор қабул қилиш таълим самарадорлигини кафолатлайди. Таълим-тарбиядаги тўғри қарор қабул қилишда тескари алоқа ҳам муҳим роль ўйнайди ва у орқали талаба ва ўқитувчи ўртасида мунтазам алоқа ўрнатилади ҳамда ушбу соҳадаги мақбул вариант кафолатланади.

ТБҚ таълимда жараёнларни, айниқса, таълим ва тарбияда оптимал қарорлар қабул қилишда ва улар асосида таълимни бошқаришнинг самарадорлигини назорат қилиб бориш йўналишидаги ишларда фойдаланилади.

Жамиятни ахборотлаштириш билан уйғун ҳолда ТБҚларидан фойдаланиш ҳам мунтазам равишда ривожланиб бораверади, акс ҳолда таълим технологияларига мос жараён рўй бермай қолади.

Таълимни компьютерлаштириш — у таълим жараёнидаги ҳодиса ва жараёнларни моделлаштириш, бошқариш ва таҳлил қилиб ўрганиш жараёнларининг универсал дидактик асосларидан бири бўлиб ҳисобланади. Жамиятда инсон фаолиятининг барча соҳалари компьютерлаштирилаётган ҳозирги шароитда ёш авлодни компьютер билан эркин мулоқот қилишга ўргатиш ҳам муҳим ҳисобланади. Зеро, ёшларнинг компьютердан кенг фойдалана олиши жамиятда фан-техника тараққиётининг

жадаллашишини ва шу асосда ижтимоий-иқтисодий ривожланишига эришиш учун хизмат қилади.

Таълимнинг жамоа усули — ўқувчиларнинг бир-бирини ўқитиш усули. Ҳар бир ўқувчига янги дарс мавзуси бўйича бир варақдан кам бўлмаган ҳажмдаги илмий матн ёки мақолани қайта сўзлаб бериш ва ҳамма саволларга жавоб бера олиш даражасида ўрганиш жараёни.

Жамоа тизимининг мақсади ҳар бир ўқувчи навбатма-навбат бир неча ўқувчи билан биттадан абзацни, мисолни, саволни ўзаро муҳокама қилиб, ўзлаштиришдан иборат.

Бундай кичик гуруҳ ёки бутун синф олдида топшириқни сўзлаб ёки бажариб беради, ёки шу бўйича ўқитувчи саволларига жавоб беради, ёки ёзма равишда топшириқни бажаради. Бу усулни қўллаш жараёнида якка ва гуруҳли таълим шакллари ҳам амалга оширилади.

Таълимнинг муаммоли қидирув усули (ТМҚУ) — бу талаба ёшларнинг билимини мустақил равишда излаб топишга йўналтирилган таълимий фаолият йўли.

Ушбу усулда билим бериш сўз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амалий усуллар ёрдамида амалга оширилади.

Таълимдаги режалаштирилган ўқув материални мазкур усул ёрдамида баён қилишда муаммоли маъруза ифодаси (изоҳи) орқали мулоҳаза юритиш, исботлаш, умумлаштириш, далилларни таҳлил қилиш ва режага мос тизимлаштириш, тингловчини ушбу мавзудаги маълумотларни ўзлаштириш бўйича ўз ортидан эргаштириш билан бирга уни фаолроқ қилиш каби усуллардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Таълимнинг мулоҳазаларга асосланган қарори

(ТМАҚ) — қарорни амалга оширишдаги бошқарувчи (ўқитувчи) ва бошқарилувчи (талаба) орасидаги вазифаларни белгилаш ва таклиф мулоҳазаларни ҳисобга олиш ҳамда амалиётда фойдаланишга тавсиялар ишлаб чиқиш.

Ўқитишга ҳар томонлама мос тушувчи таълим технологияларини яратиш. Илғор ахборотли таълим технологиясини ҳаётга жорий этиш. Қарорни қабул қилиш бўйича талаба вазифаларини белгилаш, қарорни жорий этиш бўйича илмий-педагогик мутахассислардан таклиф ва мулоҳазалар йиғиш ва улар асосида мукамал қарор қабул қилиш.

ТМАҚ илмий-педагогик, ташкилий-педагогик фаолиятда ва улар натижаларини назорат қилиш йўналишидаги ишларда қўлланилиши самарали натижаларни беради. Ҳужжатларни расмийлаштириш ва йўриқ хатларини тайёрлашда ҳам фойдаланилади.

Яратилган таълим технологиясидан оммавий фойдаланишни ташкил этишда янада юксак самараларни беради. Расмийлаштиришга керакли ҳужжатларни танлаш, уларни расмийлаштириш, мезонларини аниқлаш ва уларни иш юритиш учун узатиш.

ТМАҚ қуйидаги ишларни бажаришда қўл келади: ҳужжатларни расмийлаштириш учун керакли маълумотларни йиғиш, ҳужжатлар шаклини танлаш ва уни асослаш, маълумотлар ҳамда матнлар устида ишлашни аниқлаш, ҳужжатларни расмийлаштириш ва фойдаланиш учун узатиш.

Таълимнинг муҳим функциялари: Халқ таълими асосан қуйидаги уч муҳим функцияни бажаради:

1. Замонавий фан асослари билан қуроллантириш.
2. Инсон шахсини тараққий эттиради, такомиллаш-

тиради, уни маънавий, ахлоқий, бадний жиҳатдан ривожлантиради, ҳар томонлама баркамол инсон бўлиб етишишига ёрдам беради.

3. Мамлакат иш кучини такрор ишлаб чиқаради. Ҳозирги замонда чекланган, ноёб ресурслар шароитида мамлакат ўсиб бораётган эҳтиёжларини мунтазам равишда қондира бориш муаммосини ҳал этишда ҳам халқ таълими тизими муҳим роль ўйнайди.

Таълимнинг стандартлаштирадиган турлари – ДТС – таълимнинг қуйидаги турлари учун белгиланади:

- умумий ўрта таълим, шу жумладан, бошланғич таълим, ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими (академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари); олий таълим (бакалавриат, магистратура).

Мактабгача, мактабдан ташқари, олий ўқув юртидан кейинги таълим кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш учун давлат бошқарувчининг ваколатли органлари томонидан давлат талаблари белгиланади.

Таълим стандартлаштириш объекtlари – қуйидагилар таълимнинг стандартлаштириш объекtlари ҳисобланади:

1. Таълим фанларининг тузилмаси, мазмуни, ўқув малакаси, ҳажми, таълим олувчилар ва битирувчиларнинг малака даражаси ва тайёргарлик сифати.

2. Талаблар, меъёрлар ва қондалар, педагогик ва ахборот технологиялари: таълим усуллари ва воситалари, шунингдек, таълим тизимида фойдаланиладиган атама-лар, тушунчалар ва категориялар.

3. Таълим олувчиларнинг билим даражасига ва касб-кор малакасига ташхис қўйиш тартиби, битирувчилар сифатини, таълим фаолиятини, педагогик ва илмий педагогик ходимлар сифатини баҳолаш.

Таълимнинг намоиш қилиш усуллари (ТНҚУ) – бу таълимнинг дарс машғулотлари жараёнида ўқув ва кўргазмали, воситаларидан фойдаланиш йўлларидан иборат бўлиб, унинг асосий мақсади дарс самарадорлигини оширишдан иборатдир.

Ҳозирги пайтда ТНҚУ ига тегишли замонавий воситалардан ҳам кенг фойдаланишмоқда. Одатда, дарс жараёнларида қурилма, макет, асбоб ва улар асосидаги тажрибалар намоиш қилинаётган бўлса, бугунги кунда диафильм, кинофильм, коммуникацион технологиялардан фойдаланиш ҳам кенг йўлга қўйилмоқда.

ТНҚУ ни қўллаганда кўрсатиш яхши кўринишни ва тушунарлилиқни таъминлаш, ўтказилган намоишни муҳокама қилиш ва ҳоказо тадбирлардан фойдаланилади.

ТНҚУ дан фойдаланишнинг ўзига хос хусусияти шундай иборатки, улар сўз билан ифодалаш усули у ёки бу даражада уйғунлашиб кетади ва ушбу жараёнда таълим берувчи, яъни ўқитувчи таълим воситаларини олдиндан кўриб олган бўлишлари керак.

ТНҚУ да оғзаки ва кўргазмалилик усуллари алоқадорлигининг хилма-хил шакллари мавжуд бўлиб, уларнинг таълимда зарурийлигига алоҳида талаб қўйилмасдан, балки керакли жойларда уларнинг ҳар биридан самарали фойдаланиш эътиборга олинади, чунки таълимда мавзунинг мазмуни, мавжуд кўргазмали воситаларнинг характери ва таълим олувчилар тайёргарлиги даражасидан келиб чиқиб, ҳар бир таълим жараёни ҳолатидан оқилона фойдаланиш дарс самарадорлигини таъминлашга имконият яратади.

Таълим сифати (ТС) – таълим жараёнининг турли қағнашчиларини ўқув муассасаси томонидан кўрса-

тилган таълим хизматларидан қониқиш даражаси ёки таълимда қўйилган мақсад ва вазифаларга эришганлик даражаси.

ТС — ўқув муассасасининг муваффақиятли фаолиятини муҳим кўрсаткичи, ўқув муассасасини ички бошқаруви вазифаларининг тизим ҳосил қилувчиси ҳисобланади.

ТС — таълим олувчиларнинг ўзларини, жамиятни, таълим буюртмачилари талабларини қондиришга қодир бўлган таълим натижаларининг муҳим жиҳат ва хусусиятлари мажмуасидир.

Сифат категорияси инсоннинг объектив реалликни билишдаги маълум босқични ифодалайди. Билиш жараёнининг дастлабки босқичида объект субъект олдида ўзининг айрим ёки бир неча хоссаси билан намоён бўлади. Бевосита ҳиссий идрокда сифат кўплаб хоссаларнинг мажмуи тарзида кўриниш беради.

Талаб этилган даражадаги ТСга маълум ижтимоий-педагогик тизим орқали эришиш мумкин. Бу тизим қуйидаги қисм тизимларидан ташкил топади: ДТС; бўлажак мутахассислар меъёрий модели; ТС ни баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари ҳамда мониторинги.

МАХСУС МАЪНОДА «Таълим олувчи→таълим берувчи» даражасида ТС — бу мунтазам равишдаги ўлчамлар асосида таълим берувчи ва олувчиларнинг ўзаро муносабатини, таълим олувчилар фаолияти, таълим натижаларининг таълим-тарбиясига мослигини белгиловчи даражададир.

УМУМИЙ МАЪНОДА «Таҳсил олувчи - таълим муассасаси» даражасида ТС — бу тизимли ва квалитетик кўринишларда мунтазам ўлчамлар асосида аниқланадиган таълим-тарбия натижаларининг мослик дара-

жасидир.

Таълим сифати мониторинги (ТСМ) — бу таълим жараёни ва унинг ривожланиши узлуксиз равишда назорат қилиб баҳолаш ва диагностик-прогностик кузатиб боришга имкон берувчи илмий асосланган методдир. (Абдухолиқов Т.Х).

МАҚСАДИ: Режалаштирилган вақтда таълим олувчи билим, кўникма ва малакалари сифатини қатъий белгилаш ва қайд этиб бориш, амалда бўлган ДТС талаблари билан таққослашдан иборат.

ВАЗИФАЛАРИ: ахборот алмашиш; башорат қилиш, назорат қилиш; баҳолаш; ўзгартиришлар киритиш; диагностик-прогностик башорат қилиш.

ТСМ — қўйилган мақсад билан олинган натижаларининг муносабати (таълим-тарбия)ни мунтазам аниқлашга асос бўлади; кўзланган мақсадга эришганликни мунтазам равишда назорат қилиб боришга эришилади.

ТСМ — ўқув мавзусини ўрганиш жараёнининг бошида ва охирида; ўқув предметини ўрганишдан олдин, ўқув жараёнидан таълим сифатини баҳолашда фойдаланилади.

ТСМ бўйича таълим олувчининг шахсий ривожланганлиги: ОХЮ битирувчиси модели билан шахсда шаклланган ижтимоий муҳит шахсий фазилатларнинг ўзаро муносабати касбий муҳим шахсий фазилатларнинг шаклланганлиги; таълим муассасаси битирувчисининг моделига таълим олувчилар касбий талабларга мос келиши; ўз-ўзини баҳолаш, ривожлантириш ва режалаштира олиш методларининг эгалланганлиги орқали аниқланади.

ТСМ бўйича таълим олувчининг таълимий ривож-

ланганлиги: ўқув предметлари бўйича шаклланган билим, кўникма ва малакалар; натижалар ДТС га мос келишини аниқлаш мумкин; таълим муассасасида тузилган умумий мақсадларга мос умум ўқув билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни ўз вақтида аниқлаш имконияти берилганлигида сезилади.

Таълим сифатини назорат қилиш — ўқитиш мазмуни ва натижаларининг ДТС талабларига мувофиқлигини текшириш.

Таълим стандарти — стандарт текшириш усулларига мувофиқ келадиган ва ўқитиш сифатининг стандарт кўрсаткичлари билан ифодаланган мазкур таълим турида ўқувчини ўқитиш ва тарбиялашда қўйиладиган талаб кўрсаткичларнинг мазмуни.

Таълим технологияси — тизимий таълимий бўлиб, ўқув жараёнини ифодаловчи ва ташкиллаштирувчи ҳамда таълимда қўйилган мақсадга етиш учун кўрсатмадир. Дарс машғулотлари даврида ўқитувчининг маҳоратини ташкиллаштиришни ҳам таълим технологияси ўз ичига олади.

Таълим технологияси бир пайтнинг ўзида режалаштирилган натижага эришишга мўлжалланган ўқув жараёнини технологиялаштиришни ва таълим жараёнининг метод ва воситалари мажмуасини ўз ичига олади.

Таълим технологияси қуйидагилардан тузилган: таълимнинг режалаштирилган натижасини ифодалай олиш; таълим жорий ҳолатини ташхис қилишнинг восита метод ва методологияси; таълим моделлари мажмуаси; таълим жараёни муаммо ва шартларнинг аниқ ечимларини топишнинг оптимал моделларни танлашнинг мезонлари тизими.

Таълим технологияси — аниқ бир ўқув предметини

Ўқитишнинг илмий асосланган қонун-қоида, метод ва усулларида иборат бўлиб, у таълимда кўзланган мақсадга эришиш босқичларини ўзида акс эттиради ва таълим жараёнини мақсадга мувофиқ бошқаришга эришиш имконини берувчи жараён.

Таълим-тарбияга инновацион ёндашув қилишга имконият яратиш: ўқитишнинг услуб ва усуллариини индивидуаллаштириш ва интеллектуаллаштириш; ижодий қабул қилиш ва ўқув-услубий материалнинг репродукцияси; қўлланиладиган дидактик воситаларининг мулоқот бойлиги ва фаоллиги; таълим олувчиларнинг билиш қобилиятини юксак даражада шакллантириш. Ҳозирги замон ахборот ва телекоммуникацион воситалар таълим олувчиларга ўрганиладиган ҳар бир фан бўйича мураккаблик даражасига кўра танлашга, шунингдек, уларни ўзларининг қизиқиши ва касбий режаларига мувофиқ ҳолда ижодий ўрганишга имкон беради.

Мутахассислар тайёрлашнинг шахсий фаолияти концепцияси таълим жараёни индивидуал — ижодий шахсни шакллантириш жараёни сифатида қарашга, шунингдек, ўқитишни нафақат ўқитиладиган фан мантиқига, балки шахснинг ривожланиши мантиқига мувофиқ ҳолда ташкил этишга имкон беради.

Таълим олувчининг яратувчилик (ижодий потенциални) мулоқот қила олиш қобилиятини; таълим олиш маданиятини; таълим-тарбия жараёнининг барча босқичларида самарадорлик ва сифатни оширишда; замонавий ахборот жамиятини қуриш орқали ижтимоий жамият буюртмасини бажариш (ахборот технологиялари соҳаси, ахборот таълим ҳужжатлари, фойдаланувчилари) каби жараёнларни ривожлантиришда оптимал вариантларни танлашда истиқболли натижаларни қўлга кири-

тишни кафолатлайди.

Таълим тизими — Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

— давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари;

— таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий педагогик муассасалар;

— таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек, уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар.

Таълим турлари — Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади: мактабга-ча таълим, умумўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг мақсади — фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб-ҳунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаш ҳамда ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституцион ҳуқуқини таъминлаш.

Таълим қонуниятлари — «Таълим тўғрисида»ги Қонунни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қояларига кўра ижтимоий тарбиянинг асосий мақсади эркин ижодкор мустақил фикрлар эгаси бўлган комил инсонни тарбиялаб вояга етказишдан иборат.

Тақсимланган маълумотлар омбори — бир ахборот тизимида фойдаланиш учун мўлжалланган маълумотлар омборининг турли жойлардаги компьютерларда сақланиши (А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот тех-

Таҳлил методи — бунга қуйидаги компонентлар киради:

- маълумотларни ахборот кўринишига келтира билиш;
- ахборотларни англаб идрок этиш;
- маълум ва номуаълумларнинг муҳим белги ва муносабатларини ажрата билиш;
- элементларга ажратиш ва бошланғич структурали бирликни топиш;
- алоқаларни англаш (элементлар ёки ташкил этувчилар орасидаги) ва тушунтириш ҳамда синтез қила билиш.

Таҳлилий фикрлаш (ТФ) — бу таълим олувчининг берилаётган билимни эгаллашдаги ижодий фаолияти бўлиб, у орқали ўрганилаётган маълумотлар иерархик босқичлар асосида ўзлаштирилади.

ТФ асосан уч алгоритмик босқичда амалда жорий этилади. Улар: даъват, англаш ва мулоҳаза.

Даъват: таълим олувчиларнинг гуруҳи (кичик гуруҳ) фаолиятида сезиларли фаолликка ундаш жараёни бўлиб, унда янги билимларни эгаллашга, ўзи кўзлаган асосий мақсадга интилиш муҳим асос бўлиб ҳисобланади.

Англаш: ушбу жараёнда олдинги ва кейинги эгалланган билимлар мониторингига эътибор кучли қаратилади ва бунда ўқув материални босқичма-босқич узвий ҳолда тўлиқ ўзлаштирилишига эришилиши асосий вазифа бўлиб ҳисобланади.

Мулоҳаза: бу босқичда ўзлаштирилиши лозим бўлган билимлар мантиқий кетма-кетликда таълим олувчида шакллантирилиш кўзда тутилади, яъни таълим олувчининг янги фикр, ғоя, қараш ва ахборотларни эгаллаган-

лиги унинг ушбу соҳа бўйича эркин фикрлай олишлиги асосида хулосаланади.

Тезис — юнунча сўз бўлиб, thesis — қоида, исбот демакдир. У илмий асарлар, мақола, маъруза ва бошқалардаги баён этиладиган асосий (қисқача) фикр, хулоса.

Текшириш — меъёрий ҳужжатни қайта тасдиқлаш лозимлигини аниқлаш мақсадида шу ҳужжатни кўриб чиқишдан иборат бўлган фаолият.

Телеанжуманлар — аудиоанжуманлар аудиографик анжуманлар, видеоанжуманлар, компьютерли анжуманлар. Барча олий таълим муассасаларида (шунингдек, бошқа таълим муассасаларида) компьютер тармоғи орқали товуш, график, видео ва матнларни узатиш асосида телеанжуманларни ўтказиш ҳозирги куннинг долзарб талабларидандир. Ўқув анжуманларининг асосий турлари технологик томондан компьютер тармоқларининг мультимедиясини ривожлантириш мобайнида яқинлашадиларда, аммо дидактик томондан ўзаро алоҳида фарқларини сақлайдилар.

Умуман телеанжуманларнинг ҳар бир турида масофадан туриб ўқитишнинг махсус методлари шаклланади. Охириги пайтларда ўқитишда фойдаланиладиган барча турлар орасида компьютерли анжуманлар (электрон алоқа, шунингдек, web технологияси асосида ўтказиладиган компьютерли синхрон ва асинхрон анжуманлар) кенг тарқалмоқда.

Олий таълим тизимида ахборот технологияларни қўллаш: янги педагогик метод ва усулларни ривожлантиришга; ўқитувчиларнинг ўзларининг олдида турган масалаларини ҳал этиш стилини ўзгартиришга; педагогик тизим тузилишини ўзгартиришга олиб келади.

Замонавий компьютерлар ва телекоммуникациялар технологиялари асосида ўқитиш методлари қуйидаги 4 та йўналишда фаолият кўрсатади: ўз-ўзини ўқитиш методлари; «биттаси биттасини» ўқитиш методлари; «биттаси кўпни» ўқитиш методлари; коммуникация асосида «кўп кўпларни» ўқитиш методлари.

Олий ўқув юрти ўқув-тарбия жараёни янги ахборот ва телекоммуникация технологиялар асосида ЯПТ фаолиятини киритилиши ҳозирда қўлланилаётган анъанавий таълим тизимини тубдан ўзгартиради. Бу жараён жамият тараққиётига мос равишда мунтазам ривожланиб боради.

Телеконференция — ахборотларни узатиш ва қайта қабул қилишнинг рақамли техникаси имконияти телеконференция — янги техник даражадаги телефон ва телевидениенинг бир қўшилган варианты.

Телеконференция ўтказиш технологияси бир пайтнинг ўзида турли муассасаларнинг турли масофадаги кишилар билан биргаликда турли мулоқотлар қилиш имкониятини яратишдан иборат. Иштирокчилар бунда бир-бирин кўриш ва эшитиши билан бирга ёнма-ён, юзма-юз турганидек шароитга эга бўладилар.

Муаммовий конференциялар ўтказишда, кутубхоналар форталига уланишда, олий аттестация комиссиясидаги форгалга уланишда, нуфузли олий ўқув юртларининг интеллектуал салоҳиятдан фойдаланиш орқали ҳам таълим-тарбияда истиқболли натижаларни қўлга кириштириш мумкин.

Муаммоларнинг ечимини тезкор ҳал қилишда, фойдаланувчиларни моддий жиҳатдан иқтисодни ва вақтини тежашда, ахборотларнинг барча турларидан фойдаланиш имкониятини яратишда, қарорлар қабул

қилишнинг оптимал вариантларини яратишда телеконференция пайтида ҳар қандай иштирокчи, унга тегишли маълумотлар базасидан фойдаланиш имкониятини кенгайтиришдан фойдаланилади. Масофадан туриб маълумот алмашиш ва ундаги оптимал вариантларни танлаш борасида ривожланиб, такомиллашиб бораверади.

Телеконференция ўтказиш учун факсимил алоқа, телевизионкамера, дисплей, акустик аппаратуралар керак бўлади.

Телекоммуникация тизими.

МАҚСАДИ: Ахборот узатиш. **ВАЗИФАСИ:** Ахборотлар устида бажариладиган амалларни бажаришга ёрдамлашиш ва масофавий таълимни амалга оширишнинг оптимал вариантларини танлашга шароит яратиш.

Компьютерлар, моделлар, алгоритмлар, кабеллар, тармоқ дастурий таъминотлардан амалиётда фойдаланишда қўлланилади.

Телемедия китоблар — телекоммуникация воситалари ёрдамида масофадан ўқитишга хизмат қилувчи китоблардир.

Тескари алоқа — тўғри каналдаги маълумотларни узатиш хусусиятига тескари канал орқали таъсир этиш(А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 137-бет).

Тест — (инглизча — синаш) бирор бир фаолиятни бажариш учун маълум даражадаги билимни эгаллашга қаратилган топшириқлар. Тест тўғри бажарилганлигини ўлчаш ва баҳолаш мақсадида ҳар бир тестга эксперт методи ёрдамида эталон ишлаб чиқилади.

Тестлар методи — бу тестлар иложи борида бирхилликка келтирилган шахс интеллектуал салоҳиятини ёки

унинг муайян бир соҳаси (йўналиш)ни тезкорлик билан синаш усулидир.

Назарий асосланган ва эмпирик жиҳатдан таҳлил қилинган тестлар ва тадқиқотчи учун илмий юксак амалий жиҳатидан аҳамият касб этади.

Техник ижодкорлик фаолияти вазифалари:

1. Ҳозирги замон ишлаб чиқариш тамойиллари ҳақидаги билимлар билан талабаларни қуроллантириш ва шу асосда илмий-техник фикрлашини кучайтириш.

2. Талабаларда билимларнинг илмий-техник, технологик, иқтисодий, экологик масалаларни ҳал этиш учун қўллаш қобилиятни шакллантириш.

3. Касбий маҳорат ва қобилиятларни жамият аҳлига хос шахсий сифатларни шакллантириш.

4. Меҳнатга ижодий муносабатда бўлиш, ижодий ташаббускорлик ва серҳаваслик, ишонччилик, табиат бойликлари ва техника объектлари, технологик жараёнларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш.

Техник ижодкорлик фаолияти мақсади - фақат айрим қобилиятлар ва самараларни ривожлантиришдангина иборат бўлмай, балки ҳаётмизга маъно бахш этишга кўмаклашиш ва ўтмишни идрок этиш-у, келажакни қарши олишга мардона тайёрланишга ёрдам беришдан ҳам иборатдир.

Алимов Н.Н

Техник ижодкорлик фаолияти предмети — олий ўқув юрти шароитида бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг замонавий ишлаб чиқариш, фан, техника ва технологияларга доир олган билимлари билан чегараланиб қолмасдан, уларнинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўра билишга қодир, танланган касбининг но-зик қирраларини онгли равишда ўзлаштирган,

тадқиқотчилик кўникмаларига эга, назарияни амалиётга қўллашни биладиган етук мутахассислар қилиб тайёрлашга қаратилган илмий-техникавий ва ташкилий-педагогик ишлар мажмуаси.

Алимов Н.Н.

Техник ижодкорлик фаолияти таркиби — бу бевосита педагогик жараёнга тааллуқли бўлиб, унинг таркиби қуйидагилардан иборат: қайд қилинган ва қайд этилмаган факт (далил) лар, кузатишлар таҳлили; ижодкорлик масаласи объектини ўрганиш ва ўрнатиш; тушунчалар таҳлили; қоидалар, тамойиллар таҳлили; қонунлар ва қонуниятлар таҳлили; изланишлар, ечимлар таҳлили; ишчи фаразни белгилаш; тадқиқотлар ўтказиш; назария, ғоялар таҳлили; натижаларни таҳлил қилиш; хулоса чиқариш; очиқ муҳокамага тақдим қилиш; ҳаётга татбиқ қилиш.

Алимов Н.Н.

Технологик ёндашув (ТЁ) — бу таълимнинг аниқ кутилган натижаларига эга бўлган узлуксиз жараёнидир.

ТЁ нинг компонентлари: тизимли ёндашув асосида ўқув жараёнини лойиҳалаш; ўқув мақсадини мумкин қадар аниқлаштириш; талабаларни уларнинг хатти-ҳаракатлари асосида ўқитиш; тескари алоқа; билим, кўникма ва малакаларнинг тўла ўзлаштирилиши режалаштирилган мақсадларга эришишни кафолатлаши; ўқитишнинг самарадорлигига эришилиши.

Технология — бу маълум бир муайян мақсадга ёки мақсадлар тизимига эришиш учун амалга ошириладиган жараёнлар кетма-кетлигидан иборат бўлган яратувчилик (пайдо этиш жараёни) фаолиятига айтилади ёки бошқача айтганда **технология** деганда, манбалардаги (объектлардаги) сифат ўзгаришларга олиб келувчи жара-

ёнга айтилади.

Технология тушунчаси ишлаб чиқариш жараёнидаги технологик операциялар ва маҳсулотни тайёрлаш мазмун-моҳияти билан боғланган.

Технология замирида жараёнлар кечишини амалга ошириш усуллари ва воситалари ҳақида билимлар йиғиндиси, шунингдек, объектда содир бўладиган сифат ўзгаришлари англанади. Технология сўзи фанга 1872 йиллардан бошлаб кириб кела бошлади.

Технологиялар жараёнларга қараб қуйилаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- саноат технологияси (озик-овқат технологияси, машинасозлик технологияси ва ҳ.к.);
- китоб чоп этиш технологияси;
- таълим технологияси (ўқув жараёни технологияси, ЯПТ, инновацион таълим технологияси ва ҳ.к.);
- ахборот технологияси (ЯАТ ва ҳ.к.) ва шу каби-лар.

Технологиялар уч хил бўлади. Улар ахборотли, ускунавий ва ижтимоий нуқтаи назарларни қамраб олувчи моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқаришни ўз ичига олади.

Ахборотли — нуқтаи назар моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқаришнинг тамойиллари ва усуллари баён қилинишини амалга оширади.

Ускунавий нуқтаи назар ишлаб чиқариш жараёнида амалга ошириладиган меҳнат қуроллари яратиш технологиясини амалга оширади.

Ижтимоий нуқтаи назар ходимлар ва уларни ташкил қилишни амалга оширади.

Технология — юнонча «tehne», яъни «маҳорат», «санъат» ва «logos» — «фан», деган сўзлардан олинган.

Унинг ёрдамида манбаларда сифат ўзгаришлар рўй беради.

Технология — бирор ишда, маҳоратда, жараёнда, санъатда, саноатда қўлланиладиган йўллар, усуллар мажмуаси.

МАҚСАДИ: ўқитишни такомиллаштиришга ундайди.

Технолог — бирор технология бўйича малакали мутахассис.

Тизим атамаси икки хил маънода ишлатилади. Улар: тизим — хосса сифатида; тизим — объект сифатида. Шахсий компьютерлар асосида локал ва қўп поғонали ҳисоблаш тармоқлари яратилмоқда ва уларни жорий этиш ижобий натижалар беради.

Ҳисоблаш тармоқлари ўзида маълумотларга ишлов беришнинг яхлит компьютер тизимлари (ЯКТ)ни муҳассамлаштиради. Маълумотларга ишлов беришнинг ЯКТ маълумотларни тасвирлашнинг ягона усулига, тизим компьютерлари билан фойдаланувчи ўртасидаги ўзаро муносабатнинг ягона усулига асосланган ҳамда мутахассисларнинг ва уларнинг профессионал ишларида ахборотга ва ҳисобларга бўлган талабини қондирувчи мураккаб-технологик ва дастурий мажмуадир.

Тизим — объект сифатида жуда мураккаб ва маълум шаклда тартибланган (узлуксиз таълим тизими, таълим-тарбия жараёни ва шу кабилар) ички тузилмага эга бўлган жараёнларда намоён бўлади ва қаралаётган жараёни тизимий ўрганишга имконият яратади.

Тизим қўйилган мақсадларга эришиш мақсадида бирлашган, бошқарув персоналининг ҳаракатларини ўзаро мувофиқлаштириш ва бир-бирига мослаш соҳаларида ишлатилади.

Тизим, тизимий таҳлил ва тизимий ёндашув жараёнларида мунтазам фойдаланилиб бораверади ва тадқиқот ишларини самарали олиб боришнинг асосий негизларидан бирини тахминлайди.

Тизим — хосса сифатида макон ва замондаги муайян миқдордаги ҳамма тартибланган унсурлардан ва уларнинг рационал комбинациясидан ташкил топган. Бу унсурларнинг ҳар бири бутун объект фаолиятининг муваффақиятига таъсир этади.

Тизим — маълум мақсад сари йўналтирилган ёки ягона маълум мақсад асосида ифодаланган ўзаро боғлиқ манбалар (қисм тизимлар, тизим элементлари) мажмуаси ёки ўзаро таъсир (қонуният) асосидаги қисм тизимлар ва тизим элементлари мажмуаси.

МАҚСАДИ: Муаммони бир бутун қилиб тадқиқ этишга имкон яратиш.

ВАЗИФАЛАРИ: таълим жараёнини бир бутун яхлит тизим шаклида ифодалаш; таълим-тарбия жараёнига «тизим яхлит», «тизимий ёндашув» тадқиқот усуллари яорий этишга имконият яратиш.

Тизим таълим-тарбия жараёнини тизим элементлари, қисм тизимлар кўринишида ифодалаб, кадр орасидаги алоқадорликни ўрнатиш орқали таълим-тарбия жараёнидаги қонуниятларни очиш имкониятини яратди ва мазкур жараёнларни оптималлаштиришга ёрдам беради.

Тизим таълим-тарбияга оид муаммоларни ҳал этишда «тизимий таҳлил», «тизимий ёндашув», «иерархик тизим» ларга тегишли тадқиқот усуллари амалиётга жорий этишда кенг қўлланилади.

Тизим педагогик технологияларнинг истиқболли вариантларини яратишда ва уларни замон талабига жавоб

берадиган вариантлар мониторингни ишлаб чиқаришда доимо керак бўлади.

Тизим Система (юн. *Systeme* - қисмлардан иборат, бугун) — ўзаро муносабат ва алоқада бўлган муайян яхлитликни ҳосил қилувчи кўп қисмлар (элементлар) мажмуи.

Тушунчалар, тахминлар, назариялар, илм, форматлаштирилган мантиқий тизимлар.

Тизим (Система) — ягона мақсад йўлида бир вақтнинг ўзида ҳам яхлит, ҳам ўзаро боғланган тарзда фаолият кўрсатадиган бир неча турдаги элементлар мажмуи (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 137-бет*).

Тизим — бу ўзаро узвий боғлиқ, таркибий ва ташкилий жиҳатдан бир бутун бўлган элементлар мажмуасидир.

Тизим, ўз навбатида, қисм тизим ва қисм элементларидан ташкил топган бўлиб, ички ва ташқи алоқадорликлар билан боғлиқ ўзининг босқичли ривожланиши тузулмасига структурасига эга.

Тизим эламенти — бу унинг ички функционал таркибига тааллуқли, лекин масалани ҳал қилишда қисмларга ажратилмайдиган бир бўлагига айтилади.

Алоқадорлик — бу муҳит, тизим ва элементлари орасидаги моддий, энергетик, иқтисодий ва ахборотлар алмашинувидир.

Муҳит — бу тизимни ўраб турган фаолият кўрсатишига таъсир кўрсатадиган нарсадир.

Тизимга солиш — бу тизимлаштириш ҳам деб юритилади ва бунда айрим нарсалар, далиллар, ҳодисалар ва фикрлар муайян ҳамда мантиқий тартибда жойлаштирилади.

Тизимий ёндашув — илмий-методологик йўналиш бўлиб, у илм-фандаги турли тизимларни тадқиқ этиш, лойиҳалаш, моделлаш ва шу кабиларни ўз ичига олади.

Тизимий ёндашув номли методологик йўналиш билиш методлари, тадқиқот методлари, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш йўналишидаги тадқиқот методидир.

Ушбу ёндашув мураккаб объектларни тадқиқ этишда кенг фойдаланилади. Мураккаб (динамик) объектларга кўп даражали, динамик ўзгарувчан, кўп параметрли, иерархик, биологик, тиббий, психологик, педагогик, социалогик, илмий-техник, технологик ва шу кабиларда фойдаланилади.

Тизимий ёндашув (ТЁ) — ижтимоий ҳаёт ва илмий билишдаги методологик йўналиш бўлиб, у манбани тизим сифатида ўрганади ва тадқиқотчига тизимнинг мақсад-мазмунини ифодалаш имкониятини ҳамда элементлар ва қисм тизимлар орасидаги турли боғланишлардан битта мақсад сари фойдаланилади.

Элементлар, қисм тизимлар орасидаги алоқадорлик асосидаги ёндашувни таъминлайди. У манбани тизим сифатида ўрганади ва тадқиқотчига мақсад-мазмунини ифодалаш имкониятини ҳамда элементлар ва қисм тизимлар орасидаги турли боғланишлардан битта мақсад сари фойдаланилади.

Узлуксиз таълим тизимининг бугунги кундаги талаби жаҳон таълимининг замонавий талабларига жавоб бериши лозим. Бунда ўрганилаётган фан мазмунини Тён нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва мақсадни аниқлаш, вазифани белгилаш ҳамда ўқитиш дастурини ишлаб чиқиш ва шу кабиларни режали амалга оширишга имкон беради.

Таълим-тарбия жараёнида такомиллаштириш ишла-

рини олиб боришда Тён тадқиқот усулини қўллаш ва унда ахборотни қайта ишлаш технологиясидан фойдаланиш, мазкур соҳа бўйича ўзига хос инновацион ёндашув бўлиб, бунинг ёрдамида тадқиқот жараёнида ижобий сифат ўзгаришларига эришилади.

Таълим-тарбия соҳасида Тён ёрдамида олиб бориладиган тадқиқот ишларини компьютерлаштиришдан фойдаланиш юқори самаралар беради, яъни тадқиқотчига тадқиқот ишини олиб боришнинг оптимал вариантларини қўлга киритиш имконини беради.

Тён тадқиқот усули «маълумотлар→маълумотлар базалари→ахборот→ахборотлар банки→ахборотлар тизимлари» узлуксизлиги билан тўғри ва аниқ фаолият юритади.

Тизимий ёндашув (ТЁ) – илмий метадологик йўналиш бўлиб, у илм-фандаги лойиҳалаш, моделлаш ва шу кабиларни ўз ичига олади. ТЁ-социал ҳаёт ва илмий билишдаги методологик йўналиш бўлиб, у манбани тизим сифатида ўрганади ва тараққиётчига тизим мақсад мазмунини ифодалаш имкониятини ҳамда элементлар ва қисм тизимлар орасидаги турли боғланишлардан битта мақсад сари фойдаланилади. ТЁ методологик йўналишининг билиш методлари, тадқиқот методлари, конструкторлик фаолияти методлари ҳамкорлигида фаолият кўрсатиш йўналишида пайдо бўлган янги йўналиш бўлиб, бу мураккаб манбаларни тадқиқ этишда кенг қўлланилади. Мураккаб динамик манбаларга кўп даражали, динамик ўзгарувчан, кўп параметрли, ирархик, биологик, тиббий, психологик, педагогик, социалогик, илмий-техник, технологик ва шу кабилар киради.

Узлуксиз таълим тизимида бугунги кундаги талаб-жаҳон таълимининг замонавий талабларига жавоб бе-

риши лозим. Бу борада ТЁ тадқиқот усулини қўллашда қуйидаги асосларга таяниш лозим:

- ўрганилаётган манба бўйича назарий ва амалий маълумотлар банкини тайёрлаш;

- тайёрланган маълумотлар банкини таълим технологияси ва мақсадига қараб тизимларга ажратиш;

- ўрганилаётган фан мазмунини ТЁ нуқтаи-назаридан таҳлил қилиб чиқиш;

- ТЁ нинг манбага нисбатан мақсадини аниқлаш;

- ТЁ тузилишига қараб элементлар ва қисм тизимларни аниқлаб чиқиш;

- ТЁ вазифасини аниқлаш;

- ТЁ ни қўллаш алгоритминини аниқлаш;

- ТЁ ёрдамида ўқитиш дастури ва жараёнини дастлабки экспертизадан ўтказиш;

- ТЁ ёрдамида ўқитишга кўрсатма на услубий тавсиялар тайёрлаш;

- олинган натижаларни баҳолаш мезонини ишлаб чиқиш;

- мақсадга эришганлик даражасини аниқлаш мезонини ишлаб чиқиш;

- ТЁ ёрдамида таълимни бошқариш тўғрисида хулоса чиқариш ва бу методлардан амалиётда фойдаланишга тавсиялар тизимини тайёрлаш.

Тизимий ёндашув — бу илмий билим ва ижтимоий амалиёт методологияси йўналиши бўлиб, унинг асосида тадқиқот объектларининг тизим сифатида ўрганилиши қаралади ҳамда тадқиқот объектини ўзаро алоқадорликдаги қисм тизим ва элементлардан тузилган яхлит тизим сифатида ифодаланишга имконият яратади.

Тизимий таҳлил — илмий, техник, иқтисодий ва сиёсий ҳолатдаги мураккаб муаммолар ечимини асослаш ва

топишдаги методологик воситалар мажмуаси.

Муаммони элементларга бўлиб ўрганишни таъминлайди.

Тизимни бошқариш — тизимни ташкил этувчи элементларга нисбатан амалга ошириладиган мақсадга йўналтирилган таъсир (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Уқитувчи 2002 й. 138-бет*).

Тинчлик — шахслар, гуруҳлар, миллатлар ва давлатлараро дўстона муносабатларни ўрнатиб, оилада, меҳнат жамоаларида, кўча-кўй, маҳалла, шаҳарлар ҳамда давлат ичида, жумлаи жаҳонда барча ижтимоий қарама-қаршиликларни тугатиб, инсонлар учун осойишта ҳаётни таъминлаб беришдир. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 50-бет).

Тузиш — меъёрий ҳужжатларни нашр этилган матндаги босма тилшуносликка оид ва бошқа шунга ўхшаш хатоларни бартараф қилиш.

Туркий халқларнинг дастлабки савод мактаблари. Бизгача етиб келган маълумотларнинг кўпчилиги мамлакатимизда Ислом дини тамаддуни даврларига тегишли бўлганлиги сабабли уларга таълим-тарбия тизими ва муассасалари — мактаб, мадраса, мадрасаи олия каби арабча атамалар билан аталган.

Маълум бўлишича, ўтмиш таълим-тарбия тизими уч босқич ва унинг уч муассасаси — бошланғич мактаб, ўрта махсус (мадраса) ва олий, яъни мадрасаи олиядан иборат бўлган.

Таълимнинг биринчи босқичи бошланғич мактаб — «мадрасат-ул-ибтидоя», иккинчи босқичи — ўрта махсус билим юрти — «мадрасат-ус-сонавия» ва учинчи — олий ўқув юрти — «мадрасат-ул-олия» тарзида номланиши

қайд қилинган. Шу билан бир қаторда давр тақозоси билан таълимнинг иккинчи босқичи — ихтисослаштирилган билим юртлири — «мадрасат-ул-ҳарбия» (ҳарбий билим юрти), «мадрасат-ус-санъия» (санъат билим юрти), «мадрасат-ул-муаллимин» (педагогика институти) тарзида аталиши ҳам уқтирилган.

Ўтмиш таълим тизимидаги учинчи босқич — олий таълим муассасаси «мадрасаи олия» деб аталган ва у университет мақомида бўлган.

(Б.Валихўжаев Олий таълим тарихи: олий мадрасадан университетгача. FF «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнал, 2001, №3-сон, 242–243-бетлар).

Тушуниш — бу инсон ақлий фаолиятининг тафаккур жараёни, ўрганилаётган манбанинг янги мазмунини ўзлаштириш ва уни мавжуд гоё (фикр таъминот) ҳамда тасаввурлар тизимига қўшишдан иборат бўлиб, у илмий билишнинг асосий функцияларидан бири.

Тушунишга ёрдам берувчи изоҳлаш-баҳблаш стандартини излаш ва уни муҳокама қилинаётган масалага мувофиқ келишини асослашдан иборат. Табиатни тушуниш унинг ҳодисаларига унда нималар рўй бериши лозимлиги нуқтаи назаридан, яъни нарса ва ҳодисаларнинг табиийлиги тўғрисидаги илгариги тасаввурларни билиш тажрибасига таянадиган ўрнатилган нуқтаи назардан келиб чиқиб баҳолаш.

Тушунтириш — илм-фан ва таълим-тарбиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Тушунтиришнинг шакллари қуйидагилар: илмий тушунтириш; рационал тушунтириш.

Тушувча — бу нарса ва ҳодисаларнинг умумий (хусусий) муҳим белги ва хусусиятларини ифодаловчи фикр (баъзан фикрлар) — тафаккур шакли.

Тушунчаларни аниқлаш ва тушунтириш усули — бунга хил ва тур белгиларини топиш; кўрсатиш, тушунтириш, тасвирлаш, таъриф бериш, натижаларини (мантикий таърифлаш, тушунча диктанти, ўйинлар ва ҳ.к.лар тарзида) белгили расмийлаштиришлар киради.

[Алимов Н.Н]

Тўлов-контракт — олий маълумот олиш истагида бўлган ёшлар тегишли ўқув юртлари, маъмуриятлар билан иккала томоннинг вазифаларини белгилаб берувчи шартнома тузувчи имконият. Бунда талабалик сафига тест синовлари натижалари ёки грантлардан сўнг баллар кетма-кетлиги рейтинг асосида қабул қилинган абитуриентлар белгиланган миқдордаги маблағни олий ўқув юрти ҳисобига ўтказадилар. Тўлов-контракт шаклида ўқиш қоидалари ва шартлари давлат томонидан мавжуд қонунчиликка асосланган ҳолда белгиланади.

Тўғрилиқ -- маънавий бойлиқ, ахлоқий фазилат бўлиб, у инсонни соғлом одамлар билан бахт сари етаклайди. Тўғрилиқ инсон қадрини юксакликка кўтаради. Тўғрилиқ умр ва эзгулик таянчидир. Тўғри одам бамисоли шам, шам ёниб тугагунча нур таратади. У бор экан ёруғлик мавжуд. Тўғри одам ҳам умри давомида меҳр-садоқат нурларини таратади. Шунинг учун ҳам тўғрилиқни яхши хулқларнинг посбони дейишади. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 51-бет).

У

Увайсий (XVIII асрнинг 80-йилларида туғилиб, 65

ёшида вафот этган). Тўлиқ исми: Жаҳон отин Увайсий. У Марғилон шахрининг Чилдўхтарон маҳалласида туғилган, ёшлигидан шеърятга ҳавас қўяди ва отаси унга адабиётдан дарс беради. Тез орада у шоира бўлиб, етишади, ўзбек форс-тожик шоирларининг асарларини кунт билан ўқиб, ўрганади. Шоира Нодирабегим билан ижодий алоқада бўлди. У онаси отинлик қилган хусусий қизлар мактабида дастлаб халифалик қилди, сўнгра мустақил равишда отинлик қилди. Увайсий муаллимлик фаолияти билан биргаликда қалами ўткир шоира ҳам эди. У ғазаллари, чистонлари билан Умархон саройида «ман-ман» деган шоирлар билан бахслашар эди.

Увайсий ўзининг мактабдорлик ва ижодий фаолияти билан ёшлар таълимида юксак ўринга эга. Унинг маърифий фаолиятида аёлларнинг саводхонлигини ошириш, ақлий тарбия, мусиқа санъати, қобилиятли қизлар билан иш усуллари алоҳида ўринга эга. У ўз даврининг ёш толибларига ҳаётга муҳаббат туйғуларини сингдириб берган. тез фикрлаш, чиройли сўзлаш ва бошқа тарбия воситалари билан боғлиқ бўлган чистонтопишмоқ усуллари яратишни ўргатган. Шунинг учун ҳам Увайсий ижодий меросини ўрганиш ва уни ҳозирги давр мактаблар таълим-тарбия тизими мазмунига киритиш катта аҳамиятга эга.

Узлуксиз таълим — миллий моделнинг асосий қисми бўлиб, у қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади: мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; ўрта махсус, касб-хунар таълими; олий таълим; олий ўқув юртидан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш; мактабдан ташқари таълим.

Узлуксиз таълим — малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турлари,

ДТС ни, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш тизимини ўз ичига олади. Ўзаро мантиқий изчиллик асосида боғланган ҳамда соддадан мураккабга қараб ривожланиб борувчи ва бир-бирини тақозо этувчи босқичлардан иборат яхлит таълим тизими. Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси, таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан бири 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида тамойил сифатида қайд этилган. Умумий таълим миллий моделининг асосий таркибий қисмлардан бири (қисм таълимнинг миллий модели), Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳадир. Умумий таълимнинг фаолият кўрсатиш тамойиллари қуйидагилардан иборат;

1. Таълимнинг устуворлиги.
2. Таълимнинг демакратлашуви.
3. Таълимнинг инсонпарварлашуви.
4. Таълимнинг ижтимоийлашуви.
5. Таълимнинг миллий йўналтирилганлиги.

Ўзлуксиз таълим тизими — кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг таъминловчи шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳа.

Ўзлуксиз таълим тизими ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий бой шахс шаклланиши ва юқори малакали

рақобатбардош кадрлар тайёрлаш зарурий шарт-шароитларини яратади. Ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш. Баркамол авлодни шакллантиради.

Таълим олишда, шунингдек, болалар ва ёшларни маънавий-ахлоқий, интеллектуал ва жисмоний жиҳатдан тарбиялашда оила, ота-оналар, жамоат ташкилотлари, маҳаллалар алоқаси асосида чора-тадбирларни белгилайди ва амалга оширишда узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларида аҳамият берилади. Таълим жараёни ва кадрлар тайёрлаш сифатида холис баҳо бериш тизимини яратиш ва жорий этишга кенг имкониятлар яратади.

Инсон қобилиятларининг ечилиши ва унинг таълимга нисбатдан бўлган турли-туман эҳтиёжларнинг қондирилиши миллий ва умумбашарий қадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон жамият ва атроф-муҳит ўзаро муносабатларни уйғунлашувини амалга ошириш борасида қўлланилади.

Узлуксиз таълим тизими мустақил равишда 9 йиллик умумий ўрта таълим ҳамда 3 йиллик ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини жорий этишда ва уларнинг изчил амалга оширилишида ривожланиб бораверади.

Умар Ҳайём (1048–1123). *Тўлиқ исми* — Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибн Иброҳим Нишопурий (Ҳайём тахаллуси). Болалиги Нишопурда ўтган, Балх, Бухоро, Самарқанд, Исфохон каби шаҳарларда таҳсил олади. Исфохондаги расадхонага бошчилик қилади ва математика, астрономия соҳасига оид катта илмий тадқиқотлар олиб боради.

Устозлари: Муҳаммад Мансур, олим Абу Али ибн Синони ҳам ўзининг устози деб билади.

Асарлари: «Борлик ва мажбурият ҳақида рисола», «Уч саволга жавоб» «Умумий фаннинг предмети ҳақида ақл нури», «Мавжудликнинг умумийлиги тўғрисида рисола» кабилар. 1079 йилда Қуёш тақвимини ислоҳ қилиб, янги тақвим яратди, баъзи сабабларга кўра, ушбу тақвим ҳаётга жорий қилинмай қолиб кетди. Умар Ҳайёмнинг таъкидлашича, тарбиянинг мақсади соғлом фикр, зийрак ақл ва ўткир зеҳнга эга бўлган инсонни шакллантиришдир. Тарбия жараёнида олимнинг талабчанлиги асосида ёшларда ижобий ахлоқий фазилатларни таркиб топтириш, ёмон иллатлардан ҳолэс бўлишига эришиш мумкин.

Умумдават таснифлагичи — стандартлаштириш билан (стандартлаштириш бўйича) шуғулланадиган давлат идораси ёки бошқа тегишли ҳуқуққа эга бўлган республика идораси томонидан тасдиқланган ва истеъмолчиларнинг кенг доирасига яроқли бўлган стандарт.

Умумий ўрта таълим — бу тўққиз йиллик (I–IX синфлар) ўқишдан иборат бўлган умумий ўрта таълим — мажбурий таълимдир. Бунда таълимнинг (I–IV синфлар) таълимни ҳам қамраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжларини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларини, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилатларни, меҳнат кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради.

Демак, ўрта умумтаълим — узлуксиз мажбурий таълим бўлиб, унда қуйидаги муаммолар ҳал бўлади:

- фан асослари бўйича узлуксиз билим берилади;
- меҳнат қўникмалари шаклланади;
- ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлиш ўргатилади;
- касб танлаш шаклланади.

Умумий ўрта таълим тугаллангандан кейин таълим фанлари ва улар бўйича олинган баҳолар кўрсатилган ҳолда давлат томонидан тасдиқланган намунадаги аттестат берилади.

Умумлаштириш — нарс ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белги ва хусусиятларини, боғланишларини фикран муайян тушунишга бирлаштириш жараёни ва унинг натижаси.

(Фалсафа. Қомусий луғат — 414-б).

Умумлаштиришда хусусийликдан умумийликка (индуктив ҳолат) ўтилади ва улар асосида умумий кўринишдаги тушунча, фикр, ғоя, ҳукм, концепция, таълимот, назария шаклланади.

Фанлар орасидаги ривожланиб бораётган алоқадорлик, ҳамкорлик туфайли бир фаннинг тадқиқот методи иккинчи бирида қўлланилмоқда. Натижада фанларнинг ўзаро алоқадорлиги асосида синтезлашган, умумлашган янги соҳалари- кибернетика, глобалистика, сенергетика, биофизика, биомеханика, молиявий математика, кибернетик дидактика, ижтимоий психология, эрганомика, информатика, сунъий тафаккур каби ўнлаб ва ҳаттоки, юзлаб фанлар вужудга келмоқда. Натижада илм-фанда янги йўналишлар ва мезонлар яратилмоқда. Улар объектив дунё ҳодисаларини янада чуқурроқ ўрганишга имкон бермоқда.

Умумлаштириш методи — бу қуйидаги компонентларни ўз ичига олади: типик фактларни танлаш, мате-

риалдаги асосий ёки «бошлангич ҳужайра» ни ажратиш; қиёслаш, дастлабки ҳулосалар; катта таърифлаш; катта кодлаш; генезисни, ҳодисанинг ривожланиш диалектикаси ва умумлаштириш натижаларини белгили расмийлаштириш (ҳулоса, тенденция, назария, формула, чизма, модель ва ҳ.к.).

[Алимов Н.Н.]

Умумий ўрта таълимнинг ДТС — ўқувчилар умумтаълим тайёргарлигига, савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражани белгилаб берувчи, ўзининг тузилиши ва мазмунига қўра давлат, ҳудуд, мактаб манфаатлари ва воситалари мувозанатини акс эттирувчи, ўқувчи шахси, унинг интилишлари, қобилиятлари ва қизиқишлари устуворлигини таъминловчи ҳужжат.

Умумий ўрта таълим ДТСнинг таянч ўқув режаси — ДТСнинг таркибий қисми бўлиб, у таълим соҳаларини меъёрлашга ҳамда мактабнинг молиявий таъминотини белгилашга асос бўладиган давлат ҳужжати. Таянч ўқув режаси ўқув предмети бўйича бериладиган таълим мазмунини ўқувчига етказиш учун ажратилган ўқув соатларини минимум ҳажмдаги миқдорини ифодалайди. У ҳар бир синфда муайян ўқув предмети бўйича давлат стандартларига мувофиқ бериладиган таълим мазмунини аниқлашга асос бўлади.

Умумпедагогик технология — турли даражада тизимларни ифодалайди. У айрим таълим муассасасидаги (таълимнинг босқичидаги) барча таълим-тарбия соҳаларига тегишли бўлади.

Умумпедагогик технология ўз таълим муассасасидаги таълим-тарбиявий мақсадлар, мазмун-моҳият, воситалар, бошқарув шакллари ва усуллари, ўқув-тарбия жараёни иштирокчилари фаолиятининг алгоритмларини

белгилайди.

Умумпедагогик технологиянинг мақсади баркамол инсонни шакллантириш ва ривожлантириш бўлиб, асосан қуйидагиларда таркиб топади: таълим-тарбия бериш; ахборотларни авлоддан-авлодга ўтказиш; мустақил фикрлашга ўргатиш; билим, кўникма ва малакаларни ўргатиш ва ўзлаштиришига эришиш; турли методикаларни қўллаш ва такомиллаштириш; диагностика, мониторинг олиб бориш; таълим-тарбия жараёнида мафкуравий тамойилларга асосланиш; таълим менежменти, маркетинги талаблари ва ҳудосаларини, ижтимоий мотивларни ҳисобга олиш.

Педагогика технологиянинг ҳаракатга келиши ва ундан режалаштирган натижага эришиш фақат педагогик фаолият жараёнида амалга оширилади. Чунки педагогик технология ва педагогик фаолият бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалар ҳисобланади ва уларнинг бири иккинчисисиз ўз маъносини ва аҳамиятини йўқотади.

Педагогик технология барча ўқув фанлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳамда ўзининг мунтазам ривожланиб боришини кадрлар тайёрлаш орқали таъминлаб боради. Шунингдек, педагогик технологиянинг кенг қўламли ижтимоий ҳодиса бўлиб, у кўп фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Бунда ҳар бир фан ўз мақсад ва вазифаларига мувофиқ йўналишларда педагогик технологияни чуқур ўрганиши натижасида уни такомиллаштириш йўл-йўриқларини белгилаб боради.

Урхун-Энасой обидалари асосан тошларга ўйиб битилган ёзувлардан, идиш, танга каби буюмларда ва қоғозларда ёзилган битиклардан иборат бўлиб, бир қанча вақтлар олимлар учун ўқилиши жумбоқ бўлиб қолади. Шунга кўра, у қадимги скандинав-гермат тил-

ларига оид рун, руний ёзуви билан ҳам юритилади. Фақат XIX асрнинг 90-йилларида бу ёзувни дастлаб даниялик олим В.Томсен ва рус туркшуноси В.В.Радлов ўқийдилар. Улар бу ёдгорликларни туркий халқларга тегишли эканлигини аниқлаб берадилар.

Урхун-Энасой ёзуви билан битилган энг йирик обидаларга қуйидагилар киради:

1. Ҳнгин (онгин) битиктоши — энг қадимий ва йирик ёднома бўлиб, 689 ёки 692 йилларга тегишли.

2. Тунюкуқ битиктоши — 712—716-йилларда тошга ўйиб битилган.

3. Кул тегин битиктоши — 732 йилга тегишли бўлиб, жуда яхши сақланган. Урхун дарёсининг Кукшин irmoғидан топилган.

4. Билга ҳоқон битиктоши — Кул тегин битиктоши билан бирга топилган.

5. Кули чур битиктоши — VIII асрга тегишли.

6. Моюн чур битиктоши — VIII асрга (тахминан 759-йиллар) тегишли.

7. Ирқ итиги (фолнома).

(Педагогика тарихи. Маърузалар матни. М.Шеранова, Д.Фарсахонова Жиззах, 2007, 26-бет).

Услуб — нарсa, ҳодиса ёки бирор жараёнини ўрганиш ва амалга ошириш учун фойдаланиладиган усуллар тизими.

Кишилар фаолиятининг барча соҳаларида алоқа қилиш жараёнида тилдаги лексик, фразеологик, грамматик, фонетик воситаларни танлаш ва ишлатишда бири-биридан маълум даражада фарқ қилади.

Адабий тилнинг қуйидаги вазифавий усуллари мавжуд: сўзлашув; расмий; илмий; публицистик; бадиий усуллар.

Усул — нарсa, ҳодиса ёки бирор жараёни урганиш ва амалга ошириш кетма-кетлиги. Кенг маънода қўлланиладиган «усул» ўқитишнинг ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш, маълум объектни ўзлаштириш борасидаги назарий ва амалий фаолиятларни англатади.

Устоз — муайян фан, билим, соҳада бетақрор олим, педагог, мутахассис, у ўз йўналиши бўйича барча янгиликлардан бохабар, ҳаётда ўз ўрнини топган, мавқеи, салоҳияти ва мактабига эга.

Олим-фузало, оқил, комил, ўрнак бўладиган, ўзининг илғор тажрибасига эга ва келажакни илмий тасаввур қиладиган, илмли, билимли, ҳамма томондан тан олинган маслаҳатгўй инсон.

Ф

Файл — ягона яхлит деб қараладиган маълумотлар ёки дастурлар мажмуаси. Файл ўз номига эга бўлган ба тизимда сақланадиган маълумотларнинг асосий элементи бўлган объектдир.

Фойдаланувчи файлни яратиши, таҳрирлаши, бир қурилмадан бошқасига жўнатиши ва йўқ қилиши мумкин.

Ҳар бир файл атрибутлар ва ундаги ахборотдан иборат. Файлнинг атрибутларига. Биринчи навбатда унинг исми ахборот тури, яратиш куни ва вақти, ундан эркин фойдаланиш усули, уни ишлатишга рухсат бериш шартлари киради. Файлни кузатиб бориш муҳим тушунчалардандир. У даврий захира нусхаларини яратиш ва файлни самаралироқ излаш имконини берадиган тарзда ташкил қилишни назарда тутати. Матн, график ва товуш файлларига ажратилади.

Файл вируси — ўз кўпайиш жараёнида у ёки бу усул асосида бирор бир операцион тизимнинг (ёки тизимларнинг) файл тизimini ишлатадиган вирус. Амалда, файл вируси барча оммавий операцион тизимларнинг бажараётган ҳамма файлларига юқиши мумкин. Дастурнинг дастлабки матнини, кутубхона ёки объектли модуллари ўз ичига олган файлларни ҳам заҳарлайдиган вируслар мавжуд. Вирус, маълумотлар файлига ҳам ёзилиши мумкин. Бироқ, бу вируснинг хатоси туфайли ёки унинг тажовузкорлигини намоён бўлиши оқибатидир. Макро — вируслар ҳам, ўзларининг кодларини маълумотлар файлларига, ҳужжатлар ёки электрон жадвалларга ёзиб қўядилар, аммо бундай вируслар махсус аломатга эга бўлиб, алоҳида гуруҳ ҳосил қилади.

Факс-модем — ичига алоқа ўрнатиш, модуляция ва тасвирларни узатиш бўйича факс баённомалари ўрнатилган модем. Бундай модем одатий модемлар (маълумотларни узатиш баённомалари воситасида) каби, факсмашиналар (тасвирни узатиш баённомалари орқали) билан ҳам ишлай олади. Одатда, барча замонавий модемлар факсларни бирдай яхши узата олади. Лекин одатий факслардан қолишмасида, қабул қилиш вазифасини уларнинг ҳаммаси ҳам эплэй олавермайди.

Факультет — бир ёки бир неча турдош таълим йўналишлари ва мутахассисликлари бўйича билим олаётган талабалар ва уларга хизмат кўрсатувчи кафедраларни бирлаштирувчи бўлим. Факультетни декан ва унинг муовунлари бошқаради.

Фалсафий дунёқараш (ФД)нинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у дунёни қандай бўлса, шундай-

лигича, ҳеч бир ёт нарсани аралаштирмай муболағасиз тушунтиради, у кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккурини ривожлантиришнинг энг муҳим қонуниятлари ҳақида бир бутун, яхлит маълумот бериб, мифологиядан фарқли ўлароқ инсонни қуршаб олган моддий оламни ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини, абадийлигини, инсоният жамияти тараққиёти сабаблари ва моҳиятини ўзига хос хусусиятларини, қонуниятларини илмий асосда тушунтириб беради. Фалсафий дунёқараш кишиларда олам ҳақида бир бутун тўғри, яхлит дунёқарашни шакллантиришдан ташқари барча фанлар учун дунёни билишдаги методологик қурол ҳамдир.

(Ж.Туленов, З.Ғофуров. Фалсафа. Т., «Ўқитувчи». 1997, 22–25-б.).

Фан 1. Юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқарувчи.

2. Дунё ҳақидаги билимлар системаси, ижтимоий онг шаклларида бири. У янги билимларни эгаллаш билан боғлиқ фаолиятни ҳам, бу фаолиятнинг маҳсули одамнинг илмий манзараси асосини ташкил этувчи билимларни ўз ичига олади. Фаннинг илк куртаклари кишилик жамиятининг пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда майдонга келган. Фан тизими қуйидаги катта гуруҳларга бўлинади. Табиий фанлар; гуманитар фанлар. Бу гуруҳларнинг ҳар қайсисидан жуда кўп мустақил фан соҳалари ажратилади.

Фан билан таълим жараёни алоқадорлигини ривожлантириш — таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида илғор амалий, илмий тадқиқотлар ўтказиш, таълим сифати ДТСга мувофиқ келишини ташкил этиш ва таъминлаш

мақсадида педагогика ва таълим соҳасида илмий-услубий қўлланмалар ишлаб чиқишни фаоллаштириш. Фундаментал ва амалий фан соҳасидаги илмий кадрларнинг таълим жараёнидаги иштирокини раббатлантириш, педагогик ва илмий тадқиқот жараёнларининг алоқасини таъминлаш. Ёшларнинг фан, техника соҳасидаги ижодкорлигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш.

Фан доктори — илмий даража бўлиб, у магистр даражасини олган ва докторлик диссертациясини ҳимоя қилган шахсларга берилади. Биринчи марта 1130 йили Болонья университети томонидан берилган. Россияда 1819 йилда жорий этилган. собиқ СССРда 1934 йилда таъсис этилган.

Фан номзоди — илмий даража бўлиб, у номзодлик имтиҳонларини муваффақиятли тоʻлтирган ва номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган олий маълумотли шахсларга берилади (собиқ СССРда 1934 йилда таъсис этилган).

Фаолият — бирор нарсани аниқлаш учун бирор нарсга қилиш хоҳиши (жараён).

Фаолият — кишининг моддий ва маънавий неъматлар яратиш борасидаги ҳамда шахсий ва ижтимоий соҳадаги маълум бир мақсад сари қиладиган хатти-ҳаракатлар мажмуасидир.

Инсоннинг ҳар қандай фаолиятининг пировард мақсади шахсий ёки ижтимоий муаммоларни ечимини топишга йўналтирилган бўлади.

Инсон ақлий фаолиятида «мулоҳаза» ни аҳамияти катта. Унинг ёрдамида инсон онгида пайдо бўладиган ҳаётнинг моддий ва маънавий жиҳатлари устида фикр юришиб, улар ҳақида ҳукм чиқариб, фаолиятдаги

эҳтиёжини мақсадга айлантириб берилади.

Эҳтиёж мақсадга айлангандан кейин, унга эришиш учун тахминий режа (гипотеза) тузилади ва фаолиятнинг навбатдаги босқичини амалга ошириш бошланади.

Фаолиятни аттестациялаш — таълим муассасасининг фаолиятини узлуксиз таълим стандартлари талабларига мувофиқлигини тасдиқлаш мақсадида ўтказиладиган тадбир.

Фаолият маҳсулини ўрганиш (ФМУ) методи — бу педагогика ва психология тарихини ўрганишда, таълим менежменти асосларини ифодалашда ҳамда таълим-тарбия жараёнларини бошқариш жараёнда оптимал қарорлар қабул қилишда кенг фойдаланиладиган методдир.

Фаолиятни лойиҳалаш технологияси — бунда асосан тадқиқот фаолияти мазмуни, моҳияти ва вазифалари ифода этилади. Умуман олганда, фаолиятни лойиҳалаш технологиялари ижодий, ахборот берувчи, фантастик, тадқиқий ва бошқа турларда учраши мумкин.

Фаол таълим (ФТ) — таълим жараёнида тарбия берувчи ва таълим олувчиларнинг онгли ва фаол иштироки, мустақиллиги ҳамда ижодий қobiliятларини таъминловчи тизимий-педагогик жараёндан иборат. ФТ шароитида ўзлаштирилган билим ва иш-ҳаракат усуллари мазмунан мукамал тизимли, мантиқан тугал ва турли ишлаб чиқариш вазиятларида қўлланишга яроқли бўлади. Бунда асосан қуйидаги таълим методлари фойдаланилади: баҳс-мунозара; фикрлашга жалб қилиш; доскада мустақамлаш; ишбилармонлик ўйини; ролли ўйин; ақлий ҳужум ўйини; китоб (манбалар) билан ишлаш ўйини; танқидий фикр ўйини; мулоқот-назорат дарси; қасбий компьютерли ўйинлар ва ҳ.к.

Фаол ўрганиш — тадқиқ қилиш (ижод) ва ўрганишга қизиқишни (интилишни) юзага чиқарувчи фаолият ёндашуви.

Фаол ўрганиш — тадқиқ қилиш ва ўрганишга қизиқишни юзага чиқарадиган таълимга оид ижодий ёндашув.

Фараз — бу тасдиқланмаган ва исботланмаган, муайян соҳа бўйича назариядан келиб чиқадиган илмий фикр бўлиб, унинг ёрдамида илмий тадқиқот ишини олиб боришига йўналиш асосланади.

Илм - фанда фаразлар асосан қуйидаги ҳолларда учрайди улар: назарий фаразлар ва эмпирик фаразлар.

Назарий фаразлар назарий билимлар асосида, яъни фан методологиясининг назарий йўналишлари ва баъзи ҳолларда ички фаразлар асосида рўёбга чиқарилади.

Эмпирик фаразлар эса экспериментал усуллар ёрдамида рўёбга чиқарилади.

Фаразлар доимо тадқиқотчини режалаштирилаётган изланишга йўналтиради, унинг эътиборини нимага қаратиши, нимани изланишини аниқлаб беради.

Илмий билишда пайдо бўлган тахминлар кейинги тадқиқотларда текширилиб, уларнинг ҳақиқатлиги тасдиқланади ёки хатолиги исботланиб рад этилади. Фаразни рад этиш учун унинг хатолигини исботловчи биргина илмий далил етарлидир.

Фаразнинг ҳақиқатлиги илмий асосланса, у назарияга айланади.

Фаробий (873—950). *Тулиқ исми* — Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон ал-Фаробий. Утруп (Фароб) деган жойда ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Бошланғич маълумотни Фаробда олган, Шош, Бухоро, Самарқандда таълим олган, сўнг

Бағдодда турли фан соҳаларини ўрганади. Бағдодда математика, мантиқ, тиббиёт, илми нужум, мусиқа, ҳуқуқ, тилшунослик, поэтика, билан шуғулланади, турли тилларни ўрганади. Манбаларда ёзилишича, 70 дан ортиқ тилни билган.

Устозлари: Абу Башар Мата (юнон тили), Юханна ибн Хайлон (тиббиёт, мантиқ), Али Сирожиддин.

Асарлари: «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт-саодатга эришув тўғрисида», «Ихсо ал-улум», «Илмларнинг келиб чиқиши», «Ақл маънолари тўғрисида», «Фалсафа манбалари», «Субстанция ҳақида», «Логикага кириш», «Масалалар манбаи», «Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш керак» ва бошқалар. Буюк мутафаккирнинг инсон камолотига оид асарларида жамият талабларига тўла-тўқис жавоб бера оладиган ва уни тинчлик ва фаровонликда сақлаб туришга хизмат қиладиган комил инсонни тарбиялаш хусусида фикр юритилади. Бугунги кундаги баркамол авлод тарбиясида олим ижодидан кенг қўламда фойдаланиш лозим.

Фарғоний (IX аср). Тўлиқ исми: Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний.

Асарлари: «Сайёралар илми», «Астролябия ҳақида мукамал китоб», «Астролябия санъати ҳақида», «Ўттиз бобдан иборат Мажистийга кириш фасллари рисоласи», «Ой ер устида ёки унинг остида бўлган пайтидаги вақтларни ўрганиш ҳақида рисола», «Етти иқлим китоби», «Мармарнинг хизмати ҳақида китоб» каби асарлари мавжуд.

Феноменал хотира — идрок қилинган нарса ва хусусиятларни, уларнинг боғланиши муносабатларини фавқулодда тез ҳамда аниқ эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат нодир хотира қобилияти.

Федерация — давлат тузилиши шартларидан бири. Федератив давлатлар мураккаб тузилишли давлатлар деб юритилади. Бунинг боиси шундаки, федератив давлат, одатда, давлатларнинг ўз сиёсий мустақиллигини ихтиёрий равишда ва муайян доирада чеклаш йўли билан ягона иттифоққа бирлаштирув натижасида юзага келади.

Феодал давлатлар — X асрдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда Тоҳирийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар мустақил феодал давлатлари пайдо бўлди. Бу даврда пул муомаласи ривожланди. Жамият сиёсий, ижтимоий, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, албатта, маданий ҳаётга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади.

Сомонийлар давлати Марв, Бухоро, Самарқанд ва Урганч ўша даврнинг маданий марказларидан саналарди.

Бу даврда араб тили илмий ва алоқа тили эди. Мактабларда дарслар араб тилида олиб борилад эди. Расмий ҳужжатлар, шариат қоидалари араб тилида юритилар эди. Илмий асарлар ҳам араб тилида ёзилар эди. X аср ўрталарига келиб, форс-тожик тилида ҳам иш юритила бошланди, аммо ёзиладиган ҳужжатлар, ишлар форс-тожик тилида бўлса ҳам, араб имлосида ёзилар эди.

X асрнинг иккинчи ярмида ташкил топган Қорахонийлар давлатида ҳам баъзи хонлар ўз саройларида кутубхоналар ташкил этдилар. Бу кутубхоналарда араб ва ҳатто Ғарбий Европа олимларининг асарлари ҳам мавжуд эди. Бу даврда туркий тил шаклланиб борди. Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий каби олимлар ўзларининг жаҳон аҳамиятига эга бўлган асарларини яратдилар.

XI аср бошида Ғазнавийлар давлати, кейинроқ Сал-

жуқийлар, Хоразмшоҳлар давлати ташкил топди. Ғазнавийлар даврида ҳам илмий, ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожланди. Маҳмуд Ғазнавий ўз саройига жуда катта маданий бойликларни тўплади, олимларни илмий ишга жалб этади. Жумладан, Абу Райҳон Беруний ҳам Маҳмуд саройида яшаб, машҳур «Ҳиндистон» асарини шу ерда яратган.

XI асрда Хоразмда илм-фан, айниқса, тараққий этади. Хоразм шоҳи Маъмун ўз саройига энг забардаст олимларни таклиф этади. У ташкил этган «Байтул ҳикма» - «Донишмандлик уйи»да қомусий олимлар — Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, тарихчи Мискавайх, риёзиётчи Абу Наср ибн Ироқ, файласуф Абу Салҳ ал-Масиҳий, табиб Абдулҳайр Ҳаммор каби олимлар илмий ижод билан шуғулланганлар, лекин тож-тахт учун кураш натижасида бу илм даргоҳи ўз фаолиятини тўтатади.

Салжуқийлардан Алп Арслон Муҳаммад ҳокимиятни бошқарган даврда унинг вазири Низом ул-Мулк ўз даврининг машҳур сиёсий арбоби ва маърифатпарвар инсон сифатида доврқ қозонди. У Ғазнавийлар иш услубига бир оз ўзгартиришлар киритиб, ҳокимиятни бошқаришнинг ўз услубини ишлаб чиқади ва уни ўзининг «Сиёсатнома» асарида (1091—1092) баён этади

(Ўзбек педагогикаси антологияси. Тузувчилар. С.Очил, К.Ҳошимов. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 3—27-беглар).

Фикрлаш — бу дарс босқичи бўлиб, унинг давомида талабалар ўзлари учратган фикрларга ва ўзлаштирган маъноларга қайтадилар ҳамда саволлар берадилар, талқин қиладилар, қўллайдилар, муназара юритадилар ва ушба маънони қўллашнинг янги соҳаларига қадар

кенгайтирадилар.

Фикрлаш — бу ҳар хил муаммо ва масалаларни ечишга йўналтирилган фаолият.

Фикрлаш — бу инсон ички туйғуси билан боғлиқ амалга ошириладиган фаолият.

Фикрлаш — бу одамни ўраб турган муҳит ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар асосида вужудга келадиган фаолият бўлиб, унинг асосини фикрлаш жараёни ташкил қилади. Фикрлаш жараёни муаммоли вазият вужудга келтирилгандан бошлаб содир бўлади.

Фикрлаш — бу дарс давомида амалга оширилади, фикрлаш давомида таълим олувчилар ўзлари дуч келган фикрларга ва ўзлари ўзлаштирган маъноларга қайтадилар, саволлар берадилар, талқин ва таҳлил қиладилар, қўллайдилар, мунозара юритадилар ва ушбу маънони қўллашнинг янги соҳаларига қадар кенгайтирадилар.

Филтр дастурлар ёки резидент дастурлар — вируслар томонидан зарарни кўпайтириш ва зиён етказиш мақсадида операцион тизимга қилинаётган мурожаатларни ушлаб қолиш ва улар ҳақида фойдаланувчига маълум қилиш вазифасини бажарувчи вирусга қарши дастурлар (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Уқитувчи 2002 й. 138-бет*).

Фитрат (1886—1939). Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат. У 1886 йил Бухоро шаҳрида туғилган. «Фитрат» адабий таҳаллус бўлиб, «туғма табиат», «туғма истеъдод» деган маъноларни англатади. У дастлаб эски мактабда, сўнгра Бухородаги Мирараб мадрасасида таҳсил олди ва араб, форс-тожик, турк, адабиётларини, фалсафани, Шарқ халқлари тили, тарихи ва маданиятини чуқур ўрганади. Фитрат ўша даврда кенг тарқалган жадидлар ҳаракатига раҳбарлик қилади. 1923—1924-йилларда

Москва ва Ленинградда яшаб ижод қилади ва шу ерда уни классик адабиёт намояндалари тўғрисидаги тадқиқотлари учун профессорлик унвонига тавсия эгиледи. Жонли Шарқ тиллари институтининг илмий кенгаши унга профессорлик унвони бериш ҳақидаги тавсияни тасдиқлайди ва у Ўрта Осиёнинг биринчи профессори бўлиб тарихга киради. Фитрат таълим муассасалари учун бир қатор дарслик ва қўлланмалар публицистик мақолалари билан мунтазам равишда матбуотда қатнашиб туради. Бундан ташқари, халқимиз ўтмиш меросини чуқур ўрганиб, адабиёт, мусиқа, дин, жамият, қатто шахмат тарихига оид мақола ва рисоалар ёзади. У драматург сифатида ўндан ортиқ драмалар яратади: «Бегижон», «Мавлуди шариф», «Темур сағанаси», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари», «Абулфайзхон» ва бошқалар. Етук олимнинг таъкидлашича, ахлоқ тарбияси инсонни ахлоқий баркамолликка етказиш ва унинг башарият жамиятига фойдали инсон қилиб тарбиялашдан иборат.

Флеш — Macromedia Flash — тармоқда, ўзаро фаол векторли графикани ва анимацияни яратиш имконини берадиган дастур. Веб — дизайнерлар Flashни турли тугмачаларни, айлантириш чизгичларини, менюни, анимациялашган логотурларни ва бошқа элементларни, шу жумладан, товушни яратиш учун ишлатадилар. Flash файллари ихчам ва тез юкланади

Фозил — фан асосларини яхши эгаллаб олган киши, олим.

Формат — ахборот объектининг тузилмаси. Формат маълумотларни турли объектларда, яъни жадвалларда, Мвда, принтерларда, маълумотлар блокларида жойлашиш ва ифодаланиш усуллари белгилайди.

Манзиллар, кодлар, буйруқлар, саҳифалар, қаторлар ва ҳоказоларнинг форматларини ажратадилар, Компьютер билан боғлиқ барча тушунчалар ўзининг форматига эга.

Форматлаш 1. Хотира қурилмасини, одатда, дискни ёзишга ва ўқишга тайёрлаш. Дискни форматлашда операцион тизим дискда жойлашган барча ахборотни ўчиради, дискни ҳамма соҳаларининг ишончлилигини текширади, яроқсиз соҳаларни белгилайди ва манзиллар жадвалини яратади. Булар кейинчалик дискдаги ахборотни топиш учун ишлатилади.

2. Танланган форматга монанд бажарилаётган ҳаракат. Махсус дастурлар ёрдамида бажарилади. Масалан, матнни форматлаш, уни сақлаш, узатиш, чоплаш ёки экранга, ёки принтерга чиқариладиган кўринишга келтиришдир. Бу жараёнга сарлавҳалар ва хатбошларини шакллантириш, қаторларни ўнг тарафдан текислаш, саҳифаларга бўлиш киради.

Фуқаролик — шахснинг муайян давлат қарамоғида бўлиши, шу давлатга мамлакат ичида ҳам унинг ташқарисида ҳам мансублиги, шу мансубликнинг ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида тасдиқланганлиги.

Фуқаролик масъулияти — жамиятнинг демократик ривожланиши жараёнида эришган ғалаба, ютуқ ва муваффақиятларга фуқароларнинг онгли муносабати, ютуқларни янада кўпайтириш ва улардан фойдаланишда фаол қатнашиши.

Х

Хабар — компьютер тармоғи бўйича узатилган бирор бир моддий кўринишга эга бўлган ва истёсмол учун тайёрланган маълумот.

Хабардорлик — унинг ёрдамида ўйлаш мумкин бўлиши учун олам ҳақидаги ахборотлар фондининг мавжудлиги.

Характер — бу шахс фаоллиги жараёнида муҳрланиб қолган, зарб қилинган, нисбатан мустақкам шаклланган сифатлари мажмуи бўлиб, у кишининг ўзига, атрофдаги одамларга нарсаларга муносабатида намоён бўлади. Шу сабаб ҳам одамлар характериға қараб **самимий, ростўй, камтар, илтифотли, ишга пухта, меҳрибон, дилкаш ёки «Яхши одам», «характери ёмон»** ва ҳоказо кўринишларда тавсифланадилар.

Харизма (ёки харизматик легитимлик) — бирор шахснинг бошқаларға нисбатан мисли кўрилмаган даражада устун хусусиятларға эгаллиги ва ана шу устунлик ёрдамида халқни бошқаришға ҳақли эканлигини ифодалайдиган тушунча. Харизма тушунчаси илк бор италиялик руҳоний Ст.Паул томонидан мўъжизавий қобилиятға эга бўлган насронийлар пайғамбари Исоға нисбатан ишлатилган. Аммо илмий тушунча сифатда харизма асосан немис социологи М.Вебер томонидан чуқур тадқиқ қилиниб, «Gnadengabea», эҳсон, дея номланган. М.Вебернинг фикрича, Харизма Худо томонидан берилган эҳсондир. Инглиз олими Ч.Андриан эса бундай шахсий, яъни харизматик устунликни «grace», яъни қобилият деб номланган ва унинг фикриға кўра, бу — Тангри томонидан берилган қобилиятдир. Харизма асосланган сиёсий ҳокимиятни эса Ч.Андриан «эҳсон этилган қобилият ҳокимият» деб атайди. Қадимги даврларда фақат илоҳий мазмунға эга бўлган тушунча вақт ўтиши билан олимлар томонидан реал ҳаётға тадбиқ этила бориб, илоҳий қобилиятға эга бўлмаган, аммо устун

хусусиятларга, юксак фазилатларга эга бўлган етакчи тарихий шахсларга нисбатан ҳам ишлатишга бошлаган.

Халқ оғзаки бадий ижоди — халқ оммасининг бадий фаолияти. Инсон нутқи шаклланиши билан халқ оғзаки бадий ижодининг қадимги тур ва жанрлари ҳам қоришиқ ҳолда юзага кела бошлади. Кишилиқ бадий тафаккурининг турли шаклларики ўз ичига олган бу ижод намуналари ибтидоий инсон турмуши ва фаолиятининг барча жиҳатлари билан маҳкам боғланган бўлиб, қадимги қарашларини, бошланғич илмий билимларини, табиат ва жамият ҳақидаги тасаввурларини акс эттирган. Бироқ қадимги халқ оғзаки ижодининг бундай намуналари бизгача етиб келмаган, балки уларнинг излари, айрим қисмлари халқнинг яшаш ва турмуш тарзи билан боғлиқ турли-туман тасаввур ва қарашларида, халқ урф-одатлари, удумлари, маросимлари, байрамлари таркибида, баъзи бир ёзма манбаларда, кейинги даврларда ёзиб олинган фольклор асарларида қолдиқ ҳолидагина сақланиб қолган. Афсона, ривоят, лоф, латифа, мақол, топишмоқ, эртақ, достон, қўшиқ ва бошқалар халқ оғзаки бадий ижодининг асосий жанрлари ҳисобланади. (ЎзМЭ. 9-том, 366—369-бет).

Халқ оғзаки ижоди инсоният нутқи пайдо бўлиши билан юзага кела бошлади. Уни таъкил топишида ўша давр шарт-шароити одамларнинг меҳнат турмуш тажрибалари, дунёқараш ва тушунчалари ҳал қилувчи роль ўйнаган. Энг аввал, оғзаки насрий турининг дастлабки намуналари вужудга келган. Улар ниҳоятда содда бўлиб, турли хилдаги ундов, хитоблар ва воқеалар баёнидан иборат бўлган меҳнат жараёни ҳамда онгнинг ривожланиши воқеа ва ҳодисалар талқинида оддий

баёндан образли тасвирга олиб келди. Содда ва такрорий жумлалар бадий тил воситалари билан бойий бошлаган. Шундай қилиб, дунёни эстетик дид билан фахмлай олиш бадий сўз тажрибаларининг тараққиёти дастлабки жанрларни юзага келтирди. Аввал кичик-кичик нақл ва мифлар, меҳнатни англаштирувчи, руҳан пишиқ қилувчи, хаёл оғушига олиб кирувчи эртақ ҳамда афсоналар яратилди. Меҳнат жараёнини ифодалаб берувчи қўшиқларнинг намуналари пайдо бўлди. Демак, энг қадимги халқ оғзаки ижоди юзага келмасдан анча олдин пайдо бўлган ёзма адабиётнинг ташкил топишига муҳим ҳисса қўшган, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб ижодий ишлаган. (Педагогика тарихи. Маърузалар матни. М.Шеранова, Д.Фарсахонова Жиззах, 2007, 30-бет).

Халқ таълими – мамлакатда тарбиявий, ўқув ва маданий-маърифий муассаса ва тadbирлар тизими ҳамда уларни бошқараш органлари. Халқ таълими тушунчаси XX асрнинг 80-йилларида ўзбек тили лексикасидан ўрин олди. Унгача «халқ маорифи» атамаси қўлланилган бўлиб, у кишиларнинг билими ва онгини ошириш, умумий савиясини кўтаришга қаратилган таълим-тарбия тарзида, нисбатан торроқ маънода қўлланилган. «Халқ таълими» атамаси илм-фан ёки касб-ҳунар соҳалари бўйича эгалланиши зарур бўлган маълумот ва кўникмалар мажмуини, таълим-тарбия, ахлоқ-одоб, кўрсатма, билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш йўл-йўриқ ўргатиш тушунчаларини қамраб олади. Ўзбекистонда халқ таълимининг бош мақсади – маънавий баркамол инсонни тарбиялашдан иборат бўлиб, у инсонпарварлик ва демократик характер касб этади. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» халқ таълими тизимининг барча йўналишларини такомиллаштириш ва ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берди. Қонун ва дастурда кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий гаркибий қисмлари, жумладан, узлуксиз таълим таърифланиб, унинг асосий вазифаси белгилаб берилган. Халқ таълими мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта-махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари турларини қамраб олади. Халқ таълимининг умумий ўрта тури (9 йил) мажбурий ўрта-махсус, касб-ҳунар таълим тури (3 йил) ихтиёрий-мажбурийдир. Ўзбекистонда халқ таълими ва кадрлар тайёрлашнинг давлат ва нодавлат таълим муассасаларини таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва уларни изчил ривожлантириш давлат йўли билан бошқарилади ва марказлашган ҳолда демократик тарзда олиб борилади. (ЎзМЭ. 9-том, 373–374-бет).

Хаттотлик (араб. — ҳуснихат ёзувчи), каллиграфия — ёзув (хат) санъати, китоб кўчириш ҳамда меъморий иншоотлар, бадий буюмларнинг китобларини яратиш касби. Ёзувнинг пайдо бўлиши натижасида юзага келган. Айниқса, араб ёзувининг кенг тарқалиши туфайли хаттотликнинг ривожланиши жадаллашди. Шарқда, жумладан, Ўрта Осиёда китоб босиш вужудга келгунига қадар қўлёзма китоб тайёрлаш, уларнинг нусхаларини кўпайтириш (матн кўчириш) билан хаттотлар шуғулланган. Хаттотлик Марказий Осиёда Темурийлар, Шайбонийлар ва сўнгги сулолалар даврида юксак даражада тараққий этган. Заҳриддин Муҳаммад Бобур эса янги хат ва алифбо «Хатти Бобурий» ихтиро-

чисидир. (ЎЗМЭ. 9-том, 403-бет).

Хислат. Шахснинг умуминсоний хислатлари олти гуруҳга бўлиб ифодаланади:

1. Шахснинг умумий хислатлари.
2. Шахснинг ахлоқий хислатлари.
3. Шахснинг ишбилармонлик, ишчанлик, уддабуронлик хислатлари.
4. Шахснинг заковатлилиги, идроклилиги ва зукколик хислатлари.
5. Шахснинг иродавий хислатлари.
6. Шахснинг эҳтиросли хислатлари.

Хоразм Маъмун академияси — Хоразмда X аср охири XI аср бошларида фаолият кўрсатган илмий муҳит. Бу илмий муассасада худди Афинадаги «Платон», Бағдодаги «Байт ул-ҳикмат» академияси фаолиятига ўхшаб илмнинг барча соҳаларида тадқиқот ва изланишлар олиб борилган, жуда кўп манбалар тўпланган, таржимонлик ишлари бажарилган; ҳинд, юнон, араб олимларининг ишлари ўрганилган; Ал-Хоразмий, Ал-Фарғонийларнинг ўлмас асарлари, илмий ишларидан фойдаланилган ва тадқиқ қилинган. XVII–XX аср тарихчи олимлари томонидан илмий муассаса ҳар томонлама ўрганилган ва ўз фаолияти нуқтаи назаридан бу даргоҳ ўз даврининг академияси бўлганлиги исботланган ва унга «Маъмун академияси» номи берилган. (ЎЗМЭ. 9-том, 479–481-бет).

Хоразмий (783–850). Тўлиқ исми: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мажусий. У 783 йилда Хоразмда туғилган. Дастлабки маълумотни ўз уйида олган. Математика билан қизиқиб шуғулланган, бу соҳага оид барча асарларни қунт билан ўрганган. Араб, форс, ҳинд, юнон тилларини билган ва бу тилда

ёзилган асарларни ўқиган. Унинг дастлабки устози — отаси.

Асарлари: «Ал-жабр ва ал- муқобала», «Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб», «Синус зижлари», «Китоб сурат-ул-ардз», «Ер сатҳининг ўлчаш», «Қуёш соати тўғрисида», «Яҳудийлар тарихи ва уларнинг байрамларини белгилаш», «Васиятлар китоби» каби асарлар яратган.

Хотира 1. Маълумотлар жойлаштириш, сақланиши ва олинishi мумкин бўлган функционал қурилма.

2. Буйруқларни бажариш учун ишлатиладиган ишлов бериш қурилмаси ва ҳар қандай бошқа ички хотирадаги бутун манзил макони.

Хуросон (форс. — кун чиқиш, шарқ) — Эроннинг шимоли-шарқий қисмидаги тарихий вилоят. Парфия подшолигининг маркази (мил.ав. 250 — мил. 224). Хуросон номи сосонийлар давридан маълум. Хуросон III асрдан XVIII аср ўрталаригача ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқий қисми, Марв воҳаси, ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисми ва Афғонистоннинг шимолий ва шимолий-ғарбини ўз ичига олган. Машҳуд, Нишопур, Марв, Балх, Ҳирот, Тус, Сарахс, Обивард, Нисо, Сабзавор Хуросоннинг муҳим шаҳарлари бўлган. VII аср ўрталарида уни араблар эгаллаган. Араб халифалиги таназзулига учрагач, Хуросон Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Ҳулокуйлар, Қуртлар давлати таркибига кирган (IX–XIV асрлар). VIII асрдан XIII асрнинг 20-йилларигача Хуросон Яқин ва Ўрта Шарқда иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкалардан бири бўлган. 1220–1223-йилларда Хуросонга мўғуллар ҳужум қилиб, вайрон этган, аҳолисининг кўпчилигини қириб ташла-

ган. Шундан кейин Хуросон аввалги мавқеига чиқа олмаган. XIV аср охирида Амир Темур Хуросонни ўз давлатига қўшиб олган, кейинчалик Шайбонийлар, 1510–1736 йилларда Сафавийлар давлатига тобе бўлган. Кейинчалик Хуросоннинг бир қисми (Ҳирот вилояти ва Балх) Афғонистонга, бир қисми Эронга қўшилган. (ЎзМЭ. 9-том, 518-бет).

Хусусий дидактика — муайян ўқув фанларини ўқитиш қонуниятлари, усуллари, воситалари, шакллари ва йўлларини ўргатувчи методика (тадрис) фанлари ҳам педагогика фанлари туркумининг асосий соҳаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Умумий дидактика ютуқлари асосида ривожланади ва унинг назарий умумлашмаларига асосланган ҳолдагина такомиллашиб боради. Муайян бир фанга татбиқ этилган дидактик қонуниятлар, ўша предметнинг умумий жиҳатларини қонунлаштиради ва уларда ўқитишнинг универсал жиҳатлари намоён бўлади.

Хусусий муаммони қўйиш — бу бош муаммони тўлиқ ифодалашга имкон берувчи муаммолар ва улар кетма-кетлигини ҳамда алоқадорлик қонуниятларини илмий талқин қилиш асосида муаммони шакллантириш жараёни.

Бунда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

— тадқиқот манбаи фаолият кўрсатишга тегишли кўрсаткичлар, олимларни ўрганиб чиқиш ва улар орасидаги мавжуд алоқадорлик қонунларини ўрганиш ҳамда кўрсаткичлар иерархиясига эътибор ва ниҳоят маълумни номаълумдан ажратиш;

— муаммони қўйиш учун ўша соҳадаги илм-фан, таълим-тарбия, техника-технологияларнинг ютуқларини тадқиқотчи мукаммал ўзлаштирган бўлмоғи лозим, акс

ҳолда ечилган муаммони ва ҳаттоки, ундан ҳам савияси пастроқ муаммо ечимини топишга ортиқча вақт сарф қилиши мумкин;

— номаълумларни чеклаш, тадқиқот манбаини акс эттирувчи (ифодаловчи) кўрсаткичлар табиатини ўрганиш ва асосийларини олиб қолиш, иккинчи даражаларини ташлаб юбориш;

— номаълумларни аниқланиши ва ўзгариш соҳаларини аниқлаш;

— муаммо ечимининг аниқ шароитларини белгилаб олиш ва шунинг билан бирга муаммо тури ҳам асосланади;

— бутун тадқиқотнинг умумий методологиясини асослаш, ўлчам ва баҳолаш мезонларини аниқлаш;

— тадқиқот ечими вариантларини мавжуд ечимлардан янгилиги ҳамда истиқболли эканлигини асослаш.

Хусусий технология — таълим-тарбия мавзунинг айрим йўналишларини амалга ошириш усуллари ва воситалари мажмуини ўз ичига олувчи педагогик тизимларни қамраб олади. Бунга айрим фанларни ўқитиш технологиялари, раҳбар ўқитувчининг, тарбиячининг ва ўқитувчининг ишлаш технологиялари киради.

Хусусий технология ўқув фани кўринишида педагогик технологияларни ижтимоий ҳодиса, назарий фан, таълим-тарбия тизими, жараёни, педагогик фаолият ва унинг услублари, алоқадор фанларнинг илмий тадқиқот соҳаси сифатида турли таълим муассасаларида белгиланган ўқув дастури асосида ўргатишдан иборат.

Хусусий технология таълим-тарбия тизими кўринишида педагогик технология белгиланган таълим-тарбия фаолиятини амалга оширишга хизмат қилувчи моддий таъминоти ва маънавий қадриятлардан иборат

бўлиб, унинг ёрдамида таълим-тарбия жараёнида инновацион ўзгаришлар қилишга замин яратилади.

Хусусий технология маълумотларни ўзлаштириш учун қулай шакл ва усулда узатиш ва ўзлаштириш жараёнидан иборат бўлиб, у ҳозирги замон дидактикаси ва педагогикаси тараққиётининг маҳсули. Уни педагогиканинг ҳозиргача мавжуд бўлган ҳамда такомиллашиб келаётган барча асосий йўналишлари бўйича амалий вазифаларни янада юқорироқ даражада амалга оширишга хизмат қилади.

Хусусий технологияни ўқув жараёнида қўллаш — бу таълим-тарбия жараёнида олимлар, мутахассислар томонидан ўз билим ва тажрибаларини ўсиб келаётган авлодга ўргатишдан иборат бўлиб, бу жараёнда, асосан инсон ҳаёти учун зарур бўлган ахборотларни авлоддан-авлодга узатиш амалга оширилади.

Ўқув фанларининг сони кўплигини эътиборга олганда, педагогик фаолиятнинг кўп қисми хусусий (ўқув фанлари) педагогик технологиялар учун сарфланади. Шунинг учун хусусий фанлар даражасидаги педагогик технологиялар кўпроқ тарқалган. Шулар асосида педагогик технология, энг аввало, педагогик фаолият ва унинг методикалари кўринишида намоён бўлади ва ривожланиб боради.

Хусусий технология — хусусий (ўқув фанлари), муқобил ҳамда муаллифлик педагогик технологиялари йўналишларида ҳам ривожланади. Шунингдек, хусусий технологиялар эмперик, когнитив, инклюзив, эвристик, креатив, инверсион, интегратив, адаптив педагогик технологиялар йўналишлари бўйича ҳам ривожланади.

Хулосалаш — бу тафаккурнинг тарихан таркиб топган мантиқий формасидир. Тафаккурнинг мантиқий

формаси воситаси билан бир ёки бир неча маълум ҳукмлардан янги ҳукм — хулоса чиқарилади.

Хулоса чиқариш — нарса ва ҳодисаларни ўрганиш натижасида ҳосил бўлган фикрлар (тушунчалар)нинг ўзаро мантиқий алоқадорлиги ва узвий боғланиши асосида ҳосил бўлган умумий янги ҳукм.

Хулосалаш турлари қуйидагилар:

1. Индуктив хулоса чиқариш, яъни хусусий тасдиқлардан (ҳукмлардан) умумий тасдиқларга ўтиш.

2. Дедуктив хулоса чиқариш, яъни умумий тасдиқлардан хусусий тасдиқларга эга.

3. Аналогик хулоса чиқариш, яъни моделлаштириш ва уларнинг манбани идентификация қилиши орқали хулосалаш.

Хулқ — хулқ-атвор — ахлоқшунослик тушунчаларидан бири. Инсоннинг феъл-атвори билан боғлиқ ахлоқий ҳодиса бўлиб, киши феълининг ахлоқийлик доирасида намоён бўлиши тушунилади. Инсоннинг ахлоқийлик доирасидаги хатти-ҳаракатлари хулқдан ташқари одоб ва ахлоқни ўз ичига олади. Одоб инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин оила, жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида ўзгариш ясайдиган даражада аҳамият касб этмайдиган хатти-ҳаракатлардан иборат бўлса, ахлоқ муайян жамият, замон инсоният тарихи учун таъсир эта оладиган турли хатти-ҳаракатлар мажмуи, инсоний камолот даражасини белгиловчи маънавий ҳодиса. Хулқ қамровлилик жиҳатидан ана шу икки ҳодиса ўртасидаги хусусиятларга эга; у одобдан кенг, ахлоқдан тор маънога эга бўлиб, ахлоқ сингари жамият, замон, тарих миқёсидаги воқеликка таъсир кўрсата олмайди. Лекин оила, меҳнат жамоаси, маҳалла-қўй доирасида сезиларли даражада кўзга ташланади.

Ахлоқ ўзини эзгулик ва ёвузлик, адолат, инсонпарварлик, фидойийлик сингари ижтимоийлашган тушунчалар ва тамойилларда намоён қилса, хулқ яхшилик ва ёмонлик, бурч жумардлик, меҳмондўстлик каби тушунчаларда акс этади, одоб эса камтарлик, инсофлилик, босиқлик, ҳалоллик, ростгўйлик ва б. ахлоқий меъёрларда ифодаланади. Шарқ фалсафаси ва ахлоқ илмида мазкур ахлоқий ҳодиса, жуда қатъий чегараланган бўлмаса-да, бир-биридан қатъий тарзда олиб қаралган. Европада эса хулқ билан ахлоқ кўп ҳолларда айнанлаштирилади ёки улар бир-бирига синоним тушунчалар сифатида талқин этилади.

Хулқ ўзича, «соф» олинганда мавҳум ахлоқий ҳодиса, у инсон хатти-ҳаракатларида аниқлик касб этади; ижобий хатти-ҳаракатларда намоён бўлиши — хушхулқлилик, салбий аъмоллардаги кўриниши — бадхулқлилик деб аталади. Хушхулқ инсон мулойим, ширинсуҳан, меҳрибонлик билан муносабатда бўлса, бадхулқ одам қўпол, оғзи шалоқ, бемехр ва ҳ.к. бўлади.

Ц

Цивилизация — жамиятнинг ўз тараққиёти жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликларини янада кўпайтириб ҳамда такомиллаштириб бориш усуллари-нинг мажмуи.

Ч

Чақириш усуллари — бунда талабалар томонидан турли жавоблар чиқишини ва чуқур баҳслашишга олиб

келиши кутилади. Агарда сиз қуйидаги жиҳатларга амал қилсангиз мазкур жараён яна самарали бўлади:

— сиз қандай жавоблар кутаётганингизни намойиш қилишингиз лозим бўлар;

— балки сизга мунозара оқимининг матнини қайтариш керак бўлар;

— жавоблардаги фарқларни тушуниш ва ривожлантириш;

— хушёр бўлинг — иштирокчилар жавобларини тўғриламанг.

Чақириқ — бу асосан танқидий фикрлашни ривожлантиришга кўпроқ тешгишли бўлган дарс босқичи бўлиб, унинг давомида талабалардан мавзу хусусида уларнинг нима билишлари тўғрисида ўйлаш, мавзу бўйича саволар бериш ва ўрганиш учун масалалар қўйиш сўралади.

III

Шариат (араб. — остона ва сув ичиш жойи; йўл; му-сулмончиликда шариат қонунчилик маъносида қўлланилади) — Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шу маънода шариат фикҳ маъносида ҳам тушунилади. Самовий динларнинг барчасидаги амалий қисм шариат деб аталади. Ислом шариати ҳукмлари Куръон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан олинади. Шариатнинг мақсадлари уч қисмга: зарурий ҳолатлик ва яхшилаш қисмларига бўлинади. Дин ва дунё учун зарур бўлган мақсадлар зарурий мақсадлар дейилади. Улар йўқ бўлса, дунёнинг ишлари бузилади ва охиратда азобга қолинади. Ислом шариатининг мақсадлари динни, жон-

ни, ақлни, наслни ва молни асрашдан иборат. Шариатнинг ҳожатлик мақсадлари эса кишиларга осонлик туғдириш, улардан қийинчилик ва машаққатни енгишга қаратилган. Бунга мусофир ва бемор кишиларга намозни қаср қилиб ўқиш ва рўзани очиб юборишга берилган рухсатлар ва шунга ўхшаш кўплаб шаръий ҳукмлар киради. Шариатнинг яхшилаш мақсади жамиятда бири-бирига мурувват кўрсатишни таъминлайди. Агар у нарса йўқ бўлса, хат низоми бузилиб кетмайди, шунингдек, одамларга машаққат ҳам туғилмайди. Аммо инсонийлик мурувватига путур етади. Бу мақсадда асосан, яхши одатлар ва ҳусни хулқ кўзда тутилади. Покизаликка бошловчи, кийим бош, турар жой, жисм ва бошқаларни пок тутиш ҳақидаги шаръий кўрсатмалар, еб-ичиш одоблари, оммавий алоқаларни яхшилаш каби кўплаб ишлар ҳақидаги шаръий ҳукмлар шу жумлага киради.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 267-бет).

Шарҳ — жамият тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этадиган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек, баҳсга мос асарларни, ғояларни, фикрларни, қарашларни ва таклифларни изоҳловчи, муайян масалалар (муаммолар) ечимини кўрсатувчи, кенг оммага мўлжалланган қўшимча адабиёт сифатида фойдаланиладиган нашр.

Шарм-ҳаё — уят, уялиш деган маъноларни англатади. Шарм-ҳаё дейилганда нафсини тийиш, ёмонликни тарк этиш, беҳаёликдан узоқ юриш, ўз номуси ва шарафини сақлаш каби фазилатлар тушунилади. Шарм-ҳаё инсоннинг безаги, зийнати, комил хулққа эга бўлган киши руҳининг тафаккури, маънавий тимсолидир. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.:

«Чўлпон» 2004, 55-бет).

Шахс — кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объект, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи. Шахс деганда, муайян жамиятнинг аъзоси тушунилади. Одам шахс бўлимоғи учун руҳий жиҳатдан тараққий этган, ўз хусусиятлари ва сифатлари билан бошқалардан фарқ қилиши мумкин.

Одамни ижтимоий мавжудод сифатида шахс номини олиш учун ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ва тарбия керак.

Шахснинг камол топишида ва унинг хулқида ижтимоий ва биологик омиллар таъсир кучи ҳамиша ҳам бир хил бўлавермайди. Чунки унинг хулқида, муносабатларига, алоқаларига, ёши билими, одатлари, тажрибаси ва ниҳоят вазият ҳам таъсир этади. Шахснинг камолга етишида насл — ирсият, ижтимоий муҳит ҳам мақсадга мувофиқ амалга ошириладиган таълим-тарбия ва ниҳоят ўзининг мустақил фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шахс қайси жамиятда яшаса, ўша жамият ҳаётида қонун-қоидаларига асосан камол топади.

Ҳар бир одам шахс сифатида турлича намоён бўлади. У ўзининг характери, қизиқиши ва қобилияти, ақлий ривожланганлик даражаси, эҳтиёжи ва меҳнат фаолиятига муносабати билан фарқланади. Булар шахснинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, ана шу руҳий хусусиятлари ривожланиб, маълум бир босқичга етсагина уни мукаммал камол топган инсон дейилади.

Шахснинг касбий сифатлари — шахсни муайян фаолияти учун жуда муҳим қобилиятларнинг тўплами ҳамда касбий фаолиятнинг самарадорлигини оширувчи хоссаларга шахснинг касбий сифатлари дейилади. Бу сифатларнинг ўзига хос хусусиятларига қуйидагилар кириди.

Булар: касбий фикрлаш (техникавий, иқтисодий, гуманитар) қобилиятлари; психомотор вазифалари; меҳнат операцияларини бажариш фаолиятида интеграциянинг жуда юқори эканлиги натижаси бўлиб, минтақавий бозорлар билан рақобат қила олиш учун имконият яратди. Бозор дастаклари амал қилиш натижасида, айрим ҳудудлар табиий, ишлаб чиқариш ва илмий-техника омилларидан фойдаланиш самарадорлиги даражасини ошириш ҳамда имкони борича энг юқори даражада фойдалана олиш учун шароит яратилади.

Ягона иқтисодий минтақа унга кирувчи мамлакатлар ўртасида келишув шартнома тузиш асосида ташкил этилади. Ягона иқтисодий минтақага Европа Иттифоқи, Марказий Осиё мамлакатлари мисол бўла олади.

Шахсни мўлжаллаб йўналганлик — бу таълимда янги таълим йўналганлик бўлиб, у ривожланаётган шахснинг (таълим берувчининг ҳам, таълим олувчининг ҳам) манфаатлари ва эҳтиёжларининг устуворлиги, унинг индивидуал — психологик ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш ва юқори даражада рўёбга чиқариш ва ўзини ҳар томонлама намоён қилиш, ахлоқий, маънавий, жисмоний ва интеллектуал ривожланиш учун шароитлар яратиш.

Улар таълимни ташкил этишга қўйиладиган қуйидаги талабларни ифодалашга асос бўлади: таълимнинг фан ва техникадаги ўзгариб бораётган вазиятга, жамиятнинг янги эҳтиёжларига тез мослашуви; таълим мазмунининг ҳозирги замон илмий-техник ва ижтимоий билимларга мувофиқлиги; узлуксиз таълимнинг барча бўғинларида ўқитишнинг юксак сифатини таъминлаш; катта ҳажмдаги ахборотларни мақбуллаштириш.

Кадрлар тайёрлаш ва ўқитишни жадаллаштириш,

вақт ва воситалардан оқилона фойдаланиш, таълим технологиясини такомиллаштириш, фаолиятнинг янги шакллари ва усуллари қидириб топиш, таълим берувчилар билан таълим олувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва ҳоказо.

«Тор ихтисосликлар»ни бартараф этиш ва меҳнат бозори шароитларига тез мослашишга қодир бўлган кенг ихтисосли кадрлар тайёрлаш «Анъанавий ва янги касблар, мутахассисликлар ва бошқалар доирасида касбий фаолиятнинг мазмун параметрларига уйғун ҳолда таълимни стандартлаш.

Янги авлод кадрларини шакллантириш жараёнининг натижалари, белгиланган меъёрий кўрсаткич (параметр)ларга эга бўлган мутахассислар билан ижтимоий-педагогик жиҳатдан тўлдириб бориш кўплаб омилларга боғлиқ бўлиб, улар таълим сифатига эришиш воситалари ёки шарт-шароитлари бўлиб хизмат қилади.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти — бу умум эътироф этилган ижтимоий қадриятлар нуқтаи назаридан қараганда индивидуал қарашлар, баҳолар, сабаблар, ҳуқуқий йўл-йўриқлар бўлиб, улар ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган қонуний ҳамда ижтимоий фаол ҳаракатга асос бўлади.

Шахс гурури — бу фахрдир. Ҳар бир шахс ўзининг ютуқларидан мамнуният ҳиссини туяди. Ота-она қобул фарзандларидан, устоз истеъдодли шогирдларидан, ёзувчи яхши асарларидан, боғбон сўлим боғидан, миллат ўз мероси, истеъдодли фарзандларидан фахрланади.

Э

Эволюция (юнон. *evolitio*- авж олдириш, ривожлан-

тириш) — революция (инқилоб) га ва инқилобий йўлга қарши бўлган, тадрижий ривожланиш усули, у тўғрисидаги фалсафий таълимот (фал. Қомусий луғат — 455-б).

Узлуксиз таълим тизимидаги ислохотлар ҳам «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида, яъни уч босқичда эволюцион (тадрижий) тарзда амалга оширилиб борилади ва ҳар бир босқичдаги ютуқ ва камчиликлар таҳлил қилиниб, уларни кейинги босқичда эътиборга олинади.

Эвристик — бу йўналтирувчи саволлар бериш йўли билан ўқитиш тизими; топқирлик, фаолликни ривожлантиришга ёрдам берувчи таълим методи; ўқув-изланишли; оптималлаштирилган тафаккурни ривожлантиради.

Бунда топқирлик, фаолликни ривожлантиришга ёрдам берувчи таълим методи жорий этилади, ўқув изланишли ўқитиш услубини такомиллаштиради ҳамда оптималлаштирилган тафаккурни ривожлантиради.

Эвристик ва муаммоли қидирув (ЭМҚ) — бу таълим олувчиларнинг янги билимларни ўзлаштиришда мустақил равишда ҳаракати билан дарсдаги муаммоларни вазиятни ҳал этишнинг бутун бир тизимидир.

Умуман олганда, ЭМҚ усуллари талаба-ёшларнинг мустақил равишда билим олишларига қаратилган фаолият бўлиб, бундай жараёнларда ўқитувчи таълим олувчилар олдида қатор изчил ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган муаммоларни вазиятлар кетма-кетлигини қўяди. Бунда таълим олувчилар топган жавоблари (ечимлари) ни тўғри эканлигини мутақил равишда исботлашга ҳаракат қиладилар. Булар эса таълим олувчиларни топқирликка ва ижодкорликка ўргатади. Ушбу фаолият

(жараён) нинг асосий мақсади ҳам таълим олувчиларни ижодий билим фаолияти кўникмаларни ривожлантиришга қаратилгандир.

Эйдетизм (юнон eidas образ) аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини онгда аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узоқ вақт сақлаб қола олиш қобилиятида ифодаляйдиган руҳий ҳодиса; идрок образларидан деярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифати.

Экологик маданият — касбий фаолиятда қарор қабул қилиш учун экологик жавобгарликни ҳис қилиш, табиат муҳофазаси соҳасидаги билимларга эгалити, жаҳон ва ҳудудий даражада экологик муаммоларни очишда қатнашишга тайёргарлиги ва бошқалар.

Экологик тенглик хавфи — XX аср давомида техниканинг ривож, халқ ҳўжалигини ва кундалик турмушни кимёлаштириш, Ер юзида аҳоли сонининг кескин кўпайиши оқибатида табиат билан инсон ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, ер, сув, ҳавонинг инсон ҳаётига зарарли даражада ифлосланиши натижасида пайдо бўлган ҳолат.

Эксклюзив — бу ғайри оддий, фақат маълум бир объектга тааллуқли, ўзига хос бўлган хусусиятлар ва бошқа белгилар мажмуи. Фақат ўзига берилган (ҳуқуқ).

Эксперимент — фан ва билиш соҳасида фавқулодда ҳолатдан чиқиш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёнлари, шахснинг ҳис-ғуйғулари, характери, қобилияти, ақл-заковатини ўрганишда қўлланиладиган усул. (Фалсафа. Қомусий луғат 456-б).

Эксперимент табиий усулда ва лабаратория усулида олиб борилиши мумкин бўлиб, улардан табиий усулда социалогик, педагогик, психологик, масалаларни ҳал қилиш масаласи қаралади. Шунингдек, лабаратория

усуллари ёрдамида диққатнинг сифатлари (сезги, идрок, хотира ва тафаккур) нинг хусусиятлари, эмоционал, ифодавий ва ақлий зўриқиш сингари психик ҳолатлар текширилади. Булардан ташқари учувчи, ҳайдовчи, оператор, электрончилар ва шу каби қобилиятлари ҳам эксперимент ёрдамида текширилади.

Эксперимент методи — бу ҳодиса ва жараёнлардан режалаштирилган ишчи фараз асосидаги далил-исботларни рўёбга чиқариш ва уларнинг ташқи шароитга боғлиқлигини асослашга йўналтирилган йўл.

Эксперимент методининг афзаллиги шундан иборатки, бунда тадқиқотчи ўз хоҳиши билан муайян жараён ёки хусусиятни юзага келтириб, ҳодисанинг ташқи шароитга боғлиқлигини текшириб кўриш мумкин.

Эмпирик, яъни тажриба йўли билан қўлга киритилган — исботларнинг асосийлари педагогика ва психология соҳасидаги тадқиқотларда эксперимент йўли билан олиб борилади.

Эксперт баҳолаш методи (ЭБМ) — бу шахс психологиясида кенг қўлланиладиган метод бўлиб, унда экспертлар сифатида текширилаётган кишиларни яхши билувчилар таҳлилий фаолиятини амалга ошириш йўли. «Эксперт баҳоларни кўпроқ хусусиятларни сифат жиҳатидан намоён бўлишини тасвирлаш эмас (буни экспертлар билан қилинадиган кейинги суҳбатларда ўтказилса, анча фойдалироқ бўлади), балки ўрганилаётган хусусиятларнинг ифодаланишини миқдорий баҳолаш тарзида, яъни у ёки бу хусусият ёки ҳулқ-атвор элементлари даражаларини баҳолаш тарзида ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Экспертлар умумлаштириш билан боғлиқ бўлмаган ҳулқ-атвор элементларининг анча-мунча майда қисмлари ифодаланганли-

гини қайд қилиш лозим. Умумлаштириш — экспертнинг эмас, балки тадқиқотчининг ишидир». (З.Т.Нишонов, Д.С.Қаршиева. *Экспериментал психология*. Т.: 2006 й. 14-бет.)

Эксперт тизимлар (ЭТ) — суъний интеллект, билимлар базаси, эксперт, билимларни ўзлаштириш, мантиқан хулосалаш, тушунтириш ёки излаш, фойдаланувчининг интеррейси, интерпретатор, тизимни яратиш модули ва қобқлар асосида шаклланади. Бу ҳақдаги батафсил маълумотни Х.А.Тўрақуловнинг «Педагогик тадқиқотларда ахборот тизимлари ва технологиялари» номли монографиясининг 185–186-бетларидан олиш мумкин.

Ҳар қандай ЭТни яратиш ва ундан фойдаланишда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- ЭТга ўз билимини беришга қодир мутахассислар борлигига;

- муаммони ҳал этишдаги катта ҳажмдаги ахборотлар ва билимларнинг бўлишлигига;

- предмет соҳасидаги ахборотни тўлиқ билмай қолган ҳолларида эвристик методларни қўллай билишлиги;

- хотирада сақлаш учун тўпланган ахборотни етарли даражада тўлиқ ва аниқ билишлигини таъминлашга;

- ЭТ фаолиятининг оптимал вариантда олиб боришини таҳлил қилиш, баҳолаш ва ундан фойдаланишга тегишли мезон ва тамойилни ишлаб чиқилганлиги;

- олинган натижаларни нечоғлик ишончли эканлигига ва шу кабиларга.

Эксперт тизимлар — хулоса чиқариш қоида ва механизмлари йиғиндисига эга бўлган билимлар омборини ўз ичига олган суъний интеллект тизими

(А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Уқитувчи 2002 й. 138-бет).

Эксперт тизимлар (ЭТ) турлари

ЭТлар куйидаги кўринишларда фаолият кўрсатади: режалаштирувчи ЭТлар; башоратловчи ЭТлар; ташхисловчи ЭТлар ва ўргатувчи ЭТлар.

Режалаштирувчи ЭТлар—лойиҳалаштирилган мақсадга эришишни таъминловчи дастурларни яратиш фаолиятидир.

Башоратловчи ЭТлар—бу олдинги ва ҳозирги мавжуд ахборотлар асосида кейинги ҳолатни башоратлаш жараёни бўлиб, унда асосан динамик параметрик моделлар қўлланилади.

Ташхисловчи ЭТлар — бунда мавжуд маълумотлар асосида жараён ёки ҳодиса кечишининг эталон хатти-ҳаракатидан четлаш аниқланади ва ташхис қўйилади.

Ўргатувчи ЭТлар—бунда истеъмолчига қоралаётган соҳа бўйича ташхис қўйиш, башоратлаш, таҳлил этиш, имкониятлари берилади ва улар асосида ЭТ хулоса ясайди ҳамда кейинги фаолиятга кўрсатма беради.

Эксперт тизимлар (ЭТ) — бу айрим мавзу (соҳа йўналиш, жараён, ҳодиса ва ҳ.к.) бўйича шароитни таҳлил этиш, аҳамиятли ахборотни танлаб олиш ва мумкин бўлган йўللardan воз кечган ҳолда энг мақбул қарор қабул қилиш ҳақидаги билимларни ёйиш ва улардан амалиётда фойдаланишни амалга оширишнинг усуллари ҳамда воситалари мажмуидан иборат.

Эксперт тизимларда билимлар базаси—бу қаралаётган муаммо бўйича мураккаб вазифалар ечимини топиш учун маълумотларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва хулосалаш асосида юзага келувчи модел, алгоритм, қоида, қонуният, кўрсаткичлар, мезон, тамойил

мажмуасидир.

Таълим-тарбияда билимларни ўзлаштириш—бу маълумотлар базасини ҳосил қилиш, билимлар ва маълумотларни муаммо мақсади бўйича ечимга мос қилиб тайёрлаш, технологиялари мажмуидан фойдаланиш истиқболли натижаларни беради.

Эксперт тизимлар қуйидаги йўналишларда қўлланилади: режалаштирувчи эксперт тизимлар; башоратловчи эксперт тизимлар; ташхисловчи эксперт тизимлар ва ўргатувчи эксперт тизимлар. Эксперт тизимлардан фойдаланиш юқори малакали мутахассислардан фойдаланишга қараганда вақт нуқтаи назаридан ҳам, иқтисодий жиҳатдан ҳам тежамли.

Эксперт тизимлар-мутахассисларнинг бой тажрибасига ва таълим соҳасидаги бошқариш тажрибалари (усуллари, шакллари, воситалари, методлари, методологиялари ва ҳ.к.) га асосланиб, қарорлар қабул қилиш йўналишида ривожланиб, такомиллашиб бораверади.

Эксперт тизимларни яратишнинг қатъий босқичлари мақсадга мувофиқ амалга оширилади. Улар концепциялаш, реализация, тестдан ўтказиш, жорий этиш, кузатиб бориш, модернизациялардан иборат бўлиб, унчалик мураккаб жараён бўлмасдан, уларга кундалик ҳаётда дуч келиб қолиш мумкин.

Мақсади: мутахассисларнинг бой тажрибасига ва муайян соҳадаги бошқариш тажрибалари (усуллари, шакллари, воситалари, методлари, методологиялари ва шу кабилар) га асосланиб қарор қабул қилиш пайтида уларнинг энг мақбулини танлаш имкониятини яратиш ва бу орқали муаммонинг оптимал ечимини топишга эришиш. Вазифалари: ахборотлашган жамиятда жараёнларни бошқаришда оптимал вариантларни танлаш ва

энг мақбул қарорлар қабул қилишни замонавий компьютерлар зиммасига юклаш, таълим-тарбия жараёнидаги бошқарув ишлари маълумки, интеллектуал тизимларга тегишли ва бу вазифани ҳал қилиш ҳам ЭТ зиммасига юклатилади.

ЭТ нинг интеллектуаллиги, улар билан ишлаш кўникма ва малакаларни ҳосил қилишни муваффақиятли амалга оширишга имконият яратилади, билимлар базасини бир гуруҳ мутахассислар билимларининг мажмуи сифатида ифода эта олади, ЭТ билимлар базасини янги билимлар билан тўлдиришга қодир.

ЭТ дан фойдаланиш юқори малакали мутахассислардан фойдаланишга қараганда вақт нуқтаи назаридан ҳам, иқтисодий жиҳатидан ҳам тежамлидир ва яна у ҳар қандай истеъмолчига керакли натижага етиб келиш босқичларини яққол намоён эта олади.

ЭТ лар ўз-ўзидан ўқитишга ҳам қодир. ЭТ тўпланган ахборотларни тизимларга ажратади, хулосалайди, идентификациялайди, ташхис қўяди, башоратлайди ва шарҳлаб беради, шунингдек, унда тўпланган билим йўқолмайди, балки улар йиғилади, керакли манбаларга узатилади ёки ижро этишга тавсиялар берилади.

Электрон алоқа — бу технология таълим-тарбия жараёнида таълим берувчи билан таълим олувчи ўртасидаги алоқани танлаб беришда қанчалик муҳим бўлса, ёшлар орасида ўтказиладиган турли анжуманлардаги ўзаро алоқаларда ҳам ундан самарали фойдаланиш мумкин.

Электрон алоқа орқали мунозарали формлар ўтказиш ва улардан ўқув жараёнида фойдаланиш учун турли рўйхатларни жонлантиришни ташкил этишга мўлжалланган.

Ёпиқ компьютерли анжуманлар (ҳамма талабалар (ўқувчилар) нинг қатнашиши имконияти мумкин бўлганда) га нафақат пуллик, балки маълум бир даражадаги ёки касбга эга бўлган ёшлар учун мўлжалланган бепул анжуманлар ҳам киради.

Кўпгина яқин ва узоқ хорижий давлатларда, шу жумладан, Россияда гуруҳий манзиллар, обуналар, саралаш ва маълумотларни жўнатишларни ташкил этиш учун алоқали анжуманлар ўтказишнинг махсус ускунавий воситалар ишлаб чиқишда фойдаланилади.

Кўпчилик ўқув алоқа анжуманларида мунозараларни бошқариш ва уларни мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқ. Бундай анжуманлар модерланувчи ҳисобланади. Ушбу технологияда ўқув жараёнида фойдаланишнинг самараси кўп томондан модератор (фасилитёр) нинг ихтисослаштирилганлиги, унинг ўқув курси мақсадига энг юқори даражада эришилишини таъминлайдиган мунозараларни бошқара олиш жараёнида фойдаланиб борилаверади.

Электрон дарслик анъанавий дарсликдан фарқли ўлароқ, фанга оид тегишли материалларни динамик талқинда, яъни фойдаланувчи эътиборини жалб қилувчи турли ранглардан, мультимедиа, аудио ва видео анимациялар, гипермуружаатлардан ўринли фойдаланган ҳолда тузилган ёхуд дастурлаштирилган дарсликдир. У компьютер технологиясига асосланган ўқув услубини қўллашга, мустақил таълим олишга ҳамда фанга оид ўқув материаллари, илмий адабиётларнинг ҳар томонлама самарали ўзлаштиришга мўлжалланган адабиёт.

Электрон китоблар (ЭК) — таълим тизимига CD – ROM ва мультимедиа технологияларининг кенг жорий

қилиниши, электрон китобларнинг ишлаб чиқирилишига ва уларнинг таълим-тарбияда самарали қўлланилишига катта имкониятлар яратиш жараёни.

ЭК лар тўртга йўналишдан иборат. Улар: қомусий; маълумот берувчи; ўқитувчи; имтиҳон олувчи. ЭК лар ахборот турлари ва уларни фойдаланувчига етказиб бериш билан шуғулланади. Бунда **мультимедияли китоблар** — битта ахборот ташувчи воситага жамланган ҳамда матнли овозли статик динамик ва видеотасвирли маълумотлардан ташкил топган китоблардир.

Яриммедиа китоблар — мультимедиа китоблардан фарқли равишда маълумотларни етказиб беришда турли воситаларнинг комбинациясидан фойдаланувчи китоблар. **Гипермедиа китоблар** — мультимедияли китобларнинг такомиллашган шакли бўлиб, бунда фойдаланувчи асосий матндан ташқари турли қўшимча манбаларга ҳам (шарҳларга, атамаларнинг изоҳларига, тузатишларига) мурожаат қилиши мумкин бўлган китоблардир.

Интеллектуал китоблар — имтиҳон олувчи китобларга ўхшаш бўлиб, бунда талабаларнинг қобилиятлари, билим даражалари, махсус тестлар ёрдамида уларнинг компьютер билан мулоқоти жараёнида аниқланади ва баҳоланади.

Телемедиа китоблар — телекоммуникация воситалари ёрдамида масофадан ўқитишга хизмат қилувчи китоблардир. **Кибернетик китоблар** — математик моделлаштириш воситалари ёрдамида ҳодисаларни ва объектларни ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ қилишга ёрдам берувчи китоблар.

Электрон почта — ахборот алмашиш хизматини кўрсатиш воситаси. Ундан фойдаланувчи ҳар қандай ташкилот ва ҳаттоки, ўз уйида терминал орқали керакли

манзилни кўрсатган ҳолда ахборот жўнатиш мумкин ёки қабул қилиб олиш мумкин. Бунинг учун ахборот компьютерда юборилади, у ерда эса тегишли манзилнинг электрон қутисига файл жўнатилади.

Мақсад: Босма материаллар, фотография, жадвал, график иш қоғозлари ва журналларни электрон почта усулида жўнатилади.

Вазифаси: Ахборотлар (хаг-хабарлар) ни узатиш ва қайта ишлашнинг электрон усулидан фойдаланиш.

Ахборот узатишнинг ушбу усули сифатидан таълим олувчилар, масофавий таълим билан шуғулланувчилар учун қўл келади.

Электрон почта хизматидан фойдаланувчи ўқ файлини олиб кўриш орқали ахборотни қабул қилиб олиш мумкин. Ушбу жараёнда ахборот имзоланган ва тасдиқланган расмий ҳужжаг ёки график, фото ва ҳоказолардан иборат бўлса, у ҳолда факсимил хизматидан фойдаланилади. Улар қуйидагилар: ахборотни жўнатувчи ва олувчиларнинг иш вақтига унчалик халақит бермайди; ахборот олувчининг бошқа жойга боришига ҳожат йўқ; электрон почта қутисига (файлига) кириш қийинчилик туғдирмайди; чунки алоқа бўлимларида, меҳмонхона ва шу кабиларда мавжуд терминаллар ва умумий фойдаланишга мўлжалланган; ҳар қандай турдаги ахборотларни, жумладан, молиявий ҳужжатлар, чизмалар, иш қоғозларини узатиш имконияти кенгайди.

Электрон паклдаги ўқув – услубий материаллар – булар электрон дарслик, электрон ўқув қўлланмалар, электрон маъруза матнлари, электрон кутубхоналар, мос (CD, Flash ва ҳ.к.) сифимдаги аудиовизуал материаллар, интерфаол ўқув курслари, компьютерда ҳисоблаш таж-

рибасини ўтказиш учун лаборатория вазифалари, тест синовларини ўтказиш бўйича тизимлар.

Электрон ўқув адабиётлар (ЭЎА) — замонавий ахборот технологиялари асосида маълумотларни тўплаш, тасвирлаш, янгилаш, сақлаш, билимларни интерактив усулда тақдим ва назорат қилиш имкониятларига эга бўлган манбадир.

ЭЎАни яратишда қўшимча равишда қуйидагиларга ҳам эътиборни қарагиш керак:

- режалаштирилган (эгалламоқчи бўлган) касбни мустаҳкам эгаллашга, унга қизиқишни кучайтириш ҳақида рақобатбардош мутахассислар тайёрлашни таъминлашга;

- мустақил ва эркин фикр юритиш, тўғри қарор қабул қилишга қодир бўлган шахсларни тарбиялашга;

- маълум фан соҳасига оид хусусиятларни инобатга олиб илм-фаннинг охириги ютуқларини ўзида мужассамлаштирган кўргазмали маълумот беришга ва ҳоказога. *(Н.Тойлоқов, З.Маллаев Касбий таълим учун ахборот технологияларига асосланган ўқув адабиётларини яратиш «Касбий таълим муаммолари» Рес.илми-амалий конференция материаллари. Самарқанд 2003й. 50-бет.)*

Эмперик билим — билишнинг кузатиш, ўлчаш, тажриба усуллари қўллаш натижаси. Нарса-ҳодисаларнинг сифат ва нуқта кўрсаткичларини ифодалайди. Эмперик кўрсаткичлар орасидаги боғлиқликларнинг мунтазам шаклланиши эмперик қонунлар ёрдамида ифодаланади, улар кўпинча эҳтимолий характерга эга бўлади.

Эмперик метод — бу тажриба-синов методига оид маълум бўлган адабиётлар, қўшимча адабиётлар, ғоялар, тажрибаларни ўрганиб чиқиш асосида тажриба-синовга

онид фаразлар, моделлар, бажарилиши керак бўлган ишлар лойиҳасини яратиш, синаб кўриш ва амалиётга таъбиқ қилиш методидир.

Энциклопедия — маълум қоидалар тўплами, илмий ёки илмий оммабоп нашр.

Энциклопедия — бу маълум йўналишдаги ҳаёт учун зарур барча йўл-йўриқлардир.

Энциклопедия атамаси дастлаб Грецияда юзага келган. Уни фан оламига инглиз олими **Томас Элиот** киритган.

Сэр Элиот эса энциклопедияни «барча фанлар ва соҳаларни тушунтириб берувчи китоб», деб атади.

Энг қадимги қомус Римда эраиздан олдинги **биринчи** асрда **Плinius** томонидан ёзилган. У бу китобни «**Табиий тарих**» дуб атади ва уни 37 жилддан иборат қилиб тайёрлади. Унга **йигирма мингдан** ортиқ мақолалар жамланган бўлиб, унда 450 нафар муаллифларнинг изланишларини ўрганиб, уларнинг мақолаларидан фойдаланилган. Уни 1536 йилгача 43 мартаба қайта нашр қилдиришга улгуришган.

(«Туркистон» г. — 14.04.07й. 5-бет).

Эргонамик тизимлар — бу «Одам ЭҲМ мулоқотини йўлга қўйиш» ва «Одам ЭҲМ тизими ёрдамида ҳодиса ва жараёнларни бошқаришга ёрдам бериш»ларга мўлжалланган тизим.

«ЭҲМ - Ўқитувчи оператор», «Ўқитувчи — ЭҲМ - талаба» тизимларида таълим-тарбия жараёнини бошқаришнинг оптимал вариантларини топишда, талабалар, ўзлаштиришини юксалтиришда универсал дидактик восита сифатида аҳамиятлидир. Компьютер, компьютер тармоқлари ва бошқа ҳисоблаш техникаси воситалари асосида олиб бориладиган интеллектуал соҳаларда

фойдаланилади.

Эрудиция — (лот eridito — ўқимишлилик, билиш) — эрудиция, барча ижодий ақл сифатларига эга бўлиш, ўқимишлилик, фаннинг бирор соҳасини чуқур билишлик.

Эсда олиб қолиш — бу ақлий жараёнга тегишли фаолият бўлиб, у энг аввал мия пўстида идрок қилинаётган буюм, сўз, фикр, ғоя, таълимот, қонун, қоида ва шў кабиларнинг излари ҳосил бўлишидан ва айлани вақтда эсда олиб қолинадиган материал билан кишида мавжуд билим ва тажриба ўртасида боғланиш вужудга келишидан иборат бўлган жараён.

Эътиқод — бу шахснинг ўз қарашлари, тамойиллари ва дунёқарашига мос равишда ҳаракат қилишга ундовчи англанган эҳтиёжлар системасидир.

Эътиқод эркинлиги — киши онгида чуқур ўрнашиб қолган ва амалга оширилиши шахснинг кундалик эҳтиёжига айланган интилиш, хатти-ҳаракат ва дунёқарашлар тизими.

Ю

Юсуф Хос Ҳожиб (1021-?). У Боласоғун шаҳрида (Етгисув ўлкасида) туғилган. Шоирнинг ҳаёти ҳақида етарлича маълумот йўқ.

Асарлари: «Кутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») (1069–1070 йилларда ёзилган). Ушбу асар таълим ва тарбия, маънавий камолот, ахлоқ ва одобга доир асардир. Шоир инсон камолотга эришиши учун ақлий, ахлоқий ва жисмоний жиҳатдан соғлом бўлиши зарурлигини таъкидлайди. Асарда ижтимоий-ахлоқий муно-

сабатлар тўғрисида фикр юритилади. Таълим жараёнида ушбу асарлардан фойдаланиш натижасида талабалар ўртасида ўзаро ахлоқий муносабатлар таркиб топтиришга имкон яратилади.

Я

Якувий назорат — бу умумий натижалар баҳоларини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Бу босқичдаги назорат натижалари талабанинг фанни ўзлаштиришни, ўқитувчининг касбий фаолияти бўйича ишини баҳолаш имконини беради. Бу орқали қаралаётганда таълим-тарбия жараёнига хулоса ясашга ҳам имконият яратилади ва улар асосида талабага таълимнинг кейинги босқичига ўтишга даража берилади, ўқитувчига эса таълим-тарбия олиб боришда қайси ҳолатларга кўпроқ эътибор бериш лозимлиги ҳақидаги хулосаларни чиқаришга асос бўлади.

Янги ахборот технологиялар — ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситалари асосида ахборотларни тўплаш, сақлаш ва керакли манбаларга узатишнинг замонавий усуллари.

Таълимни ахборотлаштириш орқали таълим сифатини оширишни кафолатлайди.

ЯАТ—бу ахборотларни қабул қилиш, қайта ишлаш билан шуғулланади ва натижада янги (фойдаланувчига керакли кўринишдаги) ахборотни компьютер ёрдамида ишлаб чиқилади.

Умуман олганда, ЯАТ деганда қандайдир яратиш фаолиятини амалга оширувчи компьютер ва унда жорий этилган дастурий таъминот назарда тутилади ва бу, ўз навбатида, замонавий таълим технологиялари яратиш ва

ундан амалиётда самарали фойдаланишга кенг имкониятлар яратади.

Янги педагогик технология (ЯПТ)—таълим мақсадларини аниқлаб, ўқув жараёни режасини тузиб, уларни жорий этиш ёрдамида таълим самарадорлигини оширувини таъминловчи ўқув жараёнининг мақбул бошқарувини ўз ичига олган ягона тизимдир.

Таълим-тарбия жараёнида ижодий ёндашувни таъминлаш.

ЯПТни ўқув жараёнига қўллашнинг қуйидаги афзалликлари бор:

- профессор-ўқитувчи ҳам, талаба ҳам қулай вазиятлардан фойдаланиб, тушунтириш ва тушуниш имкониятига эга бўлади;

- талабаларнинг билим кўникмаларини эгаллаш самараси ошади;

- дарсни юқори савияда сифатли олиб бориш учун шароит яратилади;

- ўқитишнинг энг прогрессив усулларида фойдаланишга имконият яратилади;

- педагог ва талабалар ҳамкорлигида нафақат ўзи учун янги билимлар ўзлаштирилади, балки бунда талаба ўзгача кашфиётлар қилади. Бундай фаолият талаба учун алоҳида шахсий қадриятга эга ва шу сабабли унинг ўрганиш иштиёқини орттиради;

- мавзу мазмунини тўлиқ ўзлаштиришга имкон яратилади.

ЯПТ нинг афзалликлари:

- профессор - ўқитувчи ҳам, талаба ҳам қулай вазиятлардан фойдаланиб, тушунтириш ва тушуниш имкониятига эга бўлади;

- талабаларнинг билим кўникмаларини эгаллаш са-

мараси ошади;

— дарсни юқори савияда — сифатли олиб бориш учун шароит яратилади;

— ўқитишнинг энг прогрессив усулларидан фойдаланишга имконият яратилади;

— ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорлигида нафақат ўзи учун янги билимлар ўзлаштирилади, балки бунда талаба ўзгача кашфиётлар қилади. Бундай фаолият талаба учун алоҳида шахсий қадриятга эга ва шу сабабли унинг ўрганиш иштиёқини орттиради;

— мавзу мазмунини тўлиқ ўзлаштиришга имкон яратилади.

ЯПТнинг муҳим хусусиятлари — ижтимоий муҳандислик тафаккурининг маҳсули.

Технократик илмий фикрнинг таълим соҳасидаги лойиҳаси, таълим жараёнини маълум даражада стандартлаштириш такрорланадиган педагогик жараёнга айлантиришдир.

Бу фаолият онгли, мақсадли ва иродавий йўналишда бошқарилади ва бунда мунтазам равишда диагностика (ташхислаш) прогностика (башоратлаш) коррекциялаш (тузатиш киритиш) қарор қабул қилиш каби жараёнлар ҳукм суради ҳамда ушбу жараёнда ўқитувчи ҳар бир таълим олувчида ақлий, интеллектуал, касбий жиҳатдан рўй бераётган ўзгартиришларнинг тизимли мониторингини олиб боради.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда ЯПТ қатор муҳим хусусиятларга эга бўлади. Улар қуйидагилар:

1. Тизимли ёндашув асосида таълим олувчининг ўқиш-билиш фаолиятини тасвирлайдиган таълим жараёни лойиҳасини тузиш.

2. Ўқитувчи томонидан ўз психологик билимларини,

педагогик мақсадни ҳаётга татбиқ этишга эришиш ма- лака ва кўникмаларига эга бўлиш.

3. Таълим жараёнини олдиндан лойиҳалаш ва ўқувчи, талабалар билан қайта ишлаб чиқиш.

4. Таълим олувчилар имкониятларидан қониқиш, мотивациясида ҳар дарсда, ҳар томонлама фойдаланиш.

5. Мустақил ўрганилаётган билимлар, тушунчалар, шаклланаётган малакалар пайтида ўқитувчи томонидан таълим олувчиларнинг роҳатланиши, ўйинларни ишлай билиши.

6. Таълим мақсадининг реал бўлиши ва унинг тузи- лиши, мазмунини яхлитлиги, ўзаро боғлиқлигига эри- шиш.

7. Таълим жараёнида техник воситалар, кўргазмали иш қуроллари ҳамда инсон салоҳиятининг ўзаро таъси- рини ҳисобга олиш.

8. Таълим мақсадини эталон асосида таълим олувчи- ларнинг кузатиладиган, ўлчанадиган ҳаракатлари шак- лида ойдинлаштириш.

9. Таълим олувчининг фаоллигини оширишга эри- шиш.

10. Ўқиш жараёнида рўй берадиган хатоларни аниқлаб, тузата бориш (имконият борича таълим олув- чилар ўзлари ўз хатоларини индивидуал билиб, ўзлари коррекция ишлари олиб боришга эришиш).

11. Таълим олувчилар муваффақиятларини белги- ланган мезонларга биноан тест вазифаларини бериб ди- агностикалаш.

12. Таълимнинг режалаштирилган натижасига эри- шишнинг кафолатланганлиги ва самарадорлигининг юқорилиги.

(С.Мўминов, Ш.Файзуллаев ЯПТда тизимий ёндашув

FF «Узлуксиз таълимда янги педагогик ва информацион технологиялар» Рес. Илмий-амалий конференция матери-аллари. 1-қисм. Самарқанд, 2003 й. 59–60-бетлар).

Яриммедия китоблар — мультимедия китоблардан фарқли равишда, маълумотларни етказиб беришда турли воситаларнинг (CD-ROM, магнит диск, қоғоз ва ҳ.к.) мажмуасидан фойдаланувчи китоблардир.

Яхлит компьютер тизимлари (ЯКТ) — бу маълумотларга қайта ишлов беришга мўлжалланган тизим бўлиб, у маълумотларни тасвирлашнинг ва тизим компонентлари билан фойдаланувчи ўртасидаги ўзаро муносабатнинг ягона усулига ҳамда мутахассислар ва уларнинг профессионал ишларида ахборотга ва ҳисоблашга бўлган талабни қондирувчи мураккаб ахборот-технологик ва дастурий мажмуадир.

ЯКТ шахсий компьютерлар ёрдамида локал ва кўп поғонали ҳисоблаш тармоқлари асосида яратилмоқда. Бу тармоқлар ўз навбатида маълумотларга ишлов беришнинг ЯКТни мужассамлаштиради.

Яхшилик — чинакам инсонийлик бўлиб, у халқимизнинг инсонпарварлик қарашлари ва қувончларини ифодалайди. Яхши гап гапириш, яхши сўз эшитиш, ёмонликдан кўз юмиш буларнинг ҳаммаси инсонийликка киради. Шунинг учун ҳам инсоннинг кечирган ҳаёти, унинг қилган яхшиликлари халққа келтирган нафи, меҳр-муҳаббати, раҳм-шафқати билан ўлчанади. (Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 55–56-бет).

Яхшилик — ахлоқшунослик фани тушунчаси бўлиб, одамларнинг хатти-ҳаракатларига, ижтимоий ҳодисаларга берилган ижобий баҳони ифодалайди. Яхшилик

энг муҳим фазилат бўлиб, инсон фаолиятининг асл ва азалий моҳиятини англатади. У инсонга кучли руҳий лаззат бағишлаши баробарида, уни шахсга айлантирадиган ҳақиқий бахтга олиб боради. Шунинг учун ҳам «эзгу (яхши) фикр», «эзгу (яхши) сўз», «эзгу (яхши) амал» тушунчалари «Авесто»дан тортиб, барча китобларда муқаддас ўрин эгаллаган. Яхшилик инсоннинг ахлоқий ва амалий фаолиятида юзага чиқиб, унда камтарлик, ҳалоллик, инсофлилик, адолат, ростгўйлик каби фазилатлар мужассам бўлади.

Ў

Ўзбекистон Президенти — Ўзбекистон давлат бошқаруви шаклига кўра, президентлик республикаси, парламент республикаси ва аралаш республикага хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасида қайд қилинганидек, «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикаси давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти айна вақтда Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳисобланади». Конституциянинг 90-моддасига кўра, Президент «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан тўғридан-тўғри сайлов асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади». 93-моддага биноан, Президент «Республика Олий Мажлисига ҳар йили ички ва халқаро аҳвол тўғрисида маълумотнома тақдим этади».

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатлари — улар қуйидагилардир: таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оши-

риш; таълимни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; таълим муассасаларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиб-ни белгилаш; таълим муассасаларини аккредитациядан педагог илмий кадрларни аттестациядан ўтказиш тартиб-бини белгилаш; давлат таълим стандартларини тасдиқлаш; давлат грантлари миқдорини таълим муассасаларига қабул қилишларини белгилаш; давлат олий таълим муассасаси ректорларини тайинлаш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси — Ўзбекистон Республикаси XII чақириқ Олий кенгашнинг II сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. Мустақил давлатимизнинг бу асосий қонунини умумбашарий ғоялар билан суғорилган, Ўзбекистон халқларининг асрий эзгу орзуси бўлиши мустақилликка, жамиятдаги янги ижтимоий муҳит яратишга хизмат қилишга қаратилган. Унда илк бор Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари, қонунларнинг устунлиги, ҳокимиятнинг уч тармоққа бўлиниши тамойили фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият эканлиги акс эттирилган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат Байроғи — Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари ўтказилган VII сессиясида 1991 йил 18 ноябр кунини тасдиқланган. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи мамлакат давлат суверенитетининг рамзларидан биридир. У бугунги Ўзбекистон сарҳадида қадимда мавжуд бўлган давлатлар билан тарихан боғлиқлигини англатади ҳамда мамлакатнинг миллий-маданий анъаналарини ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғи ўз кўринишига кўра бутун узунлиги бўйлаб ўтган тўқ мо-

вий ранг, оқ ранг ва тўқ яшил рангли учта эндан таркиб топган тўғри тўртбурчак шаклидаги мато. Байроқнинг узунлиги 250 см га, кенглиги 125 см га тенг. Мовий ранг, оқ ранг ва яшил рангли энларнинг кенглиги бир хил. Ҳар бир эн 40 см га тенгдир, байроқнинг ўртасидаги оқ рангли эннинг четларида кенглиги 2,5 см га тенг қизил ҳошиялар ўтказилган. Байроқнинг юқори қисмидаги мовий ранг эннинг юза томонида, дастага яқин жойда, оқ рангли янги ой ва унинг ёнида 12 та оқ рангдаги беш қиррали юлдуз тасвирланган.

Халқ идрокида байроқнинг юқори қисми Ўзбекистоннинг мовий осмонини, байроқ ўртаси халқимизнинг оқ кўнглини ва унинг оқ пахтасини, байроқнинг туб қисми эса бизнинг чексиз яшил далаларимиз ва табиатимизни ифода қилади. 12 юлдуз — кенг ва беҳад Ўзбекистонимиз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар азалий тарихимизга содиқлигини билдиради, ярим ой эса юртимиз ислом шарқи мамлакати эканлигидан дарак беради, байроқдаги икки қизил йўл мавжуд бирлик ва бузилмас дўстликка эришиш учун юртимиз фарзандлари қон тўкканларига ишора қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат Герби — мамлакатимиз давлат мустақиллигининг рамзларидан биринчидир «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Герби тўғриси»ги Қонун 1992 йил 2 июлда қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби юмалоқ кўринишга эга бўлиб, бу шаклнинг сўл томони бўғдой бошоқларидан, ўнг томони эса чаноқлари очилган ғўза шоҳларидан иборат чамбарга ўралган, узоқдаги тоғлар, дарёлар манзарасидаги гуллаган водий узра қуёш заррин нурларини сочиб туради. Гербнинг юқори қисмида эса Ўзбекистон озодлигининг рамзи сифатида 8 бурчак юл-

дуз, унинг ички қисмида эса ярим ой ва юлдуз, марказида бахт ва эрксеварлик рамзи қанотларини ёзган хумо қуши тасвирланган. Гербнинг пастки қисмида Ўзбекистон Республикаси давлат байроғини ифода этувчи чамбар тасмасига «Ўзбекистон» деб ёзилган.

Ўзбекистон Республикасининг ўрта махсус, касб-хунар таълим стандартлари тармоқ тизими — ўрта махсус касб-хунар таълими чуқурлаштирилган умумтаълим предметлари бўйича ва амалий-назарий, таълимнинг асосий мажмуини аниқлайдиган, маълум тайёрлов йўналишлари касблар, мутахассисликлар бўйича касбий тайёргарликнинг сўнгги мақсадларини белгилайдиган ҳамда аниқ белгилаш воситаси билан таълимни аниқ кафолатли даражаси ва сифатини аниқлайдиган меъёрий ҳужжатлар мажмуи.

Ўзбекистон узлуксиз таълим давлат стандартлар тизими — таълим жараёнини белгилаб бериш, ўқитишнинг асосий мазмунини, ўқув муассасалари битирувчиларига қўйиладиган умумий малака талабаларини, кадрлар сифати ва ўқув муассасалари фаолиятини баҳолаш мезонларини ва механизмларини аниқлаш орқали кадрлар тайёрлаш соҳасида энг мақбул тартиблаш даражасига ва ХМКУТнинг кафолатланган даражаси ва сифатига эришишга қаратилган меъёрий ҳужжатлар мажмуаси.

Ўзбек миллатини ўз-ўзини англаши — халқ ҳақиқий мавжуд субъект муаян моддий ва маънавий бойликларнинг ифодаловчиси, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга масъуллигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиш жараёнининг шаклланиши.

Ўзбек миллатининг ўз-ўзини англаши, унинг миллий онги, ягона тили, урф-одатлари, анъаналари,

қадриятлари ва маънавиятнинг пастдан юқорига, оддийдан, мураккабга томон ривожланиб бориши жараёнида намоён бўлса, бу онгнинг ўз навбатида такомиллашиш ўзбек миллатини ўз-ўзини англаш даражасига кўтарди.

Ўзгариш — меъёрий ҳужжатдаги белгиланган матннинг айрим қисмларини ўзгартириш варағини нашр этиб, киритиш йўли билан тақдим этилади.

Ўзини тутиш ва шахслараро муносабатлар маданияти — муомала қилишда ва ўзини тутишда шахснинг ҳуқуқий маданияти жамиятнинг ижтимоий ва ахлоқий меъёрларига қай даражада риоя қилганида намоён бўлади.

Маданиятнинг ўзлаштириш кўрсаткичлари ва натижалари эса ўзини-ўзи баҳолаш, тартибга солиш қобилияти, юриш-гуришини ижтимоий талаблари билан белгиланган намунага мувофиқлиги; уюшқоқлик лаёқати, бошқа одамлар билан биргаликда фаолият олиб бориш лаёқати жамиятда ўзини тута билиш лаёқатидан иборат бўлади.

Ўзлаштириш — тушуниш, ўрганиш орқали ахборотнинг мазмун-моҳияти, ундан фойдаланиш ёки ҳаракатларни бажариш тартиби тўғрисида билим, кўникма ва малакаларнинг ҳосил бўлиш жараёни.

Ўзлаштириш даражалари: ўргатилган билим, кўникмаларни тўғри такрорлаш; уларни амалий фаолиятда қўллаш; улардан тегишли мақсадларда фойдаланиш имкониятига эга бўлиш; уларни таҳлил қилиш, қийёслаш, умумлаштириш, хулосалар чиқариш асосида такомиллаштириш фаолиятини амалга ошириш имкониятига эга бўлиш.

Ўзлаштириш даражаси — ўқув элементларида акс эттирилган ахборотларни ўзлаштириш даражаси. Таълим

стандартларида қуйидаги ўзлаштириш даражалари қўлланилади:

1-даража: аввал ўрганилган объектлар, хусусиятлар жараёнларини таниш ёрдамига таянган ҳолда амалларни бажара олиши.

2-даража: намунавий амалларни мустақил равишда ёдда бажара олиш.

3-даража: аввалдан ўрганилган намунали амаллар асосида бажарилиши лозим бўлган янги фаолият алгоритминини ярата олиши, маҳсулий фаолият кўрсатиши.

Ўзлаштириш сифати — англашувчанлик, инсон томонидан фаолиятни сифатли бошқариш шартларидан бири — уни тушуниб етиш англаш даражаси ҳисобланади.

Ўз-ўзини кузатиш методи (ЎЎКМ) — бу кишининг ақлий фаолияти бўлиб, ўзининг интеллектуал салоҳияти ва касби билан боғлиқ бўлган сермаҳсул ишларни амалга ошириш йўли.

Суҳбат ва сўроқ - чизиқча методларини ЎЎКМ орқали олинган маълумотларни қўллаб бўлмайди. Буни суҳбат ва индивидуал савол-жавоб ўтказиш учун саволлар тузишда ҳисобга олиш керак.

ЎМКХТ ўқув муассасалари ўқувчи (талаба)ларининг касбий тарбияси — бўлажак мутахассисни касбий меҳнат фаолиятига тайёрлаш ва меҳнат бозорида рақобат қила олишга тайёргарлиги ва қобилиятини таъминлаш мақсадида ижтимоий етук шахсни шакллантириш ва ривожлантириш жараёни.

Бу индивиднинг талаблари, қобилиятлари, психик-физиологик имкониятлари ҳамда ижтимоий этник омиллар таъмирини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёни ва ўқув ишлаб чиқариш фаолияти доирасида дастурлаш-

тирилади ва амалга оширилади.

ЎМКХТ ўқув муассаси битирувчиларининг рақобатбардошлиги, бу ёш мутахассиснинг меҳнат бозоридида рақобатбардошлиги: 1. Сифатли тавсифлари касбий малакаси; умум касбий тайёргарлиги; ижтимоий етуқлиги; ташкилотчилик сифатлари; касбий тайёргарлик даражасининг касб стандартига мувофиқлиги. 2. Тайёргарликнинг технология сифатлари. 3. Тежамлилиги билан баҳоланади.

Ўрганиш — бу ахборотдан фойдаланиш ва турли ҳаракатларни кўрсатилган тартибда мустақил бажариш кўникмаларини эгаллаш.

Ўргатиш — бу ахборотдан фойдаланиш ва турли ҳаракатларни бажариш кўникмаларининг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишини турли восита ва усулларни қўллаб тушунтириш, кўрсатиш ва машқлар орқали амалга ошириш жараёни.

Ўрта махсус касб-ҳунар таълими (ЎМКХТ) — узлуксиз таълим тизимидаги мустақил таълим тури бўлиб, умумий ўрта таълим негизида амалга оширилади. ЎМКХТ йўналиши академик лицей ёки касаб-ҳунар коллежларида камидан 3 йил муддат ичида амалга оширилади. Бунда ўқиш ўқувчилар томонидан ихтиёрий танланади. ЎМКХТ олий ўқув муассасаларида ўқишни давом эттириш ёки касбий фаолият билан машғул бўлиш ҳуқуқини беради.

Ўрта махсус касб-ҳунар таълими — Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизимидаги таълим турларидан бири Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилган «таълим тўғрисида» ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» га мувофиқ, умумий ўрта таълим негизига асосланади. Ўрта махсус

касб-хунар таълими табақалаштирилган асосда ва шахс имкониятларини ҳисобга олган ҳолда қурилади ҳамда академик лицей ва касб-хунар коллежида амалга оширилди. ЎМКХТ таълим тизимида ўқув юртларининг асосий типлари академик лицей ва касб-хунар коллежлари.

Ўрта махсус касб-хунар таълими (ЎМКХТ) — бумумий ўрта таълим негизидаги ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий ЎМКХТ узлуксиз таълим тизимидаги мустақил турдир. ЎМКХТ йўналишлари академик лицей ва КХК ўқувчилар томонидан ихтиёрий танланади.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими стандарти — малака талабларига мос ҳолда касбий тавсифнома асосида муайян тайёрлов йўналиши ва касб-хунар бўйича таълим мазмунининг мажбурий минимумини ва сўнгги мақсадларини, ўқув юкламалари ҳажмини аниқловчи ва таълим сифатини стандарт талабларига мувофиқлигини таъминловчи меъёрий ҳужжат.

Ўрта Осиёдаги мактаблар (Ўрта Осиёни Чор Россияси босиб олгунга қадар фаолият юритган мактаблар):

1. *Бошланғич диний мактаб* — (халқ болалари учун) Туркистонда кенг тарқалган мактаблардан бири. Шаҳар мактабларида ўқувчилар сони 20–30 тага, қишлоқ жойларда эса 10–15 тага етар эди. Ўқишга 6 ёшдан қабул қилиниб, 14 ёшда, болаларнинг ўзлаштиришига қараб 17–18 ёшларда ҳам тугатилар эди. Оталар болаларини мактабга олиб келганда «Суяги бизники, эти сизники, яхши билимли бўлса бас» деб мактаб раҳбарларига мурожаат қилар эдилар. Таълим мазмунида қуйидаги предметлар қўйилган эди: Алифбе, ҳафтияк (2–3 йил ўқитилар эди), Чор китоб, Сўфи Оллоёр ҳамда Қуръони Карим эди. Тарбиявий тадбирлар ҳадис ҳамда Қуръони Каримдаги ғояларга асосланар эди.

2. *Қизлар мактаби* — қизлар мактаби отинбибилар хонадонларида ташкил қилинар эди. Қизлар мактабида аёлга хос ҳаё, иффат, одоб ва юксак аёллик сифатлари шакллантирилар эди. Отинбибилар қўлида тарбияланган қизлар оилавий ҳаётга мукаммал тайёрланар эди. Қолган таълим мазмуни эса ўғил болалар мактаби билан бир хил эди.

3. *Қорихоналар* қорихона интернат шаклидаги мактаб бўлиб, унда турли ёшдаги кўзи ожиз болалар таълим-тарбия олар эдилар. Таълим мазмунида асосан Қуръони Каримни ёд олиш, Қуръони Каримдаги сура ва оятларни халқ оммасига ўқиб бериш эди. 1882 йили Фарғонадаги бу мактабларда 252 талаба таълим олди.

4. *Далилхона* — катталар мактаби бўлиб, талабалар домла раҳбарлигида араб тилини ўрганар эдилар. Бу мактаб учун асосий дарслик «Далали-ҳайрат» (Муҳаммад пайғамбар ҳақида ёзилган тўплам) ҳисобланарди. Бу тўпламни ўқиш муддати бир йил эди. Аммо бундай мактаб жуда кам тарқалганди. Жумладан, Тошкентда 4—5 та, Фарғонада 2 та, Андижонда ҳам 2 та шундай мактаб мавжуд эди. Маддоҳлар кўчаларда, базмларда, жамоатчилик жойларида ислом динини тарғиб ва ташвиқот қилар эдилар.

5. *Мадраса* — олий маълумот берувчи мактаб эди. Мадрасалар асосан Самарқанд, Бухоро, Хива, Кўқон шаҳарларида қурилган эди. 1420 йили Самарқандда Улуғбек мадрасаси, 1618 йили Шердор, 1646 йили Тиллакори, 1590 йили Тошкентда Кўкалдош мадрасалари қурилган эди. Булардан ташқари, амирлик даврида Кўқонда 34 та, Марғилонда 25 та, Самарқандда 22 та, Андижонда 18 та, Наманганда 14 та, Тошкентда 14 та, Хўжакентда 10 та мадрасалар фаолият кўрсатиб турарди.

Мадрасаларнинг таълим мазмунидаги асосий предметлари: Шамсия (логика — мантиқ), Ақоид (ислом динига доир масалалар), «Мантиқ Таҳзиб» (юнон фалсафаси бўлиб, араб тилида ёзилган эди), Шариат (ҳуқуқ), «Авали илм» (илмнинг бошланиши, араб грамматикаси, математика кабилар) [О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Х.Ҳамидов Педагогика тарихи. Т.: 2004, 145–146-бет].

Ўрта умумий таълим (ЎУТ) — ЎУТ нинг кейинги босқичи. ЎЗР да ЎУТ 5–9 синфларни ташкил этиб, ундан ўрта махсус, касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейларга ўқувчилар тавсия олади.

Ўқитиш — бу инсонлар орасида яшаш, ҳаётда турмуш кечириш ва фаолият кўрсатиш учун зарур бўлган билим, кўнима ва малакалар йиғиндисини ўзлаштиришга қаратилган онгли фаолият ифодасидир.

Ўқитиш натижасида шахс зарурий билимлар билан таъминланиб, келгусида турли даражадаги махсус маълумотни олиш имконига эга бўлади.

Ўқитиш алгоритми — ўқитиш жараёнининг алгоритмини ишлаб чиқиш ва таълим-тарбия жараёнида ахборотдан самарали (алгоритмик тарзда) фойдаланишга эришиш.

Ўқитиш алгоритмини ишлаб чиқиш. Ишланган алгоритм учун ташкилий-тузилмавий модель яратиш. Ўқитиш жараёнидаги ахборотлар базасини тайёрлаш.

Ўқитиш алгоритмини яратиш орқали олиб бориладиган таълим жараёнининг узвийлигини ва узлуксизлигини таъминловчи қатъий кетма-кетлик яратилади.

Ўқитиш алгоритмини яратиш орқали таълим дидактикасини жорий этишнинг аниқ механизмларини яратиш борасидаги таълим-тарбиявий ва педагогик тадқиқотлар соҳаларидаги ишлар янада ривож топади.

Ўқитиш алгоритми ХХІ аср таълим-тарбиясида асосий педагогик терминлардан бири бўлади, чунки замонавий ўқитиш технологиялари шу каби терминлар асосида таълимда янги сифат босқичига кўтарилади.

Ўқитиш воситалари — ахборотни узатиш ва ўзлаштириш ҳамда ақлий ва жисмоний меҳнат бўйича малака ва кўникмаларни эгаллаш учун ўқитиш жараёнида қўлланиладиган ўқув жиҳозлари ва воситалари.

Ўқитиш воситалари — маълум ўқитиш усулини муваффақиятли амалга оширмоқ учун зарур бўлган ёрдамчи ўқув материаллари — асбоб, қурол, аппарат ва шу кабилардан фойдаланишдир.

Дарс жараёнида табиий ёки тасвирий кўргазмалар материаллар лаборатория ёки намойиш қисми машғулотларида қўлланиладиган қурол ва асбоблар ўқув, кино ускуналари, проекцион фонар микроскоп ва бошқа аппаратлар, шунингдек, мавзуга оид бошқа ўқув материаларидан келтирилган далиллар (маълумотлар, исботлар, таъриф, қоида)нинг ишлатилишидир.

Ўқитишга ахборот тавлаш — масаласининг ечими характериға мос орқали ахборотлаштириш йўналишини белгилаш. Бундан ташкилий-педагогик ва назорат қилиш ишларини самарали вариантларини танлашнинг имконияти кафолатланади.

Муаммонинг қўйилиши ва ечимини ҳал қилишда қатнашувчи ахборотлар оқими ҳамда ҳажмини белгилаш. Ахборотлар манбаини ва уларни қабул қилиш каналларини белгилаш ҳамда ахборотлар кириш имкониятларини аниқлаш. Ўқитишни ташкилий-педагогик ва назорат қилиш.

Ушбу жараён педагогик тадқиқотлар олиб бориш ва таълим-тарбия ишлари учун ахборотлар жамланмасини

ҳосил қилиш ва уларни таълим-тарбиявий жараёнлар учун мос ахборотлар тизимини яратиш имконини беради ва у таълимни бошқаришда катта самара беради.

Ўқитишга ахборот танлаш, ахборотни дастлабки идентификациясини қилиб чиқишда ижобий самара беради. Муайян ўқитиш жараёнини ахборотлаштириш ёрдамида оптимал бошқариш мумкин.

Ўқитишда ахборот танлаш ва уларнинг самарали усулларини яратиш, ўрганилаётган жараён ва ҳодисаларни янги ахборот технологиялар асосида ўргатишнинг замонавий истиқболли вариантларини яратишга мустаҳкам илмий-услубий асос бўлади.

Ўқитишда ахборотни (маълумот) таҳлил қилиш (ЎАТҚ) — таълим беришда ахборот таркиби, шакли ва мазмунини аниқлаш, мезонларини белгилаш. Элементлар қисм ва тизимларни ифодалаш ва улар орасидаги боғланишлар кўринишларини белгилаб олиш.

Муаммонинг ҳал бўлишида маълумотлардан фойдаланиш имконияти борлигини аниқлаш. Қаралаётган ўқитиш варианты яхлит бир тизим деб қараб, қисм тизим ва элементларни аниқлаш. Ахборотлар таркибини, мазмунини аниқлаштириш ва ишончлилигини белгилаш ЎАТҚ нинг асосий вазифасидир.

Ушбу ЎАТҚ методи ташкилий-педагогик ва ижтимоий-психологик фаолиятнинг назарий қисмига мустаҳкам асос бўлиб, ахборотлар (маълумотлар) дан фойдаланишнинг самарали йўлларини яратишга имконият яратади.

Таълим элементлари ва қисм тизимлари орасидаги боғланиш қонунларини ишлаб чиқишда фойдаланилади. Қисм тизим ва элементлар орасида таълимни оптимал бошқаришдаги асосий ва иккинчи даражалиларини

аниқлашга имкон беради.

Таълим-тарбия жараёнида инновацион ўзгаришлар қилиш ёрдамида таълимни оптимал бошқаришда катта самара беради.

Ўқитишдаги интеграция — кўпгина элементлардан тузилган таълим жараёнини ташкил қилиш хосса ва қонунларни яхлит эгаллаш.

Ўқитишда хусусиятларни тарбиялаш — фанларни ўқитиш ўқитувчиларда илмий муносабатни, кўйи-дагиларни хусусиятлайдиган муносабатларни тарбиялаш мақсадини кўзлайди:

- **қизиқиш** (билиш хоҳиши) ва **фаолият** (бирор нарсани аниқлаш учун бирор нарса қилиш хоҳиши);

- **скептицизм** (тез-тез учрайдиган фикрларни синчиклаб кўриб чиқиш хоҳиши);

- **далиллар** (билим олишда исботлаш мантиқи ва қоидаларидан фойдаланиш маҳоратлари);

- **хабардорлик** (унинг ёрдамида ўйлаш мумкин бўлиши учун олам ҳақида ахборотлар фондининг мавжудлиги);

- **стратегиялар** (излаш учун қоидалар мавжудлиги ва улардан фойдаланиш хоҳиши);

- **мойиллик** (янги билимларни олиш натижасида талаба ўзини олам ҳақидаги фикрлаш усулини қайта қуришни бошлаши учун бошқаларнинг фикр ва тушунчаларини бир қонуният асосида бир чизиққа жойлаши).

Ўқитиш мазмунининг интеграцияси — ўзаро таъсир, алоқа, бир-бирига ўтиш жараёни ва натижалари, билим синтези, фаолият турлари ва иқтидори (қобилияти) яхлит бир тизим деб тушунилишидир.

Ўқитишни компьютерлаштириш (ЎК) — ўқитишда кириш (дастлабки) ва чиқиш (натижавий) ахборотларни

тайёрлаш ва дастурда улардан фойдаланишни белгилаб чиқиш. Ахборотли технологияли ўқитиш услубини яратиш. Натижавий ахборотларни керакли шаклларида фойдаланувчига тақдим этиш.

Ўқитишда компьютер техникасини жорий этишни амалга ошириш. Вазифалари: кириш ахборотларини танлаш, ишчи дастурлар тузиш, дастлабки маълумотларни ЭХМ тилида ёзиш, маълумотларни компьютерга киритиш, оралиқ ва натижавий маълумотлардан олиш ва текшириш.

Таълим ва тарбияда ташкилий-педагогик ва илмий техник муаммолар ечимини излашнинг энг самарали восита ва усулларини яратишга кенг имкониятлар яратилади.

Ўқитишни компьютерлаштириш таълим-тарбия жараёнида янги ахборот технологияларини жорий этиш ёрдамида инновацион таълим технологиясини яратиш йўналишидаги таълим-тарбия жараёнида ва педагогик тадқиқотларнинг мазкур йўналишдаги ишларида фойдаланилади.

ЎК таълимини технологиялаштиришда, юқори сифат ўзгаришларни қўлга киритишда мустаҳкам асос бўлади ва ХХІ аср таълим-тарбиясининг асосий термини бўлиб ҳисобланади.

Ўқитишнинг асосий воситалари — асосий ўқув мазмунига эга бўлган режалар, ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар.

Ўқитишнинг қўшимча воситалари — ўқувчилардаги билим, малака ва кўникмаларни шакллантирувчи масалалар, машқлар тўплами, маълумотномалар, тарқатма материаллар, кўрсатмали ва кўргазмали воситалар, дискетлар, ЭХМ ва бошқалардир.

Ўқитишни оптимал бошқариш (ЎОБ) — кичик имкониятлардан фойдаланиб, юқори натижага эришишдир.

ҲОБ — бу бошқарувчи (ўқитувчи)нинг мавжуд имкониятлари (фан юзасидан мавжуд билимлари, ўзлаштирган турли ўқитиш услублари, ўқув восита ва қуроллари, педагогик маҳорати) асосида талаба (ўқувчи)да керакли (зарур бўлган) билим, кўникма ва малакаларни қўйилган мақсадга мос шакллантириш жараёнидир.

Ўқитишни такомиллаштирувчи дастур воситалари — мутахассислар гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган ва предметдаги тегишли мавзулар бўйича дарс жараёнини ташкил қилишга имкон берадиган дастурлар (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Ўқитувчи 2002 й. 138-бет.*)

Ўқитувчи — бу ёш авлодни (ўқувчини) ҳаётга, онгли меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида давлат олдида, жамият олдида жавоб берадиган, ёшларга таълим-тарбия бериш учун махсус тайёргарликка эга бўлган ва педагогик фаолият билан касбий жиҳатдан шуғулланаётган инсондир.

Ўқитувчининг касбий фаолиятига қўйиладиган талаблар:

- таълим-тарбия беришга касб жиҳатидан қобилиятли, ташкилотчи, ижодкор ва ишбилармон бўлиши керак;

- миллий-маънавий ва умуминсоний қадриятларни улуғлайдиган, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан тарбия жараёнида самарали фойдалана оладиган, маънавий жиҳатдан етук бўлмоғи лозим;

- миллий мафкурамизни чуқур биладиган ва шу асосда яратидиган давлат келажаги буюклигига ишона-

диган, ватанпарварлик бурчини чуқур англаган, фидойи ва мустақил давлатимизга эътиқодли бўлиши керак;

- ўз касбини ва энг асосийси у ўз ўқувчиларини яхши кўрадиган ва уларнинг келажакда жамиятимиз фаол иштирокчилари бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, уларнинг баркамол шахс сифатида юксалиб, инсон сифатида камол топишида асосий рол ўйнай олиши керак;

- ўз касбий фаолияти бўйича чуқур билим, кўникма ва малакага эга бўлмоғи лозим ва бу фаолиятини жамият тараққиёти ютуқлари асосида мунтазам равишда тақомиллаштириб боришига эриша оладиган бўлиши керак;

- эркин ва ижодий, танқидий ва таҳлилий фикрлай оладиган, таълим-тарбияда муаммоли вазиятларда тўғри қарорлар қабул қила оладиган бўлиши керак;

- ёшларга ва ўзига талабчан, адолатли қаттиққўл, одобли ва энг асосийси ўз шогирдларига ибрат-намуна кўрсата оладиган бўлмоғи лозим;

- ўзининг фидокорона меҳнаги билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшадиган ижодкор ва изланувчан мутахассис бўлишга эришиш лозим;

- чуқур умумий билим, кенг дунёқарашга ва касб тайёргарлигига эга бўлиши керак;

- компьютерли саводхон бўлишлик, ўз билимини замон талабига мос ҳолда янгилаш ва тўлдира олишлик қобилиятига эга бўлиши керак;

- интизомли, ўз ўқувчиларига ибрат-намуна бўлишлик, зиёилик хислатлари шаклланганлик, ўз билимини ўз касбий фаолиятига, ўз мамлакати мустақиллигига, Ватан ва жаҳон тараққиёти йўлида эзгулик ва адолатга садоқат туйғулари шаклланган бўлиши

керак.

Ўқитувчи фаолияти турлари:

- ёшларга ўқув муассасаларида, таълим-тарбия бериш;
- дарсдан ташқари ва бошқа маънавий-маърифий муассасаларда тарбиявий ишлар билан шуғулланиш;
- маҳаллада ижтимоий педагогика масалалари билан шуғулланиш;
- ота-оналар ва бошқа жамоат жойларида мамлакатимиз давлат сиёсатини тарғибот қилиш;
- илм бериш орқали ёшлар савиясини ошириш ва уларнинг малакаларини юксалтиришга бағишланган интеллектуал тадбирларни уюштириш.

Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари:

- миллий-маънавий ва илмий дунёқарашнинг кенглиги, эътиқоднинг мустаҳкамлиги, ижтимоий маънавий юксаклик ва ахлоқий комилликни тушуниш;
- фуқаролик ва жамият олдигаги бурчга содиқлик, ижтимоий сиёсий фаоллик;
- миллий мафкурамизга содиқлик ва уларни ёшлар онгига сингдиришга собит қадамлик;
- ёшлар онгидаги миллий ғояларимизга содиқликни ҳар қандай фанни ўқитишда ҳам шакллантиришга эришиш;
- интеллектуал салоҳиятли, янгиликни ҳис қила билиш ва педагогик касбий фаолиятга тегишли маълумотларни мунтазам равишда ошириб боришга эришиш;
- педагогларга хос касбий билим, кўникма ва малакаларни ва маҳоратни доимо ошириб бориш тўғрисида қайғуриш;
- таълим оловчиларни севиш ва улар тақдирига қайғуриш ҳамда улар билан ишлашга қизиқиш, педаго-

гик фаолиятни севиш;

- руҳий педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик тасаввур ва ташкилотчиликнинг юксак бўлиши;

- ҳаққонийлик, дилкашлик, талабчанлик ва қатъийликнинг ўзида мужасамлиги;

- мақсадга эришишга етарлича хатти-ҳаракат қила билиш, касбий лаёқатлилики;

- вазминлик, адолатли қаттиққўллик қобилиятига эга бўлишлик;

- кенг интеллектуал салоҳиятга, маънавий етук бўлишлик;

- янгиликка интилувчан ва янгиликни қўлга кириштириш ҳис қила билиш, педагогик илмий салоҳиятни оширишга интилувчанлик;

- педагогларга хос касбий билим, кўникма, малака ва маҳоратни мунтазам равишда ошириб боришлик қобилиятларига эга бўлишлик ва улардан амалиётда самарали фойдаланишга ҳаракатчанлик ва шу қабилар.

Ўқитувчи ва ўқувчининг дастурли фаолияти — бу ўқув жараёнида аҳамиятсиз ҳаракатларни йўқотиш самарали ўзаро алоқани таъминлаш ва режалаштирилган натижаларга ўз вақтида эришиш жараёнидан иборатдир. Бунда ўқитувчи технолог-назоратчи сифатида қатнашади. Ушбу жараёнда таълим мақсадини аниқ ифодаланиши муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, ўрганилаётган ўқув материалларининг мазмунини саралашда ўқувчиларнинг ўзлаштириш фаолият даражаларини фанни баён қилишнинг илмий тилини ҳисобга олиши ва ниҳоят, ташкилий шаклларнинг мосини танлаб белгиланган вақт доирасида самарали дидактик жараённи ташкил этади.

Ўқитувчидаги навбатчи саволлар — бунда ўқитувчининг ҳаёлида доимо қуйидаги саволларга жавоблар бўлиши лозим:

1. Талабалар қандай концепцияни (қарашни) тақдим этадилар.

2. Концепция билан танишиш учун талабалар қандай фаолиятни амалга ошириш керак?

3. Талабалар нималарни кузатишлари ва ёзиб боришлари керак?

4. Талабаларга қандай кўрсатмалар берилиши лозим?

5. Талабалар ахборот ёки кашфиётларни қандай турлари тўғрисида сўзлашлари керак?

6. Уларнинг «Кашфиётларини» умумлаштириш учун мен талабаларга қандай ёрдам бера оламан?

7. Мен талабаларни қандай бошқаришим ва ҳатто, уларнинг тушунишлари етарлича бўлмаса-да, улар аниқлаши мумкин бўлган нарсаларни уларга айтмасликдан ўзимни тўхтатиб туришим мумкин. Улар концепцияни тўғри қуришлари учун улардаги мавжуд ахборотдан фойдаланишда мен уларга қандай ёрдам бера оламан?

8. Агар улар нима учун ана шу концепция муҳим бўлиб ҳисобланади, деб мендан сўрашса, мен талабаларга қандай жавобларни келтиришим мумкин?

9. Талабалар ушбу концепцияга дахлдор бўлган аввалги тажрибага эгадир! Мен ушбу концепцияни улар тажрибаси билан қандай боғлай оламан?

10. Ушбу концепция талабаларга бундай фандан ўзлари учун фойдани кўришда ёрдам беришига қандай мисоллар бор? Фан, техника-технология ва жамиятнинг ўзаро муносабатларини тушунишда ёрдам беришигачи? Фан тарихи ва моҳиятига доир ахборот олиш учун улар-

га ёрдам беришигачи?

11. Ушбу концепцияни қўллаш ёки кенгайтириш учун қандай янги тажриба зарур?

12. Бу концепция билан боғлиқ кейинги концепция қандай бўлади? Уларни кейинги концепцияни тадқиқ этишга қандай қилиб, қизиқтира оламан?

Ўқитувчилар ва мураббийлар куни — 1996 йил 27 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарори билан 1 октябр - «Ўқитувчи ва мураббийлар куни», деб ва ўша кунни «дам олиш» куни деб белгиланди.

Ўқиш. Ўқиш жараёнининг асосий ғоялари:

- ўқиш — бу бевосита бажариладиган жараён бўлиб, унинг ёрдамида одамлар бутун ҳаётлари давомида янги ахборотлар олади;

- болаларни ўқишга ўргатишнинг ўзи камлик қилади, улар чуқур ўйланиб ўқишга ўргатиш керак ва булар натижасида ўқувчи-талабаларда янги фикр пайдо бўлиб, уларнинг илмий ижодга кириб келиши таъминланади;

- ўқиш — бу оддий ўрганиш фани эмас, балки фикрлаш ва дунёни билиш кулолидир;

- ўқиш ва ўқиганда жавобан таъсирланиш танқидий таҳлилнинг асосий йўлидир;

- ҳар хил фанларни ўрганиш, одатда, ўқувчидан жуда кўп мустақил ўқишни талаб қилади, шунинг учун ўқиш жараёнини тушуниш аниқ фан бўйича ўқилганни ўзлаштиришни ва таҳлил қилишни яхшилаш мумкин;

- ўқиш ва ёзиш орасида чамбарчас алоқа бор. Бу алоқани тушуниш ўқитиш жараёнини бойитади ва рағбатлантиради.

Ўқиш сифатини назорат қилиш — талабаларнинг билим савиясини текшириш ва унинг ўқув дастурини

Ўзлаштириш даражасини аниқлаш.

Ўқув адабиётлари — муайян таълим тури (йўналиши ёки мутахассислиги) ўқув режасида қайд этилган фанлар бўйича тегишли ўқув дастурлари асосида зарур билимлар мажмуаси келтирилган, ўзлаштириш услублари ва дидактикаси ёритилган, шу жумладан, хорижий таржималар ҳам манба бўлиб кирган нашр.

Ўқув дастури — бу ҳужжат ҳисобланиб, бўлажак мутахассис шахсига қўйилган талабларга мос ҳолда таълим мазмунини ва уни ўқувчи (талаба)лар томонидан ўзлаштиришни ташкил этиш усуллариини ўзида акс эттиradi. Ўқув дастурларида умуминсоний тажриба, шунингдек, таълим ва тарбия тажрибаси маълум кўринишда (ёки шаклда) сақланади. Бу тажриба бўлажак мутахассис ўзлаштириши керак бўлган турли хил ахборотлар ва бу тажриба ўқитиш жараёнида қандай узатилиши кераклиги тўғрисида маълумотлардан иборат бўлади.

Ўқув жараёнининг дидактик таъминоти — таълим-тарбия жараёнини тўлиқ ва сифатли таъминлаш учун зарур бўлган ўқув дастурий ҳужжатлар ва ўқитиш воситаларини ишлаб чиқиш.

Ўқув жараёнининг оптималлаштириш — бу кам куч сарфлаб, юқори самарадорликка эришишдан иборат бўлган жараён. Бунда асосий мақсад таълим жараёни учун энг мақбул шароит яратишдан иборат, яъни лойиҳаланаётган дидактик жараён босқичларига мос ҳолда ўқитиш методларини, шакллариини, техник воситаларини, шунингдек, мос ахборотли технологияларни танлаш, белгиланган мавзу мақсадига мувофиқ тарзда ва ўқув вақти миқдорини ҳисобга олиб таълим жараёнини олиб боришни талаб этади.

Ўқув ишлари усулларини шакллантириш технологияси — бу қоидалар, намуналар, алгоритмлар, моделлар (концептуал, ташкилий, тузилмавий, коррепацион ва ҳ.к.), режалар баёни ва бирор нарсанинг предметининг (жисмининг) тавсифи шаклида ифодаланади. Бунда қатор дарсликларнинг методик таъминотида ўз аксини топади ва уни ўқитувчилар яхши ўзлаштириб олишлари лозим бўлади. Мазкур технология ёш ўқитувчилар (стажёр ўқитувчилар) ларга фойдалидир, улар шу технологияга эътиборни қаратиш жуда зарур.

Ўқув мавзуси — дастурга киритилган бўлимларнинг мазмунини ифода этадиган бўлаги.

Ўқув машғулотининг технологик харитаси (ЎМТХ) — бу ўқув жараёнидаги ўрганилаётган мавзу режасига мос ўқув-билув топшириқларини мантиқий изчилликдаги (босқичма-босқич ҳолдаги) ўрганиш алгоритмидир ва у қуйидаги алгоритмлик босқичлар асосида фаолият юритишини таъминлайди: дарснинг мақсади ва вазифалари; муайян ўқув машғулотининг ўқитиш натижалари ва қўйилган мақсадни босқичма-босқич амалга ошириш ва режалаштирилган натижаларга эришиш; ўргатиш технологиясининг усулубий воситалари (усуллар, шакллар ва ўқитиш воситалари). Шунингдек, **ЎМТХ** га ўқув ахборотли дарсининг қайси босқичида, қандай ҳажмда маълумотлар бериш ва бунга қандай усул ва воситаларнинг фойдаланиш лозимлиги ҳам эътиборга олинади.

Ўқув методи — метод, аввало жараён бўлиб, билиш йўлидир, у бирор жараёндаги назарий ва амалий билимлар соҳасини эгаллашга йўналтирилган ҳаракатлар, усуллар мажмуасидан иборат.

Метод ўз навбатида янги илмий назариялар ва қонуниятларнинг очилишига восита бўлади. Шу нуқтаи

назардан метод билан илмий назария функциясига кўра бир-биридан фарқ қилувчи илмий амал ҳисобланади.

Ўқув предмети — ўқув муассасасида ўқитиш учун фаннинг мувофиқ соҳаларидан танлаб олинган билим-лари малакалар кўникмалар, меъёрлар ва қадриятларнинг дидактик асосланган тизими.

Ўқув режаси — ўқув шакллари, ўқув предметларининг рўйхати ва ҳажмини, уларнинг ўқув ҳафталари, ярим йилликлари бўйича тақсимланишини белгилайдиган, бўлажак мутахассисларни ўқув предметлари, касбий ва умумтаълим тайёргарлиги орасида ўзаро боғлиқликни таъминловчи меъёрий ҳужжат.

Ўқув режаси — олий таълимнинг муайян йўналиши ёки мутахассислиги бўйича ўқув фаолияти турлари ўқув фанлари ва курсларининг таркиби, уларни ўрганишнинг изчиллиги ва соатлардаги ҳажмини белгилайдиган меъёрий ҳужжат.

Ўқув режасининг модули — узлуксиз таълим мазмунининг асосий инвариант таркибий компонентларини акс эттирувчи ўқув режасини тақдим этиш шакли.

Ўқув-услубий мажмуа — муайян фан ёки касбни тўлиқ ва сифатли ўрганиш учун зарур бўлган ўқув-услубий ҳужжатлар ва ўқитиш воситалари мажмуи.

Ўқув-услубий таъминот — муайян ўқув юртида таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш учун лозим бўлган ўқув-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқиш.

Ўқув услубий таъминот мажмуаси медали (ЎУТММ) — бу ўқув мазмуни ва ундан таълим жараёнида фойдаланиш методологияси ҳамда улар интеграцияси асосидаги ўқитиш жараёнининг алгоритмик тузилмасидир.

ХУТММ таркибига қуйидагилар киради: ўқув мавзуси режаси; модулли ўқув ахборот; машғулоти техноло-

гик харитаси; тажриба-амалий машғулот режаси; йўриқномали харита; талабанинг лаборатория-амалий машғулот натижаларини ёзиб бориш учун мўлжалланган иш дафтари; назарий ва амалий машғулотлар учун топшириқлар; назорат турлари.

Ўқув фани — таълим муассасасида ўрганиш учун фан, техника, санъат, ишлаб чиқариш фаолиятининг муайян соҳасидан саралаб олинган билимлар, ўқув ва кўникмалар тизими.

Ўқув фани дастури — таълим мазмуни, унинг талабалар томонидан ўзлаштирилишининг энг мақбул усуллари, ахборот манбалари кўрсатилган меъёрий ҳужжатлар.

Ўқув фанлари блоки — таълим дастурининг кадрлар тайёрлаш жараёнида аниқ мақсад ва вазифаларга эришиш учун муайян билим соҳаси ёки фаолиятининг ўзлаштирилишини таъминлайдиган ўқув фанларини би-
раштирувчи таркибий қисми.

Ўқувчининг қувонч ҳисси (ЎҚҲ) — бу таълим олувчининг дарс жараёнида ўқув топшириқларини бажаришга муваффақиятли вазиятни яратишдаги маънавий муҳим ҳосиласидир.

Бу таълим жараёнидаги асосий жиҳатларидан бири бўлиб, унда ўқишга ҳавасни рағбатлантиришнинг таъсирчан усулларида бири амалга оширилади ва уларда қувонч ҳиссини рўёбга чиқарилади.

Маълумки, ўқувчи муваффақият қувончларини бошидан кечирмас экан, кейинги муваффақиятларга тўла ишона олмайди. Шунинг учун ҳам тажрибали ўқитувчилар ўқувчилар учун топшириқларни шундай танлайдиларки, улар тегишли босқичда ечилиши осон топшириқларга айланади. Бунда икки турли топшириқлардан фойдаланилади, улардан бирини

ўқувчи бемалол бажара олади ва нисбатан мураккаброқ бошқа топшириқни ечиш учун унда интилиш базаси яратилади. Муваффақият базаси бир хил мураккабликдаги топшириқларни табақалаштириш йўли билан ҳам яратилади. Муваффақият вазиятини яратишда ўқув топшириқларини бажариш учун қулай маънавий муҳитни танлаш ҳам муҳим рол ўйнайди. Қулай микро-ижтимоий муҳит ўқиниш вақтида ўзаро ишончсизлик, чўчиш ёки қўрқиш, ийманиш туйғуларига барҳам беради. Бунда иккиланиш ҳолати ишониш ҳолати билан алмашинади.

(Б.Зиёмуҳаммадов «Комилликка элтувчи китоб» Т.: Турон иқбол, 2006 й. 299-бет).

Ўқув ўйин фаолияти технологияси — бу технология табақалашган ўқитиш технологиясига ўхшашроқ бўлиб, унда ўқув ўйини ўқитувчи ва таълим олувчи фаол бўлганда мазмунли бўлади. Бунинг учун ўқув ўйини лойиҳаси олдиндан ишлаб чиқилади ва режалаштирилган натижаларнинг баҳоланиши ҳам олдиндан аниқланади, шунингдек, ўқув вазифалари аниқ белгиланган, мураккаб вазиятдан чиқиб кетишнинг методик усуллари, имкониятлари аниқланган бўлиши керак.

Ўқув элементи — ўрганиш мақсадида танланган барча фан объектлари ёки ўқув предметларининг мазмунини акс эттирувчи компонентлари.

Ўқув қўлланма — дарсликни қисман тўлдирувчи, муайян фан дастури бўйича гузилган ва фан асосларининг чуқур ўзлаштиришини таъминловчи айрим боб ва бўлимларни кенг тарзда ёритишга ёки машқ ва машғулотлар олиб боришга мўлжалланган нашр.

Қадимий давлатлар — эрамиздан олдинги асрларнинг биринчи ярмида Бақтрия ва Сугдиёна, Хоразм, Марғиёна, Паркана, Парфия каби ўлкаларда халқ хўжалигининг турли соҳаларидаги ривожланиш билан бирга маданият ҳам ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бу тараққиёт эрамиздан олдинги IX—VI асрларда пайдо бўлган Аҳамонийлар ҳукмронлиги, кейинроқ эрамиздан аввалги III аср ўрталарида ташкил топган Грек — Бақтрия давлати, эрамизнинг I асрида эса Кушонлар давлати, V асрда Эфталитлар ҳукмронлиги, сўнгра Сосонийлар империяси ва ниҳоят, турк ҳоқонлиги даврларини ўз ичига олади.

(Ўзбек педагогикаси анталогияси. Тузувчилар. С.Очил, К.Ҳошимов. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 7—8-бетлар).

Қадр — кишининг жамиятда тутган ўрни, обрў-эътибори, ҳурмати, нуфузи.

Қадрият -- теварак-атрофдаги нарсаларнинг, кишининг жамият учун ижобий ёки салбий аҳамиятини кўрсатувчи тушунча бўлиб, ахлоқий тамойиллар, ғоялар, йўл-йўриқлар ва мақсадларда ифодаланган ана шу тушунчага баҳо бериш мезони ва усуллари ҳисобланади.

Қадриятга умуминсоний қадриятлар — маълум бир ахлоқ меъёрлари, илғор, тараққийпарвар маданий мерослар киради.

Қадриятлар моддий, ижтимоий, сиёсий, маънавий қадриятларга ҳамда ижобий ва салбий қадриятларга ҳам бўлинади.

(А.Абдураҳмонов Қадрият — маънавий меросдир FF «Маърифат гулшани» г. — 12 (77) 2007 й. 7-бет).

Қадрият -- бу қадр-қиммат маънони англатиб, у ин-

сон учун қадрли бўлган барча нарса ва ҳодисалар (предмет ва жараёнлар) мажмуидир.

Қадрият — воқеийликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий ахлоқий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча.

Қадрият категорияси фақат буюм ва нарсаларнинг иқтисодий қийматини эмас, жамият ва инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеийликнинг шаклларини, нарсалар воқеа-ҳодисалар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатилади.

Қадриятлар ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолият, инсонлар ўртасидаги муносабатлар учун фойда келтирадиган нарсалар мажмуаси сифатида юзага келиб, айрим кишилар ижтимоий гуруҳлар ҳаракатини тартибга соладиган маънавий ҳодисага айланади.

Муайян бир элат, миллат, халқнинг ҳаёти, турмуш тарзи, тил маданияти, анъаналари ўтиши ва келажаги билан боғлиқ қадриятлар миллий қадриятлар ҳисобланади.

Қадриятлар фақат ўтмиш учун қадрли бўлмасдан, балки ҳозирда ҳам келажак тараққиётида ҳам қадрли бўлиб, улар жамият тараққиётига ижобий таъсир қилади ҳамда кишилар онгига сингиб ижтимоий аҳамият касб этадиган моддий, маънавий, табиий, диний, ахлоқий, фалсафий ва ҳ.к.лар мажмуи тушунилади.

Қадрият турлари қуйидагилар:

- табиий қадриятлар;
- моддий қадриятлар;
- маънавий қадриятлар;
- эстетик қадриятлар;
- миллий қадриятлар;
- умуминсоний қадриятлар.

Булар ҳам ўз навбатида шажаравий хусусиятга эга.

Табиий қадриятлар — бу инсоннинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган ресурслар, яъни ер ва ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва бошқалар.

Моддий қадриятлар — бу инсонларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришда қадрли бўлган нарса (предмет, буюм)лардир. Улар: ишлаб чиқариш воситалари ва қуруллари, меҳнат предметлари, моддий неъматлар, киши фаолияти жараёнини амалга оширишдаги буюмлар.

Маънавий қадриятлар — бу сиёсий, ҳуқуқий, бадий, диний, эстетик, фалсафий, ахлоқий, маърифий, маданий қадриятлар мажмуасидир.

Эстетик қадриятлар — бу барча ҳам шаклан, ҳам мазмунан гўзалликлардир (барча табиий ва ижтимоий гўзалликлар).

Миллий қадриятлар — бу муайян халқ ва миллатларнинг узоқ тарихий даврлар асосида ривожланиб келган ва маълум шакл ва мазмунга эга бўлган моддий ва маънавий бойликлар мажмуасидир.

Умуминсоний қадриятлар — бу умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ва унинг цивилизацияси билан боғлиқ бўлган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуасидир. Умуминсоний қадриятларнинг асосини курраи заминдаги илм-фанни тараққий эттириш, дунё бўйича тинчлик ва барқарорликни сақлаш, экологик муаммолар ечимини излаш, ядровий қуруллар пойгасини тўхтатиш, турли халқаро ҳавфларни олдини олиш, турли касалликларнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш, саноат хом ашёси, энергия манбаларини яхшилаш, коинот ва жаҳон океани ресурсларини ўзлаштириш ва шу кабилар билан

боғлиқ бўлган муаммолар ташкил этади.

Қайта нашр этиш — меъёрий ҳужжатни ўзгартирилмаган ҳолда қайтадан нашр этиш.

Қайта кўриб чиқиш — меъёрий ҳужжатларнинг мазмуни ва расмийлаштирилиши учун керак бўлган барча ўзгаришларни киритиш. Қайта кўриб чиқиш натижалари меъёрий ҳужжатни янгидан нашр этиш йўли билан тақдим этилади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш таълим муассасаси — ўқув жараёнини мақсадли ташкил этиш, таълимнинг шакли, услублари ва технологиясини танлаш йўли билан тингловчиларга таълим дастурларини ўзгартиришлари учун зарур шароитлар яратилди.

Қайта тайёрлаш таълим муассасалари — мутахассисларининг малакасини ошириш ва уларга қайта тайёрлаш университетларида, малака ошириш институтларида ва профессионал қайта тайёрлаш ҳуқуқига эга бўлган ўқув марказида амалга оширилади.

Мазкур жараён ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ва қисман ажралмаган ҳолда бўлиши мумкин. Унинг шакли малака ошириш таълим муассасаси томонида таълим дастурининг мураккаблиги эътиборга олинган ҳолда ва буюртмачининг у билан тузилган шартномаси асосидаги эҳтиёжига мувофиқ равишда белгиланади.

Қаноат — арабча сўз бўлиб, қониқиш, кам ёки бори-га кўникиш, бори билан кифояланиш, нафси тийиқлик, кўпга, ортиқчаликка интилмаслик демакдир. Орзу-ҳавасини чеклаш, қаноатга кўникма ҳосил қилиш руҳий осойишталикни, хотиржамликни таъминлайди. (Миллий истиқлол Ҳолати: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 56-бет).

Қаттиқ диск — дисководда доим мустаҳкамланган қаттиқ магнит диски ёки дисклар мажмуи. У ёзиш, ўқиш каллаклари билан бирга чангдан тозаланган атмосфера босими остида оддий ҳаво билан тўлдирилган герметик ёпиқ корпусга солинган.

Қиёсий педагогика — бу XX аср бошларида педагогика фанининг алоҳида тармоғи бўлиб ажралиб чиқди ва у турли халқларнинг педагогик қарашлари ва таълим-тарбия тизимини қиёсий - генетик нутқан назардан солиштиради. Қиёсий педагогикада таълим-тарбия борасидаги инновацион услублар ва ёндашувларни солиштириш амалга оширилади ҳамда уларни ҳар бир халқ, миллат, ўзининг, миллий тарбияси нуқтаи назаридан таҳлил қилиб чиқилади.

Қиёсий педагогикада жаҳон таълим-тарбия воситалари, усуллари, шакллари, йўллари ва шу кабилардан ўз миллий тарбиясига мос бўлганларини танлаб, уларни миллий педагогика фани ва амалиётига жорий этади.

Қиёслаш методи — бу қиёслаш объектларини аниқлаш; қиёслашнинг асосий белги ва параметрларини ажратиш, солиштириш, қиёслаш, қарама-қарши қўйиш, ўхшашлик ёки фарқлашни аниқлаш (учинчи объектни киритиш, қарши образни яратиш); қиёслаш натижаларини белгили расмийлаштириш (қиёсий характеристика, режа, чизма, модель, алгоритм кўринишида ва ҳ.к.) лар орқали мужассамлашади.

Қизиқиш — бу инсоннинг билиш жараёни билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларнинг ҳиссий намоён бўлишидир. Бизда қизиқиш туғдирган нарса тезроқ ва мустаҳкамроқ эсда қолади.

Қизиқиш — бу билиш хоҳиши асосида шакл-

ланадиган жараён бўлиб, унинг ёрдамида илмий ижодиётга ҳам кириб бориш мумкин.

Қизиқувчанликни ривожлантириш. Қизиқувчанликни энг юқори чўққига чиқариш қуйидагилар асосида олиб борилади:

1. Таълим олувчиларнинг барча саволларига тўлиқ ва аниқ жавоб бера олишлик.

2. Таълим олувчиларнинг қузатишларига раҳбарлик қилиш ва уларни илмий жараёнга жалб этиш ёки фикрлаш қўникмаларини ривожлантириш учун саволларни ўртага ташлаш санъатига эга бўлиш.

3. Тадқиқот жараёни тўхтаб қолмаслиги учун таълим олувчиларнинг шаъма ва ишораларини мунтазам эътиборга олиб бориш.

Қисм тизим — ягона яхлит тизим ва унинг функцияси бўйича қўйилган мақсад ечими сари йўналтирилган ўзаро боғланган элементлар мажмуаси.

Бош мақсад сари ҳаракат фаолиятини йўналтиради.

Қобилият — бу инсоннинг бирор бир хусусиятининг ўзигина эмас, балки шахс фаолиятининг талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлашга имконият берадиган хусусиятлар синтезидан иборатдир. Бу инсоннинг ҳам индивидуал салоҳияти ва имконияти ҳамдир.

Қобилиятнинг етакчи хусусиятларидан бири — бу нарс ва ҳодисалар моҳиятини ижодий тасаввур қилишдир.

Қобилият қуйидагича умумий ва махсус турларга бўлинади:

— умумий қобилият — бунда юксак ақлий имконият ва тараққиёт тушунилади. У табиий равишда шаклланиши мумкин;

— махсус қобилият бу муайян режа асосида ривожлантирилади. Қобилиятни такомиллаштиришнинг махсус воситаларини қўллаш, шахснинг фаоллик аломатларини максимал даражада ривожлантириш, инсон шахсига алоҳида ёндашишни умумий талаблар билан уйғунликда олиб бориш ва шу каби йўллар билан ривожлантириш мумкин.

Қобилиятнинг юқори даражаси истеъдод ва даҳоликда намоён бўлади.

Қобилият — бу кишининг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги, яроқлилиги ва шу каби имкониятлари мажмуи. Азалдан қобилият кишининг жисмоний, наслий хусусиятлари билан боғлиқ деб ҳисобланади.

Қобилият — шахснинг индивидуал хусусияти бўлиб, у ёки бу маҳсулдор фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш шартидир.

(Р.Декарт, Г.В.Лейбниц)

Қобилият алоҳида олинган билимларни ҳам янги усулларини эгаллашга тайёр бўлишни ўз ичига олади.

(М.Н.Скаткин)

Қобилият — шахснинг муайян фаолият юзасидан лаёқати ва унинг ишни муваффақиятли бажаришидаги ўзига хос имкониятларни ифодаловчи индивидуал руҳий хусусиятлар. Ҳар бир кишида муайян соҳа бўйича бирор хусусият бошқаларга қараганда нисбатан кучлироқ ривожланган бўлиши мумкин. Ана шу унинг қобилиятидир. Қобилиятдаги хусусиятлар туғма бўлади, шу қобилият эгаси билим олиши, малака ҳосил қилиши орқали уни такомиллаштира бориши ва аксинча, танбаллик қилиб бора-бора сўндириб юбориши ҳам мумкин.

Қобилият — инсоннинг индивидуал салоҳияти, имкониятлари. Қобилият билимдан кескин равишда

фарқланади, чунончи билим бу мутолаа натижаси ҳисобланса, қобилият шахснинг психологик ва физиологик тузилишининг хусусияти саналади. Қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзини эмас, балки шахс фаолиятининг талабларига жавоб бўла оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлашга қурби етадиган хусусиятлар синтезини тушунмоқ лозим. Қобилиятнинг етакчи хусусиятларидан бири — нарса ва ҳодисалар моҳиятини ижодий тасаввур қилишдир. Қобилият шахснинг шаклланиши ва ривожланиши натижасида бўлиш билан бирга, у табиий манбага ҳам эга. Мазкур табиий манба кўпинча зеҳн тушунчаси билан юритилади.

Қобилиятлар — имкониятлардан иборат бўлиб, бирер бир ишдаги зарурий меҳнат даражасидир.

Болала намоён бўлган мусиқа қобилияти унинг **мусиқачи** бўлишига ҳеч бир жиҳатдан кафил бўла олмайди. Боланинг мусиқачи бўлиши учун унга махсус таълим берилиши, қатъийлик, саломатлилигининг яхши бўлиши, мусиқа асбоби, ноталар ва бошқа жуда кўп шароитлар бўлиши керак. Буларсиз қобилиятлар тараққий этмай турибоқ, сўниб кетиши мумкин.

Қуръон — (арабча — қироат — ўқув) ислом динида муқаддас деб тан олинган китоб. Унда ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлари, чеклаш ва тақиқлари ўз ифодасини топган.

Қуръони Карим Аллоҳ томонидан пайғамбаримиз Муҳаммад алаҳиссаломга ваҳийлар орқали 23 йил давомида нозил қилинган. Унда 114 та сура бўлиб, ҳар бир сура 3 ва ундан кўп оятлардан ташкил топган. Қуръоннинг марказий ғояси талҳит, яъни якка худо — Аллоҳ тўғрисидаги таълимотдир. Қуръони Карим 1990--

1991 йилларда Алоуддин Мансур томонидан замонавий ўзбек тилига ўтирилди.

Ғ

«Ғоя — инсон тафаккурида вужудга келадиган, жамият ва одамларни мақсад сари етаклайдиган фикр. Унда оламни билиш ва ўзгартириш мақсадлари, уларга эришиш йўллари ва воситалари мужассам бўлади».

[Ўз.М.Э — II ж. 238-бет.]

Ғояларни қайта ифода қилиш — бу матнда баён қилинган ғояларни қайта ифода қилиш ўқувчи-талабалар қийин материаллар бўйича жавоб бераётганларида уларда дадилликни ривожлантириш мумкин. Қайта ифода қилишда ўқувчи-талабалар матнга бутунлай ва тўлиқ ёпишиб олмасдан, матнни ишлатишнинг бошқа усуллари ҳам биргаликда қўшиб олиб боришлари керак.

Ғурур — она тилимиз асрлар бўйи халқимиз томонидан заргарона сайқал берилиб, шундай мукамаллик қилиб яратилганки, у орқали ҳар қандай маъно ва тушунчаларни, уларнинг энг нозик жиҳатларигача аниқ ва тиниқ ифодалаш мумкин. Яъни неча минг йиллар давомида халқимиз онги тўлишиб бораверган, унда ҳосил бўлган тушунчаларимизни ўз туб сўзларимиз билан ҳам, жаҳон тилларига оид сўзлар билан ҳам янги-янги сўзлар яратиш воситаси билан ҳам ифодаланган.

Шу тарзда тил бисоти бойиб келган. Тилимиздаги ғурур фахр ва ифтихор сўзларини олиб кўрайлик. Булар бир-бирига яқин маъноларни англатсада, айтиб бир пайтда бир-биридан муайян даражада фарқланувчи тушунчаларни билдиради.

Ҳадис — жаноб пайғамбаримизнинг айтган сўзлари, феъл-атворлари, ахлоқлари, қавл ва тақрирлари, пайғамбарликка қадар бўлган ҳамда пайғамбарлик йилларидаги сийратларини, яъни ҳаёт йўлларини англатувчи суннатлари.

Ҳадис (араб. «хабар», «янгилик») — Муҳаммад (сав) нинг айтган сўзлари, қилган ишлари, кўрсатмалари тўғрисидаги ривоятлар. Икки қисмдан иборат бўлади матн ва иснод. **Матн** — ҳадис истилоҳида санаднинг ниҳояси, яъни маънолардан ташкил топган ҳадиснинг лафзлари. **Иснод** (араб. — тиргак, далил, асос) — ҳар бир ҳадиснинг таркибий қисми. Иснод айтилган сўзни айтувчисига боғлашлик. Муҳаддис олимлар санад билан иснодни бир маънода қўллайдилар. Ҳадиснинг бошланишида уни биринчи бўлиб айтган ва эшитган кишидан бошлаб ҳадисларни тўпловчига қадар барча шахсларнинг исмлари бирма-бир кўрсатиб чиқилади ва бу ҳадиснинг асоси, далили ҳасобланади. Ҳадиснинг ҳақиқий ёки сохта эканини уламолар шу илмларни таққослаш йўли билан текширган. Ҳадисни нақл қилувчи кишиларнинг яшаган йиллари ва ижобий сифатлари шартга тўғри келса, иснод тўғри, демак, ҳадис ҳам тўғри деб ҳисобланган.

Ҳадис икки турга бўлинади:

1. Ҳадиси Кудсий.
2. Ҳадиси Набавий.

Ҳадиси Кудсий — маъноси Аллоҳ таолоники бўлиб, айтилиши Русулulloҳ (сав)дан бўлган ҳадислар. Уни Аллоҳ таоло ўз набийсига илҳом бериш, тушида кўрсатиб билдириш орқали хабар беради, Пайғамбар

(ас) эса, бунинг маъносини Аллоҳ номидан, Аллоҳ таоло айтди, деб саҳобаларига етказганлар.

Ҳадислар эътиборга олиниши жиҳатидан эса яна уч қисмга бўлинади: 1. Саҳиҳ. 2. Ҳасан. 3. Заиф.

(Ислом энциклопедияси. Т.: 2004, 302-бет).

Ҳаё — ахлоқ-одоб фазилатларининг улуғи бўлиб, андиша қилиш ва уялиш, номус, шарафни сақлаш кабиларни англатади. Ҳаё инсон ҳаётининг беағи, зийнати ҳасобланади. У комилликка эришган киши руҳининг тафаккури, маънавий тимсолидир. Пайгамбаримиз «ҳаё имондандир, имон эса жаннатга элтади», «ҳаё билан имон бир-бирига боғлиқ, бири кетса, иккинчиси ҳам кетади», деб бежизга айтмаганлар. Ҳаё инсон қалбида, туйғусида, ташқи кўринишида намоён бўлувчи, иффат ва назокатини оширувчи ақл-фаросат гулшанининг тоза гулидир. Ҳаёли одамларда ростгўйлик, ширинсўзлик, яхшиликка яхшилиқ қайтариш, ўз ёрига вафодорлик, дўстликни қадрлаш каби бир қанча маънавий, ахлоқий фазилатлар мужассамлашган бўлади. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Г.Ибрагимова, Х.А.Тўрақулов, Р.Алибекова Т.: «Чўлпон» 2004, 56-бет).

Ҳамкорлик — таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг ўзаро мулоқотига асосланган ижодий фаолият жараёни.

Ҳамкорлик педагогикаси — бу ҳамкорлик педагогик технологияси. Таълим берувчилар ва олувчиларнинг ўзаро мулоқотига асосланган шаклда таълим беришга асосланган тизим.

Ҳалоллик — ахлоқшуносликнинг тушунчаси бўлиб, жамият аъзолари зиммасига юклатилган ахлоқий-ҳуқуқий талабларни виждонан бажарилишини англатади.

Ҳарбий таълим — бу қуролли кучлар ва қўҳин турлари

учун кадрлар тайёрлаш жараёнини вужудга келиши ҳарбий фан ва ҳарбий санъат билан боғлиқ ҳолда рўй берган.

Муайян ўқув дастурини тўлиқ ўзлашгирган ва якуний давлат аттестациясини муваффақиятли топширган курсантларга «лейтинант» офицерлик унвони ҳамда соҳасига тегишли олий маълумотларни тасдиқловчи давлат намунасидаги диплом топширилади.

Ҳарбий ўқув юрти — бу ҳарбий таълимни амалга оширувчи ўқув муассасаси бўлиб, унга қуролли кучларнинг барча турлари, қўшин турлари ва махсус қўшинлар учун кадрлар тайёрловчи ўқув муассасалари киради.

«Ҳарф — алифбо сирасида бўлган, ёзувда нутқ товушларини (фонемаларни), уларнинг вариантлари ва баъзи бири қўшилмаларини ифодалаш учун хизмат қиладиган босма ёки ёзма график белги. Одатда, ҳар бир ҳарф бир товуш (фонема) ни билдиради, лекин ёзилган сўзнинг ҳарфларга ажралиши ва тегишлича талаффуз этилувчи сўзнинг фонемаларга ажралиши идеал ҳолатлардагина ўзаро мос келади».

{Ҳарф. — Ўз МЭ. 2-жилд. 317-бет}.

Ҳасаб — аслида хислат, фазилат дегани ўқимишли, билимли, фозил одамга бериладиган нисбат. Насаб эса зот дегани, лотинча айтсак ген ўзбекчасига таг, ўзак дегани. Тож-тахтли, палаги тоза дейилса, насл-насаби яхши деган маъно англашилишини биламиз. Бинобарин, насаб аجدоддан-авлодга қон орқали ўтиб келувчи гендир. Ана ўша генни умумхалқ миқёсида янада яхшилаб бориш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар ва уларнинг самарасига ҳасаб дейилади. Шунингдек, насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик, донг, шуҳрат, обрў, шарафга ҳам ҳасаб дейилади.

Ҳасаб ижтимоий тузумнинг қандайлигига боғлиқ

ҳолда юзага келади. Агар тузум адолатли бўлса, у намоён бўлади, акс ҳолда эса ҳасабнинг юз кўрсатиши мумкин.

«Ҳикоят — шарқ ва жануби-шарқий Осиё халқларидаги адабий термин.

[Ҳикоят — Ўз МЭ. 2-жилд. 331-бет].

Ҳисоблаш мантиқий тизимлар — бошланғич маълумотлар асосида бошқаришнинг илмий масалаларини режалаштириш ва лойиҳалаштириш масалаларини ҳал қилиш имконини берадиган тизимлар (*А.А.Абдуқодиров ва бошқалар «Ахборот технологиялари» Т.: Уқитувчи 2002 й. 138-бет.*).

Ҳужжат — 1. Матн ёзиш ёки тасвир шаклида ахборот ёзилган, замон ва маконда узатиш ҳамда сақлаш ва жамоат томонидан фойдаланиш учун мўлжалланган моддий объект.

2. Маълум бир фактни ёки бирор нарсага ҳуқуқни тасдиқловчи иш қоғози.

3. Кўрсатувчи шахсини аниқловчи гувоҳнома, расмий қоғоз.

4. Маълум тарихий воқеалар, фактлар ҳақидаги ёзма гувоҳнома.

Ҳуқуқий маданият — кенг тушунча бўлиб, у ҳуқуқий онгни ўзида қамраган ҳолда, одамларнинг қонунга муносабатларини ифодаловчи қарашлари ва эътиқодларида, уларнинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларидан интилишлари ва туйғуларидан иборатдир.

Меҳнат ва ижтимоий фаолиятда намоён бўладиган бу хусусиятни ўзлаштириш, ўз бурчи мажбуриятларини билиш мутахассис ва шахс сифатидан ижтимоий ҳимояланишини таъминлаш, ишга жойлаштириш ва иш берувчи билан ўзаро муносабатларини бўлажак касбий фаолият билан боғлиқ бўлган қонунчилик асосида

амалга ошириш демакдир.

Ҳуқуқий онг — ҳуқуқий англаш демакдир. Одамларнинг ҳам амалдаги ҳуқуқига ҳамда уларнинг ўзлари истаган ҳуқуққа муносабатини ифода этадиган тасаввур ва ҳис-туйғуларнинг мужассамидир. У табиатан ҳуқуқ билан муштаракдир ва шу сабабли мавжуд иқтисодий муносабатларга нисбатан иккиламчидир. Ҳуқуқий онг жамиятнинг, турли иқтисодий ва ижтимоий гуруҳларнинг объектив равишда келиб чиққан эҳтиёжлари ва манфаатларининг бевосита таъсирида шаклланади, ўзгариб турадиган объектив шароитлар ва жараёнлар таъсири остида доимий ривожланиб боради. Ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бир қисмидир ва шу сабабли, унга фалсафий мафкуравий ва сиёсий қарашлар таъсир этиб туради.

Ҳуқуқий онг даражаси — фуқароларнинг янги қонунлар қабул қилиш давлат органларининг қонуни қўллаш фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш фаолияти билан боғлиқ фикрлари ва кайфиятларини уларнинг мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ҳамда иқтисодий ўзгаришларга муносабатини белгилайди.

«3 * 4» технологияси — ўқувчини эркин фикрлашга ўргатувчи технологиялардан бири бўлиб, турли ғоя ва фикрларни якка ҳолда кичик гуруҳларда таҳлил этиб, хулоса чиқариш, таъриф бера олиш малакасини шакллантиришга ёрдам беради. Ўқувчиларга тарихий воқеаларнинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишда нимага эътибор бериш кераклигини ўргатади.

А

Абдураззоқ Самарқандий
Абдурахмон Жомий
Абстракт тушунча
Авесто
Авлоний
Автоматлаштирилган ахборот технологиялари
Автоматлаштирилган ахборот тизимлари
Автомониторинг
Автореферат
Авторитар педагогика
Авторитет
Адаптация
Адаптивлик
Адаптив машғулот
Адекват
Адекватлик
Адолат
Адъюнкт
Аз-Замахшарий
Академик лицей
Академик
Академик даража
Академия
Алгоритм
Алгоритмлаш
Алишер Навоий
Ал-Ахсикатий
Амалга ошириш
Амалиёт
Амал қилиш муддати
Амир Темур
Ағализ
Ағъанавий дарслар
Андиша

Андоза
Андозалаштириш
Аниқлаштириш методи
Анъанавий ўқув адабиётлар
Анкета
Аннотация
Архив методи
Асимметрия тамойили
Асириддин ал-Ахсикатий
Асос
Аспирант
Аспирантура
Атама
Аттестат
Ат-Термизий
Афина мактаб тизими
Афина тарбияси
Афсона
Ахборот
Ахборот излаш
Ахборотлар банки
Ахборотли модул
Ахборотни факсимиль узатиш
Ахборот ресурс маркази
Ахборот ресурслари
Ахборот тармоғи
Ахборот-таълим муҳити
Ахборот технологиялари
Ахборот технологияси фани
Ахборот тизими
Ахборот тизимлари
Ахборот цивилизацияси
Ахлоқ
«Ахлоқи Жалолий»
«Ахлоқи Муҳсиний»
Ахлоқий маданият

Ахлоқий муносабатлар
Ахлоқий онг
Ахлоқ нормаси
Ахлоқий тарбия
Ахлоқ тузилмаси
Ахлоқий тушунчалар
Ахлоқий ҳиссиётлар
Ақл
Ақллилик
Аҳмад Югнакий

Б

Байналмилаллик
Бакалавр
Бакалавриат
Бахт
Башоратлар
Бағрикенглик
Белгили маълумот
Беруний
Беҳбудий
Билвосита ҳавола қилиш
Билим
Билимга қўйилган талаблар
Билимлар
Билимлар омбори
Билимлар омборини бошқариш тизими
Билиш
Билиш усуллари
Билишнинг Декарт усули
Биология
Биологик модель
Бирламчи модуль
Бобур
Бозор иқтисодиёти

Босма табоқ
Ботаника
Бош компьютер
Бошланғич мактаб
Бошланғич таълим
Бош масалани ажратиш методи
Бошқариш функцияси
«Бумеранг» технологияси
Бунёдкор киши
Бунёдкорлик
Бурч

В

Вазирлик
Валелогия
Ватан
Ватанпарварлик
Верификация қилиш
Вертикал педагогика
Виждон
Визуал маъруза

Г

Гельвещий
Гениал
Гений
Гербарт
Гимназия
Гипермедия китоблар
Гипнопедия
Гистограмма
Глобал тармоқ
Глобал таълим
Гуруҳли таълим

Д

Давлат байроғи
Давлат ва жамият
Давлат герби
Давлат гимни
Давлат грантлари
Давлат рамзлари
Давлат стандартлари
Давоний
Дайжест
Далил
Дарс
Дарслик
Дастур
Дастурлаштирилган таълим
Дастурлаш тили
Дастурлаштириш тизими
Дастурли маъруза-маслаҳат
Даҳо (гений)
Де брифинг
Дедукция
Дени Дидро
Дефектология
Диагностика (ташхислаш)
Дидактика
Диний бағрикенглик ғояси
Диний дунёқараш
Диний экстремизм
Диплом
Диссертация
Дистервег
Диққатни қайта жамлаш
Доктор
Докторант
Докторантура

Донишманд
Достон, поэма
Доцент
Дунёқараш

Ё

Ёзув
«Ёпиқ китоб» усули

Ж

Жадидчилик
Жамиятни ахборотлаштириш
Жараённи мўлжаллаб йўналганлик
Жасурлик
Жисмоний маданият
Жон Локк
Жорий назорат

З

Замонавий педагогик технологияларни қўллаш
Зако
Замонавий ўқув адабиётлар
Зеҳн

И

Ибн Сино
Ибтидоий даврда тарбия
Идеал
Идрок
Идрок қилиш
Иерархик тизим
Иерархия

Ижод
Ижодкор
Ижодиёт
Ижодий ёндашув
Ижодий фаолият
Ижодий қобилиятлар
Ижодкорлик
Ижодкорлик фаолияти
Ижодкор шахс
Ижоднинг ривожлантирувчи функцияси
Ижоднинг тарбиявий функцияси
Ижтимоий йўналганлик
Ижтимоий ҳимоялаш
Ижтимоийлаштириш
Ижтимоий функция
Ижтимоий ҳамкорлик гоёси
Изоҳли луғат
Изоҳли-тасвирли ёндашув
Иккинчи босқич
Илк Уйғониш даври
Илмий даража
Илмий изланишлар
Илмийлик
Илмий муаммо
Илмий муносабатнинг антигизалари
Илмий маъруза
Илмий-техникавий ижодкорлик
Илмий-техник ижодкорлик
Илмий унвон
Илмий гоё
Имконият
Имом Бухорий
Имон
Импровизация
Инверсион таълим
Индуктив ҳулосалаш

Индукция
Инклюзив йўналиш
Инноватика
Инновацион дастурий дидактик мажмуа
Инновацион компонент
Инновацион ривожланиш модели
Инновацион таълим
Инновацион таълим истиқболлари
Инновация
Инсон камолоти
Инсонпарварлик
Инсоф
Институт
Интеграл
Интеграллашган дастурлар
Интегратив йўналиш
Интегратив функция
Интеграция
Интеграциялаш
Интеллект
Интеллектуал ахборотни излаш тизимлари
Интеллектуал китоблар
Интеллектуал тизимлар
Интеллектуал мулк
Интервью методи
Интернет
Интернетнинг ахборотли қисми
Интернетнинг дастурий таъминоти
Интерфаол машғулот
Интерфаол усул
Интуиция
Информатика
Ирсият
Исбот метоли
Ислом дини
Ислоҳот

Истиқлол
Истеъдод
Ихтиро
Ихтирочилик ҳуқуқи
Ихтисослик
Ички мотивация
Ишлаб чиқариш
Ишланма
Ишчи тизимлари
Ишчи ўқув дастури
Ишчи ўқув режаси
Иқтидор
Иқтисодий маданият
Иқтисодий таълимнинг асосий мақсади
Иқтисодий функция

Й

Йўриқнома технологик харитаси
Йўриқнома харита

К

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш
Кадрлар тайёрлаш миллий дастури
Кадрлар тайёрлаш миллий модели
Кайковус
Камтарлик
Касб
Касбий маданият
Касбий тавсифнома
Касбий тайёргарлик
Касбий тайёргарлик мазмунининг мажбурий минимуми
Касбий тарбия
Касбий фаолиятнинг мазмуний параметрлари
Касбий фаолият соҳаси

Касбий функция
Касб-хунар коллежлари
Касб-хунар коллежларида тайёрлов йўналишлари
Касб-хунар таълими
Кашфиёт
Каталог
Катталиқ
Кафедра
Квалиметрия
Креатив
Кибернетик китоблар
Кибернетик тизимлар
Килобайт
Кимёдан ўқув дастурининг асосий вазифаси
Кимё таълими стандарти
Кириш назорати
Китоб
Киши инсонийлиги математик модели
Кичик мутахассис
Кичик технологиялар
Клавиатура
«Кластер» (Тармоқлар) методи
Кодлаш
Когнитив
Комил инсон
Комил инсон тарбияси
Комил инсон ғояси
Комиллик
Коммуникатив - мунозара фаолият технологияси
Коммуникацион тизимлар
Комплекс
Компьютер
Компьютерда дастурлаш
Компьютерлаштириш
Компьютерли дастур
Компьютерли моделлаштириш

Компьютерли таълим дастурлари
Компьютерли ўқитиш тизими
Компьютер тармоқлари
Компьютер тизими
Конституция
Конструктивизм
Концепция
Конструктивизм
Кошифий
Кузатиш (илмий билиш)
Кузатув методи
Кузатиш методи технологияси
Курсор
Кўникма

Л

Лаёқат
Лазер диск
Лазер принтери
Лафз
Локал тармоқ
Лицензия
Лицензиялаш
Лугат

М

Мавлоно
Мавзу
Магистр
Магистратура
Маданий мерос
Маданий функция
Маданият
Мадраса

Мадҳия
Мажбурий таълим
Мажмуй-услугий таъминот
Мазмунни мулжаллаб йўналганлиги
Мактаб
Мактабгача таълим
Мактабдан ташқари таълим
Мактабдан ташқари таълим муассасалари
Мактабда таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш
Мактабшунослик
Малака
Малака ошириш
Малака талаблари
Мантиқ, логика
Мантиқий амаллар
Мантиқий қонунлар
Манфий сонлар
Маориф
Мардлик
Марказий процессор
Маркетинг
Масофавий таълим
Масофавий ўқитиш
Масофадан таълим
Масофадан ўқитиш
Масофадан ўқитиш технологияси
Матбуот
Матбуот конференцияси
Математикалаштириш
Математика фани
Математик модель
Матн материалларини қўллаш усуллари
Матрицавий принтер
Мафкура
Мафкуравий тизим
Мафкуранинг функциялари

Махсус қобилият
Машқ
Маданий - маърифий ишлар
Маълумот
Маълумот бериш
Маълумотлар банки
Маълумотлар модели
Маълумотларнинг иерархик модели
Маълумотларнинг иерархик омбори
Маълумотларнинг тармоқли модели
Маълумотларнинг реляцион модели
Маълумотларни тартиблаш
Маълумотларни чегириш
Маълумотлар омбори
Маълумотлар омборидаги доимий маълумотлар
Маълумотлар омборидаги ўзгарувчан маълумотлар
Маълумотлар омборини бошқаришнинг иерархик тизими
Маълумотлар омборини бошқаришнинг реляцион тизими
Маълумотлар омборини бошқаришнинг тармоқли тизими
Маълумотлар омборини бошқариш тизими
Маълумотлар тўплами
Маъмун академияси
Маънавий-ахлоқий маданият
Маънавий-ахлоқий тарбия
Маънавият
Маънони англаш
Маърифат
Маърифатчилик
Маъруза, лекция
Маъруза икковлон
Маърузалар матни
Маърузалар курси
Маъруза-маслаҳат
Маъруза-матбуот конференция
Маъруза-мунозара
Маъруза-суҳбат

Маъруза-тадқиқот
Маъруза тескари алоқа техникасини қўлаш
Мақола
Мақсад функцияси
Маҳмуд Кошғарий
Маҳорат
Маҳсулдор фаолият
Менежер
Менежмент
Менталитет
Меню
Мерос
Метод
Методика (методик)
Методик (услубий) кўрсатма
Методик қўлланма
Методист
Методист-технолог
Методлар компонентлари
Методологик
Методология
Меъёрий ҳужжат
Меҳнатсеварлик
Меҳнат тарбияси
Миллат
Миллатлараро тотувлик ғояси
Миллий дастурнинг мақсади
Миллий дастурни рўёбга чиқариш босқичлари
Миллий ифтихор
Миллий мафкура
Миллий модел
Миллий педагогика
Моддий-техника таъминоти
Миллий ғоя
Миллий ғурур
Минтақавий тармоқ

Мирза
Мирзо Улуғбек
Мифологик дунёқараш
Мовароуннаҳр
Модель
Моделлаштириш
Моделли дарс босқичлари
Модул
Модул даража
Модулли ўқув ахбороти
Модул тўплами
Мойиллик
Мониторинг
Монография
Мотив
Муатлифлик гувоҳномаси
Муаммо
Муаммоли маъруза
Муаммони ёйиш
Муаммони излаш
Муаммо технологияси
Мударрис
Мулоқотли ишчи дастур
Мультимедия
Мультимедияли китоблар
Мураббий
Муслиҳиддин Саъдий
Муснад
Мустақиллик байрами
Мустақил таълим
Мустақил фикрлашга ўргатиш
Мусулмон мактабларида таълим тизими
Мутахассислик
Муҳаббат
Муҳаддис

Н

Нажмиддин Кубро
Назарий метод
Назария
Назорат қилиш дастур воситалари
Намунавий ўқув
Намунавий ўқув режаси
Насл
Нақшбандия тариқати
Номус
Ноҳолислик
Нотўғри хабардорлик
Нутқ фаолияти

О

Объект
Отаҳий
Одамийлик
Одат
Одоб
Одобли
Оила
Ойна
Олий Мажлис
Олий маълумот даражаси
Олий таълим
Олий таълимнинг ДТС
Олий ўқув юртидан кейинги таълим
Онг
Онлайн
Оператор
Оптимал бошқариш
Ор
Оралиқ назорат

Орият
Отинойи мактаблари
Оуэн
Очиқ тизим

П

Парадигма
Парадигманинг эпистимологик
Парол
Пассивлик
Патент
Педагогика
Педагогика методологияси
Педагогика тарихи фани
Педагогика тарихи фани бўлимлари
Педагогика тарихи фанининг вазифаси
Педагогика тарихи фанининг мақсади
Педагогика тарихи фанининг методологик асоси
Педагогика тарихи фанининг миллий асоси
Педагогика тарихи фанининг ўзига хос илдизлари
Педагогика тарихи фани ўрганувчи манбалар
Педагогика фанининг вазифалари
Педагогик инновация
Пининг мақсади
ПИ нинг мазмун-моҳияти
Педагогик инновациянинг муҳим белгилари
ПИ имкониятлари
Пининг вазифалари
Пининг ривожланиш жараёни босқичлари
ПИни ҳаётга татбиқ этишнинг ташкилий асослари
ПИ тамойиллари
ПИ ривожлантириш механизмлари
Пидан фойдаланишга услубий тавсиялар
ПИларни жорий этишда бўлажак ўқитувчиларда шаклланидиган инновацион хислатлар

Педагогик лойиҳалаш
Педагогик маҳорат
Педагогик моделлаштириш
Педагогик прагностика
Педагогик технология
Педагогик тизим
Педагогик тизимнинг мақсади
Педагогик тизимнинг маҳсулоти
Перцептив қобилият
Песталоцци
Платон
Поклик
Предмет соҳалари
Прогноз
Прогнозлаш
Прогностика
Профессор
Процессор

Р

Расадхона, обсерватория
Рационализм
Рейтинг
Рейтинг тизими
Ренесанс
Реферат
Ростгўйлик
Рус-тузем мактаблари

С

Сабр
Сабр-қаноатлилик
Савод
Саволлар

Сайт
Саломатлик
Салоҳият
Саховатлилик
Саҳиҳ
Сезги
Сезиш
Сервер
Сертификат
Сиёсий маданият
Синергетика
Синф
Система
Системали анализ (тизимий таҳлил)
Системалилик
Сканер
Скептицизм
Сонли маълумот
Спарта тарбия тизими
Стандарт
Стандартлаштириш
Стандарт лойиҳаси
Статистик ва динамик қонунлар
Статистик умумлаштириш
Стратегия
Студент (талаба)
Сутгестия
Сутгестопедия
Сулаймон Боқирғоний
Сунъий интеллект
Суҳбат методи
Сўнги назорат

Т

Табақалашган таълим технологияси

Тажриба
Тактика
Такрорлакадиган гуруҳлар
Талабаларнинг ўқув фаолиятини шакллантириш техноло-
гияси

Талабалар техник ижодкорлиги тамойиллари
Талант
Танқидий фикрлаш
Тарбия
Тарбия вазифаси
Тарбиявий технологиянинг комплекслик хусусияти
Тарбиявий технологиянинг иерархиялик хусусияти
Тарбиявий технологиянинг тизимлилик хусусияти
Тарбиявий технологиянинг яхлитлик хусусияти
Тарбия жараёни
Тарбия мақсади
Тарбия методлари
Тарбиянинг хусусиятлари
Тарбиячи
Тарбия қондаси
Тариқат
Тармоқнинг ахборот ашёлари
Тасаввур
Тасаввуф, сўфийлик
Тасдиқлаш
Тафаккур
Тафаккур операциялари
Таълим
Таълим бериш
Таълим дастури
Таълимда замонавийлик
Таълим жараёнини ташкил этиш шакллари
Таълимий-ахлоқий йўналиш
Таълимий функция
Таълим мазмуни
Таълим мақсади

Таълим менежери
Таълим менежменти ва маркетинги
Таълим методлари
Таълим мониторинги
Таълим муассасаси
Таълимни ахборотлаштирилган тизими
Таълимни ахборотлаштириш
Таълимни бошқарув қарори
Таълимни компьютерлаштириш
Таълимнинг жамоа усули
Таълимнинг муаммоли қидирув усули
Таълимнинг мулоҳазаларга асосланган қарори
Таълимнинг муҳим функциялари
Таълимнинг стандартлаштирадиган турлари
Таълимнинг стандартлаштириш объектлари
Таълимнинг намоиш қилиш усуллари
Таълим сифати
Таълим сифати мониторинг
Таълим сифатини назорат қилиш
Таълим стандарти
Таълим технологияси
Таълим тизими
Таълим турлари
«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг мақсади
Таълим қонуниятлари
Таксимланган маълумотлар омбори
Таҳлил методи
Таҳлилий фикрлаш
Тезис
Текшириш
Телеанжуманлар
Телеконференция
Телекоммуникация тизими
Телемедия китоблар
Тескари алоқа
Тест

Тестлар методи
Техник ижодкорлик фаолияти вазифалари
Техник ижодкорлик фаолияти мақсади
Техник ижодкорлик фаолияти предмети
Техник ижодкорлик фаолияти таркиби
Технологик ёндашув
Технология
Тизим
Тизимга солиш
Тизимий ёндашув
Тизимий таҳлил
Тизимни бошқариш
Тинчлик
Тузиш
Туркий халқларнинг дастлабки савод мактаблари
Тушуниш
Тушунтириш
Тушунча
Тушунчаларни аниқлаш ва тушунтириш усули
Тўлов-контракт
Тўғрилиқ

У

Увайсий
Узлуксиз таълим
Узлуксиз таълим тизими
Умар Ҳайём
Умудавлат таснифлагичи
Умумий ўрта таълим
Умумлаштириш
Умумлаштириш методи
Умумий ўрта таълимнинг ДТС
Умумий ўрта таълим ДТСнинг таянч ўқув режаси
Умумпедагогик технология
Урхун-Энасой обидалари

Услуб
Усул
Устоз

Ф

Файл
Файл вируси
Факс-модем
Факультет
Фалсафий дунёқараш
Фан
Фан билан таълим жараёни алоқадорлигини ривожланти-
риш
Фан доктори
Фан номзоди
Фаолият
Фаолиятни аттестациялаш
Фаолият маҳсулини ўрганиш
Фаолиятни лойиҳалаш технологияси
Фаол таълим
Фаол ўрганиш
Фараз
Форобий
Фарғоний
Федерация
Феодал давлатлар
Фикрлаш
Фильтр дастурлар ёки резидент дастурлар
Фитрат
Флеш
Фозил
Формат
Форматлаш
Фуқаролик
Фуқаролик масъулияти

Х

Хабар
Хабардорлик
Характер
Харизма
Халқ оғзаки бадиий ижоди
Халқ таълими
Хаттотлик
Хислат
Хоразм Маъмун академияси
Хоразмий
Хотира
Хуросон
Хусусий дидактика
Хусусий муаммони қўйиш
Хусусий технология
Хулосалаш
Хулоса чиқариш
Хулқ, хулқ-атвор

Ц

Цивилизация

Ч

Чақириш усуллари
Чақириқ

Ш

Шариат
Шарҳ
Шарм-ҳаё
Шахс

Шахснинг касбий сифатлари
Шахсни мўлжаллаб йўналганлик
Шахснинг ҳуқуқий маданияти
Шахс ғурури

Э

Эволюция
Эвристик
Эвристик ва муаммоли қидирув
Экологик маданият
Экологик тенглик хавфи
Эксклюзив
Эксперимент
Эксперимент методи
Эксперт баҳолаш методи
Эксперт тизимлар
Электрон алоқа
Электрон дарслик
Электрон китоблар
Электрон почта
Электрон шаклдаги ўқув-услубий материаллар
Электрон ўқув адабиётлар
Эмперик билим
Эмперик метод
Энциклопедия
Эргономик тизимлар
Эрудиция
Эсда олиб қолиш
Эътиқод
Эътиқод эркинлиги

Ю

Юсуф Хос Ҳожиб

Я

Якуний назорат
Янги ахборот технологиялар
Янги педагогик технология
Яриммедия китоблар
Яхлит компьютер тизимлари
Яхшилик

Ў

Ўзбекистон Президенти
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг
таълим соҳасидаги ваколатлари
Ўзбекистон Республикаси Конституцияси
Ўзбекистон Республикасининг Давлат Байроғи
Ўзбекистон Республикасининг Давлат Герби
Ўзбекистон Республикасининг ўрта махсус, касб-хунар
таълим стандартлари тармоқ тизими
Ўзбекистон узлуксиз таълим давлат стандартлар тизими
Ўзбек миллатини ўз-ўзини англаши
Ўзгариш
Ўзини тутиш ва шахслараро муносабатлар маданияти
Ўзлаштириш
Ўзлаштириш даражаси
Ўзлаштириш сифати
Ўз-ўзини кузатиш методи
ЎМКХТ ўқув муассасалари ўқувчи (талаба)ларнинг кас-
бий тарбияси
ЎМКХТ ўқув муассаси битирувчиларининг
рақобатбардошлиги
Ўрганиш
Ўрта махсус касб-хунар таълими
Ўрта махсус, касб-хунар таълими стандарти
Ўрта Осиёдаги мактаблар
Ўрта умумий таълим

Ўқитиш
 Ўқитиш алгоритми
 Ўқитиш воситалари
 Ўқитишга ахборот танлаш
 Ўқитишда ахборотни (маълумот) таҳлил қилиш
 Ўқитишдаги интеграция
 Ўқитишда хусусиятларни тарбиялаш
 Ўқитиш мазмуни интеграцияси
 Ўқитишни компьютерлаштириш
 Ўқитишнинг асосий воситалари
 Ўқитишнинг қўшимча воситалари
 Ўқитишни оптимал бошқариш (ЎОБ)
 Ўқитишни такомиллаштирувчи дастур воситалари
 Ўқитувчи
 Ўқитувчи ва ўқувчининг дастурли фаолияти
 Ўқитувчидаги навбатчи саволлар
 Ўқитувчилар ва мураббийлар куни
 Ўқиш. Ўқиш жараёнининг асосий ғоялари
 Ўқиш сифатини назорат қилиш
 Ўқув адабиётлари
 Ўқув дастури
 Ўқув жараёнининг дидактик таъминоги
 Ўқув жараёнини оптималлаштириш
 Ўқув ишлари усуллари шакллантириш технологияси
 Ўқув мавзуси
 Ўқув машғулотининг технологик харитаси
 Ўқув методи
 Ўқув предмети
 Ўқув режаси
 Ўқув режасининг модули
 Ўқув-услубий мажмуа
 Ўқув-услубий таъминот
 Ўқув услубий таъминот мажмуаси медали
 Ўқув фани
 Ўқув фани дастури
 Ўқув фанлари блоки

Ўқувчининг қувонч ҳисси
Ўқув ўйин фаолияти технологияси
Ўқув элементи
Ўқув қўлланма

Қ

Қадимий давлатлар
Қадр
Қадрият
Қайта нашр этиш
Қайта кўриб чиқиш
Қайта тайёрлаш ва малака ошириш таълим муассасаси
Қайта тайёрлаш таълим муассасалари
Қаноат
Қаттиқ диск
Қиёсий педагогика
Қиёслаш методи
Қизиқиш
Қизиқувчанликни ривожлантириш
Қисм тизим
Қобилият
Қуръон

Ғ

Ғоя
Ғояларни қайта ифода қилиш
Ғурур

Ҳ

Ҳадис
Ҳадиси Қудсий
Ҳаё
Ҳалоллик

Ҳамкорлик
Ҳамкорлик педагогикаси
Ҳарбий таълим
Ҳарбий ўқув юрти
Ҳарф
Ҳасаб
Хикоят
Ҳисоблаш мантиқий тизимлар
Ҳужжат
Ҳуқуқий маданият
Ҳуқуқий онг
Ҳуқуқий онг даражаси
«3 * 4» технологияси

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
А	5
Б	49
В	63
Г	67
Д	71
Ё	86
Ж	86
З	91
И	92
Й	138
К	139
Л	169
М	171
Н	253
О	358
П	266
Р	293
С	296
Т	309
У	352
Ф	361
Х	372
Ц	383
Ч	383
Ш	384
Э	388
Ю	401
Я	402
Ў	407
Қ	432
Ғ	440
Ҳ	441

**ЖАЛОЛИДДИН ҲАСАНБОВ, ХОЛБУТА ТЎРАҚУЛОВ,
МАМАТ ҲАЙДАРОВ, ОЙША ҲАСАНБОВА**

ПЕДАГОГИКА ФАНИДАН ИЗОҲЛИ ЛУФАТ

Тошкент — «Fan va texnologiya» — 2008

Муҳаррир:	М. Миркомиллов
Тех. муҳаррир:	А. Мойдинов
Мусахҳиҳа	М. Ҳайитова
Компьютерда саҳифаловчи:	Ш. Мирқосимова

Босишга рухсат этилди 20.06.08 й. Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$.

«Timez Uz» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 30,5. Нашриёт ҳисоб табоғи 30,0.
Тиражи 100. Буюртма № 83.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»да чоп
этилди. 700003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.